De groote tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw

Anna Frank-van Westrienen

bron
Anna Frank-van Westrienen, *De groote tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw.* Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, Amsterdam 1983

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/fran014groo01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

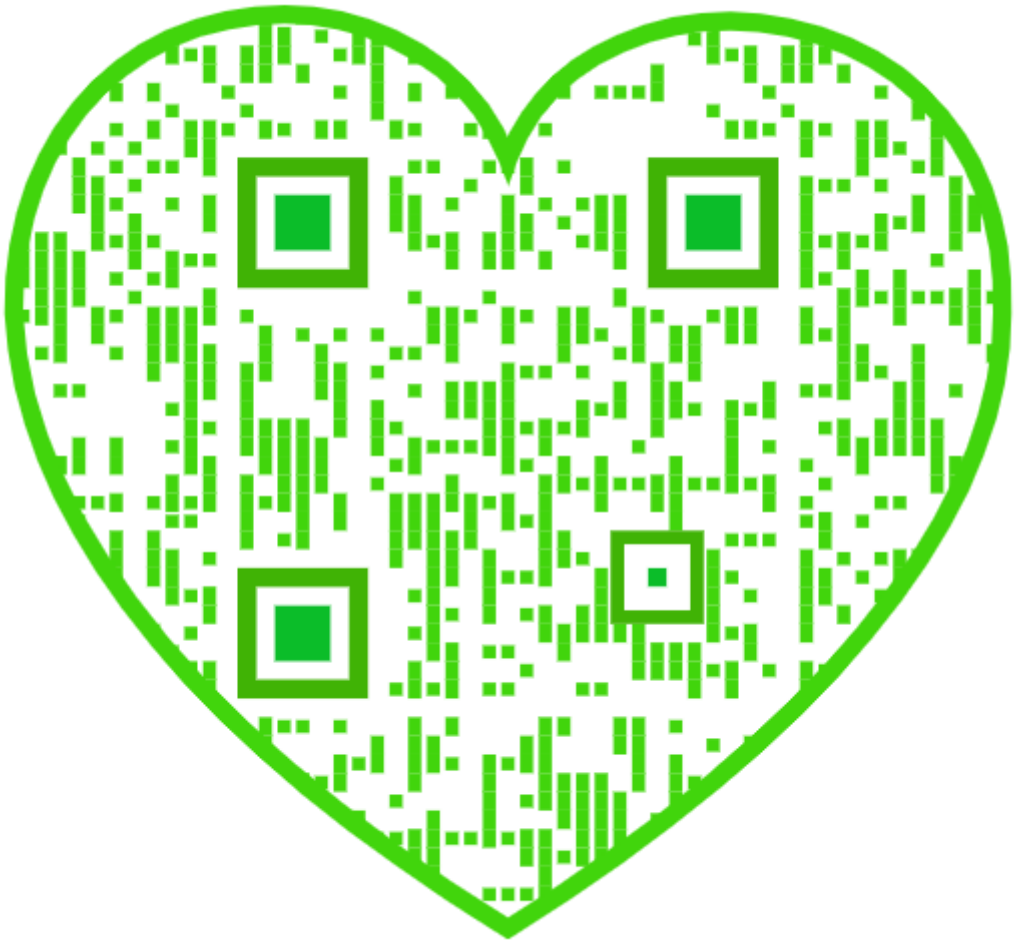

Voorwoord

Het is voor mij een genoegen dat de titelpagina van dit proefschrift gesierd wordt met het vignet van de Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, vooral omdat haar genereuze aanbod van publikatie gebaseerd is op nauwe betrekkingen in een nog recent verleden.

In de definitieve vormgeving van dit boek heeft Mevrouw A.S. de Haas een zeer belangrijk aandeel gehad; alert en zorgvuldig redigerend, heeft zij veel meer gepresteerd dan toch al van een editor verwacht wordt.

Gedurende het afgelopen jaar is Clemens van Soest, als jong vakgenoot, bij bibliotheek- en archiefwerk een secure en trouwe assistent geweest.

Ter aanvulling van documentaire gegevens, ter verbetering van vertaling en opheldering van juridische en monetaire puzzels heb ik een beroep mogen doen op autoriteiten in verschillende disciplines; een verzoek om hulp dat steeds royaal werd gehonoreerd. In de betreffende passages van deze studie is hun daarvoor mijn welgemeende dank betuigd.

Al deze woorden van erkentelijkheid betreffen de ‘contemporaine historie’ van dit proefschrift. Die geschiedenis als geheel gaat terug tot december 1945, toen ik in de Bodleian in Oxford literatuur zocht over de ‘Grand Tour’. - Als triest gevolg van het lang-durende wordingsproces staat aan de keerzijde van de titelpagina niet de naam van professor dr. Th. J.G. Locher, die de eerste schetsen heeft beoordeeld. De tekening van de educatiereis werd pas vele jaren na zijn overlijden voltooid. In een later stadium heeft professor dr. A.E. Cohen met bemoedigende woorden en goede raad een nieuwe aanzet gegeven tot doorzetten en afmaken.

Aan gevoel en respect voor traditie en ongeschreven wetten heeft het mij nooit ontbroken. Maar ik betreur het dat een Leidse mos mij verhindert namen te noemen van zeergeleerde en hooggeleerde historici die werkzaam zijn op steenworp afstand van het Rapenburg. Van hun commentaar immers heeft dit proefschrift in verschillende opzichten geprofiteerd. Dit geldt bovenal ten aanzien van degene die mij als ‘gouverneur’ op mijn groote tour heeft begeleid.

Behalve erkentelijk voor bijdragen aan inhoud, vorm en uitgave, ben ik dankbaar voor een ‘onwaerdeerlyck’ geschenk van begrip en geduld, afkomstig van hen aan wie dit geschrift is opgedragen.

> Leest dan wie gy zijt
> aendachtelijck, verstaat
> gesondelijck, oordeelt
> heusselijck en vaert wel.

Jacob Cats in de voorrede tot zijn ‘Sinne- en Minnebeelden’ (de cursivering is van Cats).

Hoofdstuk I
Presentatie van prospectus*

'Het kroost... maakt den 'grand tour' door Frankrijk en Italië'[1]

Aan het onderwerp van deze studie besteedt Huizinga in zijn 'Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw' precies één halve zin. Hij beschrijft opkomst en gewicht van de stand der magistraten, die hij beschouwt als aanstoker van deze beschaving en noemt als karakteristieke facetten van die ontwikkeling de bemoeienis tot vermeerdering van materieel bezit en het streven naar verhoging van maatschappelijk aanzien. Hierbij, zo merkt hij op, wordt ook de opvoeding van de jeugd aangepast: 'Het kroost studeert rechten in Leiden, en maakt daarna den "grand tour" door Frankrijk en Italië.'[2]

Huizinga appelleert met het bezigen van die Frans-Engelse term aan het vermogen van zijn lezers om dit begrip lijn en kleur te geven. Want hij zelf laat het verder rusten. Een deel hunner zal daarbij zeker denken aan de Italiaanse reis van P.C. Hooft, of misschien aan de tocht door Frankrijk van de jonge Johan de Witt.

Andere lezers van Huizinga's 'Nederland's beschaving' associëren die tour wellicht met een typisch Engelse gewoonte gebonden aan de zeventiende en achttiende eeuw, toen jeugdige Britse mylords, vergezeld door gouverneur en gediend door knechten, het Kanaal overstaken om zich vervolgens in een karos te laten rondrijden over het Europese continent. Een duiding van zaken die in Engeland zelf ook nu nog populair is en enig recht van leven heeft als spotprent op achttiende-eeuwse passiviteit. Maar het is volstrekt onjuist dat de Engelsen het nationale monopolie met betrekking tot het maken van de 'grand tour' voor zich opeisen, ook al is die mythe in vrij recente Engelse publikaties nog eens nieuw leven ingeblazen.[3]

* Noten zijn op de gebruikelijke manier - met superieure cijfers - aangegeven. Cijfers tussen haakjes betreffen verwijzingen naar bronnen, wanneer uit de context duidelijk blijkt welke bron is bedoeld.

1 Huizinga II, 443.

2 Ibid.

3 Zo bijv. G. Trease, 'The Grand Tour', 3, die terloops toegeeft dat de Grand Tour geen 'exclusively British phenomenon' was, maar die als voorbeeld van 'continental travellers' slechts twee namen noemt: Philippe Duplessis-Mornay en Goethe. Ook Chr. Hibbert, 'The Grand Tour', bepaalt zich tot Engelsen en tot de achttiende eeuw. Het fraai geïllustreerde 'coffee-table book' van Burgess en Haskell 'The Age of the Grand Tour' concentreert zich eveneens op de achttiende eeuw, een tijdperk waarin 'undoubtedly English men and women dominated the scene' (voorwoord).

Een voorstelling van de ‘Grand Tour’ als cultuurhistorisch fenomeen van Europese allure is, buiten de kring van vakspecialisten, niet gangbaar. De directe samenhang tussen de Engelse ‘Grand Tour’ en de Duitse ‘Kavaliersreise’ als twee aspecten van één en hetzelfde historische begrip is dan ook geen gemeengoed; evenmin als het besef dat de eigen, Nederlandse voorvaderen - levende ten tijde van de glorieuze Republiek - een belangrijk aandeel in die Grand Tour hadden.

Toentertijd was het maken van een ‘grand tour’ niet voorbehouden aan excentrieke mylords noch een continentaal privilege van ‘Hochfürstliche Durchlauchts’, maar usance in wijde kringen der welgeborenen, afkomstig uit vrijwel alle landen van Europa. Uit de Republiek der Lage Landen zogoed als uit Scandinavië, uit Oostenrijk, Polen, Bohemen en Hongarije; afkomstig ook uit Frankrijk en zelfs wel eens uit Italië.

De principiële opzet van zo'n reis als sluitstuk der opvoeding van jeugdige adel en patriciaat - zien en leren -, was steeds dezelfde. De feitelijke uitvoering was, afhankelijk van vele factoren, vatbaar voor talloze varianten. Maar hoe de cirkel of ellips van de Tour ook beschreven werd, steeds ging de lijn van omtrek door Frankrijk en dikwijls door Italië. Men maakte, zoals een Engelsman, Richard Lassels, in 1671 schreef, ‘the Grand Tour of France and the Giro of Italy.’[4]

Het gebruik van de term Grand Tour, ter benaming van een markant onderdeel van die educatiereis, gaat zeker terug tot 1605, toen een jonge Engelsman, Francis Windebank, toekomstig Secretary of State, zijn vader schreef over ‘un si grand tour’ die hij zojuist achter de rug had: door Frankrijk.[5] Nadien hebben Engelse touristen dit begrip het Kanaal overgeloodst en het, getuige ook het citaat van Richard Lassels, in zijn oorspronkelijke Franse vorm in het Engelse spraakgebruik ingelijfd, ter aanduiding van héél die rondreis over het vasteland.

Ook in de Republiek had de Franse term ingang gevonden. Zo noteerde Johannes Thijs eind 1647 bij zijn terugkomst in Parijs, dat hij zojuist volbracht had ‘sans aucune rencontre avec la grace de Dieu le grand tour de France’.[6] Johan Huydecoper verzond in de herfst van het daaropvolgende jaar een dergelijk heuglijk bericht naar Holland ‘J'ai faict le grand tour de France’ en ‘hebbende met mijne neven [van Gheel] den grooten tour van Vranckrijck volbrocht ten naesten by’ liet hij elders weten.[7] In diezelfde jaren maakte Johan de Witt in zijn zakboekje een aantekening over toebereidselen voor de ‘grooten tour’.[8] Dat was toen geen originele vondst van hem, want in 1624 had Maria van Reigersberch die

4 Geciteerd is hier R. Lassels, ‘The voyage of Italy’, naar een passage bij Stoye 196.
5 Educatiereis, een typerende term die in andere Nederlandse publikaties wel gebruikt werd, bijv. door J. de Wal en J.J. van Rappard. Stoye 66.
6 Thijs 68.
7 Brieven uit Saumur, 16 sept. 1648, en daarvoor ook al uit Genève en vanuit La Rochelle, 16 juli 1648.
8 De Witt I, notitie van 21 febr. 1646.

vertaling al in haar correspondentie gebruikt, op een manier die doet vermoeden dat ‘den toer doen’ ook toen al in het Nederlandse spraakgebruik geheel was ingeburgerd.[9]

Het Nederlandse taalgebruik stelde naast ‘den grooten tour’ nog een tweede, nauw verwant begrip, de ‘kleenen tour’. Daarmee werd bedoeld een reisje door het Loire-gebied dat bij de heren touristen zeer populair was. Het is opnieuw Johan Huydecoper die het gebruik van deze term vastlegde toen hij, in het najaar van 1648, aantekende dat hij uit Saumur vertrokken was ‘om den kleenen tour te doen.’[10] Maar zijn tocht naderhand door Italië omschreef hij als een reis door ‘den tuyn van Europa’.[11] Een verdietsing van de ‘Giro of Italy’ is noch bij Huydecoper, noch in geschriften van één zijner landgenoten gevonden.

Dat er voor de tocht door de Duitse landen in de tour-terminologie een aparte naam ontbrak ligt, gelet op de geringe belangstelling der Nederlandse touristen voor die streken, voor de hand.[12] Dan kwam Zwitserland, of juister, Genève, waar men graag een ‘tourtje op het lac’ maakte, er nog beter af. - Tenslotte werd Johan de Witts aanduiding voor het Engelse deel van zijn buitenlandse reis (dat wil zeggen buiten Londen) als ‘tourkien’, hoe bruikbaar ook, niet overgenomen door zijn landgenoten op tour.[13]

Terwijl in het Engelse spraakgebruik ‘grand tour’ zich tot de dag van vandaag wist te handhaven en zelfs een renaissance beleefde in de reclame-terminologie van het moderne reiswezen, raakte het Nederlandse equivalent, de ‘groote tour’ in het vergeetboek.[14] Daarmee ging ook bij velen de notie verloren van het belangrijke Nederlandse aandeel in die Europese rondtocht, de educatiereis.

9 Brief uit Middelburg, 22 okt. [1624]. Grotius, Briefw. II, 405-407. Zie ook hfdst. III, 58. Maria van Reigersberch schrijft over reisplannen gemaakt voor Dirk Graswinckel. Dirk zou tot voorjaar 1625 in Parijs blijven en dan ‘den toer van Vranckrijck doen’.

10 Aantekening in zijn kopie-boek, 9 okt. 1648. Louter plezier-reizen werden in het Nederlands aangeduid als ‘speelreisjes’ zo bij Gerard Hinloopen die er verscheidene maakte en beschreef.

11 Brief aan zijn vader, Genève, 29 jan. 1648. Van Buchell gebruikt de Latijnse vorm ‘gyrus’. Evenals Erpenius.

12 Het ontbreken in de Nederlandse taal van een passend zelfstandig naamwoord voor iemand die de Groote Tour maakt dwong tot het maakwerk van ‘tourist’. Het is echter behelpen, want slechts in schrijftaal valt een tourist van een toerist te onderscheiden.

13 De Witt I, notitie van 14 juni 1647.

14 In 1856 neemt Thomas Cook een gezelschap mee op een ‘grand circular tour on the Continent’. Pudney 115. In een klassiek kinderboek, J.M. Barrie's ‘Peter Pan in Kensington Gardens’[London 1906], maakt dit droomjongetje de ‘Grand Tour of the Gardens’. Fr. Alderson, ‘The new Grand Tour’(naar India) wordt aangekondigd met de woorden: ‘In this age of travel the term Grand Tour is en vogue again’ (Times Literary Supplement, 11 juni 1971). Twee maanden later krijgt de bespreking van een wetenschappelijk ruimtevaartproject tot titel ‘Grand Tour naar de buiten-planeten’ (Elseviers Magazine, 28 aug. 1971). Reisbureaus spelen op het ‘snob-appeal’ door te adverteren met groepsreizen als ‘Grand Tour d'Asie’, ‘Grand Tour door Hellas’ en ‘Grand Tour of Holland’. -Nederlandse historici houden zich aan de Franse term. Zo Den Tex in een passage over de zonen van Oldenbarnevelt. Den Tex, Oldenbarnevelt II, 506; Heringa 56, 81.

Dat Nederlandse aandeel in het cultuurhistorisch verschijnsel van de Grand Tour naar aard en omvang te belichten, is de opzet van deze verhandeling. Bepaalde nieuwsgierigheid naar de belevenissen van Huizinga's kroost-op-tour het onderwerp van studie, ook de geografische begrenzing tot het grondgebied van de Republiek der Zeven Verenigde Gewesten lag daarin besloten, zogoed als het historisch verschiet. Het moge duidelijk zijn dat ‘zeventiende eeuw’ in de ondertitel is gebezigd niet als een vaste klamp op twee jaartallen, maar als een losse omheining van een zekere periode, een afbakening ingegeven door aard en hoeveelheid van het bijeengegaarde materiaal. Het leek te meer verantwoord deze tijdaanduiding te gebruiken, toen bleek dat van een wezenlijke verandering in doelstelling en interesse der touristen - tussen de reizen van Hooft en Jan Merens in 1600 en die van Wicher Pott in 1685 - tussen begin en einde der zeventiende eeuw, eigenlijk geen sprake was.[15]

Het lag voor de hand, gegeven de plicht der touristen tot journaalhouden en berichtgeving aan het ouderlijk huis, om allereerst een inventarisatie te maken van reisjournalen en brieven in Nederlands familiebezit en in openbare verzamelingen, en daarnaast een lijst op te stellen van bronnenpublikaties. De omschrijving, van de taak was duidelijk, de inventarisatie bleek tijdrovend en de uitwerking en vormgeving een rijkelijk ambitieus plan. Het gebruik van manuscripten is beperkt gehouden tot die welke in Nederland te achterhalen waren. Daarnaast zijn enkele gegevens verwerkt afkomstig uit buitenlandse archieven, maar van systematisch speurwerk buiten de grenzen is geen sprake geweest.[16]

Naast de reisverslagen van de touristen zelve, is een beperkt gebruik gemaakt van de overweldigende hoeveelheid reiswijzers die in de zestiende en zeventiende eeuw is gepubliceerd, te weten van die gidsen die, naar men mag aannemen, door Nederlandse touristen zijn gebruikt. Verder zijn er, ter typering van het genre

15 Deze beperking tot de zeventiende eeuw impliceert allerminst dat de Groote Tour nadien niet langer usance was. Ook uit de achttiende eeuw zijn tal van reisjournalen bewaard. Zo dat van Jan Teding van Berkhout uit 1739-1741 (familie-archief T.v.B. nr. 353); van verschillende leden der familie Fagel, waaronder het journaal van François Fagel uit 1759-1761 (A.R.A., coll. Fagel); van Johan Meerman uit 1774-1776 (K.B.); van een Van Hoorn uit 1777 (K.B.); van H. en J.A. de Hochepied uit 1775-1776 (U.B. Leiden). Onderzoek dier journalen zou moeten uitwijzen of er een essentiële wijziging optrad in doelstelling en uitvoering der Tour ten opzichte van die der zeventiende eeuw. Een onderbreking gedurende de Napoleontische tijd lijkt waarschijnlijk; hervatting nadien niet onmogelijk.

16 In de loop der jaren van dit onderzoek kwamen meer handschriften aan het licht dan hier verwerkt zijn. Bijvoorbeeld de reisjournalen van Ernst Brinck, die pas na hardnekkig zoeken teruggevonden werden (R.A. Gelderland, Arnhem). Evenmin is het viertalig journaal verwerkt van Adriaan baron van Overschie (dat berust bij de K.B.), die aanvankelijk voor Zuidnederlander versleten werd; een journaal waarvan het belang - in vergelijking met en aanvulling op het journaal van Coenraad Ruysch - pas duidelijk werd in een vèrgevorderd stadium van onderzoek. (Van Overschie genoemd bij Ruysch vanaf II, f 30^{r}.) Evenmin zijn alle journalen in particulier bezit bekeken die nu geregistreerd staan in het Centraal Register van particuliere archieven, aanwezig op het A.R.A. 's-Gravenhage. Helaas zijn de gepubliceerde journalen nauwelijks geannoteerd.

reisverhandeling dat onder de verzamelnaam ‘ars apodemica’ in omloop was, enkele uit zeer vele van die reistractaten besproken.

Tenslotte is een dankbaar gebruik gemaakt van weer ander contemporain materiaal, ‘verstopt’ in een grote verscheidenheid van bronnen, als daar zijn uitgaven van brieven, gedichten, memoires en matrikellijsten, aangevuld door toevallige gegevens elders gevonden.

Van grondig onderzoek naar weer andere bronnen is bewust afgezien, ook al is er, gelet op de verrassende gegevens vervat in de correspondentie tussen François van Aerssen en Oldenbarnevelt, reden om aan te nemen dat het doorlezen van de rapporten die de ordinaris-gezanten naar Den Haag zonden, met meer vondsten beloond zal worden. Bijzonderheden overigens, die in de typering van de educatiereis hoogstwaarschijnlijk geen fundamentele verandering noodzakelijk zou maken.[17] Evenmin zijn systematisch doorgewerkt de alba amicorum, waarvan een groot aantal bewaard wordt op de Koninklijke Bibliotheek; slechts een enkele is incidenteel in deze studie betrokken. Deze vriendenboekjes bevatten ongetwijfeld gegevens of aanwijzingen waardoor het mogelijk zal worden nieuwe namen toe te voegen aan de reeds lange lijst van touristen, maar vaak is zo'n nieuwe inschrijving pas mogelijk na vergelijking met gegevens die weer van elders zijn aangedragen.[18]

De literatuur over het onderwerp ‘Grand Tour’ is, om met de onnavolgbare Bates, auteur van ‘Touring in 1600’ te spreken ‘absolutely inexhaustible, the contemporary part alone being sufficient to provide any one with recreation - and sleep - for ten years.’ (389) Ook zij, die zich maar tot één aspect beperken beleven dit plezier en krijgen van de verveling hun deel!

Van de geraadpleegde moderne werken zijn alleen die publikaties opgenomen in de literatuurlijst, die een directe bijdrage opleverden voor deze studie. E.S. Bates' ‘Touring in 1600’ en Clare Howard's ‘English travellers of the Renaissance’, hoewel allebei ongeveer zeventig jaar geleden geschreven, gaven een bijzonder stimulerende aanzet tot nader onderzoek. Ook J.H. Hexter's boeiend essay ‘The Education of the Aristocracy in the Renaissance’ werkte inspirerend en Lipsius' denkbeelden over de educatiereis kregen ‘Geist und Gestalt’ dank zij G. Oestreich's professorale studies. J.W. Stoye was een zeer deskundig ‘weghwyser’ op de Grand Tour in zijn ‘English Travellers abroad’ en L. Schudt op zijn ‘Italienreise’ een erudiete cicerone. Ook van de mini-biografieën der Nederlandse juristen in Padua, vernuftig speurwerk van J. den Tex, is in allerlei opzicht geprofiteerd.

17 Voor een dergelijke berichtgeving van Engelse gezanten zie Stoye 15-17.

18 Van de Alba amicorum op de K.B. zouden bijv. die van Ernst Brinck (zie hfdst. V, 134) en Frans Banningh (1605-1655, met inscripties uit Bourges en Poitiers) voor studie in aanmerking komen. Evenals, uit Frans bezit, alba van Franse ‘maîtres d'exercices’ als door Gandilhon, Frijhoff, Moes en Tranchau gesignaleerd en beschreven. Ook het album van Hans Hoch, vreemdelingengids in Rome, is in dit verband interessant. Zie hfdst. VII, 282.

Het resultaat van de studie dier verslagen en handelingen van touristen en historici is hier neergelegd in een zevental hoofdstukken; twee ter inleiding van vier met reiservaringen en één, zeer kort, ter afsluiting. In die vier hoofdbedrijven worden Huizinga's Leidse juristen, telgen dier magistraatsfamilies waarvan hij opkomst en gewicht schilderde, ten tonele gevoerd als touristen. Achtereenvolgens wordt het zoeklicht gericht op hun bedrijvigheid als reiziger, als student, als 'heer van stand' en als tourist. Rollen die zij met wisselend succes, maar steeds met verve spelen.

Ontstaan en eerste fase van de Groote Tour zijn onderwerp van het eerste deel van de tweeledige proloog (hoofdstuk II). In een poging om het tijdstip van 'geboorte' enigermate te fixeren, worden van een aantal touristen de veelal summiere bijzonderheden 'in itinere' verhaald. Tevens zijn in dit onderzoek betrokken een aantal factoren en omstandigheden die de opkomst van de Groote Tour in de hand werkten. Het verslag van een en ander heeft geen enkele pretentie van een afgerond geheel. Het is een ragdun spinsel van houvast naar houvast, een samenstel van lapidaire gegevens ten dienste van een betoog dat de opkomst van de Groote Tour in de tweede helft van de zestiende eeuw plaatst. Een stelling overigens, die aan houdbaarheid wint, wanneer blijkt dat juist in die tijd op vele plaatsen in Europa gezaghebbende voorstanders van de educatiereis van zich lieten horen. Op grond van hun uitlatingen en geschriften was het mogelijk voor de reisrage, die eind zestiende eeuw geheel jong Europa beving, één gemeenschappelijke noemer aan te wijzen en die als herkenbaar thema naar voren te halen. Ter aanduiding en onderstreping van het belang van dit Leitmotiv van Grand Tour en Groote Tour kreeg dit hoofdstuk ondanks zijn wat zwevende inhoud, in titel en motto een zeer besliste uitspraak mee. De titel is een doorzichtige parafrase en het motto, pas aan het einde van het hoofdstuk volledig geciteerd, brengt het ideële principe van de Groote Tour onder woorden.

In hoofdstuk III, 'Wikken en Wegen', komen ouders en opvoeders aan het woord die, bij het opstellen van een plan voor zoonliefs educatiereis, voor- en nadelen van een bezoek aan verschillende landen en verblijf in bepaalde plaatsen tegen elkaar afwegen. In de voorbereidende beslommeringen heeft de aanstaande tourist een eigen aandeel.

Dat er enkele bezwaren verbonden zijn aan een anatomische werkwijze, waarbij de jongeman-op-reis gevierendeeld wordt, valt niet te ontkennen. Het is daarbij onvermijdelijk dat aan individuele ervaringen der touristen te kort gedaan wordt. Dit nadeel ware te ondervangen geweest door aan het begin van deze studie de inhoud weer te geven van één bepaald journaal, als een doorlopend, samenhangend reisverslag van één bepaalde tourist. Daarvoor zou geknipt zijn het (niet gepubliceerde) dagboek waarin de zoon van P.C. Hooft, Aernout Hellemans Hooft de belevenissen vastlegt van zijn 'orthodoxe' Groote Tour. Orthodox in die zin, dat zijn reis alle kenmerken vertoont van een typische Groote Tour. Immers, het journaal is bijgehouden door een jongeman van patricischen

huize, die op reis gaat na een universitaire studie te Leiden en een rondgang maakt door de landen die liggen op het circuit van de conventionele Groote Tour; een jongeman daarenboven die, in zijn weergave der gebeurtenissen reageert op hetgeen hij beleeft en entameert als het gros der touristen. Kortom, Aernout Hooft is een welhaast volmaakt model van het type tourist uit het midden der zeventiende eeuw. Toch is, toen bleek dat deze anatomische les in lengte uitliep, afgezien van weergave van Aernout's reis, in de overtuiging dat dit méér dan van het goede te veel zou zijn.

Als tweede bezwaar tegen een hanteren van het lancet zou aangevoerd kunnen worden dat zo'n werkwijze ten koste gaat van het opnemen van allerlei bijzonderheden die sommige reisverhalen een coloriet verlenen dat in kleurloze geschriften van andere journalisten ontbreekt en juist bij touristen van grote naam node gemist wordt. Zo zijn de journalen van Pieter Teding van Berkhout, van zijn zwager Coenraad Ruysch en van Constantijn Huygens-fils, ieder naar eigen schrijftrant en interesse, veel leesbaarder dan de droge notities waarmee P.C. Hooft en Johan de Witt zich als ‘reis-heuchenis’ vergenoegden. Maar, zo moge blijken, heel de verscheidenheid van onderwerpen die de touristen in hun journalen ter sprake brengen, is bij allen min of meer dezelfde. Daarom telden, welbeschouwd, de nadelen verbonden aan het versnijden der journalen minder zwaar dan het voordeel: de verschillende facetten die karakteristiek zijn voor de educatiereis komen duidelijker tot hun recht. Bovendien was een chronologische behandeling per journaal vervelend en vermoeiend geworden, maar het zou ook, veel bezwaarlijker, een vertekening van continuïteit en frequentie der educatiereis hebben opgeleverd, als gevolg van de willekeurige verspreiding door de jaren heen van het aantal journalen dat behouden bleef.

Het is immers toeval dat zoveel documenten uit de jaren rond 1650 bewaard zijn gebleven. Het is daarbij een gelukkig toeval dat voor de beginjaren der zeventiende eeuw ook rijke buit viel binnen te halen. Zoals omgekeerd bijvoorbeeld het spoorloos verdwijnen van Willem van den Vondels reisdagboek een waar verlies is. Van zijn uitvoerige tour door Frankrijk en Italië tussen 1624 en 1626 zijn slechts enkele details bekend uit drie brieven naar huis geschreven.[19] Van Constantijn Huygens jr. bleef wel diens journaal van de reis door Frankrijk en zijn winter te Genève behouden, maar het verslag van zijn tocht door Italië ging

19 ‘Mijn gantsche reijs van vooren tot den achteren hebbe ick bij geschrift gestelt’ schrijft Willem van den Vondel uit Rome, 1 maart 1625. Sterck 37 meent dat de ‘Voyagie door Vrankrijk en Italiën, door H. Swol, Justus [Jacob] Baeck, J. van Erp, A. Moorman, Guillam van den Vondelen en G. van den Berch, gedaan in 't Jaar 1624’ in 1750 te Amsterdam geveild bij Jacobus Marcus en daar aangekocht door Angelkot, het journaal moet zijn van Willem van den Vondel. Maar het kan, gezien de volgorde der namen, evengoed het werk zijn van de laatstgenoemde. Het is bijzonder jammer dat dit journaal verdwenen is, omdat er juist uit die twintiger jaren geen enkel dagboek of serie brieven bewaard bleef.

verloren.[20] Misschien zou geduldig zoeken in de Huygens-papieren beloond worden met het terugvinden van het doorlopend relaas van de reis die Christiaan en Lodewijk Huygens in 1655 in Frankrijk maakten, voorlopig blijft het bij een brok van dit journaal en een aantal brieven. Johan Huydecoper zal zeker ook vanuit Italië zijn familie op de hoogte gehouden hebben, maar die brieven ontbreken in het familie-archief. En zo is er meer.[21]

De ondertitel deze studie meegegeven, dient ter typering van een buitenlandse studiereis in het kader der opvoeding van jonge patriciërs. Een verblijf in het buitenland waarbij deze jongeren zich beijveren die algemene kennis en kunde op te doen, die hen moet voorbereiden op een maatschappelijke bestemming als 'goed en deftig regent' dan wel op een functie in diplomatieke, militaire of prinselijke dienst.[22] Het gaat in het navolgende uitdrukkelijk niet om het volgen van jongelieden die op hun 'peregrinatio academica' verdieping van vakkennis zoeken, als inleiding tot een wetenschappelijke carrière. Anders gezegd: deze studie beoogt de tekening van één sujet, de tourist op educatiereis; voor diens pendant, de student op academiereis is binnen de omlijsting van deze schets geen plaats.

Het lijkt wat overdreven om dit verschil zo breedvoerig te omschrijven; in de benamingen 'educatiereis' en 'academiereis' is het fundamentele verschil tussen beide toch al duidelijk aangegeven. De educatiereis wordt gemaakt ter voltooiing van een maatschappelijk georiënteerde opvoeding, de academiereis is sluitstuk van een wetenschappelijke opleiding. Toch geeft classificatie wel eens moeilijkheden, want vaak is de oppervlakkige gelijkenis tussen tourist en 'academist' frappant. Immers, en route door Frankrijk en Italië treden tourist en student regelmatig in elkaars voetsporen, hun bestemming voert hen herhaaldelijk naar dezelfde plaatsen, waar zij beiden als toerist dezelfde bezienswaardigheden aflopen. Dàn pas lopen hun wegen uiteen. De tourist oefent in de Rij-academie,

20 Lang na Constantijns terugkeer van zijn gyro, zinspeelt zijn vader nog eens op dit journaal. Over de route van zijn gyro is wel het een en ander bekend. Zie Biografische notities.

21 Bijv. Wicher Potts 'Notula' uit Engeland en Italië, waarnaar hij verwijst in zijn brieven. François van Aerssen van Sommelsdycks 'Voyage d'Italie' begint in Rome, midden in een beschrijving van het palazzo Borghese; het voorgaande en het volgende (na de gyro) is spoorloos. Zie de inleiding tot het gepubliceerde gedeelte door L.G. Pélissier. Schotel publiceert acht bladzijden uit het journaal van George de Mey over een reis door Engeland en Frankrijk tussen 1651 en 1654 en ruim één pagina uit het reisverhaal door dezelfde landen van De Mey's zoon Willem, uit de jaren 1679, 1680. Maar waar die journalen te vinden zijn? G. de Mey 205-214; W. de Mey 28,29. Huydecoper is eind februari 1650 in Napels. A. Hooft f 97^{r}.

22 Dirk Graswinckel, in een 'Instructie waarna de jonge heeren hare studiën kunnen dirigeren, zoo in de militie, politie, als in de rechten, om vervolgens deftige en goede regenten te kunnen werden' (familie-archief Huydecoper; Steur nr 2225). Op dit stuk is aangetekend dat het niet zeker is of *de* Graswinckel, heer van Holy (1600-1666) deze instructie opstelde, dan wel een familielid.

de student loopt college aan een universiteit, de tourist zoekt entree in de salons der monde, de student prefereert het gezelschap van geleerden.[23]

In concreto is het pas mogelijk om een bepaalde jongeman naar de éne dan wel naar de andere groep te verwijzen, wanneer de vaak karige gegevens over diens buitenlandse reis gecombineerd kunnen worden met aanvullend materiaal. Inschrijving in een matrikellijst, vertoon van een universitaire bul, opdracht in een album amicorum alléén, zijn voor etikettering volstrekt ontoereikend.

Over de rol en het aandeel van de Nederlandse adel op tour is geen duidelijke uitspraak te doen, zolang de betreffende gegevens gering zijn. Daar waar op reis als representanten van de élite uit de grote monarchieën van Engeland en Frankrijk en de talrijke Duitse vorstendommen de 'noble and gently born' optreden, zijn hun Nederlandse tourgenoten patriciërs van burgerlijke afkomst. In de republikeinse en beste zin des woords. Zij zijn het die de Groote Tour het Nederlandse stempel opdrukken. In hun gezelschap reizen, zonder zich in doen en laten wezenlijk van de anderen te onderscheiden, vele leden van de jonge, nieuwbakken adel. Met dit adjectief wordt niets anders aangegeven dan het recente verleden waarin gedurende de zestiende en in het verloop van de zeventiende eeuw dat adeldom in den vreemde was en werd verleend als koninklijke geste van Engelse, Franse en Zweedse monarchen.[24]

Of de telgen uit de geslachten der oude landadel, die meestal gekoppeld worden aan de provincies Utrecht, Gelderland en Overijssel, veel bijdroegen tot versterking der touristen-gelederen, is een vraagteken gebleven. Friesland had zijn Burmania's, wier reistraditie in het opvoedkundig vlak zeker even ver terugging als in Groningen bij het geslacht Coenders.

Waren de jonkers op reis onafscheidelijk van hun 'burger' tourgenoten, eenmaal terug in eigen land gingen zij ieder huns weegs, om op verschillende posten het algemene belang te dienen; de jonker in het leger of de diplomatie, bij gelegenheid aan het stadhouderlijk hof, de patriciër in een stedelijk of gewestelijk bestuurscollege.

Het ontbreken van een beschouwing der godsdienstige overtuiging van de tourist zal hopelijk niet als een ernstig gemis worden aangerekend. Onder

23 Naar analogie van P. Dibons definitie van de peregrinatio academica als de 'voyage de fin d'études' kan voor de grand tour de term 'voyage de fin d'éducation' dienst doen. Ook Dibon wil, juist op grond van de verwarrende gelijkenis, tourist en academist streng gescheiden houden. Maar in het verloop van zijn betoog blijft die afbakening niet duidelijk gehandhaafd. Het is een aanduiding te meer dat er wat schort aan de voorstelling die men zich maakt van de educatiereis, wanneer zelfs Dibon bij zijn opmerkingen over de studie-objecten der touristen, behalve het leren van vreemde talen, uitsluitend de luchtiger programma-punten, de zg. 'exercices' noemt. (8) Omgekeerd wekt Frijhoff in zijn artikel over de leerlingen der Rij-academie in Angers de indruk alsof ook die exercices tot het studieprogramma van studenten op hun peregrinatio academica behoorden. Ook in zijn proefschrift doet hij de Groote Tour geen recht.

24 Heringa 77-80.

volledige erkenning van de formidabele invloed der religie - verscheurend en verstikkend evenzeer als verheffend - op vrijwel alle facetten van de samenleving in de Republiek, lijkt het toch onwaarschijnlijk dat een notitie van het credo van de individuele tourist verandering in het beeld der educatiereis zou bewerkstelligen. Omgekeerd mag in de schildering van de tourist, in overgrote meerderheid van niet-katholieken huize, een observatie van zijn gedrag en reactie onderweg in roomse streken en landen niet ontbreken. Aan zaken des geloofs, al vóór het vertrek naar het buitenland een punt van ernstige discussie, zal bij verschillende gelegenheden tijdens het gadeslaan van de tourist aandacht gegeven worden.

Als vierde tekortkoming zal een kritisch lezer wellicht het ontbreken aanmerken van een paragraaf over de educatiereis in zijn 'multi-nationale' verschijningsvorm, van een vergelijking tussen de Groote Tour der Nederlanders, de Grand Tour der Engelsen, de Duitsers op Kavaliersreise en de Fransen tijdens hun 'Promenade'.[25] Een vergelijking tussen verschillende dier Europese ommegangen is, zoals reeds werd aangegeven, alleen gemaakt wat betreft de aanloopperiode in de tweede helft der zestiende eeuw, teneinde het ideële uitgangspunt te belichten dat alle gemeen hebben, maar is niet doorgetrokken naar de zeventiende eeuw. Potentieel is het heel goed mogelijk om Groote Tour en Grand Tour tot in finesses met elkaar te vergelijken; het onderwerp 'Grand Tour' is immers in de Engelse literatuur al sinds lang 'overwritten'. Maar voor de lezer, opnieuw op sleeptouw genomen door Europa, zou zo'n rondreis, zelfs in hoog tempo gemaakt, weinig anders dan herhaling en terugzien betekend hebben. In gaan en staan, in doen en laten vertonen Engelsen en Nederlanders op tour grote gelijkenis. In deze uitspraak ligt de uitkomst van zo'n vergelijkend onderzoek eigenlijk al besloten.[26]

Eenzelfde gevoelen van déjà vu zou vermoedelijk de lezer bekruipen wanneer hij, ten derde male tot reizen veroordeeld, nu de gangen van Duitse Kavaliere moest volgen bij hun bemoeienissen 'Weltkenntnis zu erlangen' en 'die groben mores patrios' in te ruilen voor 'weltmännischen Schliff'.[27] Trouwens, een

25 'Promenade' is de uitdrukking die Philippe Duplessis-Mornay gebruikte in verband met een buitenlandse reis van zijn zoon. Zie hfdst. II, noot 33. Verder is noch in de Franse literatuur, noch in documenten uit de zestiende of zeventiende eeuw, een andere aanduiding gevonden dan het neutrale 'voyage'. Wijst dit er op dat buitenlandse reizen in het Franse opvoedingspatroon der zeventiende eeuw minder gewichtig waren dan elders? Waar had immers, toen geheel Europa naar Frankrijk pelgrimeerde, een gentilhomme buitenslands beschaving te zoeken, behalve in Italië? Schudt weet voor die tijd maar drie voorbeelden te noemen: de hertog de Rohan in 1600, de hertog de Chevreuse in 1664 en de markies de Seignelay in 1671. Schudt 105, 55, 106. Toch is het contingent Franse touristen groter geweest. Bady 397, 398. Aernout Hooft en zijn Hollandse vrienden eten in Venetië herhaaldelijk in gezelschap van Poolse, Deense, Duitse en Franse heren. Bijv. ff 53^{v}, 55^{r,v}, 57^{r}. Ook in Rome behoren vele Franse messieurs,die hij bij name noemt, tot zijn kennissenkring (f 84^{r}). Wicher Pott telt in 1686 onder zijn Romeinse kennissen Franse adel in het meervoud. Brief uit Rome, 31 jan. n.s. 1686.

26 Stoye's samenvatting (449 e.v.) is, met kleine wijzigingen, ook van toepassing op de Groote Tour.

27 Csáky-Loebenstein 414; Schadendorf 36.

verslag over dergelijke 'Bildungsreise' zou bijzonder lapidair uitvallen, zolang hetgeen hierover gepubliceerd is slechts in losse tijdschriftartikelen is neergelegd, of verstopt in monografieën over een aangrenzend onderwerp.[28] Dit probleem, gebrek aan monografieën, doet zich ook, in nog sterker mate voor, wat betreft de 'voyages' en 'promenades' der Franse messieurs.

Of dit excuus ook geldt ten aanzien van de educatiereis der Zweden, Denen, Polen, Hongaren, Bohemers en Moraviërs? Hier is het geen kwestie van schuld gooien op Franse en Duitse historici, maar van een gebrek aan taalbeheersing, dat bestudering van publikaties over Scandinavische en Middeneuropese touristen in de weg staat.[29]

Toch is er, ook zonder die wetenschap, voorshands weinig reden om aan te nemen dat de aspiraties van 'Mr Rosekrans' (de Deense edelman die in Italië Aernout Hooft tot zijn kennissenkring rekende), in andere richting gingen dan die der twee Poolse graafjes Grudzinski, die ter scholing in 'l'usage du monde' naar West-Europa gezonden werden. Of dat de opdracht 'alle ihrem, Stande wohlanstehenden Wissenschaften und Tugenden zu erwerben', die de dertienjarige Oostpruisische vrijheer Friedrich zu Eulenburg en zijn iets oudere vriend Ahasverus, Graf Lehndorff in 1653 op hun Kavalierstour was meegegeven, niet even bruikbaar zou zijn geweest als reisdevies voor Franz Christoph I, Graf Khevenhüller, die tussen 1604 en 1609 Europa verkende.[30]

28 Voor literatuuropgave zie H. de Ridder-Symoens, 'Adel en universiteiten in de zestiende eeuw', 413, noot 13. In verschillende andere publikaties in dit artikel genoemd, komt ook de Kavaliersreise ter sprake. Zo bij O. Brunner 'Adeliges Landleben'. Als een der eersten in Duitsland schreef G. Steinhausen een aantal artikelen hierover: 'Beiträge zur Geschichte des Reisens'; 'Die Anfänge des französischen Litteratur- und Kultureinflusses in Deutschland' en 'Die Idealerziehung im Zeitalter der Perücke'. Tezelfder tijd publiceerde V. Hantzsch 'Deutsche Reisende des 16ten Jahrhunderts'. Verder bevatten de werken van Brunot en vooral die van Schudt materiaal voor de Duitse Kavaliers-reise. In een recensie van Stoye, 'English Travellers' stelt W. Treue een werkprogramma op voor een studie over de Duitse Bildungsreise. Een opgave die in 'Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte' opnieuw aan de orde komt, verwerkt in een veel meer omvattend programma van 'Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung'. (Deze belangrijke bundel - onder redactie van A. Mączak en H.J. Teuteberg - verscheen toen 'De Groote Tour' al geschreven was.) Over de Tour der Oostenrijkse heren schreef E.-M. Csáky-Loebenstein 'Studien zur Kavalierstour...', een sterk verkorte weergave (met aanvullingen) van haar Weense dissertatie van 1966, gepubliceerd onder haar meisjesnaam (niet in de handel). Voor de volledige titels der publikaties in deze noten genoemd, zie overzicht B.

29 N. Mout geeft bijzonderheden van tours der Tsjechische adel in de zestiende eeuw in haar 'Bohemen en de Nederlanden', 37 e.v. Voor reizen der Zweden zie E. Wrangel, 'De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden...'. Voor gegevens over de educatiereis der Zuidnederlanders zie het hierboven, noot 28, genoemde artikel van De Ridder-Symoens en Schudt 131, noot 262.

30 A. Hooft f 108r. 'Rosekrans' zoù ook een Nederlander kunnen zijn; de naam komt bijv. in Hoorn veelvuldig voor. Over de reis der twee Polen zie het artikel van B.Z. Daszynska. Marion, Gräfin Dönhoff (138-144) beschrijft de reis der heren uit Oost-Pruisen en noemt ook die van één harer voorvaderen. Csáky-Loebenstein (416-423) bespreekt die van Graf Khevenhüller.

Huizinga heeft betoogd, in de hiervoor aangehaalde passage uit zijn ‘Nederland's beschaving’, dat in de huizen van de koopman-magistraat de kern en de eigen aard van die beschaving gezocht moet worden. Het ligt voor de hand zich af te vragen in hoeverre die beschaving mede gevoed is door datgene waarmee het kroost op Groote Tour in aanraking kwam; een kwestie die in het laatste hoofdstuk ter sprake komt. Daar wordt voor de laatste keer de tourist op de ontleedtafel gelegd, in een poging tot evaluatie van de educatiereis als belevenis die medebepalend was voor beschavingsniveau en maatschappelijke carrière van de tourist. Een ontleding die echter in vraagtekens blijft steken. Zijn eigen plaats in het gehele beschavingsbeeld van de zeventiende eeuw moet de tourist nog worden toegewezen.

Toch is, na afweging van alles dat terzijde werd gelegd tegen dat materiaal dat wel voor behandeling in aanmerking kwam, de oogst groot en van voldoende kwaliteit en verscheidenheid om het resultaat van eerste onderzoek hier vast te leggen. Wat volgt, kan niet meer zijn dan een schets. Een tekening waarin de figuur van de tourist centraal staat, maar waar diens entourage van voor- en achtergrond nog tal van vage partijen en discrete schaduwen vertoont.

Er is met potlood gewerkt, in het besef dat de tijd voor het hanteren van de burijn nog niet rijp was, maar met de hoop dat althans de contouren van de tekening duidelijk en raak zijn.

Hoofdstuk II
Peregrinari necesse est

'...een begeerte om uytheemsche gewesten te doorsnuffelen'[1]

De bakermat van de educatiereis der Nederlanders staat op Duits grondgebied. Deze uitspraak die, als stelling geponeerd, onmiddellijk protest zou uitlokken, is echter als werkhypothese voor de eerstvolgende bladzijden zeer wel bruikbaar. Van deze gewichtige gebeurtenis, de 'geboorte' van de Groote Tour, kan niet alleen de plaats, maar ook jaar en dag nauwkeurig worden aangegeven: Burgsteinford, 2 september 1571. Daar, in het Bentheimse, leefde in de zestiger en zeventiger jaren der zestiende eeuw een aantal uitgeweken protestantse Groninger families, die in ballingschap met ongeduld de dag verbeidden dat het politieke getij in hun vaderland zou keren. En onder hen, de families van Rembert Jensema en Johannes de Mepsche.

Deze twee 'jongers' nu, zijn de helden in de geschiedenis van de eerste Nederlandse Groote Tour bij de gratie der ongeschonden overlevering van het reisjournaal dier tocht, het oudste document ad hoc in de verzameling reisverslagen van Nederlandse touristen. Auteur van dit journaal is hun oom, jonker Frederik Coenders van Helpen, door de families van beide Groningse jongemannen aangezocht als mentor op reis. Zij hadden zich geen beter begeleider kunnen wensen, want Frederik Coenders was een zeer ontwikkeld en bereisd man.

Hij zelf maakte zijn eerste tocht naar het buitenland als zestienjarige, nadat hij in Groningen de Latijnse school had afgelopen. Op instigatie van zijn rector, Regnerus Praedinius - befaamd humanist en pedagoog die destijds deze St Maartensschool leidde - werd Frederik met een jongere broer, Everard, ter verdere studie de wijde wereld ingestuurd.[2] In Frederiks eigen bewoordingen, in de openingsparagraaf van zijn aantekeningenboekje 'Anno 1557 jam sedecim annorum cum per biennium sub Regnero Praedinio studuissem a parente consilio rectoris Regneri cum fratre meo Eberhardo Conders sub praeceptore Philippo Mart Wormatiensi in academiam ablegatus fui' (122). Frederik had hier ge-

1 Commelyn 5^{v}.

2 Regnerus Praedinius, Reinier Veltman (Winsum 1510-Groningen 1559): NNBW V, 536, 537; J.J. Woltjer, Van Katholiek tot Protestant, 214, 215. In: Historie van Groningen. Stad en Land, redactie W.J. Formsma e.a., Groningen 1981.

voeglijk de pluralis kunnen gebruiken, want deze reis die drie jaar zou duren, werd een tocht met langdurige verblijven in verschillende Duitse en Zwitserse academiesteden, waarbij het accent in Tübingen en Bazel lag op college lopen bij een aantal bekende hoogleraren, terwijl zij in Genève Calvijn beluisterden en in Zürich toegang zochten tot de kringen van vooraanstaande theologen.[3] Ter afwisseling maakten de beide broers allerlei tochtjes ter wille van stedelijk en landschappelijk schoon.

Toen zij in het voorjaar van 1560 naar huis terugkeerden, voornamelijk voor herstel van gezondheid, beschouwden Frederik en Everard hun verblijf in Groningen slechts als een studie-intermezzo. (138) In feite kregen zij pas zeven jaar later, in de zomer van 1567, de kans om hun studies in het buitenland voort te zetten. Toen woonde de familie Coenders in Ringerbrugge, ook in het Bentheimse, waarheen zij samen met vele andere fervente aanhangers der nieuwe leer de wijk genomen hadden, beducht voor maatregelen 'ducis Albani summi tiranni.'(138, 139)

Het doel van hun tweede reis was Frankrijk. Met het oog daarop hadden zij destijds in Lausanne hun Frans geleerd. (130,131) Want zij waren ook toen al van plan geweest om naar Frankrijk te gaan, maar een oorlog tussen Frankrijk en Spanje had die plannen doorkruist. Helaas was ook deze tweede reis tot mislukking gedoemd. Wat een tour door Frankrijk had moeten worden, liep uit op een lange, ongedurige zwerftocht door Zwitserland en Duitsland, met een verblijf van vier maanden in Wenen - waarover Frederik teleurstellend weinig schrijft - en een korte excursie naar Praag tot slot. In Wenen, 'civitas pulchra', beschouwt hij de keizerlijke familie en de olifanten, tijgers en struisvogels in de dierentuin als de voornaamste bezienswaardigheden en in Praag volstaat hij met de mededeling dat zij er in vier dagen alles zagen. (148, 149) Al die tijd, tussen de zomer van 1567 en de winter van 1568, bleef de gang naar Frankrijk ongeraden, dit keer in verband met de heilloze interne conflicten.

Toch liet Frederik Coenders zich niet ontmoedigen. In het najaar van 1571 besloot hij een derde poging te doen. Toen dit plan de ronde deed in de familiekring, kreeg Frederik van zijn ooms Jensema en De Mepsche het verzoek om twee van hun jonge zonen onder zijn hoede mee te nemen; niet om deze jongens te begeleiden 'in academias', maar uitdrukkelijk naar Frankrijk, 'ad linguam discendam et regiones perlustrandas.' (153)

Ook van de gebeurtenissen op deze derde tocht, die Coenders nu als zeer ervaren reiziger gaat maken in kwaliteit van gouverneur van zijn neefjes, houdt hij aantekening in zijn boekje. De korte, droge zinnetjes van zijn verslag, al naar het hem inviel in het Latijn, Nederlands, Frans of Duits, zijn nauwelijks meer dan losse

3 Journaal 122-138. Immatriculatie der broers met hun praeceptor op 29 mei 1557 te Tübingen en in nov. 1557 als 'Eberhardus et Fridenrichus Conders, fratres nobiles ex Groningen' te Bazel. Wackernagel II, 106; Guggisberg 251.

notities. Toch is uit deze registratie van afstanden, steden en dorpen, van universiteiten, bezienswaardigheden, studie en ontmoetingen, wel een samenhangend reisverhaal te distilleren. (154-176)

Begin september 1571 nemen Frederik en zijn pupillen in 'Stenford', (Burgsteinfort) afscheid van de familie. Zij reizen per wagen en boot via Keulen naar Frankfurt om daar de beurs mee te maken en nog een jongmens op te pikken dat in Lyon moet worden afgeleverd. Dan rijdt het viertal over Bazel en Zürich richting Genève, evenals Zürich een stad waaraan Frederik vele herinneringen bewaart. Speciaal van zijn vorige reis, toen hij daar in een groot gezelschap van ballingen van allerlei nationaliteit overwinterd had. Helaas houdt dezelfde reden die hem toen dwong de stad te verlaten hem nu weer buiten de poorten. Genève en omgeving worden geteisterd door de pest, hetgeen betekent dat ten derden male Frederiks weg naar Frankrijk geblokkeerd is.

Noodgedwongen zoekt hij nu voor zijn groepje onderdak in Payerne, een stadje ten zuidwesten van Bern, om daar gunstiger tijden af te wachten. Frederik vermeldt niet hoe hij zijn pupillen gedurende die drie maanden bezig hield, maar het zou een mooie gelegenheid geweest zijn om de neefjes alvast wat Frans bij te brengen. Hoe dan ook, begin januari 1572 lijkt het tijdstip voor verder reizen opportuun; zij het niet via Genève, want dat is nog steeds besmet gebied. Willen zij Frankrijk zonder moeilijkheden binnenkomen, dan hebben zij een verklaring van gezondheid nodig. Die wordt hun in Ferne, in de buurt van Lausanne, uitgereikt en gewapend met dat document passeert Frederik met zijn drietal de grens en reist door Savoye over Nantua naar Lyon. (158)

Eindelijk dan toch werkelijk in Frankrijk! Hun allereerste zorg daar geldt de aanschaf van een nieuwe garderobe, naar modieuze Franse snit. Onderwijl regelt Frederik zijn geldzaken en bekijkt met de neefjes de stad. Dan trekken zij zuidwaarts en varen naar Valence voor een verblijf van enkele maanden. Coenders maakt hier notities over colleges van Cujacius, de vermaarde jurist en over bezienswaardigheden in de omgeving.[4] In het voorjaar gaan zij opnieuw op pad en maken een tour door de Provence, met bezoeken aan Orange en Avignon, aan de Pont du Gard en Nîmes, voornamelijk ter wille van de Romeinse antiquiteiten. (159-161) Afwisselend te paard, te voet en per koets trekken zij daarna van Montpellier over Narbonne naar Toulouse. Hier hebben zij door ziekte van Frederik wat oponthoud, maar zodra hij hersteld is, vervolgen zij hun tocht en varen over de Garonne naar Bordeaux, 'pulcherrima civitas'. (165)

Bij La Rochelle, waar Coenders nadrukkelijk de standvastige trouw der bewoners aan de gereformeerde religie roemt, bereiken de drie Groningers de Atlantische Oceaan. Over wegen die 'platgetreden paden' zullen worden onder de hoefslag der rijdieren van vele toekomstige generaties van touristen, reizen Coenders en zijn neefjes over Poitiers naar Amboise en Orléans. (167-269) Een

4 Jacques Cujas (1522-1590): DBF IX, 1362-1364.

bezichtiging van de Loire-steden, die later een populair onderdeel van de tour door Frankrijk zal worden, is in deze onrustige tijden waarschijnlijk niet mogelijk. In Frederiks journaal worden vele der bezienswaardigheden ter linkeren rechterzijde van zijn weg genoemd, maar Amboise is het enige kasteel dat zij van binnen bekijken. Van die rondgang zal Frederik niet de 'schricklijck groote hertshoorn' bijblijven, die naderhand steevast als dè attractie van Amboise beschouwd en gememoreerd wordt, maar het kamertje waar Condé, een der Hugenootse 'martelaren' gevangen gehouden was. (168) In Orléans gunnen zij zich nauwelijks de tijd iets van de stad te zien. Ook hier is Coenders, blijkens de enige bijzonderheid die hij noteert, gepreoccupeerd door gebeurtenissen uit die onzalige godsdienstoorlogen. (169)

Het is half mei 1572 wanneer, aan het einde van hun grote tour door Frankrijk, het Groningse reisgezelschap in Parijs arriveert. (170,171) Men installeert zich op kamers in de buurt van de universiteit om daar, involge wens en opdracht van de familie thuis, een serieus begin te maken met het leren van de Franse taal. In afwachting van de grote feesten die het vorstelijk huwelijk tussen Hendrik van Bourbon en Margaretha van Valois zullen opluisteren, bezichtigen de drie vreemdelingen uit de Lage Landen de Franse hoofdstad. Behalve kerken en paleizen noteert Coenders zorgvuldig de namen van de koninklijke hoogheden die zij zien en hij vermeldt met gepaste trots dat hij Petrus Ramus 'famosum illum rhetorem' ontmoet en gesproken heeft.[5]

Voor zijn doen bepaald uitvoerig legt hij vast welke samenloop van omstandigheden er toe leidde, dat het verblijf in Parijs al na een maand onderbroken werd. Als de bruiloftsfeesten in verband met de dood van Jeanne d' Albrêt, koningin van Navarre, worden opgeschort, stelt een goed vriend en landgenoot van Frederik voor om deze pauze te benutten voor een reisje naar Engeland. Frederik laat zich overhalen: 'Ita ego singulari Dei beneficio contra voluntatem quasi extractus ante lanienam eam execrabilem me in Angliam contuli'. (171) En omdat de neefjes niet alleen in Parijs wilden achterblijven, ontkwamen ook zij aan de verschrikkingen van de Bartholomeusnacht. Begin juni verlaat het groepje Nederlanders Parijs, vaart de Seine af, zeilt vanuit Dieppe naar Engeland en rijdt tenslotte, elf dagen na vertrek uit Parijs, Londen binnen. In de volgende weken bezichtigen zij daar onder leiding van een bevriende Engelse relatie alle bezienswaardigheden en maken plannen voor de aanstaande winter. Maar gebrek aan financiële middelen noopt hen tot een vroegtijdig afbreken van hun verblijf in Engeland en tot terugkeer naar huis. Met de neefjes gaat Coenders nu scheep op een Engelse koopvaarder die in Harwich de 'bar see' kiest. Drie dagen later, op 16

5 Petrus Ramus, Pierre de la Ramée (1515-1572), filosoof en mathematicus: NBG t. 41, 570-576. Vermoedelijk kreeg Coenders toegang tot Ramus door een introductie van diens leerling Johannes Acronius (?-1563), de Friese wiskundige bij wie Frederik in het najaar en de winter van 1557 en nogmaals in 1560 te Bazel in huis was. Coenders, Journaal 129, 137. Bij Acronius kwam hij denkelijk terecht op aanbeveling van diens leermeester Praedinius.

augustus 1572 zetten zij in Hamburg weer voet aan wal. (176) En dan gaan na verloop van enige tijd de wegen der drie neven uiteen.

Bijzonderheden omtrent de verdere levensloop van Rembert en Johannes zijn helaas niet te achterhalen. Frederik Coenders wacht nog een ballingschap van 22 lange jaren voordat hij eindelijk, als man van middelbare leeftijd, voorgoed naar Groningen kan terugkeren om zich daar te wijden aan toekomst en welzijn van zijn geliefde vaderstad.[6]

De ondertitel, educatiereis, zo onvervaard meegegeven aan de reis door Duitsland, Zwitserland, Frankrijk en zuidoost Engeland van Rembert Jensema en Johannes de Mepsche onder leiding van hun bereisde oudere neef, dient nu aan de hand van bovenstaand resumé op aanvaardbaarheid getoetst te worden.

Het ging er de ouders van beide jongemannen om dat hun kroost naar Frankrijk zou gaan om daar de taal te leren en het land te doorkruisen, getuige Coenders' omschrijving ‘ad linguam discendam et regiones perlustrandas.’ (153, 154) Daarmee noemt hij twee essentiële kenmerken van de educatiereis uit later jaren. In het reisverslag zelf vallen nog enkele andere markante overeenkomsten op met de ‘volwassen’ tour van later jaren. De landen die het Gronings drietal bezoekt, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland, Genève en zuidoost Engeland behoren alle tot het zeventiende-eeuwse itinerarium.

De route van de grote tour door Frankrijk zoals de drie neven die maakten, valt geheel samen met die van de latere rondreis, zoals die tot ver in de achttiende eeuw ongewijzigd zal worden aangehouden. Ook de aanschaf van een nieuwe garderobe bij binnenkomst in Frankrijk is een typerend trekje. Dit moge op het eerste gezicht niet meer voorstellen dan een amusant detail van het reisverhaal, in feite is deze metamorfose de eerste fase van een nauwgezette studie, waarbij de tourist ook het optreden en de omgangsvormen der Franse messieurs poogt te imiteren.

Dat er, omgekeerd, in Frederiks verslag geen sprake is van een ‘orthodoxe’ universitaire studie is minstens even tekenend. En het is geen wonder dat Coenders niet rept van een bezoek aan Italië, aan een land en in een tijd waar het ageren der Inquisitie het reizen voor protestanten riskanter maakte dan naderhand; temeer waar ook in de zeventiende eeuw discussies over de merites van een bezoek aan dat lokkende Zuiden niet zullen aflaten.[7]

De uiterst beknopte vorm van Coenders' aantekeningen levert met betrekking tot eventuele andere intellectuele bezigheden der neefjes dan talenstudie, slechts stof tot speculaties. Hielden zij zich op enigerlei manier bezig met ‘maatschappij-wetenschappen’, waarmee bedoeld wordt kennisname van dat samenstel van

6 Met een korte onderbreking van vier jaar: tussen 1576 en 1580 woonde hij bij zijn familie in Helpman, totdat hij door het verraad van Rennenberg gedwongen werd opnieuw uit te wijken.

7 Vgl. dit hfdst. 41; zie ook hfdst. III, 56-61; Stoye 109-112.

onderwerpen waarmede een aankomend regent vertrouwd diende te zijn? Bestudeerden zij in Frankrijk - zoals dat later voor touristen zo belangrijk geoordeeld werd - 's lands geschiedenis, rechtspraak en bestuur? Misschien had dit alles aan bod zullen komen in Parijs, waar Frederiks protégés immers ook hun Frans zouden leren.

Coenders' verhaal is niet alleen kostbaar als oudste overgeleverd document van de Nederlandse educatiereis, maar het is ook een waardevolle getuigenis van de frequentie van zo'n reis. De twee jonge Groningers, op pad door Europa, waren in hun tijd en omgeving allerminst uitzonderlijke figuren. Een aantal van hun landgenoten is en route met soortgelijke doelstellingen. Onderweg ontmoet Coenders al op zijn eerste reizen verschillende familieleden en kennissen: in Bazel studeert Bernhard Coenders en is Joachim Canter (die ook in Padua gesignaleerd wordt) Frederiks huisgenoot, in Genève loopt hij Nicolaas Cater tegen het lijf en in Lausanne treft hij Johannes de Mepsche. Mello Froma wordt een trouw metgezel op Frederiks omzwervingen in het najaar van 1568. Op die tochten tussen Genève, Zürich en Frankfurt is jonker Johannes van Gent, afkomstig uit Gelderland, eveneens van de partij.[8] En wanneer Frederik en Everard Coenders naar Wenen en Praag gaan, sluit Johannes van Gent zich samen met een van zijn broers en een neef weer bij hen aan. De terugreis over Dresden, Wittenberg en Maagdenburg naar Bremen doen deze vrienden eveneens gezamenlijk. In het najaar van 1571 volgt een nieuwe ontmoeting in Bazel, waarbij zij elkaar rendezvous geven in Parijs. (171) Daar is het Johannes van Gent die het voorstel doet van de tocht naar Engeland.

Nu past bij het interpreteren van alle va-et-vient van deze Groningers, Friezen en Geldersen toch wel enige terughoudendheid. Het merendeel van deze Nederlanders leefde als uitgewekenen in Duitse ballingschap en hun gaan en staan stond onder druk van de politieke gebeurtenissen niet alleen in het vaderland, maar zeker ook in Frankrijk.

Toch blijkt het mogelijk om ook in het noorden van de Nederlanden zelf tijdgenoten van de Coendersen als touristen te recruteren. Het is zelfs denkbaar dat deze jongemannen die in de zestiger en zeventiger jaren der zestiende eeuw buitenslands reisden, geen pioniers waren, maar tweede-generatie touristen. Tussen 1532 en 1536, dat wil zeggen van zijn zestiende tot zijn twintigste

8 Achtereenvolgens genoemd in Coenders' journaal 129, 130, 137 (voor Padua: Den Tex nr 73; dezelfde Canter in Bazel: Guggisberg 256, noot 96), 141, 131, 140, 142. Johannes van Gent uit het Gelderse geslacht van die naam, broer van Frederik. Journaal 142-144 (immatriculatie te Bazel 1571/72. Guggisberg 269). Waarschijnlijk is dit de Frederik die zich in 1566 in Genève inschrijft, maar of hij ook identiek is met degene die in 1557 te Padua immatriculeert (Den Tex nr 48)? Een andere broer van Johannes van Gent, die in 1595 te Padua gesignaleerd wordt als gouverneur van twee zoons van de graaf van Hanau (Den Tex nr 247), verbleef in 1568 in Bohemen, vanwaar hij naar Wenen reisde om zijn broers Johannes en Frederik, in gezelschap van Coenders te ontmoeten. Journaal 147. Deze Barthold had voordien Ghislain de Busbecq, de bekende humanist, botanist en diplomaat, afgezant van keizer Ferdinand I, vergezeld naar Constantinopel. Journaal 147.

jaar, reisde Frans de Witt uit Dordrecht in Frankrijk, Spanje en Portugal rond. Zijn zoon Cornelis volgde zijn vaders voorbeeld met tochten door Frankrijk en Italië. En bij het doorkijken van de familiekroniek zoals die in het 'Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek' zakelijk op papier is gezet, blijkt hoe reislustig deze oude en gezeten Dordtse familie, met Frans de Witt als koploper, in de zestiende en zeventiende eeuw is geweest. Stond de wieg der educatiereis dan toch op goed Hollandse grond? Helaas blijven de Dordtse gegevens beperkt tot strikt feitelijke mededelingen.[9]

Misschien is Frans de Witt in Spanje of Portugal wel zijn iets jongere tijdgenoot Dirck Volkertsz Coornhert tegengekomen. Maar ook de bijzonderheden betreffende de reis van deze jongeman zijn vervat in één enkele zin 'Dirck Coornhert is in syne Jonckheydt, naer ghewoonte deses Landts, om wat te besoucken in Spangien en Portugael gheweest.' Deze zin geeft aanleiding tot verschillende veronderstellingen omtrent het karakter van die reis, die tussen 1538 en 1540 gemaakt zou zijn. De formulering duidt niet op een academiereis of op een koopmansstage en de tussenzin, 'naer ghewoonte deses Landts' opent verrassende perspectieven naar een traditie van ouder datum dan 1572.[10] Maar zolang deze gegevens zo karig zijn moeten die aanwijzingen in de richting van een educatiereis voorlopig worden bijgezet in het tijdvak der prehistorie en dient het begin van de geschreven en gedocumenteerde geschiedenis der educatiereis gehouden te worden op de tijd der Coendersen, het laatste kwart der zestiende eeuw.

Dit des te meer, omdat juist in dat tijdvak Arend van Buchell met zijn 'Iter Italicum' het eerste Nederlandse document aandraagt voor de geschiedenis van de rondreis door Italië, de Gyro, die als component van de Groote Tour door Frankrijk het hoogst aanlokkelijke reisdoel zal worden der touristen aller heren landen van Europa.[11] Arend van Buchell reisde daar in de winter van 1587/88 vijf maanden van Noord naar Zuid en weer terug. Als archeoloog en historicus, ongetwijfeld, maar ook en onmiskenbaar als tourist, met een intense belangstelling voor mensen en monumenten - oud en nieuw - en van gebruiken en gebeurtenissen van zijn eigen tijd. Hij is dan 22 jaar oud en heeft als verslaggever van zijn belevenissen tijdens studie te Douai en een daarop aansluitend toeristisch bezoek aan Parijs, zijn sporen al verdiend.[12] Zo summier als Frederik Coenders is,

9 Frans de Witt (Dordrecht 1516-Dordrecht 1565): NNBW III, 1453, 1454. Cornelis de Witt (Dordrecht 1545-Dordrecht 1622): NNBW III, 1449, 1450. Ook Cornelis' zonen Andries(Dordrecht 1573-'s-Gravenhage ?1637), Frans (?1586-?1615) en Jacob (Dordrecht 1589-Dordrecht 1674) maakten langdurige, uitvoerige reizen. NNBW III, 1448, 1449, 1450; 1455-1458.

10 Zo overgenomen door Ten Brink XL, XLI uit 'Het leven van D.V.C.', de oudste biografie over Coornhert.

11 Voor Van Buchell, toen nog katholiek, was een bezoek aan Italië minder bezwaarlijk, zeker wat betreft het midden en zuiden.

12 Zie Van Buchell, Douai en Van Buchell, Description.

zo uitvoerig rapporteert Arend van Buchell. Niet alleen over hetgeen hij ziet en meemaakt, maar ook wat zijn literaire annotaties aangaat. Referenties naar auteurs, klassiek en contemporain, heeft hij in zijn beschrijvingen van het verleden, zo goed als van het Italiaanse heden, kwistig rondgestrooid.[13]

In zijn itinerarium staan route en pleisterplaatsen die typerend zullen worden voor de gyro 'style' zeventiende eeuw, al duidelijk afgetekend. Vanuit Duitsland trekt Van Buchell in het najaar van 1587 over de Brenner Italië binnen. Hij besteedt een week aan Padua en een dag aan Venetië, wat hem niet belet om over deze stad vele bladzijden vol te schrijven met wetenswaardigheden van allerlei aard. Dan vaart hij naar Ravenna en belandt via Rimini, Pesaro en Fano in Rome. Drie maanden lang doorkruist hij de stad, in alle richtingen en door alle tijden. In het vroege voorjaar van 1588 maakt hij zijn 'Iter Neapolitanum', de archeologische excursie die naderhand geen tourist in Italië zich graag laat ontgaan. Zijn terugreis naar Noord-Italië fleurt hij op met een verblijf in Florence en stadsbezichtigingen van Siena, Bologna en Ferrara, zoals ook dat naderhand usance zal worden, en tenslotte aanvaardt hij aan de voet van de Brenner de lange thuisreis naar de Lage Landen.

Intussen is deze beschouwing van het reizen buitenslands nog steeds gebaseerd op handelingen en bezigheden in den vreemde van een handjevol Nederlanders, bij het gelukkig toeval van twee overgeleverde verslagen. De jacht op méér eigenhandig geschreven documenten in de vorm van brieven of dagboeken levert met betrekking tot dit tijdvak, het laatste kwart der zestiende eeuw, niets op.

Toch is het, uitgaande van andere gegevens, niet moeilijk om Arend van Buchell en Frederik Coenders met de zijnen samen te brengen met aanzienlijke aantallen jonge landgenoten, even reislustig als zij. Jongelieden wier spoor in het buitenland, aan de hand van matrikellijsten, te volgen is langs een reeks van Europese universiteiten. Reden om hen juist naar het kamp der 'academisten' te verwijzen, ware het niet dat het feit van inschrijving alléén lang niet altijd uitsluitsel geeft over de beweegredenen daartoe, terwijl bovendien de latere carrière van deze jonge mensen allerminst in de literaire, theologische of medische wereld ligt. Het is mogelijk om voor het laatste kwart der zestiende eeuw een groep kandidaat-touristen te lichten uit de mini-biografieën der Nederlanders die Den Tex bijeenlas uit het juristen-register bijgehouden door de Natio Germanica te Padua. Het wemelt in deze matrikellijst van klinkende familienamen. De Dordtse familie Van der Mijle is met liefst vier inschrijvingen vertegenwoordigd. Daaronder de naam van Cornelis, die, in aansluiting op zijn studietijd in Duitsland en Frankrijk, ook in Padua verbleef. Uit Zeeland waren daar Maximiliaan van Borsselen, Jacob Magnus, Jonas en Johannes Reigersberch, uit Friesland Taco van Burmania en uit Holland Dirk Bas en Steven Dousa. Ook telgen van

13 Zijn reisaantekeningen werkte hij naderhand thuis uit, daarbij ongetwijfeld ook zijn literatuurverwijzingen. Zie hfdst. V, 176.

minder algemeen bekende families, een Johannes de Haen, een Karel en Johan van Arnhem, Lambert ter Kuylen en Frans van Blockhuysen passen in deze keurtroep.[14] Want stuk voor stuk zijn het jonge mensen die in hun latere leven, dikwijls al heel snel na terugkeer in de Nederlanden, zullen fungeren op belangrijke bestuurlijke, gerechtelijke of diplomatieke posten. Daarbij zijn, in familieverband, velen de stamvader van een nageslacht waarin het maken van een educatiereis mos geworden is.

Uit hoofde van gewichtige diplomatieke diensten behoort in dit gezelschap ook François van Aerssen thuis. Den Tex noemt hem wel niet, maar wanneer hij voor Oldenbarnevelt een verblijf te Padua postuleert, dan heeft Van Aerssen even goede papieren.[15] Toen deze, na zijn studie te Leiden en leertijd in Frankrijk, in 1597 een gyro door Italië maakte langs de 'principaelste Hoven', zal hij toch allicht ook Padua hebben aangedaan. Aan zijn verblijf in Italië bestaat niet de geringste twijfel; over vóór en tegen van die reis was in de vriendenkring van François' vader uitvoerig gediscussieerd.[16]

Een dergelijke lijst van aspirant-touristen ware ook op te stellen met matrikellijsten van andere universiteiten als uitgangspunt; op voorwaarde dat een Den Tex ze zou annoteren, of het team van mesdames Ridderikhoff en De Ridder-Symoens, dat zo voorbeeldig de boeken der procurateurs van de Natio Germanica te Orléans bewerkt. Zo'n lijst zou het betoog van voorgaande bladzijden extra schragen, maar ook zonder die steun moet dit in zijn opzet geloofwaardig klinken. Het gaat er immers om aannemelijk te maken dat er in die laatste dertig à veertig jaar vóór 1600 veel buitenslands gereisd werd door jongelieden afkomstig uit de noordelijke Nederlanden en tevens duidelijk te maken dat reserve past bij het interpreteren van de zin dier reizen als louter academisch. Bij ontstentenis van aanvullende gegevens blijven vele van die reizigers voorlopig wat hybride figuren; het zijn geen rasechte academisten, maar ook nog geen volbloed touristen (trouwens, die mengvorm van academist en tourist blijft ook in de zeventiende eeuw voorkomen).[17]

Maar het behoeft - in een poging een groep touristen te formeren - gelukkig niet te blijven bij het raadplegen en interpreteren van matrikellijsten alleen. Ook

14 Den Tex, achtereenvolgens de nrs 128, 286, 76, 77, 114, 194, 281, 302, 278, 224 (zie ook Guggisberg 260), 284. Voor de tweede reeks: 174, 153, 137, 163, 121. De opsomming van namen hier gegeven, verre van volledig, is niet meer dan een illustratie. Aan de gegevens van Den Tex over Jonas van Reigersberch kan worden toegevoegd dat Jonas hoogstwaarschijnlijk ook een tour door Frankrijk maakte, want eind april 1599 wordt hij in Toulouse gesignaleerd. Zie R.E. Keiser, Thomas Platter d.J., 'Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlanden, 1595-1600', Basel/Stuttgart 1968, 429, 430.

15 Den Tex nr 132; Den Tex, Oldenbarnevelt I, 67, 68.

16 Vreede 450-453. Zie voor Van Aerssens reizen dit hfdst. 28, 42 en hfdst. III, noot 36.

17 De reizen van Johan van Beverwijck (Dordrecht 1594-Dordrecht 1647) en Isaac Vossius (Leiden 1618-Londen 1689) zijn daarvan voorbeelden. Van Beverwijck: NNBW I, 328, 329; Baumann 9-19; Poelhekke nr 193; Weigle, Siena 215. Vossius: Y.H. Rogge; NNBW I, 1519-1525.

uit andere groeperingen dan de academische gelederen vloeien het genootschap van touristen leden toe; en wel van de kant der aankomende kooplieden, die voor vak-stages bij de buitenlandse vestigingen van het Nederlandse handelshuis in den vreemde verblijven. Deze jongeren verdienen hier hun plaats, gelet op de typische dualiteit van de Hollandse koopmansstand der zeventiende eeuw: koopman en magistraat, versmolten tot één figuur die zijn - niet zelden geassumeerde - status van patriciër zeer bewust cultiveert. In de kringen van deze koopman-magistraten was het toen, omstreeks het midden der zeventiende eeuw, al enige generaties lang bon ton om hun zonen ter afsluiting van hun opvoeding naar het buitenland te sturen.

In de belevenissen die twee koopmanszonen rond 1600 op schrift stelden tijdens hun buitenlandse reizen, komen universitaire studies niet ter sprake. Evenmin wordt gerept van het leren van vreemde talen. Hier valt het volle licht op weer een ander belangrijk aspect van de educatiereis der zeventiende eeuw: het toerisme. Dit is vooral het oogmerk van die ene jongeman, afkomstig uit Hoorn, Jan Martensz Merens, die na afloop van zijn stages in Lissabon en Calais door Frankrijk en Italie trekt, om daar met onbezorgd genoegen en in schier grenzeloze nieuwsgierigheid rond te kijken. Ook het andere journaal staat vol met aantekeningen over bezienswaardigheden in dezelfde twee landen. Maar deze journalist, een jong Amsterdammer die in La Rochelle als stagiaire werkte bij de Franse vestiging van zijn vaders handelsbedrijf, vervat zijn wederwaardigheden op reis grotendeels in droge, zakelijke notities. Die aantekeningen verdienen echter toch meer dan oppervlakkige aandacht, omdat degene die deze ‘Reisheuchenis’ schreef, Pieter Cornelisz Hooft heette. Beider reizen zullen nog herhaaldelijk ter sprake komen.

Al verscheidene decennia voordat Hooft en Merens hun leertijd doormaakten, stroomden jonge mensen uit de Nederlanden blijkbaar in zulken getale voor studies van allerlei aard naar het buitenland, dat het 's lands regering in Brussel als zeer bedenkelijk voorkwam. Bepaald verderfelijk beschouwde de Spaanse overheid de gewoonte van ‘veele Coopluyden, Ambachtsluyden ende Andere, [die] hun kinderen schicken ende seynden in vreemde Steden ende Landen, ganselicken verscheyden van de onderdanicheyt der Heiliger Cathlixser ende Roomsche kercke, onder dexel van die tale ofte coopmanshandel te leeren’. Zij achtte zich dan ook verplicht hieraan paal en perk te stellen door bij edict van 4 april 1569 deze ‘jongers’ te sommeren onverwijld naar huis terug te keren, op straffe van verbeurdverklaring van goederen en verbanning.[18]

18 Plakkaat uitgegeven te Brussel, 4 maart 1569. Thoe Schwartzenberg 764,765. Tegen dit plakkaat kwamen Ridderschap en Steden van Overijssel in het geweer. Zij protesteerden bij Alva, aanvankelijk zonder succes. Tenslotte maakte deze een uitzondering voor Keulen. Schoengen 557. Misschien bestaat er oorzakelijk verband tussen het verbod van studie buitenslands en het niet immatriculeren van Nederlanders die in deze jaren te Padua studeerden, een vorm van onderduiken die, juist omstreeks 1569, volgens Den Tex ‘epidemische’ omvang had. Den Tex 82.

Dit scherpe edict was behalve tegen aankomende kooplieden ook gericht tegen ‘veele van onse ondersaeten ende Ingeborenen’ die met eigendunkelijk voorbijgaan aan de eigen universiteiten van Leuven en Douay ‘...gaen studeeren buyten deselve Landen indifferentlicken daert hen goet dunckt’. Het krasse optreden was ingegeven door drieërlei bedenkingen, waarbij bezorgdheid over religieuze besmetting en zedelijke verwording zeer zwaar woog: ‘...by sulcke communicatien ende gemeinschap mette dezelve Vreemdelingen, worden die jongers verdorven ende gecorrumpeert, soe wel in gemaniertheit als opinien, daer uyt veele merckelicke inconvenienten spruyten, iae oick ketteryen, secten ende dwalingen’. Verder, derde grote bezwaar, ook 's lands economie blijft niet gespaard voor repercussies, ‘die gemene welvaert heeft grotelicx te lyden’ door het afvloeien van particuliere gelden naar het buitenland.

Onmiddellijk effect had dit edict blijkbaar niet, want het werd in later jaren nog enige keren herhaald.[19] En toen had het zeker nog minder vat op inwoners der noordelijke Nederlanden. Ook al zou blijken dat het aantal buitenslands reizende jongeren in de eerstvolgende jaren na 1569 terugliep, dan kan de verklaring daarvoor ook gezocht worden in de verscherping van het politieke conflict die lust tot reizen en de mogelijkheid daartoe ongunstig beïnvloedde.

Hooft schreef zijn ‘Reis-heuchenis en Merens zijn ‘Memory-boeckje’ bij het ingaan der zeventiende eeuw. Vanaf die jaren fungeert materiaal ter adstructie van de educatiereis zoals tot dusverre in deze bladzijden is aangedragen, niet langer als voornaamste bewijsstuk. Voortaan spreken brieven en dagboeken hun eigen overtuigende taal.

Aangezien in het vorengaande is beweerd dat de Nederlandse Groote Tour onderdeel is van een cultuurhistorisch verschijnsel van internationale allure, is het zaak, alvorens de achtergronden van de educatiereis te belichten, die uitspraak ook aannemelijk te maken.

Vrijwel tezelfder tijd dat Frederik Coenders en zijn neefjes vanuit Frankrijk oversteken naar Engeland vaart, begin juni 1572, een jong Engelsman, pas afgestudeerd in Oxford, het Continent tegemoet. Om daar, zoals het in zijn reisvergunning beschreven stond, vreemde talen te leren. ‘...attaining foreign languages’ was een belangrijke, zelfs gebiedende voorwaarde om de doelstelling van een educatiereis te kunnen realiseren: zich een begrip te vormen van mens en maatschappij in den vreemde.

19 Zelfs nog in 1775. Meertens 430. Een plakkaat van 1582, uitgegeven te Doornik, is speciaal gericht tegen de ‘ghecorrumpeerde institutie’ te Leiden. Molhuysen, Bronnen I, 100*-102*. In 1591 kwamen de Staten van Holland en in 1593 die van Zeeland met een tegenzet, waarbij de ‘jonge jeucht’ het verbod opgelegd kreeg te gaan studeren in Leuven, Douai, Dôle of andere universiteiten ‘geinfecteert mette Roomsche dwalinge ende superstitiën.’ Meertens 430, 431. Het Hollandse plakkaat werd in 1595 opnieuw uitgevaardigd.

Voor Philip Sidney, zoon van de Lord Deputy of Ireland, van moederszijde geparenteerd aan de aanzienlijksten van Engeland, wordt het verblijf te Parijs, in de zomermaanden van 1572, daarvan een veelbelovend begin.[20] Hij verkeert aan het Franse hof, hij maakt zijn eerste vrienden onder de Franse intellectuelen waaronder Petrus Ramus, Hubert Languet en Philippe de Mornay, die juist is teruggekeerd van zijn tour door Europa, en hij observeert van zeer nabij de politiek zo zwaar geladen gebeurtenissen, die tenslotte ook voor hem uitlopen op een abrupt afbreken van het Franse gedeelte van zijn tour.

Hij overleeft die fatale nacht in augustus ongedeerd, maar neemt dan, op aandrang van vrienden de wijk naar Duitsland om in Frankfurt, in het intellectuele milieu van geleerden en uitgevers, te overwinteren. Hij zoekt daar opnieuw het gezelschap van Hubert Languet, de Bourgondische geleerdediplomaat, die zich gedurende het verloop van Sidney's tour zal opwerpen als vaderlijke vriend en wijze mentor.[21] Wanneer Philip via Zuid-Duitsland, waar hij een aantal homines docti bezoekt, in Wenen aankomt, dan wacht hem daar opnieuw Languet die als gezant van de keurvorst van Saksen ambtshalve aan het keizerlijk hof verblijft. Deze introduceert zijn beschermeling bij de intellectuele aristocratie waarmee Maximiliaan II zich bij voorkeur omringde. Na een aantal maanden verwisselt Sidney zijn hoofse leven in Wenen voor een studie-retraite in Padua. Vanuit Wenen blijft Languet waken over gezondheid, studies en veiligheid van zijn beminde jonge vriend. Het is dan ook op dringend verzoek van zijn mentor dat Sidney plannen voor een gyro door Italië, een reis waarvan Languet slechts onheil voorziet, laat varen.[22] Driekwart jaar later, afwisselend doorgebracht in Padua en Venetië, trekt hij de Brenner weer over, terug naar Wenen. Daar hervat Sidney in gezelschap van zijn ‘chare Huberte’ zijn studies en zijn omgang met de geleerde vrienden. Daarnaast onderhoudt hij zijn ridderlijke vaardigheden en doet in de keizerlijke stallen zijn ‘exercices’. Vanuit Wenen maakt hij twee korte excursies, naar Polen en naar Praag.

In het voorjaar van 1575 denkt hij over een tweede verblijf in Frankrijk om daar zijn verstoorde leertijd alsnog te voltooien. Maar hij moet dit plan opgeven, want hij wordt naar Engeland teruggeroepen. Vanuit Praag reist hij door Duitsland naar Antwerpen, vanwaar hij eind mei 1575 scheep gaat naar Londen. In plaats van de jeugdige ‘Oxonian’ die drie jaar tevoren afreisde, keert nu een gepolijst hoveling en een specialist in continentale politiek terug. En tevens een erudiet talenkenner, bevriend met de fine fleur van geciviliseerd en geleerd Europa. Zo

20 Sir Philip Sidney (1554-1586); NNBW III, 1168-1175. Het verhaal van zijn Tour is gebaseerd op Osborn.

21 Hubert Languet (1518-1581): Osborn passim; NNBW V, 310, 311.

22 Languets waarschuwingen tegen de gyro waren hem misschien ingegeven door eigen ervaringen in Italië en zeker door de recente avonturen van zijn Franse vriend Philippe Duplessis-Mornay (zie dit hfdst. 26 e.v.). Osborn 111, 204-209.

iémand op zijn educatiereis, dan had Philip Sidney geprofiteerd en zich bekwaamd tot dienst van de 'publike weale.'[23]

Al wordt door Sidney's tour ter illustratie van de Grand Tour der Engelsen te gebruiken, eerder het uizonderlijke, het optimale dan de doorsnee aangeduid, typerend voor de gewoonte dier educatiereis in zijn tijd is dit voorbeeld toch zeker. Bewijzen voor dat veelvuldig reizen der Engelse aristocratie en 'gentry' in de tweede helft der zestiende eeuw behoeven gelukkig niet zo moeizaam bijeengeharkt te worden als in de Nederlanden. Het is voldoende om Clare Howard's alleraardigste 'English Travellers of the Renaissance' door te lezen; dat staat vol van illustere en minder bekende namen van jongemannen die reisden 'into parts beyond the seas' om er, ieder op eigen manier, te profiteren van wat Europa te bieden had. Reisbelevenissen van Thomas Bodley, van Henry Wotton en Thomas Hoby staan er geboekstaafd naast die van Edward Manners, third earl of Rutland, van Edward de Vere, 17th earl of Oxford, van Robert Devereux, third earl of Essex en van vele andere 'dashing young Englishmen.'[24]

Welsprekender getuigenis nog dan een opsomming van namen voor de these dat er sprake is van een stoet van jonge Engelsen, is een zinsnede van Philip Sidney, die voorkomt in een brief aan zijn jongere broer Robert, geschreven ter gelegenheid van diens aanstaande tour door Europa. Daarin maant Roberts 'assured loveing Brother' tot bezinning; het gaat niet aan om luchthartig en leeghoofdig over het Continent te fladderen als destijds zovelen van Philips tijdgenoten '...*a greate nomber* of us never thought in our selves whie wee went, but onlie of a certaine tickling humour to doe as an other man hath done'.[25]

Sidney was overigens niet de enige die afscheidswoorden schreef. Zijn vermaning was er een uit een hele reeks van wijze lessen die ouderen, gerijpt door ervaring, aan de jongere generatie ter behartiging meegaven. Het zijn allemaal levenslessen en studie-adviezen, zo gevarieerd van toon en accent als ze talrijk zijn. Maar of men nu de goede raad en het studieprogramma onder ogen krijgt dat Sir Thomas Walsingham opstelde, een handleiding die berustte op eigen reiservaring als jongmens, of de strenge voorschriften leest van Lord Burghley aan Edward Manners, de aanbevelingen van Sir William Davison, of het essay dat naderhand Sir Francis Bacon aan 'Travaile' wijdde, iedere prediker gaat uit van dezelfde tekst.[26] '...your purpose is' zo wordt de jongeman in kwestie

23 In de context van dit hoofdstuk bleven Sidney's literaire verdiensten buiten beschouwing.
24 Howard 16, 37-42; 53, 54; 63-67; 95-98.
25 Sidney, Correspondence 124, 125. Robert Leicester Sidney (1563-1626) K.G., First earl of Leicester, studeerde in Oxford en maakte zijn Tour omstreeks 1580. DNB LII, 236, 237. (Cursivering van de auteur AFvW).
26 Advies van Francis Bacon, 'Travel in the younger sort is a part of education; in the elder a part of experience.' Zo luidt de openingszin van Bacons essay 'Of Travel' in: 'Essays and Apothegms of Francis, Lord Bacon', ed. J. Buchan, London 1894. Eerste uitgave: 1597. Advies van Walsingham: Osborn 82-84; Hexter o.a. 65. Voor adviezen van William Cecil, lord Burghley, van William Davison (eerste residerende Engelse gezant in de Nederlanden) en van Robert Devereux, earl of Essex, zie: Howard 35-42.

voorgehouden ‘to furnish your selfe with the knowledge of such thinges, as maie be serviceable to your Countriee’. Het zijn andermaal woorden ontleend aan de brief waarin Philip Sidney zijn ‘deere Brother’ beleert.[27]

Aan de overkant van het Kanaal valt het moeilijker om een dergelijke uitspraak te beluisteren. Toch was ook Philippe Duplessis-Mornay zich de strekking van Sidney's woorden wèl bewust. Maar waar de Engelse interpretatie van dienst aan vorst en vaderland de jeugd naar het buitenland dreef, daar hield in het verknipte en verscheurde Frankrijk dier dagen datzelfde devies ‘les jeunes gentilshommes de France’ juist binnen de landsgrenzen, op de bres voor eigen prins en geloof.

Zo kon Philippe de Mornay pas aan een buitenlandse reis denken toen in het voorjaar van 1568 bij de kortstondige vrede van Longjumeau de wapenen werden neergelegd. Achttien jaar tevoren was Philippe in Normandië geboren, als zoon van Jacques, seigneur de Buhy, en van Françoise du Bec-Crespin, naderhand dame du Plessis-Marly. Omdat Philippe, als tweede zoon, voor de Kerk bestemd was, kreeg hij zijn opvoeding te Parijs, op een der bekende ‘collèges’. Maar omstreeks zijn achttiende jaar wendde hij zich van het katholieke geloof af en koos de zijde der protestanten. De vierjarige reis die Mornay, vergezeld van zijn gouverneur, nu gaat maken, vertoont op velerlei punten overeenkomst met die van zijn Engelse naamgenoot. Hetgeen niet te verwonderen is, omdat Sidney's mentor kort tevoren ook leiding en richting had gegeven aan Mornay's tour.[28]

Ook Philippe verzeilt al meteen aan het begin van zijn tocht in verraderlijk vaarwater en het scheelt weinig of hij wordt om hals gebracht nog voor hij goed en wel Frankrijk achter zich heeft. Hij weet gelukkig toch de grens over te glippen en half augustus 1568 behouden Genève te bereiken, in de verwachting daar op verhaal te komen. Maar de pestepidemie die ook Frederik Coenders' plannen dwarsboomde, dwingt hem elders een onderkomen te zoeken. Daartoe lijkt Heidelberg, dat tweede centrum van protestantse rechtzinnigheid, de aangewezen wijkplaats. Philippe schrijft zich in als student in de rechten, leert Duits en zoekt entree bij ‘les plus doctes de l'université en toutes professions.’[29] Belangrijker nog dan die Heidelbergse contacten is voor Mornay's tour zijn kennismaking in Frankfurt met Hubert Languet. Even zorgzaam als naderhand voor Sidney, adviseert, bemiddelt en dirigeert nu Languet voor diens Franse ‘opposite number’. Hij effent het pad van Duplessis in Italië door hem aan te bevelen bij de Franse gezant in Venetië, Arnaud du Ferrier, die, ofschoon zelf ‘bon catholique’,

27 Sidney, Correspondence 125.

28 Deze reis is beschreven in de memoires van Madame de Mornay. Mornay, Mémoires I, 25-37; in het navolgende is haar verslag aangehouden. Zie verder Patry 9-20. NNBW II, 942, 943; NBG t. 36, 617-623.

29 Voor bijzonderheden over onderwijs, docenten en studenten in Heidelberg in deze periode, zie Den Tex, Oldenbarnevelt I, 59-67.

zich gaarne ontfermt over Languet's protégé.[30] Philippe zet zijn rechtenstudie voort in Padua en oefent zich in wapenhandel en andere ‘excercices’. Maar wanneer de verdraagzaamheid, doorgaans kenmerkend voor de houding der Venetiaanse Serenissima ten aanzien van ‘andersdenkenden’ in Padua een intolerante draai maakt, neemt Mornay, die bij verschillende disputaties nogal van leer getrokken was, de wijk naar Venetië.[31] Daar prepareert hij zich grondig op zijn aanstaande gyro door Italië. Al rondreizende door het land toetst hij zijn lectuur aan hetgeen hij ziet en beleeft, om vervolgens zijn bevindingen in het Italiaans op schrift te stellen. Op deze gyro belandt Duplessis opnieuw in tal van penibele situaties. Maar al legt in Rome de Inquisitie hem het vuur na aan de schenen, Philippe de Mornay zet onverstoorbaar zijn rondreis voort en maakt, gaande van stad tot stad, het goede gebruik getrouw, zijn opwachting bij ‘les gens doctes.’

Na afloop van zijn gyro keert hij terug naar Venetië. Dan zijn Hongarije en Oostenrijk aan de beurt. Bij het uitstippelen van zijn route, het opstellen van een programma en het bezorgen van introducties zal opnieuw Languet behulpzaam zijn.

In het najaar van 1571 is Mornay weer present op de beurs in Frankfurt en vandaar reist hij door naar Keulen om er de winter door te brengen. Hij komt in contact met de Keulse kolonie van Nederlandse ballingen en uit onmoetingen in die kring stamt Mornay's levendige belangstelling voor ‘les affaires des Pais-Bas’, problemen die hij op een voorjaarsreis door de noordelijke Nederlanden van dichtbij leert kennen.[32] Met een bezoek aan Engeland rondt Philippe de Mornay zijn tocht door Europa af.

Zodra hij eind juli 1572 goed en wel terug is in zijn vaderland, schaart hij zich opnieuw aan de zijde van zijn protestantse geloofsgenoten, aan wier goede zaak hij in tal van gewichtige functies in Frankrijk en in de Nederlanden, zijn gehele leven zal wijden. De educatiereis van Philippe Duplessis-Mornay mag met recht, naar letter en geest, worden aangemerkt als een Grand Tour.

Op zijn beurt zal Mornay tal van jonge landgenoten van advies dienen bij hun ‘promenades’ in het buitenland. Bovenal zijn eigen zoon en naamgenoot, die tussen 1594 en 1597 een tour maakte van gelijke omvang als die van zijn vader. En blijkbaar even voortreffelijk van uitvoering.[33]

30 Paul de Foix (1528-1584), hoogleraar rechtswetenschappen en diplomaat: NBG t. 18, 50-52. Hij werd als ambassadeur in Venetië, ten tijde van Mornays verblijf aldaar, opgevolgd door de rechtsgeleerde Arnaud du Ferrier (±1506-1585), NBG t. 17, 549.

31 Immatriculatie Padua: Den Tex nr 141; voor de verhouding tussen het Venetiaanse gouvernement en de buitenlandse studenten in Padua zie: Van Kessel o.a. 74 e.v.

32 Hij ontmoet daar onder anderen Charles de Boisot (?1530-?1575), later gouverneur van Zeeland, en Louis de Boisot (1530-?1576), de geuzen-admiraal: NNBW V, 42-44.

33 Philippe de Mornay, seigneur des Bauves (1579-1605). Tijdens zijn Grand Tour - die Engeland, Schotland, de Nederlanden, Duitsland, Polen en Italië omvat - brengt hij de winter van 1596 door in Leiden, waar hij bevriend raakt met Janus Dousa jr, die zijn reisgezel wordt op de tocht door Duitsland en Polen. Zie Elkan, Dousa; Patry 418-423.- ‘Promenade’: Duplessis-Mornay schrijft over de reisplannen voor zijn zoon: ‘Je suis en quelque opinion de faire passer mon fils en Angleterre et Escosse, pour s'y promener quelques mois’ (brief van 25 mei 1595 aan Mr de la Fontaine). Mornay, Corresp. VI, 262. Ook Montaigne gebruikt ‘se promener’ in verband met reizen. Montaigne, Institution 152.

Zoals hij zijn eigen zoons reis had voorbereid, van verre gevolgd en door adviezen begeleid, zo fungeerde Duplessis ook als 'weghwyser' voor Henri, duc de la Trémouille, kleinzoon van Willem van Oranje. Misschien profiteerde de jonge hertog van Rohan, die in 1600 begon aan zijn Europese rondreis, eveneens van Mornay's grote ervaring.[34] Ook voor zijn jonge Hollandse beschermelingen die - voor en na - ter lering in Saumur neerstreken, gaf Mornay zich veel moeite. Nog in 1617 nam hij een zoon van Gideon van Boetzelaer, Staats gezant te Parijs, onder zijn hoede en stelde zijn huis open voor de zoon van Adriaen van Mathenesse, die naar Frankrijk gestuurd was 'pour apprendre la langue et façonner ses moeurs.' En toen hij voordien, in 1593, François van Aerssen als 'stagiaire' te werk stelde, gaf hij aan verschillende vrienden de verzekering niets te zullen nalaten 'de ce qui pourra le rendre agreable aulx siens, et utile au service de son pays.'[35]

Tot dusverre is in dit hoofdstuk niet anders gedaan dan de feitelijke gegevens bundelen van buitenlandse reizen van drie jongelieden van verschillende nationaliteit, ieder met eigen achterban; reizen met een gemeenschappelijk oogmerk, wezenlijk verschillend van een louter universitaire leergang, koopmansstage of gezellentijd. De doelstellingen van Frederik Coenders, Philip Sidney en Philippe de Mornay zijn hier en daar reeds aangestipt, maar behoeven nu duidelijker omlijning. Bovendien moet worden aangegeven hoe die opzet verankerd lag in opvattingen van die tijd.

Bij het aangeven van die onderlinge binding is hun drieër protestantse geloofsovertuiging geen factor van gewicht, terwijl het feit dat naast de Nederlander ook de twee buitenlanders, de Engelsman en de Fransman, zich zo verdienstelijk zouden maken voor het 'ghemeene best' der Zeven provinciën eveneens een toevallige bijkomstigheid is. Wat deze Groningse jonker, deze

34 Het reisadvies voor Henri, duc de la Trémouille, kleinzoon van Prins Willem van Oranje, dateert van 20 april 1604. Het belangrijkste is, zo houdt Duplessis de hertog voor '...de revenir bien informé de l'estat, tant Politique qu'Ecclesiastique des païs où il passera'. Patry 419, noot 186. Mornay was zeer bevriend met Cathérine de Parthenay, duchesse de Rohan. Voor de reis van haar zoon zie Schudt 55, 415; Bates 32, 33.

35 Patry 440, noot 263, betreffende de zonen van Van Boetzelaer en Van Mathenesse. Joannes van Mathenesse (1596-1653), zoon van Adriaen, gedeputeerde van Holland ter Staten Generaal, studeerde in Leiden en bezocht op zijn Tour in 1617 ook Angers. Frijhoff nr 107. Over François van Aerssen schreef Mornay in de brief aan Lieven Calvaert, Staats agent in Frankrijk, Saumur, 19 maart 1594. Mornay, Corresp. VI, 29. In nagenoeg gelijke bewoordingen gingen ook brieven uit aan Buzanval, toentertijd Frans gezant in de Nederlanden, en aan Marnix van St Aldegonde. Corresp. VI, 33, 35. Al is het moeilijk om voor deze periode concrete voorbeelden te geven van Franse promenades, uitlatingen van Montaigne en van François de la Noue, in geschriften die aanstonds ter sprake komen, staan garant voor de gewoonte van dit educatief reizen.

Engelse gentleman en deze Franse gentilhomme gemeen hebben is hun afkomst uit aanzienlijke families en hun zorgvuldige opvoeding die - ter voorbereiding op een leven in publieke dienst - werd afgerond met de educatiereis.[36] Het is opnieuw Philip Sidney die, behalve de doelstelling óók de verplichting tot die scholing in een en dezelfde pregnante zin weet samen te vatten '...your purpose is, *being a Gentleman borne*, to furnish your selfe with the knowledge of such thinges, as maie be serviceable to your Countriee'.[37] Deze omschrijving, al eerder geciteerd en nu volledig aangehaald, dient hier als uitgangspunt van verder onderzoek naar aard en achtergrond van het fenomeen der educatiereis in opkomst.

De 'constante' van Sidney's formulering is de uitspraak dat een gentleman, een welgeborene, zijn werkzaam leven in dienst stelt van het vaderland en daarmee van het algemeen welzijn, het 'ghemeene best'. Dat was in het Europa van zijn tijd een traditioneel en geaccepteerd gegeven, zij het dat het 'natuurlijk' recht op posities en privileges daarbij wel werd aangevochten.[38]

De 'variabelen' van Sidney's formule zijn 'such thinges' die, onder invloed van de kwaliteiten in opeenvolgende tijden de welgeborene toegedacht, steeds nieuwe vertaling behoeven. 'Honneur et vertu', voorheen als teken van stand en stijl van leven hoog in het ridderlijk blazoen geschreven, werden in Sidney's tijd niet langer als toereikend devies voor gentleman of gentilhomme beschouwd. Geletterdheid, weten-schap en 'voir-sichtige' besluitvaardigheid in de raadszaal worden dan veela even hoog aangeslagen als voorheen dappere krijgsvaardigheid op het slagveld. En tenslotte zal het aristocratisch ideaal van toekomende tijd, de honnête homme, zijn heil zoeken in 'l'art de plaire' en zijn bestemming vinden in de salons der monde.[39]

Toen Philip Sidney leefde keek men allerwege in Europa met bewondering naar de beeltenis van de 'uomo universale' in de gestalte van de 'Cortegiano'. Maar die alzijdige voortreffelijkheid had Castiglione zijn ideaal niet toegedacht als louter pronk en ijdele sier. Ook de Italiaanse hoveling, met al zijn geciseleerde verfijning van voorkomen, optreden, kennis en conversatie, had uiteindelijk een dienende taak als raadsheer en als leidsman van zijn vorst.[40]

Deze zuidelijke tekening maakte school in noordelijk Europa. Maar daar werd

36 Frederiks neefjes Jensema en De Mepsche worden nu naar de achtergrond verwezen, want feitelijk is toch Coenders de tegenspeler van Sidney.

37 Sidney, Correspondence 125 (cursivering van de auteur AFvW).

38 Kamen 129-131; Jouanna 67-72.

39 Zie hfdst. VI, 215, 216.

40 Baldassare Castiglione, 'Il Cortegiano', in het vierde boek, waar Ottaviano Fregoso, hertog van Genua, aan het woord is. Hier zij verwezen naar de Italiaanse editie van Ettore Bonora, Milano 1972, 287,288 en naar de Hollandse uitgave van Hoeksma en Zijderveld, 313 e.v. Garin (140) karakteriseert de 'Cortegiano' als 'manuel des manières de l'homme de cour', als een gespecialiseerde 'uitloper' van de Italiaanse reeks van humanistische beschouwingen en scholen, waar het opkweken van de jonge mens - onverschillig uit welk milieu - in de 'studia humanitatis' gloedvolle vorm en inhoud kreeg. Garin 108-141.

juist die trek van ‘dienstbaarheid’ wat scherper aangezet. ‘Such thinges’ - in zeventiende-eeuws Nederlands weergegeven met ‘konsten en wetenschappen’, die een welgeborene zich diende te verwerven - kregen in de gedachtengang van humanisten en ‘pragmatici’ over opvoeding, onder druk van staatkundige ontwikkelingen, politieke spanningen en godsdienstige conflicten, een andere inhoud.[41]

Dat bleek in Engeland - de ‘Cortegiano’ was er pas luttele jaren tevoren gepubliceerd - al uit de titel van de eerste Engelstalige verhandeling van 1531 over de opvoeding van de gentleman, ‘The Governour’.[42] Sir Thomas Elyot ging uit van de stelling dat onderwijs en opvoeding moeten opleiden tot verantwoordelijkheid in ‘the publike weale’. Dat Elyot in zijn geschrift pleit voor grondig onderwijs in Latijn en Grieks, veelzijdige kennis propageert van klassieke literatuur en scholing in filosofie, is op zichzelf voor die tijd niet opzienbarend. Immers, dit is de kern en de kracht van ieder humanistisch betoog over onderwijs. Maar nieuw is wèl Elyots opzet om met deze boekenwijsheid de jonge aristocraat tot publieke dienst te bekwamen. Nieuw in zijn gedachtengang is ook de geleerde vervolgcursus, de rechtenstudie. Daarnaast onderkent Elyot, in het spoor van zijn Italiaanse voorgangers, de grote waarde van ‘sport en spel’, van wapenhandel en rijdressuur, van dans en muziek, als essentiële elementen in een opvoeding die een harmonieuze, alzijdige ontplooiing van de jonge mens beoogt.[43]

Elyot schreef, omdat hij er van overtuigd was dat de gangbare opleiding der adel, met elementair huisonderwijs, gevolgd door praktische leerjaren buitenshuis, niet langer voldeed in het Engeland zijner dagen.[44] De Tudor-monarchen - met name Hendrik VIII en naderhand Elisabeth - hadden bij hun binnenlandse politiek van consolidatie en hun grote betrokkenheid bij alles dat op het Continent omging, sterker dan voorheen (ook al door het wegvallen van het klerikale potentieel aan kennis) behoefte aan deskundige adviseurs, bekwame ‘regenten’ in de provincie en ervaren vertegenwoordigers in het buitenland. Die hulp en bijstand verwachtten zij allereerst van degenen die daartoe ‘van nature’ waren voorbestemd. Daarbij toonde vooral Hendrik VIII begrip voor de situatie,

41 Zie, als keuze uit een omvangrijke literatuur, de artikelen van Hexter, Stone en De Ridder-Symoens, de monografieën van Garin en Chartier omtrent aspecten van adequate scholing en opvoeding; het vierde hoofdstuk ‘Nobles and gentlemen’ van Kamen, die de problemen der adel in Europees kader vat; van Bitton die daaruit de Franse malaise licht en van Arletta Jouanna die, eveneens met betrekking tot Frankrijk, een boeiende interpretatie geeft van de bezinning op identiteit en status, op functie en positie der adel.

42 Thomas Elyot, ‘The Boke named the Governour’, London 1531. Hexter 63, 65; Bowen 398-401; Garin 154-157, waar ook dergelijke ideeën van anderen over de opvoeding van een ‘civil Jentleman’ ter sprake komen.

43 Oefeningen, zoals die ook vóór het verschijnen der ‘Cortegiano’ in de Italiaanse pedagogische verhandelingen der vijftiende eeuw bepleit waren. Garin 134, 137, 138.

44 Hexter 47-49.

door het onderwijs te stimuleren en de gang der adel naar ‘grammarschool’ en universiteit te bevorderen.[45]

Wilde van haar kant de aristocratie zich handhaven in haar positie aan de top van het maatschappelijk bestel en wilde zij haar oude rechten niet verspelen aan specialisten afkomstig uit andere kringen, dan deed zij er wijs aan de weg, haar van twee kanten gewezen, te volgen. En van de daadwerkelijke toeloop der nobiles naar instellingen van hoger onderwijs zijn de matrikellijsten van Oxford en Cambridge de beste getuigen.[46]

Meende de auteur van ‘The Governour’ de jeugd tot publieke dienst te kunnen opleiden in eigen land, het duurde niet lang of anderen zagen in dat het resultaat niet bevredigend was en een aanvullende leertijd in het buitenland wenselijk. Want met alle respect voor de intrinsieke waarde van de klassieke opleiding die de humanisten voorstonden en onder erkenning van de nuttige lessen die daaruit voor de eigen tijd gepuurd konden worden, de ‘pragmatici’ beseften dat de aandacht toch te eenzijdig geconcentreerd bleef op een vèr verleden tijd. Zeker, een regent kon van bestudering van Tacitus' ‘Annales’ praktisch profijt hebben, uit Caesar viel ook voor een modern militair strateeg heel wat te leren en Cicero leverde voorbeeldige stalen van welsprekendheid, maar zij maakten een lezer die geïnteresseerd was in de werkwijze der Franse parlementen niet wijzer, zij leverden geen informatie over de hiërarchie van de Kerkelijke Staat en van geen der klassieke auteurs viel een handleiding te verwachten bij het leren van een moderne taal. ‘Such thinges’ leerde men in het buitenland. Ter bestudering van de maatschappelijke structuur van andere landen, van wetenschap, taal en cultuur, maakte de jonge gentleman zijn Grand Tour.

Ook in Frankrijk waart er, ongeveer tezelfder tijd, onbehagen door het land over de gang van onderwijs en opvoeding der ‘jeunes gentils-hommes’. Een ongerustheid die ook in dit land was opgekomen door bezorgdheid over ‘gens de basse fortune’ die zich nestelden in posities, traditioneel voorbehouden aan de aristocratie.[47] Het misnoegen gold deels de methoden van humanistisch onderwijs zoals dat aan de collèges, de Franse versie der Latijnse scholen, werd gegeven en deels de ongeschiktheid van die leerstof voor een bepaalde categorie der leerlingen.[48] Voor jonge mensen wier toekomstige bestemming in de maatschap-

45 Howard 11-19; Hexter 67, 68; Boyd 229 e.v.

46 Hexter 50-54; Stone 69, 70. Deze laatste, die in zijn opstel de toeloop naar de universiteiten en Inns of Court quantificeert en stratificeert, toont aan dat van die verruimde mogelijkheden tot hoger onderwijs ook andere sociale geledingen dan die der ‘upper classes’ wisten te profiteren. Hetgeen natuurlijk niet afdoet aan het feit dat in die ‘rush’ de aristocratie veelal voorop liep en van het leerlingenbestand der Inns of Court veruit het hoogste percentage uitmaakte.

47 Bitton 42 e.v. Hierbij bleef geheel buiten beschouwing de allergewichtigste verplichting der aristocratie, als 's lands beschermers. Gebrek aan ‘vaillance’ werd haar niet aangewreven, al sloeg moed vaak om in overmoed. Jouanna 66, 139 e.v.

48 Ariès 164-187, 208, 209.

pij niet afhing van een universitaire scholing, betekende de zware, jarenlange studie der klassieken in de ‘écoles de parlerie’, zoals de collèges wel genoemd werden, slechts een nutteloze last van onverteerde encyclopedische kennis in hun verder leven.[49] De wetenschap zelf is hierbij niet in het geding; ‘c'est un grand ornement que la science et un util de merveilleuse service’, juist in handen van welgeborenen.[50] Maar aan die edele jeugd, die als militair, als gouverneur, hoveling of diplomaat het land zal dienen, moet wetenschap worden bijgebracht volgens een methode die een ‘habil' homme’ aflevert, een verstandig man en geen wijsneus. Het gaat in de opvoeding van Uw kinderen, Madame, vóór alles om het aankweken van ‘jugement’ en ‘entendement’, zo betoogt Michel de Montaigne in zijn beschouwing over de ‘Institution des enfans’, een essay daterend uit 1579, opgedragen aan Diane de Foix, comtesse de Gurson. Een beschouwing die geen gesloten onderwijs-programma behelst, maar een bundeling is van didactische ideeën met een filosofische inslag.[51]

Ter oefening van dat begrip en oordeel nu, acht Montaigne de wijde wereld het beste leerboek. En omdat zijn visie op de opvoeding uitgaat van die twee begrippen, stuurt hij jonge mensen al op zeer jeugdige leeftijd naar het buitenland. Onder leiding van een gouverneur wel te verstaan, aan wiens pedagogische gaven Montaigne zeer hoge eisen stelt. In het buitenland dient ‘le commerce des hommes’ de leerling als leerstof en als wetsteen van zijn verstand. Het bezoek aan vreemde landen, vervolgt Montaigne in deze passage, dient niet om er bizarre wetenswaardigheden te verzamelen, maar om volksaard en leefgewoonten te leren kennen ‘...pour en rapporter principalement les humeurs de ces nations et leurs façons, et pour frotter et limer nostre cervelle contre celle d'autruy.’[52]

Of en in hoeverre Franse ouders - en deze vraag geldt a fortiori voor het Nederlandse lezerspubliek van Montaignes zo beroemde ‘Essais’ - zich lieten inspireren door dit opstel en meer in het bijzonder door deze originele visie op de educatiereis als grondslag van verder onderwijs, is niet in namen of getallen te vangen.

Dat valt trouwens ook niet te peilen ten aanzien van de reformatie-ideeën die andere bezwaarden over de opleiding van de ‘jeunes gentils-hommes’ te berde brachten. In hun bedenkingen waren die critici eensgezind. De Franse jeugd weet niets, leert niets, haat boeken, houdt zich onledig met wapenhandel en heeft

49 Porteau 310 e.v. Ook Pierre Charron, evenals Montaigne voorstander van de educatiereis (zij het onder voorbehoud), veroordeelde in ‘La Sagesse’ (1610) die opleiding als totaal ongeschikt. Garin 192-194.

50 Citaat uit Montaigne, Institution 148. Zie volgende noot.

51 Montaigne, Institution 151. Voor biografische gegevens omtrent Diane de Foix en bijzonderheden betreffende de datering van dit essay, zie p. 1465 in de hier gebruikte Montaigne-editie. Van dit essay is een aparte uitgave gepubliceerd door G. Michaut, ‘De l'institution des enfants. Edition critique’, Paris 1924. Zie ook Garin 190-192.

52 Montaigne, Institution 152.

slechts oog voor opschik.[53] Een ‘plume’ heeft deze jeugd niet in haar hand, maar op haar hoed, spot Henri de Mesmes, raadsheer in de Cour des Aydes, die zelf de gedegen ‘ouderwetse’ opleiding aan collège en universiteit gevolgd had. Maar in hun aanbevelingen tot verbetering, berijdt ieder zijn eigen stokpaardje.[54]

Zo François de la Noue, die zich de morele verwording der Franse jeugd en haar staat van onwetendheid pijnlijk bewust was.[55] Maar van de ‘bonne nourriture’ die hij de hope des vaderlands wil voorzetten, sluit hij een buitenlandse reis bewust uit. (147, 148) Het is wel waar, schrijft Bras-de-Fer, de Franse ijzervreter, die een tijdlang deel uitmaakte van de militaire adviesraad van prins Willem van Oranje, het is wel waar dat jaarlijks een groot aantal jonge mensen naar het buitenland gaat ‘pour y voir et apprendre’. (152) En zo'n reis heeft misschien ook wel zekere voordelen, maar alles wel beschouwd ‘il revient autant d'inconveniens, que de profit, de tels voyages, car ils emportent l'argent de France, & rapportent souvent de mauvaises coustumes.’ (153) Bezwaren die wel meer gehoord werden![56] La Noue houdt de jeugd liever binnen de Franse grenzen.

In zijn ‘Discours de la bonne nourriture amp; institution qu'il est necessaire de donner aux jeunes gentils-hommes François’ (geschreven tussen 1580 en 1585) ontvouwt hij zijn lezers het gedetailleerde ontwerp van een académie voor de Franse adel. Met dit instituut wil La Noue alle bezwaren ondervangen die de vier gebruikelijke methodes van opleiding - aan vreemde hoven, in het leger, op de educatiereis en aan de universiteit - aankleven.

Bovenaan La Noue's academisch lesrooster prijkt lectuur van capita selecta uit de klassieke literatuur en geschiedenis, in het Frans te behandelen; verder onderwijs in aardrijkskunde, vreemde talen en elementaire wiskunde. Zijn programma bevat ook een ruim aanbod van ‘exercices’ en, niet te vergeten, lessen in muziek, dansen en schilderen. Aldus gevormd en beleerd zou, naar de stellige overtuiging van de ontwerper, de Franse adel ‘revestuë de vertu’, goed beslagen ten ijs komen.[57]

53 Bady 394, in diens hoofdstuk ‘Institution du gentilhomme et du prince’ (387-418).

54 Ariès 210, 211; Porteau 312 e.v.; Hexter 57. De kern der discussie in deze verhandelingen over oorzaken van de kritiek op de adel, van vermindering van aanzien, invloed en positie en van de plannen tot redres, is de kwestie van verdienste. Zijn traditionele aanspraken op publieke ambten kan de adel pas dan doen gelden, wanneer hij blijken van competentie geeft. Bitton 46-51; Chartier (in navolging van Bitton) 168, 169. Henri de Mesmes: Chartier 171-173.

55 François de la Noue (1531-1591) diende onder Coligny en maakte zich later zeer verdienstelijk voor de Noordelijke Nederlanden. Zijn ‘Discours politiques et militaires’, waarvan het discours ‘De la bonne nourriture qu'il est necessaire de donner aux jeunes gentils-hommes François’ het vijfde is, zijn verschillende keren herdrukt en in 1613 in het Nederlands vertaald onder de titel ‘Den ghematichden Christen’. NNBW V, 378, 379; NBG t. 29, 480-482; Bady 387, 388. Voor de ‘Nourriture’: Chartier 169-171; Hexter passim.

56 Voor het financiële bezwaar: Ariès 223. Over voor- en nadelen der educatiereis: La Noue 147, 148.

57 Het is best mogelijk (zoals door Howard 123, noot 4 geopperd), dat La Noue zich liet inspireren door Vittorino da Feltre's beroemde gymnasium palatinum in Mantua (Garin 132-135), met dien verstande dat La Noue in zijn opzet verschillende modificaties aanbracht om de leerstof bevattelijk te maken voor het leerlingenbestand van zijn Academie. Het heeft er meer van dat La Noue's Academie het midden hield tussen Da Feltre's ‘Casa Giocosa’ en de Franse, zogenaamde Rij-academie der zeventiende eeuw. Bowen 225-228; hfdst. VI, 234 e.v.

Helaas, La Noue's veelbelovende academies kwamen er niet en de jeugd bleef voorlopig ‘fort ignare’, alle kritiek en vermaan ten spijt. Ook andere pogingen om haar van die bedroevende onwetendheid af te helpen door een educatiereis of juist zonder zo'n tour, hadden weinig effect.[58]

Het blijft daarom een vraag of de oproep van Colbert tot zijn zoon, de markies de Seignelay, die in 1671 op punt van vertrek naar Italië stond, veel weerklank heeft gevonden bij de ‘jeunes gentils-hommes français’. ‘La connaissance des différentes cours des princes et Etats, des différents gouvernemens, costumes et usages’, zo gaf Colbert te verstaan, had geen ander doel dan ‘se former le jugement et se rendre d'autant plus capable de servir bien le roi’.[59]

Tenslotte viel ook in de Nederlanden het tijdstip van bezinning op en beraad over opleiding der jeugd in het laatste kwart van de zestiende eeuw. Al was de aanleiding daartoe noch incompetentie, noch onverschilligheid. Directe aanleiding was de breuk in de Nederlanden en het onderwerp van zorg was de burgeraristocratie van het opstandige Noorden.

Trouwens, van onwil of onmacht bij het vervullen van hun taak in het gouvernement der Nederlanden was bij de adel, vóór de scheiding tussen Noord en Zuid, ook geen sprake geweest. Zij had een zeer werkzaam aandeel gehad in 's lands hoogste adviescolleges te Brussel.[60] In de verwijdering die zich gaandeweg ging aftekenen tussen de beide souvereinen Karel V en zijn zoon, Philips II, enerzijds en hun raadsheren in de Nederlanden anderzijds was de inzet het traditionele recht der Bourgondische adel op medezeggenschap in de regering, niet haar vermogen tot beoordeling en behandeling. Een competentie die deels op generaties-lange ervaring, deels op scholing stoelde. Want die adel was, nog vóór haar ‘verre neven’ in Engeland en Frankrijk, geletterd geraakt.[61] Onder deze Bourgondische grote heren was, zo schijnt het, vooral het geslacht De Lannoy doordrongen van het besef dat verstandelijke kennis een groot goed was in publieke dienst van Prins en ‘ghemeene best’. De ‘enseignements paternels’ die Ghillebert de Lannoy, een van Karel de Stoutes mentors, zijn zoon gaf, zijn daarvoor even typerend als zijn prinselijke ‘Instructie’ en als het pedagogisch ‘testament’ dat een generatie later, in 1465, Jean de Lannoy, stadhouder van

58 Hinrichs 277, 278; Bady 387, 397-399, 553; Magendie I, 51-62 (daar wordt in de volgende bladzijden ook het aanzienlijke aandeel der jezuïeten in de zeer geleidelijke verbetering van het onderwijs aan die ongeletterde adel besproken).
59 Schudt 105, 141-143.
60 Baelde 39-51.
61 De Ridder-Symoens 410, 420 e.v.

Holland en Zeeland zijn zoon Louis toedacht.[62] Aanstonds, in het vervolg van dit betoog, moge blijken dat dit vaste geloof in kennis nog niets aan kracht heeft ingeboet wanneer, eind zestiende eeuw, Philippe de Lannoy zijn educatiereis wil maken.

De naam van zijn familie kwam ook in de vijftiende eeuw, ten tijde van Ghillebert en van Jean, al voor in de matrikellijsten van Leuven. Samen met die van andere adellijke alumni, telgen uit de geslachten van Lalaing, Glymes, Croy en Brederode. De hertog zelf, Philips de Goede, gaf deze leergierigheid nog een extra impuls met de stichting van een eigen Bourgondisch studium generale te Dôle, in Franche-Comté, dat hij ter aanmoediging van studiosi nobiles begiftigde met speciale privileges.[63]

Nee, de verwijdering en de vervreemding tussen de vorst en zijn naaste adviseurs in de Nederlanden was niet uitgegaan van de adel. Het was de landsheer zelve die in zijn verlangen naar centralisatie, met ‘force van alle middelen’ trachtte de invloed van die adel te beknotten. Toen de adel zich op twee fronten moest verdedigen, tegen vreemde bevoogding en tegen opgedrongen specialisten in eigen raadskring, toen protesten tegen dit kortwieken geen uitwerking hadden, toen sloeg loyale landsdienst om in verzet tegen tyrannie.

Toch gaat, al zal blijken dat de kloof tussen de vorst met zijn getrouwen en de rebellerende heren niet meer te overbruggen valt, die aristocratische traditie van een dienend leiderschap, van leven en werken ter wille van het ‘ghemeene best’ niet reddeloos verloren. Door die adellijke rebellen zelf wordt vanuit de zuidelijke Nederlanden die traditie van publieke dienstbaarheid, gepersonifieerd in de Prins van Oranje als leider der opstandigen, als een kostbaar erfgoed meegedragen naar het eigenzinnige Noorden.

Het is dan ook niet te verwonderen dat bezinning op de vraag op welke manier in die opstandige gewesten ‘capabel kader’ moet worden opgeleid, plaats vindt juist in de kring van 's prinsen naaste medewerkers. Het is daarbij wèl opvallend dat zovelen uit diens ‘conseil’ zich in geschrifte en in praktijk bezig hielden met deze kwestie van opvoeding en opleiding. François de la Noue, 's prinsen veldoverste, Philippe du Plessis-Mornay, Marnix van St Aldegonde en Hubert Languet leverden ieder op eigen manier een belangrijke bijdrage.[64]

Dit beraad over de vraag hoe zo'n opleiding diende te zijn, klemde des te meer, nu in het conflict met het centrale landsgezag de noordelijke provinciën op zichzelf werden teruggeworpen. Het ‘gouvernement’ dier gewesten - van oudsher berustend bij de landsheer - kwam nu, sterker en onafhankelijker dan voorheen, in handen der Staten colleges, Provinciaal en Generaal, organen waar, naast adel en ridderschap het stedelijk patriciaat zich een aanzienlijke plaats wist te

62 Hexter 61-64. Ghillebert de Lannoy (1386-na 1450): BNB t. 11, 308-322. Jean de Lannoy (?-1492/93): BNB t. 11, 325-329.

63 Hexter 59-61.

64 Voor de bijdrage van Marnix, zie dit hoofdst. 38 e.v.

verwerven.[64a] Bovendien stegen, mèt de economische opgang der steden, ook het belang en de verantwoordelijkheden van hun magistratuur. Tenslotte werd op diezelfde kringen ook een beroep gedaan om de gewichtige contacten met het buitenland te onderhouden. Wilde men, zo moet de overtuiging van Prins Willem en zijn Raad geweest zijn, jonge mensen opleiden tot capabele regenten en hoge ambtenaren, dan dienden daartoe de mogelijkheden geschapen te worden.

Aan onderwijsinstellingen die voorbereidden op een universitaire opleiding schortte het overigens niet. Op vele plaatsen in den lande bestonden Latijnse scholen die met een gedegen linguaal programma (waarbij onderwijs in de 'realia' een volkomen ondergeschikte rol speelde) de leerlingen opleidden voor het hoger onderwijs.[65] Maar een academische vorming moest na de afscheiding in den vreemde gezocht worden. Het 'eigen', eerbiedwaardige Leuven en de gloednieuwe schepping te Douai van Philips II, werden door velen gemeden en bovendien door de plakkaten der Hollandse en Zeeuwse autoriteiten weldra tot streng verboden terrein verklaard. Een situatie waaruit - men hoeft de zin van het Spaanse plakkaat van 1569 maar om te draaien - naar veler stellige overtuiging 'veele mercklicke inconvenienten spruyten'. De gereformeerden in het Noorden hadden hùn bezwaren tegen studie aan katholieke universiteiten, vermoedelijk tegen elk verblijf in streken waar de jeugd 'gecorrumpeert' kon worden in 'gemaniertheit ende opinien'.[66] Voor de financiële positie der noordelijke gewesten was de afvloeiing van particuliere gelden uit de algemene middelen in die benarde jaren evenmin wenselijk. Natuurlijk, er waren uitwijkmogelijkheden, naar Heidelberg en Genève. Daarmede was de rechtzinnigheid gediend, maar de schatkist niet gebaat en in Genève had een aanstaand jurist niets te zoeken.

Al die bezwaren en ongemakken onderving nu de Prins van Oranje toen hij in zijn grote 'voresienichheit' van de behoeften dier noordelijke gewesten Holland een eigen 'schole ende universiteyt' gaf. In de brieven waarmede de prinselijke initiator van de Leidse universiteit de stichting van een hogeschool op Hollands grondgebied aanbeveelt, beschrijft Prins Willem als doelstelling van deze stichting de '...vorderinge van den welvaren ende de politique ende moderne regeeringe deser landen'.[67] Daartoe dient de jeugd van Holland, Zeeland en aanpalende landen opgevoed en onderwezen te worden 'beyde inde rechte kennisse Godts ende allerley goede eerlycke ende vrye kunsten ende wetenschappen dienende tot die wettelicke regeringe der landen'. De functie van deze universiteit in die onzekere en bewogen jaren van de strijd om zelfstandigheid van denken en handelen, ziet hij als 'een vast stuensel ende onderhoudt der vryheyt ende goede wettelicke regieringe des lants niet alleen in zaecken der religie, maer

64a Roorda 237, 238.
65 Zie Bot, 'Humanisme en onderwijs in Nederland'.
66 Zie dit hfdst., noot 18, 19.
67 Voor deze en volgende citaten: Molhuysen, Bronnen I, Bijlagen 1, 2.

oock in tgene den gemeynen borghelicken welstandt belanght.'[68] Een universiteit als stut en steun van het 'ghemeene best', een kweekschool van 'bequame personen van scientien' die als in 'alle goede republicque' 'van noede zijn gebruyct te worden' in dienst van de 'gemeene staet, policie ende regieringe der selven landen.'[69]

De vakopleiding was verzekerd. Maar al werden in Leiden de meest illustere leraren aangetrokken, al werden daar gaandeweg 'moderne' vakken geïntroduceerd, de student leerde te weinig dat hem in zijn toekomstige functie van regent, diplomaat of ambtenaar van praktisch nut kon zijn. Want het nieuwe vak der politica practica voorzag daarin niet. Die lessen in algemene staatsleer en staatsleiding waren, in tegenstelling tot wat men misschien zou verwachten van een 'doctrina rempublicam recte constituendi ac gubernandi', zeer theoretisch en nauwelijks toepasselijk op Nederlandse toestanden.[70] Bovendien kreeg de student geen notie van wat in het buitenland omging, politiek, economisch noch cultureel, en moderne talen werden in Leiden evenmin gedoceerd. Een voorstel om het Frans als officieel vak opgenomen te krijgen op de Leidse series, liep op niets uit.[71]

'Kennisse en verstand' van wat er buiten de eigen landsgrenzen gedacht en gedaan werd, was en bleef nu eenmaal van uiterst belang voor jonge mensen met bestuurlijke ambities, zeker in de lange jaren dat de noordelijke provinciën hun moeizame gang maakten van rebellerende gewesten tot zelfstandige Statenbond, die in het buitenland steun en erkenning zocht.[72] Er was dan ook, toen men van Spaanse zijde geprobeerd had om de stroom van 'jongers' naar buitenlandse leergangen van allerlei aard in te dammen, onmiddellijk afwijzend gereageerd. Een krachtig protest tegen het edict van 1569 (dat in het vorengaande al ter sprake kwam) was te beluisteren geweest op de Rijksdag vant 1570 te Spiers. Daar was Marnix van St Aldegonde opgekomen voor het traditionele recht van jongeren op vrij verkeer met het buitenland, ter wille van academische vorming, van talenen 'maatschappij'-studie.[73] En wat Marnix bij die gelegenheid, binnen het principiële kader van de 'Libellus Supplex', in een enkele passage naar voren had gebracht, werkte hij jaren later uit, toen hij op verzoek van een van de broers van Prins Willem van Oranje, graaf Jan van Nassau, zijn ideeën over opvoeding en onderwijs op schrift stelde.[74]

68 Zie ook Woltjer 1; Wansink 40.
69 Aldus in het Octrooi. Molhuysen, Bronnen I, Bijlagen 8.
70 Wansink 58, 203, in wiens dissertatie de politica practica, waarvan Lipsius de geestelijke vader was, centraal staat. Zie ook Woltjer 8, 9.
71 Riemens 135. Voor extra-universitaire studie van moderne talen in Leiden zie hfdst. V, 151, 152.
72 'Wy besoecken de vreemde landen om tot kennisse en verstant te komen' aldus Johan van Beverwijck (zie dit hfdst., noot 17), geciteerd door Baumann 122.
73 Nauta 166, 167.
74 Deze 'Ratio', vermoedelijk in 1583 geschreven, werd pas in 1615 te Franeker gepubliceerd door Sixtus Arcerius (Franeker 1570-Franeker 1623), de Friese medicus-graecus. NNBW IV, 59. Kwam het ms misschien in zijn bezit omdat hij contact had met de graven van Nassau-Dillenburg? Oestreich 118. Van de Franeker-uitgave berust een exemplaar in de Leidse Thysiana, onder de titel 'De institutione Principum, ac Nobilium Puerorum'. Aan de hand van het ms der 'Ratio' op de K.B. in Brussel (blijkbaar geen autograaf, maar wel een contemporain handschrift, met annotaties en hoofdstukindeling van latere datum) publiceerde J. Catrysse een nieuwe uitgave (met Spaanse vertaling; J. Catrysse, 'Tratado de educacion de la juventud de Marnix de Santa Aldegonda', Caracas 1959) en verzorgde bovendien een afzonderlijke Franse vertaling. Geen van beide behelst echter commentaar. Zie daarvoor Grijpdonck. In het hierna volgende wordt verwezen naar de Latijnse uitgave van Catrysse.

In deze ‘Ratio instituendae juventutis’, geschreven tezelfder tijd als de ‘Institution des enfans’, gaat ook Marnix uit van de gedachte dat de aristocratische jeugd moet worden opgekweekt tot ‘ornamentum et praesidium’ van het vaderland. Hetgeen impliceert dat hun onderwijs afgesteld moet worden ‘ad rerum gerendarum usum et ad popularem rationem ac publicam civitatum ac populorum administrationem’.[75] Maar Marnix' uitwerking van dit idee is anders dan die van Montaigne. Marnix behoort, om allerlei redenen, tot de voorstanders van onderwijs in schoolverband; maar dan wel toegespitst op de behoeften van zijn iuvenes nobiles. Daartoe tekent hij het ontwerp van een speciaal gymnasium, compleet met voorstellen voor docentencorps, voor methode van onderwijs en lesprogramma.[76] Hetgeen Marnix ter behandeling op zijn gymnasium voorstelt is, behoudens enkele belangrijke toevoegingen, min of meer hetzelfde als op de Latijnse school. Dezelfde traditioneel degelijke scholing in de klassieke talen, dezelfde reeks van vakken in de hogere klassen. Maar in zijn uitgangspunt en in zijn methode is Marnix veel moderner dan het gros der school-pedagogen. Zijn gymnasium is ingesteld op heden en toekomst; het praktisch nut, de toepasbaarheid van het geleerde in de maatschappij prevaleert boven kennis als zodanig.

Zo is, bijvoorbeeld, in Marnix' onderwijsconcept voor geschiedenis een eigen, volwaardige plaats ingeruimd, met bestudering van klassieke, maar ook moderne historische werken (waaruit hij de leerlingen vertalingen laat maken naar hun moedertaal) om inzicht en oordeel aan te kweken.[77] In deze gedachtengang past ook Marnix' benadering van het Latijn; grondige kennis van de grammatica, rhetorica en dialectica dient als voedingsbodem van de moedertaal. Want beheersing dier eigen taal, in gedachtengang, woordgebruik en voordracht, acht Marnix hoogst noodzakelijk voor jonge mensen die naderhand publieke ambten zullen bekleden.[78] Daarom bepleit hij ook studie van vreemde, dat wil zeggen moderne talen. En liefst twee tegen elkaar, een Germaanse en een Romaanse. De

75 Marnix Catr. 41.
76 Marnix Catr. 35-49.
77 Marnix Catr. 45, 47, 87. La Noue's voorstellen voor onderwijs in geschiedenis gingen, evenals die van Montaigne, in dezelfde richting. Grijpdonck 685, 775-777; Wansink 66-70.
78 Marnix Catr. 41.

1. Uitgangspunt en doelstelling in Marnix' ontwerp van onderwijs en opvoeding is de opleiding van jonge mensen tot dienst van het Ghemeene Best.

leerlingen kunnen er niet vroeg genoeg mee beginnen. En wat in de prille jeugd geoefend is, dat kan later op reis in het buitenland verder geleerd worden.[79]

Al beslaat de 'ingenii cultus' meer dan de helft van dit tractaat, Marnix besteedt ook veel aandacht aan godsdienstige lering en karaktervorming. Paragrafen over allerlei bezigheden ter ontspanning en lichamelijke ontwikkeling ontbreken evenmin.[80] Zo worden sportieve vaardigheden die al sinds eeuwen als integrerend onderdeel werden beschouwd van aristocratische opvoeding, door Vittorino da Feltre en door Castiglione opnieuw getoetst en in waarde bevestigd, ook door Marnix in ere gehouden. Voor oefening van ridderlijke 'kunsten' als schermen, paardrijden en wapenhandel - vakken die weldra de hoofdschotel zullen worden op de Franse Rij-academie - geeft hij de geschikte leeftijd. Ook musiceren heeft zijn instemming, zij het met beperking tot zekere instrumenten, maar tegen dansen maakt hij als orthodox protestant ernstig bezwaar.[81] Pas wanneer de leerlingen, zo tegen hun achttiende jaar, dit veelomvattend gymnasium achter de rug hebben, acht Marnix de tijd gekomen om hen naar het buitenland te sturen. Daar zullen zij dan verder hun talen perfectioneren, speciaal van die volken waarmee, zoals Marnix schrijft, hun eigen land diplomatieke en economische betrekkingen onderhoudt.[82] Bovendien zullen zij van nabij zeden en gewoonten dier volkeren kunnen observeren, de bezienswaardigheden hunner steden bekijken en zich in het algemeen gesproken, al ziende en luisterende een eigen oordeel vormen.[83]

'Externos hominum mores invisere et urbes', 'Voir et apprendre', 'Tot kennisse en verstant komen', 'l'entendement et le jugement'.[84] Het doel van de educatiereis zal nog in allerlei variaties van woordzetting omschreven worden, maar in beginsel gaat het steeds om dat 'zien en leren'. In Marnix' uiteenzetting spelen herinneringen mee aan zijn eigen educatiereis, destijds samen met zijn broer Jan gemaakt.[85] Ik zou willen, schrijft hij, dat zij langs de belangrijkste universiteiten van Frankrijk en Duitsland gaan, dat zij ook Engeland bezoeken en

79 Marnix' ideeën over studie van moderne talen zijn voornamelijk te vinden in het hoofdstuk 'Corporis formandi Ratio'. Marnix Catr. 109. Blijkbaar beschouwde Marnix het leren van talen - met uitspraak, stembuiging en voordracht - ook als een lichamelijke oefening.

80 'Animi exertatio', Marnix Catr. 53-61; 'Ingenii cultus', ibid. 63-105; 'Corpus formandi Ratio', ibid. 107-121; in dit laatste hoofdstuk zijn ook paragrafen opgenomen over gedrag en kledij.

81 Marnix Catr. 113-115, 117. Zie ook hfdst. VI, noot 93.

82 Marnix Catr. 109. 'Postea vero quam erunt provectiores, volo eos in exteras regiones proficisci atque exterorum linguas praesertim eorum quibus est cum suis popularibus consuetudo ac commercium, quantum fieri potest addiscere.'

83 Marnix Catr. 113.

84 Citaten zijn van Constantijn Huygens (Bachrach 104, noot 1); Montaigne (zie dit hfdst. 32); Van Beverwijck (zie dit hfdst., noot 72); La Noue (zie dit hfdst. 33).

85 Studie te Leuven en Dôle, tussen 1553 en 1557, samen met zijn broer Johan. Vandaar reisden zij (via Frankrijk?) naar Italië, waar Johan zich in 1557 inschreef te Padua (Den Tex nr40). Dat Philips zijn broer ook in Italië vergezelde, acht Elkan zeer waarschijnlijk al kan hij dit niet bewijzen. De buitenlandse reis werd afgesloten met een verblijf te Genève. Zomer 1561 of begin 1562 keerden zij naar huis terug. Elkan 21-93.

in Illyrië en Pannonië reizen. Italië moeten jonge mensen liever mijden. Laat men hen toch gaan, dan onder geleide, niet vóór hun 25e jaar en uitsluitend om er voor korte tijd rond te kijken. Maar eigenlijk moet Italië geschuwd worden als de pest.[86] 'Suffer not thy sonnes to pass the Alps, for they shall learn nothing there but pride, blasphemy, and atheism' verduidelijkte ongeveer tegelijkertijd in Engeland de oude Lord Burghley.[87] Opnieuw wint de calvinist in Marnix het van de humanist; bij hem wegen de religieuze en morele bedenkingen zwaarder dan de heilsverwachtingen die juist anderen koesteren.

Het is in de samenhang van dit hoofdstuk echter van minder belang te lezen dat Marnix in krasse bewoordingen een bezoek aan Italië afwijst, dan dat hij het reizen propageert als een waardevolle afsluiting van een opvoeding die moet leiden tot publieke verantwoordelijkheid. Met dat doel voor ogen schreef Marnix de Nederlandse bijdrage in de - imaginaire - Europese bundel van opstellen over opvoeding der edele jeugd. De samenstellers, Elyot, Montaigne, De la Noue, Marnix en nog vele anderen, zelf grootgebracht volgens humanistische beginselen van onderwijs, zijn geen pedagogen van professie, maar zij hebben een open oog voor de tekortkomingen van dat klassieke onderwijs waar het de opleiding betreft van jonge mensen tot 'gouverneurs' en 'regenten'.

Van nature was daartoe de adel bestemd; de adel die, in de periode waarin deze geschiedenis speelt, tweede helft zestiende eeuw, in het insulaire Engeland haar roeping volgde, in het verscheurde Frankrijk haar plichten deels verzaakte en in de Nederlanden haar functie en positie ondermijnd zag. Maar toen dan door de breuk met het Zuiden een aantal dier adellijke geslachten die politiek de toon aangaven, in het Noorden wegvielen, toèn nam daar het patriciaat, gezeteld in gewestelijk college en stedelijk bestuur, voor een deel hun taak over. En mèt die aristocratische verplichtingen van publieke dienstbaarheid assumeerde dat patriciaat ook de sociale status. Kwam het predikaat 'aristos' in de zin van 'beste' die patricische magistraten al toe op grond van hun verantwoordelijke functies, waartoe zij als de 'beste en gequalificeerste vanden ingeboornen vanden landen' uitverkozen waren, de bijbehorende levensallure maten zij zich zeer bewust en zeer bestudeerd aan.[88]

In hun kringen vindt de idee van een speciaal onderwijsinstituut voor de elite, zoals in Marnix' 'Ratio' bepleit, geen ingang. Daarvoor was waarschijnlijk de traditie van Latijnse school en universiteit te diep geworteld. Zeker in 1615 toen de

86 Catr. 113. Naar nut of attractie van een tocht door Pannonië en Illyrië is het slechts gissen, of het moest zijn dat Marnix verkeer met protestantse geloofsgenoten, destijds verreweg de grootste confessionele gemeenschap in Hongarije, voor zijn jonge reizigers wenselijk achtte. Misschien was Marnix' interesse voor Hongarije ontstaan toen hij op zijn educatiereis in Genève verbleef, waarheen juist in die tijd veel Hongaren reisden om bij Calvijn te rade te gaan? Van Schelven III, 142, 138.

87 Howard 73. In Engeland gold het spreekwoord 'An Englishman Italianate is a devil incarnate'. Howard 55.

88 Aldus C.P. Hooft, die in zijn 'Memorien en adviezen' een 'aristocratijcke regieringe' voorstond, geleid door de 'rycksten, eerbaersten ende notabelsten personen.' Enno van Gelder 148 e.v.

‘Ratio’ gepubliceerd werd. Maar van de vakken op Marnix' ‘Nobileion’ die buiten het klassieke lesrooster vielen, namen de jongeren uit die noordelijke Nederlanden er vele over; als studie-object op de educatiereis.

Was die gang naar het buitenland de Nederlandse jeugd aanbevolen door een staatsman, het juiste pad werd de Nederlandse student gewezen door een Leids hoogleraar. Luttele jaren na de oprichting der universiteit, wisten curatoren als hoogleraar een geleerde naar de Sleutelstad te lokken die tot de vermaardste van zijn tijd gerekend zou worden: Justus Lipsius.[89] Ruim twaalf jaar heeft deze filoloog-filosoof daar gedoceerd en geschreven te midden van de ‘bloem der natie’. Hij hield zich in Leiden bovendien actief bezig met de gang van zaken in de universitaire gemeenschap en het welvaren van zijn studenten ging hem persoonlijk ter harte. Voor Lipsius' speciale bemoeienissen was - onder anderen - François van Aerssen hem zeer veel dank verschuldigd en aan Lipsius' medeleven dankte Philippe de Lannoy een kostelijk advies.[90]

Deze jongeman, allerminst ‘ein gewisser De Lannoy’, maar Philippe, telg uit het beroemde Zuidnederlandse geslacht van die naam, nazaat van Ghillebert en Jean, had bij Lipsius aangeklopt om raad voor een reis naar Italië.[91] Ongetwijfeld ook omdat De Lannoy zich herinnerde dat zijn hoogleraar als jongeman zelf Italië bereisd had en speciaal Rome goed kende, omdat hij daar gewerkt had als secretaris van kardinaal Granvelle.[92] Philippe's verzoek werd ingewilligd en begin april 1578 adresseerde Lipsius aan de ‘Nobilissimus Iuvenum’ de ‘Epistola de fructu peregrinandi et praesertim in Italia’. De brief werd verzonden vanuit Antwerpen, waar Lipsius zojuist het bericht van zijn aanstelling te Leiden had ontvangen.[93]

Het itinerarium voor de gyro door Italië dat Philippe krijgt toegestuurd, is voor elke plaats van belang op de route van commentaar voorzien. Wie in Italië komt moet allereerst naar Rome, meent Lipsius. (126-128) Maar langer oponthoud dan nodig is voor een rondgang langs de vele antiquiteiten, is bepaald niet raadzaam. Want in Rome is de lucht ongezond en de zeden zijn er verdorven.[94] Die bezwaren gelden niet voor de nobele stad Napels, eveneens rijk aan cultuur. Toch komt voor een verblijf van langer duur het meest in aanmerking Toscane; een

89 Justus Lipsius(Overyssche 1547-Leuven 1606); zie Oestreich 80-100 (Justus Lipsius in sua re); voor biografische bijzonderheden: Oestreich, Universalgelehrter; NNBW III, 775-782.
90 Lipsius als mentor van François van Aerssen: Barendrecht 6.
91 ‘Ein gewisser De Lannoy’. Schudt 136. Van Lipsius' advies bespreekt Schudt alleen diens praktische reiswenken. Over een eventuele immatriculatie van De Lannoy te Leuven is geen zekerheid te krijgen, daar de matrikelgegevens uit die jaren verloren gingen. Over zijn korte leven zijn evenmin bijzonderheden te achterhalen.
92 Lipsius verbleef in Rome van 1568 tot 1570. Oestreich 89-92.
93 Lipsius' ‘Epistola’ wordt in het hier volgende geciteerd naar de Leidse uitgave van 1631. Lipsius' aanstelling te Leiden: 5 april 1578. Molhuysen, Bronnen I, Bijlagen 6.
94 Aan de ongezonde lucht waren de moerassen in de omgeving schuld. Voor de verdorven zeden zie hfdst. III, 58.

streek waar de lucht zuiver is, de taal puur en de zeden rein. Wil men in dit gebied een poosje neerstrijken dan zijn Florence, of nog liever Siena, daartoe bij uitstek geschikte steden. Op de terugreis naar huis loont een bezoek van enige dagen aan de universiteitssteden Bologna en Padua. Een paar weken in Venetië en een bezoek aan Milaan vormen tenslotte een waardige afsluiting van de rondreis door Italië.

Dergelijke aanbevelingen had natuurlijke iedere willekeurige Italië-kenner Philippe kunnen doen. Die vond Lipsius ook niet het belangrijkste. Het ging hem er om zijn oud-leerling, wiens ondernemingsgeest hij prees, een uiteenzetting te verschaffen over principe, methode en doelstelling van zo'n reis. Plus een zedenles.

Aan het begin van zijn college noemt Lipsius 'utilitas' en 'voluptas' als tweeledige doelstelling van een educatiereis. Want zo'n reis mag natuurlijk niet gemaakt worden uitsluitend ter wille van onbekommerd vermaak. 'Vagari, lustrare, discurrere' dàt kan iedereen en zelfs de grootste leeghoofd heeft plezier in de aanblik van vreemde volken, steden en bezienswaardigheden. Maar het gaat ook en vooral om 'indagare, discere; id est, verè peregrinari.' (107) Philippe dient zich goed te realiseren dat met die reis drieërlei vorm van profijt beoogd wordt: I verrijking van inzicht, van kennis en karakter.

Tot beter begrip van wat hij onder dat inzicht, die prudentia verstaat, verwijst Lipsius naar Homerus.[95] Een fraaier voorbeeld dan Odysseus, juist in verband met reizen, is niet denkbaar. Deze held dankt zijn epitheton *πολύτροπος* immers juist aan zijn jarenlange omzwervingen door tal van landen, waar hij een schat aan ervaring en inzicht verwierf: '*Πολλῶν ἀνθ ρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνῳ.*' Werkelijk, vervolgt Lipsius, het is ongelofelijk wat het kennis nemen van 'instituta enim illa varia gentium, ritus moresque hominum, formae civitatium' bijdraagt tot 'judicium & prudentiam'. (109) Philippe kan zich beide op twee manieren eigen maken; door middel van lectuur en via 'interviews'. Over dat lezen-ter-lering zegt Lipsius niet veel, over het vraaggesprek des te meer. Hij adviseert met klem om op reis overal waar dat maar mogelijk is, onbeschroomd mensen aan te klampen om hen uit te vragen over een reeks van wetenswaardigheden betreffende zeden en gewoonten, over wetgeving, vorsten, oorlogen en geschiedenis. Al die informatie dient schriftelijk te worden vastgelegd, verstandelijk verwerkt en vervolgens als 'civilis prudentia' tot geestelijke wasdom te worden opgekweekt. (111)

Verwerft de jongeman zich prudentia, inzicht in mens en maatschappij, door eigen studie en door vraaggesprek, ook de 'scientia' is met een dergelijke werkwijze gediend.[96] Het gaat namelijk niet alleen om lezen, maar ook om

95 Lipsius schrijft hier zelfs over 'cauta Ulyssaea prudentia'. Lipsius 109. Het Grieks in het hier volgende is geciteerd volgens de schrijfwijze in de 'Epistola'.

96 Lipsius 111-116. Voor commentaar op mijn weergave der Epistola dank ik Drs C.M. Bruehl en Drs H.J. de Jonge.

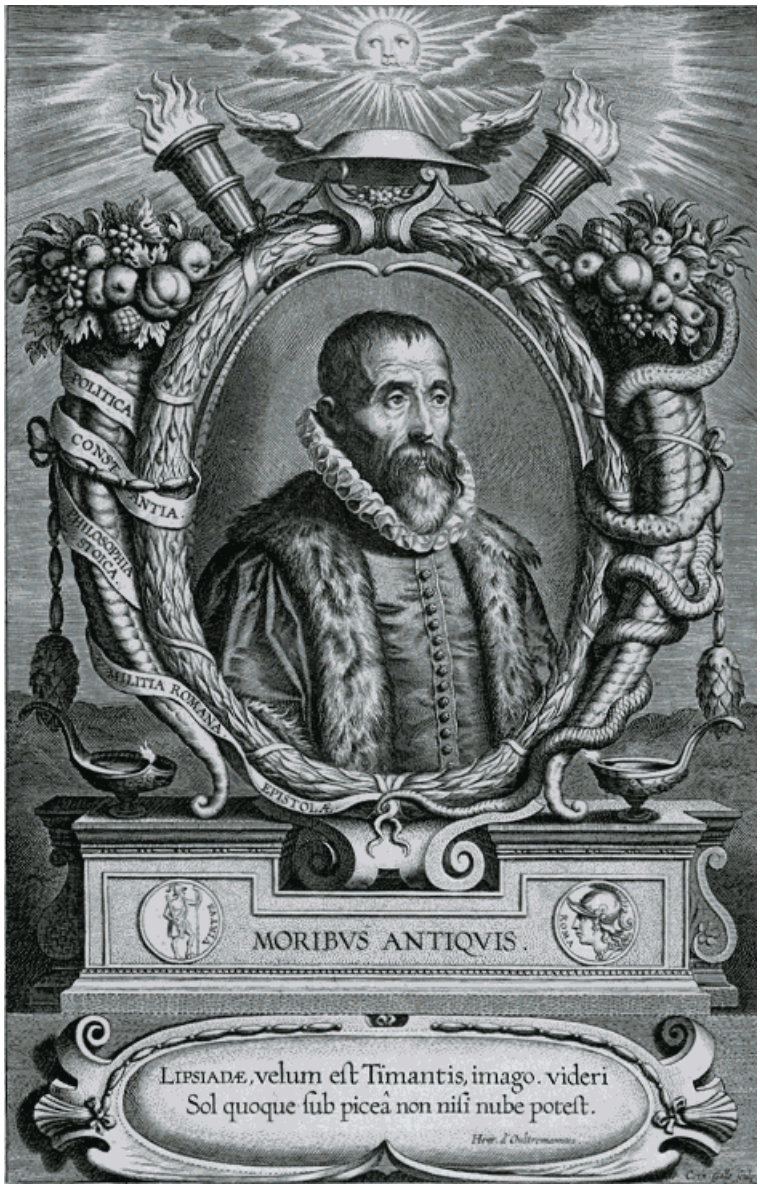

2. '...een yeder kan wel swieren en snuffelen; weynige ondersoecken en leeren, dat is recht reysen' (Lipsius, Nederlandse vertaling der Epistola).

luisteren. Boeken-wijsheid kan men evengoed, of beter thuis opdoen. Maar wie geleerden wil beluisteren om hun de wijsheid van de lippen te lezen, die moet op reis. Want de lieve Heer heeft het immers zo beschikt dat ieder land zijn eigen coryfeeën heeft. Wie zou er niet geleerder worden door kennismaking met Turnebus, wie niet levenswijzer door Sigonio, of welsprekender door contact met Muretus?[97]

En het is opnieuw speciaal in Italië dat de reiziger het verlangen bekruipt 'virtus' deelachtig te worden, want overal waar men zich wendt of keert, wordt het oog getroffen door monumenten en inscripties uit dat venerabele verleden. Het kan niet anders of die aanblik prikkelt de begeerte naar ware deugdzaamheid en roem: 'Cupidinem verae virtutis & gloriae ingenerat, visa toties aliena gloria & virtus.' (116)

Dan komt Lipsius tot datgene wat hij eigenlijk van primair belang vindt: de mores. (116-126) Want bij al zijn enthousiasme is ook hij niet blind voor de gevaren die een verblijf juist in Italië aankleven. Hij geeft zijn jonge vriend dan ook een aantal behartenswaardige adviezen mee. Hij waarschuwt tegen slecht gezelschap van allerlei aard en kunne, tegen het overnemen van specifieke nationale ondeugden en tegen excessen in optreden en kleding. Als gedragsregel geeft hij de kernachtige uitspraak mee 'Frons tibi aperta, lingua parca, mens clausa'. (123) Verder kan het geen kwaad zich in Italië wat op de vlakte te houden en zo nodig te veinzen 'Cres mihi esto inter Cretas.' (122)

Tenslotte maakt hij zijn kanttekeningen bij de gyro en eindigt hij zijn brief met een smeekbede om goddelijke bescherming voor zijn oud-pupil. Een bede die niet verhoord zal worden...[98]

Bepleit Marnix het nut van een educatiereis in het raam van de opvoeding als geheel en omschrijft hij die reis als een periode van zien en leren, Lipsius werkt dat gegeven verder uit in zijn 'Epistola'. En al is die geschreven met het oog op een bezoek aan Italië, zijn betoog, gebaseerd op de idee dat een educatiereis gewin beoogt van prudentia, scientia, virtus en mores - alle vier sleutelbegrippen van onberispelijk humanistischen huize - heeft toch een algemene strekking.[99]

97 Waarschijnlijk niet Adrien Turnèbe, die in Parijs aan het Collège de France Grieks doceerde, want deze stierf al in 1565. Maar wie dan wel? Carlo Sigonio (1520-1584) uit Modena, hoogleraar Grieks en schrijver van een groot aantal historische werken: DLBA III, 531. Marc-Antoine Muret (1526-1585) humanist, leermeester van Montaigne en Lipsius. Ereburger van Rome, waar hij o.a. college in ethiek gaf. Oestreich 90, 91; NBG t. 26, 997-1000.

98 In de eerste editie van deze 'Epistola' staat, als een postcriptum, een notitie over De Lannoy's overlijden tijdens diens educatiereis. Volledige titel eerste editie: dit hfdst., noot 106.

99 Het is bijzonder moeilijk om 'prudentia' in één Nederlands substantief te vatten. Een vertaling met 'inzicht', zoals in deze bladzijden is gebezigd, dekt het begrip dan ook niet ten volle. Want in 'prudentia' ligt tevens het op dat inzicht gebaseerde actieve handelen besloten. In de Nederlandse vertaling van de Epistola (zie noot 106) wordt prudentia 'voorsichtigheyt' en prudentia civilis 'borgerlijcke voorsichtigheyt'. P.C. Hooft vertaalt prudentia met 'verreziend'. Van Tricht 179. Voor andere vertalingen van 'prudentia' zie: Oestreich 53, 56; Hinrichs 67, 70; Wansink 75, 114, 115; Heringa 41-44. Ook het vertalen van 'virtus' geeft problemen, want bij Lipsius bestaat 'virtus' behalve uit 'probitas' ook uit 'pietas' (godvruchtige rechtschapenheid?). Oestreich 17, 52; Oestreich, Universalgelehrter 184; Hinrichs 67, 69. Voor 'vertu' bij Lipsius' Franse tijdgenoten: Bady 133-151; voor 'vertu noble': Jouanna 54-72.

Dat Lipsius ter vermeerdering van ‘scientia’, van kennis in het algemeen op zo'n leerreis persoonlijk contact met geleerden aanbeveelt, is zeer gebruikelijk. Dat hij zijn jonge correspondent gedragsregels voorschrijft, een zedenpreek meegeeft en een beroep doet op diens karaktervastheid siert hem, maar aan wijze raad en vermaningen ontbreekt het in geen enkel reisadvies door ouderen aan jongeren meegegeven; in Lipsius' eigen tijd, noch in later jaren. En al was zijn waarschuwing tegen de gevaren in Italië, waar ontucht en zedeloosheid welig tierden, in zo nadrukkelijke termen vervat, ook dàt was geen uitzondering, getuige de felheid der bewoordingen van Marnix' en Burghley's bedenkingen tegen het zondige Zuiden.

En het is waarlijk niet alleen Lipsius die in zijn ‘Ratio’ de virtus aan de orde stelt. Tot dusverre is hier deze klassieke deugd in de bespreking der diverse geschriften verdoezeld. Ten onrechte. Want in de humanistische denkwereld is het een kernbegrip: de ‘essais’ van Montaigne, het ‘discours’ van La Noue en de pedagogische verhandelingen van hun tijdgenoten staan er vol van. Lipsius' idee dat een ogentuigelijke kennismaking met monumenten uit dat alom geroemde, aanbeden klassieke verleden stimulerend werkt op een verlangen naar deugdzaamheid en rechtschapenheid, moet ieder humanistisch gevormd tijdgenoot begrijpelijk en aantrekkelijk zijn voorgekomen.[100]

Maar met het naar voren brengen van prudentia krijgt Lipsius' ‘Epistola’ - geschreven in de beginperiode van de educatiereis - een heel eigen accent. Want met prudentia en virtus samen preludeert Lipsius op uitwerking van deze thema's in groter verband. In zijn ‘vorstenspiegel’, te Leiden geschreven, verheft hij beide deugden samen tot leidende beginselen van het ‘regiment’. In die ‘Politica’ - óók handboek en richtsnoer voor staatslieden - ontvouwt Lipsius zijn leer van de prudentia civilis, waarvan hij in zijn brief aan De Lannoy al repte.[101] In de opdracht van de ‘Politica’ wijst hij vorst en regent op de bindende verplichting hun bestier af te stemmen op de behoeften van het ‘ghemeene best’.[102] Want zin en doel van dat bestier is ‘bonum publicum, quae non aliud quam subditorum commodum, securitas, salus.’[103] Elders, in het commentaar op de werken van

100 Het lijkt of Lipsius hier, in zijn brief aan Philippe de Lannoy, virtus nog voornamelijk hanteert als ethisch begrip, waaraan de politiek geladen bijbetekenis uit later werk nog ontbreekt. In de ‘Politica’ wordt virtus - samen met prudentia - de twee-eenheid, waarop het handelen van de vorst, van de regent gebaseerd is.

101 ‘Politicorum sive civilis doctrinae libri sex, qui ad Principatum maxime spectant’, Lugduni Batavorum... 1589. Wansink 112-140; Oestreich, Universalgelehrter 183-185. Voor het vierde boek, waarin Lipsius verschillende vormen van prudentia behandelt: Oestreich 55-59. Voor de titel van de édition critique van dit vierde boek: Oestreich, Universalgelehrter 198, noot 14a.

102 Oestreich 51.

103 Ibid. 53. Voor ‘bonum publicum’ en de verschillende betekenissen die in Lipsius' tijd aan die ‘salus publica’ gegeven werden: Hinrichs 55.

Tacitus (de ‘pater civilis prudentiae’), een geschrift opgedragen aan het Nederlandse ‘gouvernement’, had hij al de stelling geponeerd dat in de res publica alle politieke werkzaamheid door prudentia, staatkundig inzicht, geïnspireerd wordt.[104]

Alweer, Lipsius was niet de enige of de eerste die prudentia hoog ten troon hief. Maar met het vervlechten van prudentia met de educatiereis was hij - vermoedelijk - een voorloper. Lipsius' woorden zouden vèr dragen. Bij monde van schrijvers èn touristen.[105] Dat is zeker ook te danken aan de grote publiciteit die dit reisadvies van 1578, geschreven door een eminent geleerde van groot aanzien en gezag, beschoren was. Door opname in de bundel van Lipsius' eerste honderdtal brieven, een uitgave van 1586 die verschillende herdrukken beleefde, kreeg de ‘Epistola ad Ph. Lanoyum’ meteen Europese vermaardheid. Zes jaar later verscheen hiervan een Engelse vertaling, eigenlijk een vrije bewerking. Decennia nadien werd Lipsius' ‘Epistola’ als bijlage toegevoegd aan de ‘Institutio peregrinationum’ geschreven door de reisleider van een paar jonge Litauers, en nog in 1721 bezorgde een Duits uitgever opnieuw een uitgave.[106]

Gedurende de jaren van zijn professoraat zullen velen van Lipsius' studenten met diens reisadvies hun voordeel gedaan hebben. Maar ook voor het nageslacht van dit Leidse kroost gingen zijn ideeën niet verloren. Integendeel, ze raakten in Leiden en in de noordelijke Nederlanden zelfs ingeburgerd toen ruim vijftig jaar nadat Philippe de Lannoy zijn waardevol document ontvangen had, dit essay opnieuw op de pers werd gelegd. In 1631 bundelde de Leidse uitgever Hegerus de ‘Epistola de fructu peregrinandi’ samen met de ‘Tractatus’ over een reis naar Frankrijk van de hand van een andere Leidse hoogleraar, Thomas Erpenius.[107]

104 Tacitus, aldus genoemd te Leiden. Wansink 143, 146. ‘...prudentia enim certe est, quae respublicas constituit, servat, auget’. Oestreich 48, 112.

105 Het nastreven van ‘prudentia civilis’ wordt in verschillende reisgidsen uit het midden der zeventiende eeuw aanbevolen. Zo bij Gölnitz 146, 147. (Voor Gölnitz zie hfdst. III, 78.) Verder bij Van Zyll, ‘Geographiae Compendium’ (vgl. hfdst, III, noot 107). En Olivier de Varenne wekt zijn lezers op ‘...à s'acquerir de l'experience, & de la *prudence mesme civile*, & de la science... De sorte que par nos voyages, nous devons tascher a devenir plus sages, plus advisez, & plus gens de bien que nous ne sommes.’ (cursivering van de auteur AFvW). Hfdst. III, 77. Prudentia is afgebeeld op de titelpagina van het reisverslag uit 1669 van de markgraaf van Brandenburg. Schudt 65, 66. Tenslotte noemt, als tourist, Johan Huydecoper eveneens ‘prudence’ als doelstelling van het reizen. Zie hfdst. VIII, 317.

106 De ‘Epistola’ werd opgenomen als 22e brief in ‘Justi Lipsii Epistolarum selectarum Centuria prima miscellanea...’, Lugduni Batavorum, ex officina Christophori Plantini, MDLXXXVI. In 1647 werd een Nederlandse vertaling gepubliceerd in de ‘Wegh-wyser door Vranckryck’. Zie bijlage. De Engelse bewerking is van Sir John Stradling, ‘A Direction for Travailers taken out of Justus Lipsius and enlarged for the behoofe of the right honorable Lord, the young Earle of Bedford, being: now ready to travell’, London 1592. Voor de Litouwse heren schreef P. Mieszkowski, ‘Institutio peregrinationum peregrinantibus peroportuna,... Huic accessit epistola Justi Lipsii iuventuti exteras nationes peragranti utillissima’, Lovanii 1625 (exemplaar in de U.B. Leiden). In 1721 werd de ‘Epistola’ opgenomen in A.H. Lackmann, ‘Miscellanea letteraria’, Hamburg 1721. Schudt 411.

107 Zie overzicht B. Voor bespreking van Erpenius' ‘Tractatus’ zie hfdst. V, 136-140 en passim.

Om de lezer de hechte samenhang tussen ‘Tractatus’ en ‘Epistola’ duidelijk te maken, had uitstekend het voorwoord kunnen dienen dat een Amsterdamse boekverkoper zijn ‘Beschryvinge van Vranckryck’ meegaf. ‘Alzoo in deze onse Eeuwe voor de aanrijpende jeugt niet prijswaardiger bevonden kan werden als de werelt of oogh-tuygelijck, of schriftelijck wel te doorsnoffelen, yder lants manieren, gewoonten en zeeden in achtinge te neemen, om tot besaadighde jaaren gekomen sulckx in 't practtiq te stellen’, dáárom heeft Caspar Commelyn besloten tot uitgave van zijn reisgids.[108] Dat werk is geschreven speciaal ten gerieve van reizigers die ‘lust scheppen in de konst van een Republijck wel te bestieren.’ De bijzondere kennis die deze aankomende regenten behoeven, vergaren zij tijdens hun educatiereis. Een reis die Commelyn typeert als ‘...een Pelgrimagie,...een begeerte om uytheemsche gewesten te doorsnuffelen, nuttigh alleen aen te vangen om konsten en wetenschappen te verkrijgen, tot heyl des Vaderlandts en 't Gemeene besten dienstigh.’[109]

108 Commelyn 3^{v}.

109 Ibid. 5^{v}.

Hoofdstuk III
Wikken en wegen

'Ende also hy... in sunderlinge recommandatie heeft de educatie ende institutie van zyne... zoonen'[1]

In het najaar van 1592 trof Johan van Oldenbarnevelt, Advocaat van Holland, zijn testamentaire beschikkingen. Een van de vele voorzieningen in dit testament opgenomen, betrof de 'educatie ende institutie' van zijn twee zoontjes, Reinier en Willem.[2] Beide kinderen, zo gaf de testateur te kennen, zouden tot hun negende of tiende jaar door hun moeder worden opgevoed en middelerwijl op een Franse en Latijnse school elementair en voortgezet onderwijs genieten, 'met sulcke vordere exercitie, als dienstelick ende oirboirlick verstaen sal worden'. Vervolgens dienden de twee jongens uitbesteed te worden bij een goed 'precepteur', met uiterste zorg gekozen, om opgevoed te worden zoals voor kinderen 'van haeren staet' welvoeglijk was. Na verloop van vijf jaar, zo stelde Oldenbarnevelt zich voor, worde de leiding van hun studies in handen gegeven van de 'alderbeste ende bequaemste professeur ... in de Universiteyt van Leyden.'

Pas na afloop van die Leidse leerjaren zou de tijd rijp zijn om Reinier en Willem, dan respectievelijk 20 en 18 jaar oud, naar het buitenland te sturen. Nogmaals, onder leiding; te weten van diegene die al tijdens de Leidse jaren aangesteld zou worden om toezicht op hun werk te houden. Voor deze functie stond Oldenbarnevelt de figuur voor ogen van een 'bequaem persoon', stammende uit fatsoenlijke familie, '...wel gemaniert, geleert in de rechten, historiën, Latijnse, Griecxse, Italiaensche ende Fransche spraecken ervaren ende de werrelt gesien hebbende, tusschen dertich ende veertich jaeren oudt wesende'.

Vergezeld van zo een hoog gekwalificeerd gouverneur en gediend door twee knechten zouden Reinier en Willem dan naar het buitenland gaan, om 'te reysen in Vranckrijck, ende aldaer in de universiteyten van Parijs, Orleans, Bourges, Poitiers ofte andere, ende in 't besoucken van andere universiteyten ende steden te blyven den tijt van omtrent drie jaeren, daerna te reysen in Italiën ende aldaer in de universiteyten van Padue ende Bononiën ende in 't visiteren van de steden van

1 Zinsnede uit het testament van 1592 van Johan van Oldenbarnevelt. Oldenbarnevelt, Besch. I, 240.
2 Oldenbarnevelt, Besch. I, 235-245.

Venetië, Roome, Florence, Napels, Milanen ende anderen te blyven den tijt van omtrent twee jaeren, ende vandaer te trecken nae Duytslant ende Switserlant tot Ausburch, Weenen, Wirrtemberch, Nooremberch, Straesburch, Basel, Surich, Genève ende Heydelberch, aldaer te verblyven oock den tijt van twee jaeren ten lancxsten. Ende midlertijt sullen hen in haere studiën ende alle behoirlicke exercitiën, met alle tgunt tot goeder ende volcomen institutie is dienende ende oock in de spraecken van de voorsz. landen, respectivelicken in 't verstaen van de gebruycken van de hoven ende steden, wel oeffenen ende nyet in de landen wederkeeren, sonder genomen te hebben gradum doctoratus.'[3]

Zo stelde, aan het einde van de zestiende eeuw, een gefortuneerde Hollandse vader zich de opvoeding van zijn zonen voor. In dit geval een vader wiens eigen patricische afkomst dan wel aanvechtbaar mocht zijn, maar die ambtshalve voortdurend met lieden van patricischen huize verkeerde en die bovendien in zijn particuliere leven bij voorkeur hun gezelschap zocht. Het was dan ook geheel in de geest van zijn vèr-reikende ambities naar maatschappelijk aanzien en materiële welvaart van hemzelf en de zijnen, dat de plannen voor de opvoeding van zijn zonen zo royaal - in de zin van vorstelijk - van opzet waren.

Toen echter eind 1605 Oldenbarnevelt zelf het ogenblik gekomen achtte voor de buitenlandse reis van zijn zoons, op dat moment zestien en vijftien jaar oud, bracht hij door dit ontijdig begin zijn oorspronkelijke ideeën over die educatiereis om hals.[4] Wat volgens de plannen van 1592 een voorbeeldige Groote Tour beloofde te worden, bleek in 1609 te zijn ontaard in een aanfluiting.

De reis van Reinier en Willem kreeg, nog afgezien van voortijdigheid van aanvang, al dadelijk een ongebruikelijk begin. Oldenbarnevelt vroeg en verkreeg toestemming van de Staten-Generaal om zijn zoons, vergezeld door hun gouverneur Johannes Meursius (die al sinds 1599 toezicht op hun studies hield), in het gevolg van keurvorst Ernst van Keulen mee te laten reizen naar de keizerlijke residentie van Rudolf II te Praag.[5] De ontvangst ten hove der beide zonen van de Advocaat viel bijzonder vleiend uit voor Oldenbarnevelt. De eerbewijzen en de strijkages die de beide knapen ten deel vielen waren zo opvallend, dat er later in Parijs afgunstig over geroddeld werd.[6]

3 In de volgende hoofdstukken worden deze programmapunten van de Groote Tour nader toegelicht. Er zijn een paar eigenaardige bijzonderheden in Oldenbarnevelts concept: studie te Parijs en vooral te Bologna doen voor die tijd wat 'ouderwets' aan. Realiseerde Oldenbarnevelt zich dat aan het einde van die tour Reinier 28 jaar zou zijn? Een duur van acht jaar voor een tour is zeer royaal bemeten. Zolang was alleen François van Aerssen van Sommelsdyck op reis. In doorsnee ging het bij touristen om twee, drie jaar.

4 Reinier had als negenjarige zijn vader vergezeld op diens missie naar Frankrijk in 1598. Den Tex, Oldenbarnevelt II, 295 e.v. In 1603 was Reinier, ook in de suite van een gezantschap, in Engeland geweest. Rogge, Oldenbarnevelt 301, 302.

5 Den Tex, Oldenbarnevelt II, 506, 507. Johannes Meursius (1579-1639), filoloog en historicus, hoogleraar te Leiden en te Sora (Denemarken): NNBW VII, 872, 873.

6 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 25 okt. 1607.

Van de duur van hun verblijf in Praag, van hun bezigheden en indrukken is niets bekend; noch van een eventuele excursie naar Wenen. Negatief is ook de uitkomst van zoeken naar matrikelgegevens aan de universiteit van Wurttemberg, als vingerwijzing voor het bezoek aan de reeks van Zuidduitse steden dat Oldenbarnevelt zijn zoons had toegedacht. Pas in Heidelberg komen de Barnevelts, vergezeld door Meursius, weer boven water. Maar op welk tijdstip zij daar arriveerden is niet te achterhalen. Van Heidelberg reisden zij in de herfst van 1607 naar Genève.[7] Tenslotte zond de Staatse gezant aan het Franse hof, François van Aerssen, eind december van dat jaar zijn chef bericht over de behouden aankomst van diens zonen met hun gouverneur in de Franse hoofdstad.[8] Na vier maanden Parijs aanvaardde Reinier alweer de thuisreis naar Holland; Willem volgde hem een jaar later. Alleen deze jongste maakte in de herfst van 1609 nog een reis naar Italië, in de suite van zijn zwager Cornelis van der Mijle, die was belast met een missie naar Venetië. Al na zes maanden was Willem Barnevelt dit land, waar zijn vader beide zonen oorspronkelijk een verblijf van enkele jaren had toegedacht, volkomen beu.[9]

Ook de route, tussen 1605 en 1610 gevolgd, bleek diametraal tegengesteld aan de weg in 1592 uitgestippeld, het verblijf in verschillende plaatsen werd ofwel drastisch bekort dan wel geschrapt. Van de grote tour door Frankrijk kwam niets terecht; studie aan een Franse universiteit verviel geheel en de reis door Italië van Willem alleen was maar een slap aftreksel van wat zijn vader beoogd had.[10] Het grootste verliespunt echter was dat het serieuze en studieuze karakter van het ‘ontwerp-1592’ in de uitgevoerde versie geheel verloren bleek. Het heeft er alle schijn van, dat Oldenbarnevelt in 1605 zich niet meer de trits van overwegingen herinnerde, die hij dertien jaar tevoren als kaderbepalend en maatgevend voor een educatiereis had opgesomd. Immers, het rekening houden met ‘gelegentheyt van den tijt’, ‘de gesteltenisse’ van de te bezoeken landen en de ‘dispositie’ van de aanstaande reiziger mag beschouwd worden als een uitstekend punt van uitgang

7 Immatriculatie te Heidelberg op 29 aug. 1606. Toepke II, 231. Hetgeen minder zegt over hun datum van aankomst dan over het feit dat zij op die dag nog in Heidelberg waren. Immatriculatie te Genève op 24 nov. 1607. Stelling-Michaud I, 144. Hfdst. V, noot 29.

8 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 1 jan. 1608.

9 Over vertrek van Reinier en Willem naar Holland schrijft Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, vanuit Parijs op 19 en 28 mei 1608 en 28 maart en 6 april 1609. Eveneens: Oldenbarnevelt aan Willem, 20 maart 1609. Oldenbarnevelt. Besch. II. In september 1609 droeg Oldenbarnevelt aan Van Aerssen op, bij de Franse koning voor Willem zes maanden ‘licentie’ te vragen ten einde hem in de gelegenheid te stellen Italië te bezoeken en zich aldaar te bekwamen tot 's Konings dienst. Besch. II, 345, 346. Zie verder hfdst. V, 166; hfdst. VI, 214. Voor de missie van Cornelis van der Mijle zie Oldenbarnevelt, Besch. II, 372 en vervolgens zijn brieven uit Lyon en Venetië, ibid. nrs 270, 278, 282, 283.

10 Dat zij in april 1608 ook in Orléans geweest zijn, zoals Den Tex meent (Oldenbarnevelt II, 507), samen met Meursius die daar promoveerde, is niet waarschijnlijk. In zijn brief aan Oldenbarnevelt uit Orléans, 4 april 1608, rept Meursius niet van zijn pupillen. Oldenbarnevelt, Besch. I, 240.

bij de bemoeienissen van een ieder, die een reisschema en een programma van bezigheden voor zijn zoon wil opstellen.[11]

Dat een vader ten aanzien van de 'gesteltenisse' der diverse landen die voor tour-bezoek in aanmerking kwamen, wel eens in verlegenheid geraakte en dat de 'dispositie' van zoonlief hem bijwijlen in tweestrijd bracht, laat zich denken. De 'gelegentheyt van den tyt', het bepalen van het opportune moment van reizen, kostte hem vermoedelijk nog de minste hoofdbrekens. Als regel beschouwde men de tijd voor het maken van een Groote Tour pas rijp, wanneer na de 'middelbare' ook de universitaire opleiding van het jongmens in kwestie haar beslag gekregen had. Althans, dit was usance in de Nederlanden. Van de vele touristen wier reisbelevenissen in het navolgende ter sprake zullen komen, heeft verreweg het merendeel gestudeerd. Rechten, in Leiden, zoals Huizinga schreef; al werd zo'n studie lang niet altijd met een examen afgesloten.[12] Het ademen van academische lucht alleen al was heilzaam, zeker voor jongemannen die eer een algemeen maatschappelijke dan een zuiver juridische loopbaan ambieerden. Velen hunner vergenoegden zich met korter of langer tijd college lopen, sommigen hielden bovendien een disputatie en er waren er ook die zich aan een universitair examen onderwierpen. Hoe het zij, na korter of langer tijd te Leiden, met of zonder academische titel, op een gegeven moment was een jongmens, qua lering en qua jaren, 'reisefähig'.

Voordat er echter van praktische toebereidselen sprake kon zijn, diende eerst bekeken of de 'gelegentheyt' ook gunstig was met betrekking tot eigen veiligheid en gezondheid. Politieke conflicten, oorlogsgeweld en epidemieën passen niet in een tour-circuit. De stelling dat frequentie van touristen-bezoek op en neer gaat met rust of rumoer in het gastland is in zijn algemeenheid niet aanvechtbaar en er valt, ten opzichte van bijvoorbeeld de Duitse landen tussen 1618 en 1648 weinig tegenin te brengen. Verder betekent het ook dat een Nederlands tourist op weg naar Frankrijk de zuidelijke Nederlanden vaak omzeilt aan boord van een Nederlands oorlogsschip, terwijl hij in Italië in een boog om het Spaans-bestuurde Milaan heentrekt.[13]

Het is ook heel begrijpelijk dat Constantijn Huygens in 1649 het plannen maken voor zijn zoons baseert op de verwachting dat het Compromis van Rueil (de overeenkomst die een einde maakte aan de eerste Fronde) de rentree van rust en veiligheid in Frankrijk zal inluiden: '...la france commence à nous promettre

11 Oldenbarnevelt, Besch. I, 241.

12 Zie hfdst. V, noot 43.

13 Zo raadt Van Aerssen, eerst in het voorjaar en nogmaals in de herfst van 1607, Oldenbarnevelt ten sterkste af zijn zonen naar Italië te sturen: Lombardije is vol met krijgsvolk en Uw zonen zijn te bekend om veilig te reizen '...parmij ce peuple bigarre.' Parijs, 3 okt. 1607. Ook Constantijn Huygens schrijft (in 1620) vanuit Venetië dat de autoriteiten daar geen pas kunnen afgeven voor het reizen der Staatse ambassade van François van Aerssen door het land van Milaan. Huygens, Briefw. I, 51.

du repos et de la securité pour les estrangers' schrijft hij aan zijn vriend André Rivet, bij wie hij te rade gaat over een reis naar Frankrijk voor zijn zonen Christiaan en Lodewijk.[14]

En wanneer, omgekeerd, een Leids hoogleraar in 1676 constateert '...oc tempore...quo nobis occlusa est Gallia' verwacht men géén Hollandse touristen in Frankrijk.[15] Maar juist dan blijkt de betrekkelijkheid van bovengenoemde bewering. Want Coenraad Ruysch reist er onbekommerd rond, evengoed als een aantal van zijn vrienden. Nu had de Franse ambassadeur in Venetië, bij wijze van voorzorg, het paspoort voor Ruysch laten uitschrijven als voor een heer uit het Luikse, maar hij had in Frankrijk eigenlijk niets te duchten. (II, f 104^{v}) Hij werd behoudens één pijnlijke uitzondering, zowel in de provincie als in Parijs heel vriendelijk bejegend en met egards ontvangen.[16] In Parijs trad hij zelfs op als tolk voor een paar Hollandse officieren die tijdens hun krijgsgevangenschap een paar dagen op 'Parolle' in de hoofdstad waren. (II, f 171^{r})

Diezelfde Fronde, waarvan Constantijn Huygens het einde met veel verwachting begroette, was noch voor Johan Huydecoper, lang en breed in Frankrijk, noch voor één zijner vele compatriotten in het Loire-district, een reden om de benen te nemen. En toen hij er over dacht om Saumur, waar hij al een tijd 'en pension' was te verlaten, was dat niet in de winter van 1648/49 toen de stad een belegering duchtte, maar in het voorafgaande najaar toen hij de grote toevloed van vreemdelingen wilde ontlopen[17] (d.w.z. een nieuwe 'lichting' touristen).

Thuis in Holland realiseerde men zich ook dat bij het bekijken van de 'gelegentheyt van den tyt' nog andere factoren dan rust en veiligheid een rol speelden. Gaan en staan van de tourist werden evenzeer beïnvloed door klimatologische gesteldheden, die bijvoorbeeld het geschikte jaargetij voor een Alpenpassage dicteerden, als, ten zuiden van die Alpen, door de kalender van kerkelijke hoogtijdagen waarop, zeker in een jubeljaar, een ieder die in Italië reisde zijn gyro-kompas afstelde.

Tenslotte was de 'gelegentheyt' voor reizen ook gunstig, wanneer zich de 'avantageuse' mogelijkheid voordeed om zoonlief mee te geven in de suite van een gezantschap; een manier van reizen die behalve een zekere besparing van reiskosten, voor ouders nog andere evidente voordelen had. In de familie Huygens werd vele malen van dergelijke gelegenheden geprofiteerd.[18] Vooral Constantijn-père's eerste reizen naar het buitenland, naar Engeland en Venetië, ontleenden

14 C. Huygens aan A. Rivet, Den Haag, 22 april 1649. Chr. Huygens, Oeuvres I, 106. Rivet aan Huygens, Breda, 30 april 1649. Ibid. 108-110. André Rivet (1572-1650), Frans predikant, curator Illustere School te Breda: Bots 32-34; NNBW VII, 1051, 1052.

15 Dibon 12; hfdst. V, noot 39.

16 Voor die uitzondering zie hfdst. V, 148, 149.

17 Huydecoper aan zijn vader, Saumur, 14 nov. 1648. Aan neef Schaap, Saumur, 23 jan. 1649. Op Engelse touristen had de Fronde blijkbaar evenmin een ongunstig reis-effect. Stoye 394.

18 Zie dit hfdst. 68-69.

daaraan een speciale ‘lustre’. En toen Oldenbarnevelt in 1605 de mooie gelegenheid van hoog reisgezelschap aangreep en zijn zoons naar Praag liet gaan, bezorgde hij Reinier en Willem zelfs een vorstelijk begin van hun educatiereis. Maar dat had wel tot gevolg dat Heidelberg in plaats van aan het begin, aan het einde van de reis bezocht werd.

Juist hier had Oldenbarnevelt zich moeten afvragen of van de ‘gesteltenisse’ der Duitse landen voor zijn jong en impressionabel kroost geen slechte invloed te vrezen was. In wijde kring bekend was immers de kwalijke reputatie die de Duitsers aankleefde op het gebied van onmatigheid en drankzucht. Justus Lipsius had zelfs de ‘comessationes’ en de daarmee gepaard gaande ‘ebrietatem’ gestempeld tot de specifiek Duitse ‘labes’. (120) En Philippe de Mornay zou zich steeds blijven herinneren hoe hij als student in Heidelberg zijn Duits liever uit boeken leerde dan in omgang met Duitse leeftijdgenoten, uit angst meegesleept te worden naar hun slemperijen.[19]

Dat de beide Barnevelts niet zo standvastig waren, blijkt wel uit de in kiese termen gestelde toespelingen die François van Aerssen daarover later in Parijs maakte. Ik vrees dat ge Uw zonen te lang in Duitsland hebt gelaten, schrijft hij aan Oldenbarnevelt. In een volgende brief komt hij hierop nog eens terug; hun verblijf in Duitsland ‘...ne leur a pas trop reussij on y faict beaucoup de se contregarder seulement de l'exces, ils verront quelque chose de plus et de mieux icy’.[20]

Tien jaar later behoefde geen vader van een tourist-in-spe zich meer te bekreunen om de vraag of Heidelberg, dan wel één der andere protestantse universiteiten in Duitsland in aanmerking kwam voor een verblijf van langer duur; de oorlogsellende raasde in volle furie door de Duitse landen. Ook toen omstreeks het midden der eeuw reizen in Duitsland weer in redelijke veiligheid mogelijk was, dacht niemand van de tourende jonge Hollanders er over om in deze streken langer te toeven dan nodig was voor een vluchtige toeristische verkenning van verschillende steden gelegen aan de doorreisroute, terwijl er op universitair gebied blijkbaar voor geen hunner iets aanlokkelijks was.

Onderging echter in de loop der zeventiende eeuw de Duitse mentaliteit een verandering ten goede? Men zou het haast denken, afgaande op de uitlatingen van een Nederlands schrijver, een zeer bereisde Amsterdammer, die op het punt van bezoek aan Duitsland een andere opvatting huldigde dan de gangbare. Meestal, zo schrijft hij omstreeks 1680 in de inleiding tot zijn reisverhalen, beginnen wij onze reizen met Frankrijk, vervolgens Italië, om dan door Duitsland weer terug te gaan. Ik zou de volgorde willen omdraaien en wel om de volgende reden ‘het voornaamste oogmerk in het reizen is, dat men een Jongeling zeediger en niet opgeblasender; bedagtzamer en geen ongebonden windbuil tragt te doen worden,

19 Mornay, Mémoires 26. Lipsius geeft een hele opsomming van ondeugden in alle landen op het tour-circuit. Lipsius 120.

20 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 9 en 15 febr. 1608.

ten dien eynde is 't beter, dat hy eerst landen besie, daar de humeuren bezadigt en omzigtig zijn..., en bemercke dat de zeedigheit een groot cieraad is.'[21] In zijn ogen is het juist Frankrijk dat met grote omzichtigheid benaderd dient te worden. Want, zo voorspelt hij, als een jongmens eerst Frankrijk bezoekt, 'sal hij zig die manieren sterk inprenten, en geen ander vermaak scheppen als in Ydelheden, in extravagante kleedingen, in danssen, in kostelyke livereyen en in alderhande uytsporigheden; daarenboven zyn de Franse genegen tot raillerien, qualyk van de Vrouwen te spreeken, onophoudelyk met de Waarden in de herbergen te kraeckelen en die qualyk te handelen, etc: een jong borst meent dat dit soo behoort en fraay staat'. (ff 6^{v}, 7^{r})

De invloed die op mode-gebied van Frankrijk uitging, waarlijk niet alleen op het internationale gilde der reizende jongelingschap, had meestentijds maar beperkte gevolgen: voor het reisbudget. Naderhand, terug in eigen land, wist de tourist zich het middelpunt van bewondering in eigen vriendenkring, of voorwerp van afkeuring bij de oudere generatie, die dit paraderen met 'nieuw mode's kleedje' maar een 'Costelyck Mal' vonden.[22]

In hun tijd waarschuwden ook Marnix en Lipsius voor de geaffecteerde manieren en lichte tooi, die zovele reizigers, kersvers terug uit den vreemde, zich hadden aangemeten en ook zij waren toen de eersten niet om deze dwaze zucht tot imitatie te signaleren en af te keuren.[23] In 1542 al had Andrew Boorde, een bereisd Engels medicus, een spottend versje op dit onderwerp gemaakt:

> 'I am a French man, lusty and stout;
> My rayment is iagged, and kut round a-bout;
> I am ful of new inuencions,
> And dayly I do make new toyes and fashions;
> Al nacions of me example do take,
> Whan any garment they go about to make.'[24]

Op andere Franse 'uytsporigheden', hun lichtgeraaktheid en opvliegendheid had Van Aerssen, ter gelegenheid van Willem Barnevelts verblijf in Parijs, diens vader opmerkzaam gemaakt. Hij achtte het niet geraden om Willem al dadelijk na aankomst te Parijs in hofkringen te introduceren, want de sfeer en de 'humeuren' waren daar geheel verschillend van hetgeen Willem tot dusverre in Heidelberg en Genève had meegemaakt '...cette nation est très pointilleuse' schreef de gezant.[25] De degen zit los in de schede, er wordt zwaar gegokt bij het tennisspel, het gevaar van 'desbauches' dreigt van alle kanten.

21 A'damse Vader f 6^{v}. Zie overzicht A; voor deze schrijver zie ook Bots, Boek; een artikel dat mij pas onder ogen kwam, toen deze studie al voltooid was.

22 A'damse Vader f 5^{v}.

23 Lipsius 118; Marnix Catr. 119.

24 Boorde 190. Zie dit hfdst., noot 94; Bates 26; Howard 14.

25 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 19 febr. 1608.

Jacob Cats was het volmondig met hem eens. De ‘winckel vol gebreeken onder het beslag van hoofse treeken’ die hij als jongeman te Parijs had opgemerkt, had blijvende indruk op hem gemaakt. En buiten Parijs, in de provincie, was het al niet veel beter. Tot lering en stichting van het opgroeiend nageslacht deed de oude heer Cats daarover een boekje open met een verhaal uit zijn studententijd in Orléans. Hij beschrijft hoe hij daar, onder het mom zijn Frans te oefenen, in amoureus gekout vele uren doorbracht in het salet van schone juffers van de stad. En hoe deze gezellige omgang zeker was uitgelopen op een ‘Leuvens huwelijk’, wanneer hij zich niet te elfder ure de waarschuwing herinnerd had, hem uit Holland meegegeven. Zo werd gelukkig de familie thuis een mesalliance bespaard.

> ‘...Wie sal het regt verhalen
> Hoe seldsaen buyten 's lants de jonge lieden dwalen?’

vroeg Cats zich tenslotte handenwringend af.[26]

Er waren er verschillende die daarmede niet de minste moeite hadden. Cats' jongere tijdgenoot bijvoorbeeld, de toneeldichter Diederik Buysero, had dit thema van ontsporing zeer uitvoerig behandeld in zijn ‘Korte Beschrijvinge van Parys; en de Manieren en Zeden van die haer daer onthouden’.

> ‘Parys, Princes der Steên van 't machtigh Lely-rijck,
> Vermakelijcke Stadt, waer vintmen uw's gelijck,
> In pracht en heerlijckheyt, in kostelijcke kleden;
> In vriendelijck gelaet, in aengename zeden;
> In hoff'lijck onderhout, in heug'lijck tijt-verdrijf
> Met 't aerdigh Jufferschap, of ander man sijn wijf;...’ (76)

De verlokkingen der grote stad, speciaal op het gebied der ‘geyle Min’, mat hij breed en realistisch uit. ‘Ah! onbesuysde jeught, waer rolt u losheyt heen?’[27] Die vraag klemde helaas niet alleen voor Frankrijk.

Ook Italië was een poel van verderf voor jonge borsten ontvankelijk voor vrouwelijk schoon. Dat had Lipsius al moeten erkennen. En waarschijnlijk doelde Marnix met zijn bezwering Italië te mijden als de pest, op dezelfde gevaarlijke bekoring uitstralende van ‘foeminas, formae conspicuae, sed lascivae et procaces’, waartegen Lipsius zijn jonge vriend De Lannoy had gewaarschuwd. (121) Nee, op dit punt viel ook van een bezoek aan Italië - die hoedster van

26 Cats, Leven 44. In Genève ontmoette Ruysch een Mr de la Porte uit Zeeland, die destijds een ‘Leuwens huwelijck’ was aangegaan uit ‘suyvere liefde’ (II, f 111^{r}).

27 Willemyns 118 en passim. Diederik Buysero (1644-1707), dichter en toneelschrijver, lid van het college der Admiraliteit van de Maas: Willemyns 23-36; NNBW IV, 368, 369. In hoeverre de ‘Korte beschrijvinge’ weergave is van eigen ervaringen? Willemyns toont aan dat Buysero's werk is gestoken in ‘geleende plunje’ (37 e.v.).

klassieke cultuur, waarvan Lipsius en vele anderen zo hoog hadden opgegeven - als eerste kennismaking met het buitenland voor een onervaren jongmens geen heil te verwachten. Erger nog; behalve 'onstraffbaer hoerdom' werden in Italië nog heel andere 'leelicke sonden' en 'allerleij oncuijsheit' gesignaleerd. Het is opnieuw een puriteins calvinist die zich hier afzet tegen Italië. Wilhelmus Baudartius, de bekende bijbelvertaler en beschrijver van het Bestand had, overigens net als Marnix, wel degelijk oog voor het nut van een educatiereis en hij raadde zijn zoon dan ook van harte te 'doorwandelen de voornaemste Coninckrijcken van christenrijck... als Hooge Duijtschlant, Engelant, Schotland ende Vranckrijck' ook al om daar de verschillende talen te leren.[28] Maar een verblijf in Italië (en in Spanje), waar ketterij en ontucht welig tieren, verbiedt Baudartius zijn zoon uitdrukkelijk.

Ook in libertijnser Hollandse milieus koesterde men bedenkingen. Al werden die, in het geval van Hugo de Groot en Maria van Reigersberch, minder scherp verwoord en in diplomatieker termen vervat. Tijdens hun Parijse jaren had dit echtpaar zich de dankbaarheid van verschillende Hollandse families verworven, doordat zij hun zonen-op-tour wisten af te houden van voortijdig bezoek aan Italië. En dan was het Maria, de vindingrijke, die de strategie bedacht. 'Ick hebbe hier verstaen dat neef Graswynckel naer Italien gaedt' schreef zij vanuit Holland aan haar man. '[Ick] wenste wel te weeten tegen wanneer, want ick daertegen schriven zoude. De vrienden van monsieur Jonckhein,... hebben op my begerdt dat ic U.E. schriven zoude, dat ghy hem zoudt willen ontraeden noch naer Italien te gaen, alsoo hy noch te jonck is.' Zij hebben liever dat hij nog een paar jaar wacht, want ze zijn bang dat hij daar bedorven zal worden. 'U.E. en moet niet seggen dat het van haer compt maer als wt zijn zelve. Hij sal aparent zeggen datter nu veel te zien sal zijn overmidt het jubeljaer, maer U.E. kan zeggen datter altijdt alles te zien is, midts ghevende een weinigh geldts.' Een listige tactiek, de vrouwe van Loevestein waardig, die blijkbaar al eerder met succes was toegepast, getuige de passage waarmede Maria haar brief besluit 'Den pensionaris Veen weet u danck dat ghij zin zoon gheraden hebt noch niet naer Italien te gaan.'[29] Maar neef Graswinckel, die een tijd bij De Groot in huis geweest was als diens secretaris bij het schrijven van 'De iure belli...', was Maria te slim af. Voordat zij in Parijs terug kwam, bleek hij gevlogen; hij had zich strategisch verschanst in Lyon, om daar toestemming van zijn familie voor doorreis naar Italië af te wachten. Dat deze jongeman, vrijwel op de grens met Italië, alsnog moest omkeren, was geen

28 Baudartius 244. Willem Baudaert (1565-1640): NNBW III, 71-74.

29 Maria van Reigersberch aan Hugo de Groot, Delft, 26 aug. 1624. Grotius, Briefw. II, 395, 396. 'Mr Jonckhein' is Willem, zoon van Elbert Simonsz Jonckheyn (Elias I, 57), over wiens gaan naar Parijs Maria al op 17 juni geschreven had. Grotius, Briefw. II, 376. Ook in de familie Thijs waren er voor- en tegenstanders van een bezoek van Johan aan Italië: oom Backer en neef François Thijs 'me deshorte[nt] du voyage d'Italie' en oom l'Empereur 'm'exhorte' schreef Thijs (99).

gevolg van een opdracht uit Holland, maar van een reisverbod voor vreemdelingen over Savoie's grondgebied.[30]

Menig reiziger kon uit eigen ervaring getuigen dat al die nadrukkelijke waarschuwingen en bedenkingen geen verzinsels waren. Zo vroeg Jan Merens die in 1600 in Italië rondreisde, zich gechoqueerd af 'oft het oorbaer is jonge, onstantvastighe manspersoonen derwaerts te seynden ofte niet.'[31] Een vraag hem ingegeven ter gelegenheid van een buitengewoon hartelijk onthaal dat hem in Pisa te beurt was gevallen. Ook in het Venetiaanse was het aantal bekoorlijke dames blijkbaar bijzonder groot. 'Venetie abondeert meer van hoererye dan eenige stadt van Italia', constateerde P.C. Hooft. (427) 'Geschiet oock uytermaeten seer veel oncuysheyt', bevestigde Jan Merens. (148) Dat was ongetwijfeld waar, maar dit kwaad was in Rome net zo ingekankerd. Aernout Hellemans, Hoofts eigen zoon, gedroeg zich vooral in Rome herhaaldelijk als een 'onstantvastigh manspersoon' en hij was van de Hollandse bezoekers, voor en na, heus niet de enige die zich aan het genot van 'verboden min' overgaf.[32] Maar waar in Rome de prelaten voorgingen, wat zou men er de touristen laken? Een verblijf van lange duur in Rome - Aernout woonde er, met een korte onderbreking, vier maanden - was ook wel de duivel verzoeken! Philippe de Lannoy was er nadrukkelijk op gewezen 'Confusio enim ibi & *σύγχυσις*, aëris & morum haud pura puritas: & quod verissime a Varrone dictum, turba turbulenta.' Drie weken was het maximum dat Oldenbarnevelt voor zijn jongste zoon verantwoord achtte.[33]

Geen grote stad in Italië, zo lijkt het, of er kleefde wel een vlekje aan. In Florence was weer een andere variant van zedenbederf te vrezen: 'Per il più gl'huomini di questa Provintia sono Inclinati à Ragazzi, però non è bene haver troppo familiare Conversazione con loro.'[34] Maar hoe moest men deze raad nu rijmen met een advies, van elders afkomstig, om Florence en Siena uit te kiezen voor een langer verblijf, omdat juist daar, natuurlijk in omgang met de inwoners, het zuiverste Italiaans beluisterd en geleerd kon worden?[35] En dan bleef Napels nog buiten beschouwing!

Italië bejubeld en geprezen, Italië verguisd... Het was allemaal hoogst

30 Maria van Reigersberch aan Hugo de Groot, Middelburg, 22 okt. 1624. Grotius, Briefw. II, 406. Over het reisverbod: Graswinckel aan De Groot, Lyon, 18 okt. 1624. Grotius, Briefw. II, 403. Misschien maakte Graswinckel na zijn mislukte poging Italië te bereiken, die winter van 1624/25 zijn tour door Frankrijk. In maart 1625 werd hij bij Bordeaux uitgeplunderd, maar bleef zelf ongedeerd. In het late voorjaar reisde hij met George Rataller Doubleth terug naar Holland. Hugo de Groot aan zijn broer Willem, 28 maart 1625. Grotius, Briefw. II, 432. Dirk Graswinckel (1600-1666), advocaat-fiscaal van Holland en dichter. Voor zijn leven en carrière zie D.P.M. Graswinckel 94-117; NNBW III, 489, 490.

31 Merens 120; hfdst. IV, 126.

32 Zie diens geheimschrift bijv. op ff 89^{r}, 99^{v}, 100^{r}. Voor de avonturen van Mathijs van de Merwede zie: hfdst. V, 177. Kritiek op het gedrag van Romeinse geestelijken: Van Aerssen 199.

33 Lipsius 126, 127. Oldenbarnevelt aan Willem (24 jan. 1610), Besch. II, 401.

34 Marganetti f 11^{r}. Voor Marganetti: dit hfdst., noot 42.

35 Lipsius 127.

verwarrend. En voor bezwaarde ouders dus zaak om een uitweg te zoeken in deze hof van tegenstrijdigheden. Hier reikt de ‘Amsterdamse Vader’ met zijn nuchtere visie de helpende hand. In zijn ‘Onderrigt’ vat hij de controversiële punten samen: ‘Veele Ouders maken zwaarigheit om haare kinderen na Italien te laaten gaan, omdat se gehoort hebben, dat de liberteit der Courtisanes daar zeer groot is, en dat deselve daar ligtelyk tot debauches vervallen.’ (f 7^{r}) Maar dan wijst hij zijn lezers terecht met ‘Groot abuis! in Vranckryk hebben se veel meer occasie tot quaad doen, om 't vrye acces dat men by alle soorten vind, daar in tegendeel de Italiaenen zeer geretireert leven, en weinig gemeenschap met Vremdelingen houden; 't is zeker dat die in Italien zig niet kuysch kan houden, hetselve in Vranckryck nog veel minder doen zal.’[36] Ouders doen er dan ook maar het verstandigste aan hun zoon de steeds zo fel begeerde toestemming te geven voor bezoek aan Italië en de hemel voor zoonlief standvastigheid af te smeken op het terrein der goede zeden.

Blijkbaar bezwaarde hen dit gevaar voor corruptie van zeden méér dan dat zij beducht leken voor corruptie van ziel. Want een ‘cave inquisitiam’ dat men toch allicht zou verwachten in de reispreek een jongeman van goed calvinistischen huize meegegeven, viel nergens te beluisteren. Het ‘...lingua parca, mens clausa’ echter des te meer.[37] Deze bezweringsformule, uitgesproken over het hoofd van ieder afreizend tourist, was een waarschuwing in het algemeen tegen loslippigheid onderweg, maar speciaal ten aanzien van Italië werd de reiziger daarmede nog eens tot extra voorzichtigheid gemaand inzake uitlatingen over geloofskwesties. Allicht diende een bezoeker van ketterse komaf in het roomse Zuiden zich met omzichtigheid te gedragen, want de risico's die hij liep waren niet denkbeeldig. Toch kwam het, althans in de zeventiende eeuw, eigenlijk niet voor dat Nederlandse touristen in handen vielen van de Inquisitie. Slechts één keer dreigde dit te gebeuren. Was de opzet gelukt, dan had Constantijn Huygens jr moeten boeten voor uitspraken van Constantijn sr. Deze had zich in zeker gedicht (uit de ‘Heilighe Daghen’?) ‘aigrement’ over het Heilig sacrament uitgelaten, zeer tot misnoegen van het hoofd der Rooms-Katholieke Kerk. In die mate zelfs, dat men in Rome ernstig overwoog de vader te straffen in zijn zoon, toen deze in de zomer van 1650 in alle onschuld zijn gyro door Italië maakte. Om de een of andere onduidelijke reden bleef Constantijn ongemoeid en de zaak kwam pas maanden later bij toeval Constantijn-père ter ore. Gelukkig bestond er toen geen reden tot ongerustheid meer; zijn zoon zat al lang en breed weer in Parijs.[38]

36 A'damse Vader f 7^{r}. Een redenering waarop natuurlijk ook weer af te dingen ware. Toen in 1595 Duplessis-Mornay om advies gevraagd werd inzake een reis naar Italië voor François van Aerssen, schreef Mornay dat daar veel te leren viel ‘mais lubricum iter sine duce et custode’, want anders was het niet mogelijk een jongmens te beschermen tegen ‘les débauches du monde’. Barendrecht 8.

37 Bijvoorbeeld bij Lipsius 123.

38 J. van der Burgh aan C. Huygens, Luik, 29 okt. 1650. Huygens, Briefw. V, 54. Volgens Noack I, 98, waren in het jubeljaar 1650 van het totale aantal van 25.000 vreemdelingen zo'n 3000 van ‘evangelische’ confessie. Helaas noemt hij geen bronnen.

Over het algemeen werden touristen niet lastig gevallen met onderzoek naar de rechtzinnigheid van hun geloof. De Kerk had haar intolerante houding, die zovelen in de zestiende eeuw kopschuw had gemaakt voor een bezoek aan Italië en de waaghalzen had genoopt tot veinzerij en vermomming, in de zeventiende eeuw gaandeweg laten varen. Zo zelfs, dat omstreeks het midden dier eeuw 'stranieri' van protestantse confessie in geheel Italië geen strobreed in de weg werd gelegd. Zij konden gaan en staan waar zij wilden, zij hadden overal vrije toegang en bij godsdienstige plechtigheden werd van hen niet verwacht dat zij hun gedrag zouden afstemmen op dat der gelovigen.[39] Speciaal in Toscane was men zeer liberaal. En in Venetië werden de ultramontani al sinds lang verwend. Vooral zij die zich te Padua als student lieten inschrijven profiteerden van de eigenzinnigheid, die denken en doen der Venetiaanse regering in zaken des geloofs kenmerkte. Een afstandelijkheid van Rome die de Serenissima ook betrachtte in haar politiek ten aanzien van vreemdelingen van afwijkende confessie.[40] Zelfs in de Kerkelijke Staat was de vrijheid van beweging zeer groot. Behoudens visitatie van bagage op verboden lectuur, werd de tourist er eigenlijk ongemoeid gelaten. En met het verlenen van dispensatie op het verbod van vlees eten, zelfs in de vasten, was men bepaald royaal.

Van fanatieke ijver om touristen van hun dwaal-ideeën af te brengen en hen te bekeren tot de zuivere leer, blijkt niets. Reyer Anslo de dichter, reisvriend van Aernout Hooft, zoekt eigener beweging aansluiting bij de Roomse Kerk en de verhalen die in 1675 Coenraad Ruysch doet over de geloofsovergang van de heer Burgh, een van zijn reisgezellen, wettigt zo'n veronderstelling evenmin.[41] De bekering van vriend Burgh verliep als een langzaam en moeizaam proces, dat door de vrienden van de 'arme en melancholieke' man met bezorgdheid en medelijden gevolgd en verdragen werd. De Hollandse vrienden hielden contact met hem totdat hij dermate tot zwaarmoedigheid verviel, dat zijn gezelschap ongenietbaar werd. Voor Ruysch hadden die bezoeken aan zijn vriend en voormalig huisgenoot nog een merkwaardig gevolg; op een gegeven moment ging in Florence het gerucht dat nu ook Ruysch katholiek zou worden. De groothertog had het zelf van één van Coenraads Italiaanse relaties, de vermaarde bibliothecaris Antonio Magliabecchi gehoord. (II, f 68^{r})

39 Stoye 175-184. Noack I, 98. Ook uit de journalen der touristen wordt dit duidelijk. Zij noteren dat zij tijdens kerkelijke processies niet op de knieën gedwongen worden, wat in Frankrijk evenmin geëist wordt. Anderzijds huldigen zij het standpunt 'when in Rome, do as the Romans'. Zie hfdst. VII, 293.

40 Van Kessel hoofdstuk III.

41 Reyer Anslo (1626-1669), in Aernout Hoofts Journaal genoemd vanaf f 22^{r}. Zie NNBW I, 154; Hoogewerff, Dichters 81-103. Voor de bekering van Van den Burgh zie: Ruysch II, ff 66^{v}-68^{v}.

Nu was tweeërlei gevaar onder ogen gezien. Maar daarmede was dit chapiter nog niet afgesloten. In Italië liep een reiziger nòg meer risico's. Hierbij ging het niet om ordinaire struikrovers of plunderend krijgsvolk. Kans op ontmoeting met dat slag lieden was een bekend gegeven en gold geheel Europa. Nee, de gevaren betroffen speciaal het Venetiaanse gebied, waar gewetenloze bandieten met gladde tongen opereerden, 'Nota Amico, che se In tutta Italia bisogna esser accorto, et Cauto à Venetia bisogna esser Volpe, et non basta, perche se nell' resto d' Italia potete, ò passate pericolo d'esser Ingannato nella Borsa à Venetia nella libertà'. (f 18^{v}) De waarschuwing is afkomstig van Antonio Marganetti, de Italiaan die speciaal voor Aernout Hooft een boekje met nuttige wenken over het reizen in Italië schreef.[42] Laat U niet in met U onbekende Italianen, zo vervolgt hij, want ge hebt als argeloos vreemdeling geen idee van de geraffineerde trucs die uitgehaald worden om vreemdelingen te ronselen en te pressen tot dienst op de Venetiaanse galeien. Er loopt allerlei gespuis rond dat met mooie smoesjes het vertrouwen van een vreemdeling weet te winnen, hem vervolgens in een gondel lokt en het goedgelovig slachtoffer de ondergang tegemoet stuurt. Had hijzelf, Marganetti, tijdens een verblijf in de 'Arcipelago' geen 'Baroni, Cavalieri et Titolati' gezien, die in Venetië van straat gelicht waren en op transport gesteld naar de Levant, waar ze honds behandeld werden en van hand tot hand verkocht. (f $20^{r,v}$)

Tenslotte was een waarschuwing voor toeristen die in Venetië het beroemde Arsenaal bezochten, evenzeer op zijn plaats. De Venetianen maakten duidelijk hun misnoegen kenbaar zodra buitenlanders ook maar iets meer dan normale belangstelling toonden voor de uitmonstering van hun galeien. Aernout Hooft kreeg gelukkig bijtijds een wenk om op zijn rondwandeling door het Arsenaal potlood en papier snel in zijn zak te doen verdwijnen.[43]

Het moet zo langzamerhand een bezorgde vader zwaar te moede zijn. Het reizen in Duitsland, Frankrijk en Italië had, zo was gebleken, vele bezwaren. Maar naar

42 Afschrift van deze 'Instruttion' werd mij welwillend ter beschikking gesteld door Prof. Dr W. Hellinga. Het bewijs dat Marganetti schreef ten pleziere van Aernout en niet voor diens vader zoals Van Tricht 233 meent, is te vinden op f 7^{v} van Aernouts journaal. Daar noteert hij onder het hoofd 'Haec Genuae aut Napoli Antonio Marganetti mittenda' een verlanglijstje dat correspondeert met de lijst voorkomende op f $22^{r,v}$ van de 'Instruttion', waar Marganetti Hooft verzoekt hem dat alles, die groentezaden, paarde- en buffelkazen, gerookte tonijn en snaren voor de gitaar, vanuit Italië toe te zenden. Bovendien, tweede bewijs, excerpeert Aernout de 'Instruttion' in zijn journaal op ff $2^{r,v}$, 3^{r} (zonder vermelding van zijn bron). Over Marganetti zelf is mij niet anders bekend dan dat hij de auteur is van een boekje, in 1647 geschreven, getiteld 'Brevis Remonstratio' door D. Ant. Marganetti Romanus, servus et exul Jesu Christi. Zie Van Tricht 216.

43 A. Hooft f 51^{r}. Het is moeilijk te zeggen hoevelen in *feite* werden afgeschrikt van bezoek aan Italië. Een groot percentage der touristen in deze studie behandeld, belandde er toch. De redenen die anderen buiten de grenzen hielden, waren niet altijd van principiële, eer van incidentele aard. Zoals ziekte, ongunstig jaargetij, gebrek aan gezelschap of vervoer. Allemaal redenen die bijv. Johannes Thijs, Pieter de la Court en Pieter Berkhout in Zuid-Frankrijk tot omkeren noopten.

welk land kon men een jongmens dàn laten gaan, met een redelijke kans op profijt? Genève misschien? Genève, de heilige stad van Calvijn, bolwerk van gereformeerde religie, stadstaat onder streng zedelijk bestuur, met een eigen hogeschool; een stad ook waar men uitstekend Frans kan leren en 'les exercices' doen... In Genève kan een jongmens geen kwaad.

Er leek dan ook alles voor te zeggen dat Oldenbarnevelt in het testamentair reisprogramma voor zijn zoons een verblijf te Genève had opgenomen. Een bestemming die naderhand, toen Reinier en Willem eenmaal op reis waren, gehandhaafd bleef. In de herfst van 1607 maakten de twee jonkers Barnevelt hun entree in Genève; zij tekenden er het album voor aanzienlijke vreemdelingen en de officiële matrikel van de Geneefse hogeschool. Dat de broers daar niet studeerden, behoeft hun echter niet aangerekend te worden. Ook een universitair matrikel had in de zeventiende eeuw soms geen andere functie dan die van gastenboek.[44]

Het was echter wèl bedenkelijk dat zij in Genève schulden maakten. Of het ging om speel- dan wel drinkschulden is niet duidelijk, maar het staat vast dat het aanzienlijke bedragen waren. Om die schulden, die zij naar eigen zeggen 'ont este contraints de faire à Genève' af te lossen, moesten zij later in Frankrijk verschillende keren geld opnemen.[45] François van Aerssen, hun gastheer in Parijs, was wel verplicht hun vader op de hoogte te brengen. De gezant was allerminst gebrand geweest op dat verblijf in Genève; volgens hem hadden Reinier en Willem daar niets te zoeken. Hij had gelijk en om meer dan één reden. Men kon zich te Genève aan erger dingen bezondigen dan aan schulden maken.[46]

In een klein boekje, geschreven door de roemruchte, afgezette remonstrantse predikant Hendrik Slaet, wordt onder de rechtzinnige titel 'Den gepredestineerden dief' de droeve geschiedenis verhaald van een jonge Hollander die na terugkomst van zijn Groote Tour in de gevangenis belandt en vóór zijn berechting bezoek krijgt van een predikant die hem over zijn wangedrag komt kapittelen.[47] De zondaar biecht op dat hij het op reis met drinken en andere buitensporigheden in Parijs zo bont gemaakt had dat zijn ouders, zo vertelt de losbol, 'mijn wissel op Genève bestelden my gebiedende derwaerts te trecken en daer te blijven: want onse Predikant hadde mijn Ouders wijs gemaeckt dat het een heylige Stadt was daer men niet mocht droncken drincken noch danssen noch hoereren of diergelijcke boeverye bedrijven; soo dat de goede luyden meende ick soude daer als Samuel met Elie in den Tempel Godts woonen.' (6^{r}) Maar hij had het vertrouwen van zijn ouders beschaamd en zich opnieuw met al die zondigheden afgegeven waarvoor zijn ouders hem juist in Genève gevrijwaard dachten.

44 Zie hfdst. V, noot 29.
45 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 1 jan. en 9 febr. 1608.
46 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 10 okt. 1607. Zie ook hfdst. VI, 207. Ook in Genève waren de jonkers Barnevelt officieel ontvangen. Oldenbarnevelt, Besch. II, 172.
47 Slaet of Slatius (1585-1623), met de beide Barnevelts betrokken in het attentaat op prins Maurits: NNBW I, 1474, 1475.

Ook uit minder tendentieuze bron waren er getuigenissen over het scandaleuze leven in Genève. In 1649 noteerde Constantijn Huygens een pikant nieuwtje in zijn journaal: ‘Men zette twee hoeren int gevangenhuijs, daer van Clant [een van zijn reisvrienden] er een met kint gemaeckt hadt.’[48] In die tijd werden dansen en allerlei kansspelen, waaronder het bij de Hollanders zo geliefde ‘verkeren’, in de beste Geneefse society-kringen beschouwd als passende vormen van vermaak. Zelfs voor duelleren schrikte men in Genève niet terug.[49]

Het was nu wel duidelijk; Het Kwaad loerde overal! Een vader die bij het overdenken van de ‘gesteltenisse’ der onderscheiden landen alleen maar de kwade kansen op verderf betrok bij het uitstippelen van een reisroute, kon zijn zoon beter thuis houden. Met Simon van Beaumont kon hij zich afvragen

> ‘Waer toe, te gaen door verre landen dwalen,
> Verslijten tijt, geld-quisten, breecken wind?
> Die sonder moeyt' en kost in Holland vind
> Dat noodigh is, wat hoeft hy 't verr' te haelen?
> Als men al heeft geleert de tael der Walen
> Hoe Engelsch praet, of Spaensch, een vrouw of kint,
> En datmen 't huys gekomen wel versint
> Weetmen in Duytsch sich nauwlijcks te vertalen.
> Een wulps gelaet, een valsch bedeckt gemoedt,
> Hoererens lust, een dert'le quispel-voet,
> Een tong gewent tot vloeck en laster-reden,
> Sijn het cieraet dat Napels, dat Parijs,
> Dat Roome geeft. Hollander sijt ghy wijs,
> Blijft t'huys, leert wel 's Lands-recht, gebruyck en seden.’[50]

Aangezien echter, bij het wikken en wegen der reisplannen, toch al vaststond dat zoonlief een educatietour zou maken, ware het verstandiger de bezwaren tegen de diverse nationale ondeugden niet langer breed uit te meten, maar de voordelen te tellen. Bijvoorbeeld op de manier van de ‘Amsterdamse Vader’ die in zijn ‘Onderrigt’ het navolgenswaardige in de ‘humeuren’ der naties opsomt. (Al kan hij

48 C. Huygens jr 149. Clant is hoogstwaarschijnlijk Joannes Clant van Stedum (1624-1694), zoon van Adriaen, gezant der Republiek tijdens de vredesonderhandelingen te Munster: Den Tex nr 430; NNBW III, 219 (in het artikel over zijn vader); hfdst. V, noot 34.

49 Zie hfdst. VI, 240.

50 Het gedicht van deze pensionaris uit Middelburg (1574-1654) is opgenomen in diens ‘Horae Successivae’. Meertens 305, 393, noot 469. Biografische gegevens: Meertens 299 e.v. Dit sonnet is volgens Meertens (304) vermoedelijk geschreven voor de ‘jonge Dousa’. Is daarmee bedoeld Janus Dousa die in 1596 samen met de zoon van Duplessis-Mornay een reis naar Duitsland en Polen maakte? Zie hfdst. II, noot 33. In de discussie over nationale deugden en ondeugden bleef Engeland buiten schot. Omdat het hoofdaccent van de Tour nu eenmaal lag op Frankrijk en Italië? - Dat bezwaren tegen die buitenlandse ‘finishing touch’ in de loop der zeventiende eeuw niet verstomden, valt licht te begrijpen. Zie bijv. Roorda, Partij 42, noot 5.

het niet laten om er nog een paar vinnige bijzinnetjes tussen te werken.) ‘Een Reiziger dient overal waar hy passeert van 't goede zyn voordeel te maken, en d'ondeugden niet navolgen’. (f 7^{r}) Hij imitere de hoffelijkheid van ontvangst der Duitsers, maar hij hoede zich voor hun onmatigheid in het eten. Van de Fransen lere hij aangename gezelschapsmanieren, maar niet hun malle wispelturigheid; wel de gracieuze gang bij het dansen, niet de aanstellerij van hun lopen. ‘De Italiaenen kan hy volgen in de goede ordre en Symmetrie van haare gebouwen; maar syn huis niet groter aanlegge dan hij uitvoeren kan, haare matigheit in 't eeten en drincken, haaren zeedigen en voorzigtigen ommegang konnen hem tot voorbeelden dienen, maar niet hare Jalousien of hare vervloekte wraakgierigheit.’ (f 7^{v})

Nu deed zich, na beschouwing van ‘gelegentheyt’ en ‘gesteltenisse’, de derde vraag voor: was de ‘dispositie’ van de aanstaande reiziger van dien aard dat hij in het buitenland op eigen benen kon staan, of stond hij niet zo sterk in zijn schoenen? En wanneer het dan verstandig leek hem tot stut en steun gezelschap mee te geven, verdiende dan een gouverneur of een vriend en leeftijdgenoot de voorkeur?

Blijkens zijn beschikking was althans Oldenbarnevelt van oordeel, dat leiding op reis wenselijk was. Die leiding werd zelfs strikt noodzakelijk toen Oldenbarnevelt het onzalig besluit genomen had om zijn zoons op tour te zenden ver vóór de oorspronkelijk voorziene leeftijd. Toch had dit bezwaar ondervangen kunnen worden wanneer hij als preceptor iemand had aangesteld, gestoffeerd met alle kwaliteiten zoals hij die in 1592 had opgesomd. Maar hij stuurde Meursius mee, de jonge geleerde die in Holland sinds jaren toezicht hield op de studies van zijn zoons. Een jongeman van onbesproken gedrag, van gereformeerden huize en wèl geleerd, dat zeker. Maar Meursius schoot in twee opzichten, geheel buiten zijn schuld, te kort; in jaren en in wereldwijsheid. Was hij, ‘tusschen dertich ende veertich jaeren’ oud geweest en had hij ‘de werrelt gesien’, dan was de tour van zijn pupillen misschien op een minder groot debâcle uitgelopen. Maar nu miste hij ten enenmale overwicht op zijn leerlingen, van geld verspillen wist hij hen niet af te houden, tot studie niet aan te zetten en uit slecht gezelschap niet te weren. Hij werd hiervan tenslotte zelf zo moedeloos, dat hij enkele maanden na aankomst in Parijs ontslag vroeg.[51]

Minder problemen had, een veertig jaar later, de Fransman Antoine de Brunel, oud-officier in Staatse dienst, die een drietal kleinzoons van de gezant kreeg toevertrouwd.[52] Tussen 1651 en 1655 begeleidde De Brunel Van Aerssens gelijknamige kleinzoon, heer van de Plaat, diens broer Cornelis, heer van Spijk, en hun

51 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 9 febr. 1608.

52 Voor bijzonderheden over Antoine de Brunel (1622-1696) zie: L.G. Pélissier, inleiding op de ‘Voyage d'Italie’ van François van Aerssen (174, 175); A.-P. Faugère, inleiding op het Journaal van Fr. en Ph. de Villers. De Brunel begon zijn loopbaan als ‘bear-leader’ van jonge Hagenaren als gouverneur van twee zonen van Lodewijk van Nassau, te weten Maurits, heer van de Leck en Beverweerd (1631-1683) en Willem Adriaan, heer van Odijk (1632-1705). NNBW I, 1366-1369. In de Leidse matrikellijst tekende De Brunel tegelijk met deze zonen van Lodewijk van Nassau, op 22 febr. 1647. In Parijs was Constantijn Huygens jr bevriend met Maurits (in Huygens' journaal genoemd vanaf p. 106) en François en Philippe de Villers trokken in 1657 in Parijs op met Maurits' broer Willem (als heer van Odijk in hun journaal genoemd vanaf p. 61), terwijl zij ook hun neef Cornelis van Aerssen, heer van Spijk, weer ontmoetten. Cornelis van Aerssen, heer van Spijk (1637-1688), derde zoon van Cornelis, heer van Sommelsdyck: NNBW III, 10.

neef Justinus van Nassau op hun uitvoerige Groote Tour door Frankrijk, Italië en Spanje. Kort nadien nam hij twee andere nakomelingen van Van Aerssen, Philippe en François Zoete de Laecken, heren van Villers onder zijn hoede mee naar Frankrijk.

Ook Laurentius Gronovius, die tussen november 1693 en april 1695 Andries Bicker van Swieten en diens twee vrienden Jacob van Wassenaar van Duivenvoorde en een Van Alderwerelt in Italië rondleidde, heeft het als gouverneur niet aan jaren of ervaring ontbroken. Of zijn pupillen naar verhouding geprofiteerd hebben, valt helaas niet op te maken uit Gronovius' aantekeningen; de drie touristen worden daarin maar terloops genoemd.[53]

Dat van hun kant de geleerde gouverneurs, Meursius en Gronovius, hun kans om 'de werrelt te sien' uitbuitten, behoeft geen betoog. Voor onbemiddelde mensen met wetenschappelijke ambities was zo'n gouverneurschap op tour een geschenk uit de hemel.[54] Ook al zal de vreugde om in den vreemde verder te kunnen studeren, geleerden te ontmoeten, eigen onderzoek te doen, wel eens getemperd zijn door conflicten met ongeïnteresseerde of onwillige broodheren. Heertjes die, volgens de 'Amsterdamse Vader', zich met 'ongeoorlofde playsieren' amuseerden en eigen 'huiswerk' graag op hun gouverneurs afschoven. (f 5^{v}) En van dat laatste was wel iets waar. De Brunel had stellig een groot aandeel in de 'remarques en reflectien' die François van Aerssen in Italië neerschreef.[55] Ook voor het auteurschap van het lijvig verslag, in duplo uitgeschreven, der belevenissen van Jacob en Pieter van der Dussen tijdens hun grote reis rond 1700, tekende waarschijnlijk eer hun gouverneur dan één der beide heren.

Bij de heer van Dijksterhuis uit Groningen, Gerard Horenken, was er helemaal geen twijfel mogelijk; hij had een 'doctor utriusque juris' aangesteld en meegenomen, speciaal om zijn reisbeschrijving te verzorgen.[56] Dat werk had ook Johan Huydecoper graag gedelegeerd. Zelf had hij gezwoegd op een verhandeling

53 Laurentius Theodorus Gronovius (1649-1724), zoon van de latinist Johannes Frederik, had tussen 1680 en 1682 al een studiereis gemaakt naar Italië. Hoogewerff, Gronovius I en III. Gronovius' pupillen waren: Andries Bicker Gerritsz. van Swieten (1670/71-?), Jacob van Wassenaar van Duivenvoorde (1674-?) en een zoon van de Amsterdamse koopman van Alderwerelt.

54 Voor dergelijke figuren zie Den Tex nrs 150, 164, 184; Dibon 4; Guggisberg 269. Op analoge wijze profiteerden begeleiders van bijv. Engelse touristen. Stoye 70-105.

55 Zie hfdst. V, 170, 176.

56 Zie overzicht A.

over Genève, maar hij hoopte voor een verslag van ‘alle curiositijten’ in Frankrijk en Italië, tijdens grote tour en gyro, een ‘kamerling’ aan te trekken, die hij als honorarium 10 pistolen per jaar, ‘een goet kleet en een goet paert’ aanbood. Helaas gaf deze jongeman, een copiist die Huydecoper nog uit Leiden kende, de voorkeur aan zijn schrijversbestaan, dat ‘slavig en melancolyck leven’, boven avontuurlijk reizen in het buitenland.[57]

Uit de passage waarin de ‘Amsterdamse Vader’ zijn sarcastische opmerking plaatste over gemakzuchtige ‘jonge borsten’, blijkt ook dat hij voor hun zwaar beproefde mentors in itinere al helemaal geen waardering heeft. Goed of kwaad, ze worden allen op één hoop geveegd. ‘...de meeste gouverneurs, die ik buitenslands gevonden heb, waeren zelfs of groote debauchanten, die haare Pupillen tot alle ligtvaardigheit aanleiding gaven, of groote Pedanten, die deselve in een kamer opslooten om een latyns Auteur t' expliceeren’. (f 5^{v}) Meursius, De Brunel noch Gronovius behoefden zich dit vernietigend oordeel aan te trekken.

De ‘Amsterdamse Vader’ zag meer heil in een ‘Compagnon’ op reis want ‘de jeugd luistert veel meer na 't geen haar door haare Mackers gesegt word, dan na alle lessen en vermaaningen van Ouders of van Gouverneurs.’ (f 6^{r}) Als reisgezel kwam dan ook weer niet de eerste de beste in aanmerking, maar ‘een die wat meerder bejaart is, wien de reden en voorsigtigheit d' oogen geopent hebben om te oordeelen... die omzigtig en zeedig is, die den ydelen schyn van 't wesentlyke weet t' onderscheiden, en die een heusche en obligeante manier in syn ommegang met alderhande slag van persoonen houd’. (ff 5^{v}, 6^{r}) Oftewel, in Cats' bewoordingen:

> ‘Gae kies voor u een reys-gesel;
> Want reysen sonder mede-maet;
> En was noyt wijse lieden raet:
> Maer kies een vrient van uwen aert,
> Die hant en herte reyn bewaert,
> En niet en helt naer vuyl bejag
> Dat jonge lieden schaden mag,
> Noyt speelt' er iemant met het peck
> Die niet en hiel een vuyle vleck.’[58]

In de praktijk van het reizen der Nederlandse jeugd gingen er meer ‘mackers’ dan mentors mee. In de Lage Landen werd immers de stelregel gehuldigd dat het kroost pas gedisponeerd was om te reizen na de academische studiejaren, althans op dienovereenkomstige leeftijd, tussen achttien en tweeëntwintig jaar. Dan oordeelde men hen oud, zo al niet wijs genoeg om zelf hun weg te zoeken.[59]

57 Huydecoper aan Pieter, La Rochelle, 15 juli 1648.

58 Cats, 't Samen-spraeck 552.

59 Naar aanleiding van de passage waarin de ‘Amsterdamse Vader’ zich denigrerend uitlaat over gouverneurs, rijst de vraag of die leeftijdsnorm tegen het eind van de zeventiende eeuw verlaagd werd. ‘Onse luiden worden meest te jong op reis gesonden, die dan wel een gouverneur dienen te hebben’. (f 5^{v}) Een vraag die bij gebrek aan gegevens niet beantwoord kan worden. In Engeland en in de Duitse landen was het heel gebruikelijk kinderen op jeugdige leeftijd buitenslands te zenden en in Frankrijk was Montaigne daarvan een groot voorstander. Zie hiervoor hfdst. II, 32. De Tour kreeg dan een schoolser karakter en begeleiding door een gouverneur was noodzakelijk. Stoye bijv. 63, 124-128, 424. Howard 145 e.v.

Toch bleef ook dan enige controle op zoonliefs handel en wandel in den vreemde wel gewenst. Maar was het mogelijk om op afstand en slechts per brief toezicht te houden? Wel zeker. Ouders kunnen er wel degelijk achter komen of twijfel aan vlijt en oppassendheid gerechtvaardigd is of niet. Zij moeten hun zoon verplichten op gezette tijden verslag uit te brengen en hem bovendien eens in de paar maanden een staat van financiën 'afeyschen'. Verslag en rekening te zamen zijn twee patente middelen om inzicht te krijgen.[60]

Een verstandig advies. Maar, wil het effect sorteren, dan zijn enerzijds openhartigheid en van ouderlijke kant behalve belangstelling, vooral tact een eerste voorwaarde. Dit laatste was niet bepaald de sterkste kant van een andere Amsterdamse vader, burgemeester Huydecoper. Diens vertoon van belangstelling werd door zijn zoon Johan vertaald in grimmige achterdocht en met reden. Johan wordt, waar hij op reis ook is, voortdurend met strenge hand vanuit Amsterdam geregeerd. Zijn vader spoort aan tot studieuze inspanning, hij plaatst vraagtekens bij eventuele vorderingen, hij maant tot zuinig beheer der penningen, hij beknibbelt op Johans toelage, hij weigert toestemming voor de reis naar Italië, (die hij later toch zal geven), hij eist een volledige lijst met namen van Johans kennissenkring in Frankrijk - kortom, hij schrijft de ene 'vileyne' brief na de andere. Johan reageert geprikkeld, soms verbolgen, een enkele keer verdrietig. Maar steeds zet hij zich schrap om achterdocht en aantijgingen te ontzenuwen en met steekhoudende argumenten te weerleggen.[61]

Maar als regel was de toon in de correspondentie tussen zoon-op-reis en de familie thuis gelukkig heel wat vriendelijker. In de brieven van Constantijn Huygens en van Wicher Pott is de warme belangstelling van hun beider vaders weerspiegeld. Wantrouwen is er ten enenmale vreemd aan.

Mèt begeleiding op reis, van gouverneur of vriend, òf onder telescopische controle, de mogelijkheden van toezicht waren nog niet uitgeput. Een derde variant was de meest 'elegante' en de minst nadrukkelijke; zoonlief op pad sturen onder het wakend oog van een diplomaat.

Mogelijkheden om een jongeman van goeden huize mee te geven in de suite van een gezantschap waren er vele sinds de Republiek, vanaf het jaar van officiële erkenning harer onafhankelijkheid door Engeland en Frankrijk, een levendig

60 A'damse Vader f 6^{r}.

61 Dit blijkt uit vrijwel alle brieven vanuit Genève aan zijn vader geschreven. Voor zijn kennissenkring zie hfdst. V, 157.

aandeel nam in het Europese diplomatieke verkeer. Of het gemakkelijk was iemand zo'n plaats te bezorgen, is iets anders; waarschijnlijk was het vooral een kwestie van goede relaties.

De bezetting van een Staatse diplomatieke afvaardiging bestond als regel uit één of meer gezanten, gediend door secretarissen en verder personeel en omzwermd door een officieuze hofhouding. Daarvoor werden als de missie gewichtig was, graag jonge edellieden gevraagd, terwijl verder telgen van 'goeden en welgestelden huize' eveneens welkom waren. Door hun aantal en modieuze zwier verhoogden zij het aanzien der missie bij ontvangsten aan buitenlandse hoven en bij andere officiële gelegenheden. Wanneer dat zo te pas kwam verleenden zij als boodschapper, vertaler of comité-van-ontvangst de H.H. ambassadeurs ook wel zekere diensten. 'Gedefrayeert' werden zij daarvoor niet; zij kwamen steeds op voor eigen reiskosten. Hoogstens hadden zij vrij onderdak en voeding.[62]

Een aantal jongelieden moet het reizen in de 'train' van een ambassade wel aantrekkelijk zijn voorgekomen. En route hadden zij zorgen noch verantwoordelijkheden. Ook wanneer eenmaal het gehele gezantschap ter bestemde plaatse was aangekomen, geïnstalleerd en gefêteerd, konden de leden van de suite volstaan met een minimum aan inspanning of initiatief. Er waren dan ook, in sommige suites, jonkers die zo'n reis beschouwden als een niet onvermakelijke vorm van tijdverdrijf, zoals Constantijn Huygens misprijzend vaststelde, toen hij in de suite van het Staatse gezantschap onder leiding van François van Aerssen meereisde naar Venetië.[63] Het pueriel gedrag van zijn suitegenoten, zo schreef hij naar huis, vond hij dom en onbegrijpelijk.

Later zal hij op zijn beurt, in dankbare herinnering aan eigen buitenkansen, zich veel moeite geven om zijn vier zonen een dergelijke gunstige reisgelegenheid te bezorgen. Op zijn eigen dienstreizen in binnen- en buitenland deed Constantijn-père zich bij herhaling door één van zijn zoons vergezellen. Niet steeds tot genoegen van de uitverkorene, getuige Christiaans wat bitter commentaar op de oninteressante streken die hij te zien kreeg.[64]

Verder wist Constantijn verschillende malen zijn zoons van een plaats in het gevolg van Staatse gezantschappen te verzekeren. Zo belandde Christiaan in Denemarken met het gezantschap van graaf Hendrik van Nassau-Siegen. Een reis

62 Volkert Berkhout en Jacob Cats behoorden tot de suite van het gezantschap van Dirck Bas en François van Aerssen naar Engeland in 1621. Johan en Cornelis de Witt vergezelden hun vader op diens bezending naar Zweden in 1644. Heringa 141. Willem Barnevelt reisde naar Italië, zoals reeds ter sprake kwam, in de suite van zijn zwager Van der Mijle; voor dergelijke reizen van de familie Huygens zie dit hfdst., noot 66.

63 Zie hfdst. V, 194. Voor namen der overige leden uit de suite van dit gezantschap zie Huygens, Venetië 63 en Briefw. I, 47, 51. Op deze manier te reizen was in Engeland vooral ten tijde der Tudors in zwang geweest. Howard 15.

64 Christiaan aan Lodewijk, 5 juli 1652, Oeuvres I, 182.

die voor Christiaan een bijzonder sneu verloop had, omdat hij had gehoopt vanuit Kopenhagen door te reizen naar Zweden ‘pour y voir M Des Cartes et la Reine dont il escrit tant de merveilles’. Aan het Deense hof vond hij niets dat deze teleurstelling kon compenseren, noch in ‘esprit’, noch in ‘moeurs’, schreef hij aan Constantijn.[65] Deze oudste broer ging zelf met een missie naar Engeland, terwijl Lodewijk op die manier behalve Engeland, ook Spanje zag. De reis die de jongste broer, Philips, maakte in het gevolg van een vierhoofdige bezending naar Zweden en Polen, had een tragische afloop. Philips zag zijn vaderland niet terug; hij stierf onderweg in Pruisen.[66]

Maar met plannen voor Frankrijk wilde het niet goed vlotten. Constantijn was er al in 1646 mee bezig; waarschijnlijk staakte hij zijn pogingen in verband met de onrust in Frankrijk. Drie jaar later, toen hij de indruk kreeg dat rust en veiligheid terugkwamen, vatte hij het plannen maken voor Christiaan en Lodewijk weer op. Hij correspondeerde met verschillende relaties, maar de zaak bleef opnieuw hangen.[67] Als er zich niet gauw een ‘fort belle occasion’ voordoet, schrijft Christiaan in de herfst van dat jaar (1649) aan Constantijn, dan zullen Toots [Lodewijk] en ik wel in Den Haag moeten blijven.[68]

Inderdaad moesten zij nog jaren geduld oefenen; pas in 1655 konden de broers volgen waar zes jaar tevoren, in de zomer van 1649, Constantijn hen was voorgegaan. Voor deze zoon had zich toen wèl een ‘fort belle occasion’ voorgedaan. Niet als jonker in de suite van een gezantschap, maar als ‘homme de compagnie’ van een hooggeboren leeftijdgenoot. Een zekere ontvankelijkheid voor financieel voordeel moet aan de overwegingen van ‘Il Signor Padre’ om zijn oudste zoon mee te sturen met Enno-Lodewijk, graaf van Oostfriesland, niet vreemd zijn geweest.[69] Want het element van ‘defraeyement’ van Constantijn jr en de onzekerheid over dat vrijhouden speelden zo'n rol, dat Constantijns reisroute in Frankrijk een grillig patroon kreeg.[70] Pas na veel heen en weer

65 Christiaan aan Constantijn, Den Haag, 25 dec. 1649, Oeuvres I, 113, 114. Graaf Hendrik van Nassau-Siegen (1611-1652): NNBW I, 1075.

66 Constantijn vergezelde van 1 febr. tot 11 maart 1649 het gezantschap van Adriaan Pauw naar Engeland. Huygens, Briefw. IV, 512. Voor deze missie: Heringa 350, 351. Lodewijks reizen naar Engeland en Spanje zullen nog verschillende keren ter sprake komen, o.a. hfdst. V, 161, 162. In het voorjaar van 1650 reisde Lodewijk met William, first earl of Craven (1608-1697) door Duitsland. Christiaan aan Constantijn, 24 jan. 1650, Oeuvres XXII, 59. De jongste broer, Philips, was in maart 1656 vertrokken naar Zweden en Polen, in de suite van een vierhoofdige ambassade. Hij overleed onderweg op 14 mei 1657.

67 C. Huygens aan Père Marin Mersenne, sept. 1646. Chr. Huygens, Oeuvres II, 549.

68 Christiaan aan Constantijn, Den Haag, 6 sept. 1649, Oeuvres I, 111.

69 Enno-Lodewijk (1632-1660), oudste zoon van Ulrich II en Juliana van Hessen-Darmstadt, was na jarenlang verblijf in Den Haag in 1646 naar Frankrijk gestuurd, om daar van een omvangrijk figuur en deplorabele manieren te worden afgeholpen. Huygens, Briefw. V, 2 (noot 6), 12. Gravin Juliana correspondeerde met Constantijn Huygens over deze reis. Huygens, Briefw. IV, 508, noot 4; V, 35, 37, 38.

70 C. Huygens jr. o.a. 123, 124, 127, 138, 139, 141.

geschrijf met Holland maakten Enno Lodewijk en Constantijn samen hun tour door Zuid-Frankrijk en overwinterden zij getweeën in Genève. En tenslotte wist Constantijn zijn 'gros comte' ook mee te tronen naar Italië.[71]

Schroomden ouders niet bij gelegenheid hoofden van bijzondere missies te verzoeken een oogje in het zeil te houden, ook gezanten met vaste standplaats kwam men wel met dergelijke vragen aan boord.[72]

Als gezant te Parijs werd voor François van Aerssen het verblijf der twee zonen van zijn chef een ware bezoeking. Maar hij had zich deze zorgen zelf aangehaald, toen hij, in het najaar van 1607, Oldenbarnevelt voorstelde Reinier en Willem te Parijs onder zijn hoede te nemen.[73] Oldenbarnevelt was op dit aanbod ingegaan en had er zijn oorspronkelijke plan om zijn kroost naar Italië te zenden, voor laten varen. En zo togen de jonkers vanuit Genève naar Parijs en namen daar eind 1607 hun intrek bij de Staatse gezant. Deze vatte zijn taak als mentor zeer serieus op en bracht Oldenbarnevelt getrouw verslag uit over zijn bemoeienissen met zijn logés. Rapporten waarin de curve van succes en tegenslag duidelijk is af te lezen.[74]

Nu was Oldenbarnevelt ook wel bijzonder veeleisend. Hij verlangde niet alleen scherp toezicht op gedrag en uitgaven van zijn zoons, maar hij betrok de gezant ook bij machinaties om voor zijn oudste een koninklijk ereteken los te krijgen en om zijn jongste een erepost aan het koninklijk hof te bezorgen. Toen Reinier, heer van Groenevelt eenmaal geridderd was, leek het niet meer dan billijk dat zijn broer, heer van Cralingerpolder, een dergelijke onderscheiding van de Engelse koning zou ontvangen. Waarvoor dus der Staten gezant aan het Engelse hof, sir Noël de Caron werd ingeschakeld; en met succes.[75] Het was niet de enige gelegenheid waarbij Oldenbarnevelt op de heer van Schoonewalle een beroep deed voor particuliere aangelegenheden. In principe kon daartegen waarschijnlijk geen bezwaar gemaakt worden, maar het betekende wel dat nu déze Nederlandse diplomaat de zorgen voor een onhandelbaar lid der familie Barnevelt kreeg toegespeeld. In casu Gerard, zoon van Elias, over wie oom Johan na het overlijden van zijn broer de voogdij op zich had genomen.[76]

71 Constantijn aan Christiaan, Genève 16 maart 1650. Chr. Huygens, Oeuvres I, 121, 123. Zie ook dit hfdst., noot 129.

72 Ook de Engelse gezanten op het continent kregen dergelijke verzoeken. Howard 43 e.v. Zo werd sir Dudley Carleton, gezant te Venetië, door één zijner vrienden beklaagd: 'I know what a business it is to have the breaking of such colts'. Howard 45.

73 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 24 april en 3 okt. 1607.

74 Over die Parijse tijd der Barnevelts, zie hfdst. VI, 208-214.

75 Ridderdiploma van Jacobus I voor Willem Barnevelt, gedateerd 1 jan. 1613. Oldenbarnevelt, Besch. III, 664. Het Engelse diploma schijnt oorspronkelijk te zijn uitgeschreven op 17 mei 1611, maar Willem was toen door ziekte verhinderd naar Engeland te gaan. Besch. III, 665, noot 2. Voor de Franse onderscheiding voor Reinier zie hfdst. VI, 209.

76 Sir Noël de Caron, heer van Schoonewalle (?-1624): NNBW VII, 279, 280; Bachrach 117, 118 en passim. Gerard van Oldenbarnevelt (1592-voor of in 1623) immatriculeert te Leiden op 12 okt. 1612. Den Tex, Oldenbarnevelt III, 295. Of is hij de Gerard die, in 1597 geboren, in Leiden aankwam op 24 juni 1617?

Na een studietijd te Leiden was in 1617 voor deze jongeman de tijd gekomen van buitenlandse vorming. Oldenbarnevelt besloot, wijs geworden door de ervaringen met zijn eigen zoons, Gerard voorlopig niet bloot te stellen aan de verleidingen van het continent. Daarom dirigeerde hij zijn neef, voorzien van persoonlijke instructies, naar Engeland met een aanbevelingsbrief voor de Hollandse gezant op zak. Wees zo vriendelijk brenger dezes korte tijd in huis te nemen en hem 'een weynich te façonneeren ende instrueeren', verzocht Oldenbarnevelt.[77] Verder wilde hij graag dat de heer Caron in Oxford of Cambridge uitzag naar een 'goet professeur' die bereid was Gerard in de kost te nemen. Met de bedoeling om hem daar een jaar te houden 'omme te letten of den coers van de studiën aldaar [zijn] apetijt mogte verwecken'. Helaas, het jongmens is tot studie 'nyet wel te disponeren' zoals zijn oom al gauw duidelijk wordt. 't Bevalt neef niet in Engeland; neef 'heeft het hooft' naar Frankrijk. En hij krijgt zijn zin; half oktober al schrijft zijn oom hem '...merkende dat gij desperatelijk daar tegen zijt ende begeert in Vranckrijk te wesen,... zal ik u daarinne believen'. Maar, nota bene 'onthoudende mijne ordre, van in de piëteyt, vromigheyt, soberheyt, naarstigheyt, ende alle soorten van deugden genoegte en plaisir te hebben, alle excessen ende ondeugden als de pest te schuwen.'[78]

Met dezelfde post ging ook een brief uit aan Caron, met verzoek Gerards reis naar Frankrijk te regelen: 'Wilt hem ten beste instrueren ende doen provideren' vraagt Oldenbarnevelt; en hij geeft de gezant nauwkeurige instructies betreffende neefs reistoelage. Wil Caron verder zo goed zijn Oldenbarnevelts wens over te brengen dat Gerard in Angers, Bourges of één der andere naburige steden zich op het Frans en andere studie toelegt en wil Caron vooral neef inprenten dat hij zich vooreerst verre dient te houden van Parijs...[79]

Voorlopig ging Gerards reis naar Frankrijk niet door. Wat zich in die winter in Engeland afspeelde is niet duidelijk. Maar zeker is dat Caron nog het nodige met dit lastig heerschap te stellen had, want eind maart 1618 voelde Oldenbarnevelt zich genoopt de gezant verontschuldigend te schrijven 'Mij is leet dat Uwe E. mit mijn neeff soo seer is bemoyet'.[80]

Dan had Caron meer plezier van een andere protégé die hem datzelfde jaar vanuit Den Haag was aanbevolen. Zich in te spannen voor Constantijn Huygens, hem

77 Oldenbarnevelt aan Caron, Den Haag, [31] juli 1617. In deze brief schetste Oldenbarnevelt het gehele Tour-programma voor zijn neef. Na een jaar Engeland zou Gerard naar Frankrijk gaan om daar 'te studeeren ende converseeren' en vervolgens zou hij in Italië en Duitsland reizen. Oldenbarnevelt, Besch. III, 337, 338.

78 Oldenbarnevelt aan Gerard, Utrecht, 18 okt. 1617. Oldenbarnevelt, Besch. III, 360.

79 Oldenbarnevelt aan Caron, 18 okt. 1617. Oldenbarnevelt, Besch. III, 360. In een voorafgaande brief van 27 sept. waren de reisplannen ook al aan de orde geweest.

80 Oldenbarnevelt aan Caron, Den Haag, 26 maart 1618. Oldenbarnevelt, Besch. III, 378. Of Gerard tenslotte zijn zin kreeg is niet bekend, maar zijn broer Willem (1599-1626) wordt, in 1622, wèl in Frankrijk gesignaleerd. Frijhoff nr 117. De 'jonker Barnevelt' die zijn beschermheer zwart maakte bij Constantijn Huygens, die later in datzelfde jaar 1618 bij Caron logeerde, moet Gerard geweest zijn. Huygens, Briefw. I, 26.

voorgesteld door zijn Engelse ambtgenoot sir Dudley Carleton, loonde wèl de moeite. Voor deze jonge gast effende de heer van Schoonewalle, gebruik makend van de voorrechten die zijn positie hem verzekerde, gaarne het pad naar ‘society’ en ‘royalty’.[81]

In Parijs fungeerde ook Hugo de Groot voor vele ouders in Nederland als vraagbaak en voor hun zoons op reis als ‘herbergh-houder’. In het speciale geval van deze geleerde resulteerde zo'n relatie ook wel in voordeel en genoegen van alle betrokken partijen. ‘Neef en nicht de Bie’ zullen in 1624 graag het aanbod geaccepteerd hebben van Maria van Reigersberch om hun zoon in huis te nemen, omdat zij, zoals Maria wel begreep, er tegenop zagen hem in Parijs meteen los te laten. De jonge De Bie was verzekerd van een goed pension met een hospes die een ideaal ‘wegh-wyser’ was naar bezienswaardigheden en illuster gezelschap. De gastheer van zijn kant begroette in de nieuwe huisgenoot een welkome opvolger van zijn secretaris Dirk Graswinckel, die ‘het hooft heeft’ naar Italië.[82]

Soms gingen de bemoeienissen als toezichthouder op het jong touristenvolk nog verder. Zo hadden Hugo de Groot in Parijs en Pieter van Brederode, de Nederlandse gezant bij de ‘Reformierte Eidgenossen’ in Zwitserland, al hun juridische kennis en diplomatieke tact nodig om de hun toevertrouwde jongelingen uit handen der justitie te houden, respectievelijk uit gevangenschap te verlossen. De Groot wist Volkert Berkhout, een heetgebakerd jongmens dat gedreigd had de degens te kruisen met een Pools edelman, vrij te krijgen uit voorlopige hechtenis, hem voor verdere strafvervolging te vrijwaren en zo met ‘eere’ te redden uit de ‘hasarmerckt’ waaraan Berkhout volgens zeggen ‘onnoosel [was] geraeckt’.[83]

Ook die andere Delftse onverlaat, de jonker van Aldrichem, had in Bazel zijn bevrijding uit de gevangenis te danken aan persoonlijke interventie van een landgenoot. Van Brederode verklaarde zich bereid de borgsom, nodig om de losbol vrij te krijgen, te fourneren op voorwaarde dat Van Aldrichem zijn leven zou beteren. Hij eiste van Jacob de plechtige belofte van vlijtig studeren, fatsoenlijk leven, bezoek der Franse predikatie, zuinig beheer van zijn reistoelage, afbetaling van schulden en geregeld rapporteren naar huis. Jacobs ouders hadden niet tevergeefs een beroep op de gezant gedaan![84]

81 Zie hfdst. V, 182, 188; hfdst. VII, 244; Bachrach, Sir Constantine passim.

82 Maria van Reigersberch aan Hugo de Groot, Amsterdam, 12 aug. 1624. Grotius, Briefw. II, 390-394. ‘Neef en nicht De Bie’ zijn Joris de Bye (?-1628), thesaurier-generaal, en Maria van Almonde, de ouders van Abraham: NNBW VI, 247. De familie De Groot woonde toen in de Faubourg St Germain, rue de Condé, dichtbij het Luxembourg.

83 Hugo de Groot aan Nicolaas van Reigersberch, 27 maart 1627, en aan Willem de Groot, Parijs, 1 mei 1627. Grotius, Briefw. III, 124, 127. Zie verder hfdst. VI, 240, 241.

84 Pieter Cornelisz. van Brederode (?-1637), jurist, in 1618 benoemd tot Staats gezant bij de Reformierte Eidgenossen: Guggisberg 262; NNBW VII, 204. Jacob van Aldrichem (1611-1634), zoon van de Delftse burgemeester. Immatriculatie Leiden van Jacob 20 okt. 1629, immatriculatie Bazel 1631/32. Guggisberg 262, noot 134 en 284. Wackernagel III, 761 geeft 14 jan. 1630.

Zo langzamerhand is het ouderlijk aandeel in voorbereiding en voorzieningen treffen voor het goed verloop van de educatiereis wel geleverd. Nu is het aan de jongeman zelf, een voorstudie te maken. Allereerst zal hij zich moeten bezinnen op wezen en doelstelling van de reis. Hij kan daartoe niet beter doen dan Lipsius ter hand te nemen. Maar heeft hij geen exemplaar van diens 'Epistola' ter beschikking, dan kan hij ook terecht bij verschillende van diens tijdgenoten die, ieder op eigen manier, hun 'philosophy of travel' schreven.[85]

De meeste van die boekjes over de 'Methodus apodemica', goeddeels door Duitsers geschreven, lijken in opzet en behandeling sterk op elkaar. Het is dan ook niet belangrijk of 'een die sich tot reysen set' nu Hilarius Pyrckmairs 'Commentariolus de arte apodemica' (één van de eerste in dit genre) opslaat, dan wel de 'Methodus apodemica' uit 1577 van de Zwitserse graecus-medicus Theodorus Zwinger te pakken heeft, of, een zeventig jaar later, de inleiding leest van Martin Zeillers 'Fidus Achates', getiteld 'De peregrinationibus prudenter utiliterque instituendis consilium'.[86] Vrijwel iedere schrijver van zo'n reistractaat beschouwt het als eerste plicht zijn verhandeling historisch hecht te onderbouwen. Lipsius heeft daarbij als proto-beeld genoeg aan Odysseus, maar anderen brengen een heel gezelschap van illustere reizigers bijeen, van grote verscheidenheid naar tijd en professie. Kaïn gaat voorop; diens drang om zich te verplaatsen was begrijpelijk, al was de drijfveer daartoe bepaald geen nobele. Hem volgen de profeten en apostelen met Paulus op de ereplaats en verder, in bonte rij, de koningin van Sheba, Plato, Abraham, Aristoteles, Noack en Julius Caesar, Solon, Columbus en Pythagoras. Ook Jonas hoort in dit genootschap thuis, met de aantekening dat deze wel grote afstanden aflegde, maar helaas weinig te zien kreeg. Een enkele auteur zal bovendien herinneren aan de goede gewoonte der Romeinen, die hun zonen een tijdlang naar Athene of Marseille stuurden, met nagenoeg dezelfde leeropdrachten die vele eeuwen later aan het jeugdig patriciaat uit noordelijker streken van Europa werden meegegeven.

Nu het reizen in een fraai historisch kader is gevat, is een definitie op z'n plaats

85 Voor deze boekjes: Howard 21-37; Bates 35-40; Schudt 136-140. De gegevens vervat in de noten 85-107 hebben geen enkele pretentie van volledigheid; zij dienen slechts als wegwijzer.

86 Voor titels van alle hier in de tekst genoemde reisgidsen zie overzicht C. Over deze 'Ars peregrinandi' verscheen al in 1591 een verzamelwerk. Schudt 140, 400; Richarderie I, 2. Eind zeventiende eeuw werd nogmaals zo'n verzameling gepubliceerd: 'De arte peregrinandi collectio', Leipsic [sic] 1681 en 1691, terwijl in 1698 in Amsterdam 'l'Art de voyager utilement' verscheen. Richarderie I, 6, 5. Van 1795 dateert de 'Apodemik oder die Kunst zu reisen', Leipsich 1795. Richarderie I, 12. Tezelfdertijd werd in Lyon een prijsvraag uitgeschreven over de kwestie of '...les voyages etoient véritablement un moyen de perfectionner l'éducation.' Daarop kwamen 25 antwoorden binnen. Richarderie I, 13, 14. Schudt noemt alleen al uit het bezit van één bibliotheek zo'n twintig titels over 'Apodemik' (140, 141). Voor Martin Zeiller (1589-1661) zie: ADB, Bd 44, 782-784; Schudt 24, 420; dit hfdst., noot 93. Voor Hilarius Pyrckmair: Schudt 136 e.v., 400. Voor Theodor Zwinger (1533-1588): ADB, Bd 45, 543, 544; Schudt 12, 141.

'Peregrinatio nihil aliud sit, quam *labor* invisendi & perlustrandi alienas terras, non a quibusvis, nec temere, sed ab idoneis suscipiendus.'[87] De subtiliteit van het gebruikte 'sit' ontgaat de lezer niet; dat er sprake is van 'labor' begint hij te begrijpen en van het adjectief 'idoneus' vindt hij elders een omschrijving. 'Vocamus eum aliarum terrarum idoneum perlustratorem & diligentem earum rerum observatorem, quae scitu sunt & necessariae et utiles, quiq̃ suam peregrinationem non temeritate quadam, sed utilitate publica, honestate & gloria motus prudenter instituat, neq̃ levi caussa se a proposito suo distrahi aut impediri patiatur, sed ijs rebus, quarum gratia peregrinatur, subinde sedulo invigilet.' De definitie is van Pyrckmair, die zijn opstel precies tezelfder tijd schreef als Lipsius zijn 'Epistola'.[88] Legt deze laatste de nadruk op het individuele gewin, bij Pyrckmair staat het 'ghemeene best' voorop. Maar dat is slechts een accentverschuiving; beide verhandelingen stoelen op dezelfde verheven humanistische ideeën.

Na historie en definitie komen de reisopdrachten aan de beurt. Wee degene die hierover de voorschriften leest, opgesteld door de doctor in de beide rechten Hugo Plotius of, beter, Blotius. Rond de 120 studie-objecten zullen de reiziger onderweg bezighouden. Van hem wordt antwoord verlangd op vragen die gaan van huwelijksrecht tot viswater en van oogstverwachtingen tot lokale geschiedenis. Nu is Blotius met zijn 'tabula' ook wel de meest veeleisende studiementor, maar Georgius Loysius, een vriend van Scaliger, mag met tweehonderd gedrags- en stelregels ook niet onderschat worden.[89]

Het merendeel der overige auteurs is gelukkig gematigder. Zo weten, om slechts enkelen te noemen, Franciscus Schottus en Paul Hentzner hun opgaven tot aanvaardbare omvang en eensluidendheid terug te brengen.[90] Hun presentatie moge gunstig afsteken bij die van Blotius, au fond blijven de studie-opdrachten nagenoeg dezelfde.[91] En dat is wel merkwaardig, gezien het vele dat in de loop van

87 Aldus Hieronymus Turler in zijn 'De peregrinatione et agro Neapolitano libri II'. Schudt 136, 418. Deze gids werd in 1575 in het Engels vertaald (Howard 23) en in 1591 opgenomen in 'De arte peregrinandi...'; zie voorgaande noot.

88 Pyrckmair 8, 9.

89 Plotius: Schudt 140, 408 (onder Hentzner). Zowel Schudt als Bates (35-39) schrijven Plotius, hetgeen verwarring sticht, want hij is een en dezelfde als de keizerlijke hofbibliothecaris in Wenen, Hugo Blotius of Bloot, afkomstig uit Delft (1534-1608). Blotius was zeer bereisd en had ook als praeceptor zijn sporen verdiend. Mout 62, 81; NDB, Bd 2, 316, 317. Voor Loysius zie Howard 27, 28, 206. Ook Loysius (2) geeft een definitie van de reiziger in de geest van Pyrckmair.

90 Zie p. 135. Bij Hentzner is de Tabula afgedrukt in deel D van zijn inleiding. Tussen 1610 en 1661 verschenen er van zijn 'Itinerarium' acht herdrukken. Voor Hentzner (1558-1623) zie Schudt 54, 408; Babeau 68-72; Bates 43-45. In Fr. Schottus' 'Itinerarium' (ed. 1625) staat de Tabula op p. 4^{v}, 5^{r}. In navolging van Schottus neemt ook Commelyn deze reiswetten (in het Nederlands) op, voorin zijn boek over Frankrijk. Caspar Commelyn (1636-1693), zoon van Isaac: NNBW VI, 324, 325. Voor Schottus zie dit hfdst., noot 104.

91 Ook de 'Amsterdamse Vader' brengt daarin, omstreeks 1680, geen wezenlijke vernieuwing. A'damse Vader ff 4^{r}-5^{r}.

al die decennia aan wetenswaardigheden op het gebied van land- en volkenkunde is vastgelegd, ook in de reisgidsen.

Hoe het ook zij, er is één troost (al geldt die pas vanaf 1631). De Nederlandse tourist die op pad gaat met de 'Tractatus' van de Leidse hoogleraar Thomas van Erpen, heeft aan diens handleiding tot studie oneindig veel meer dan aan het sleetse schema dat, na eerste publikatie in 1594, ruim zestig jaar later nog weer door Gijsbert van Zijll en Theodoor van Ackersdyck in hun 'Geographiae Compendium' werd opgenomen.[92]

Is de tourist eenmaal goed doordrongen van de betekenis van 'ars' en 'methodus', dan kan hij zich gaan oriënteren op de 'Lustigheden' die hij straks onderweg hoopt te aanschouwen. Reisgidsen zijn, naarmate de zeventiende eeuw verstrijkt, te kust en te keur te koop; en vaak van een uitvoerigheid, zij het niet steeds betrouwbaarheid, die vergelijkbaar is met de 'Baedeker' en de 'Guide Bleu' van drie eeuwen later. Zo bijvoorbeeld de 'Delitiae' en de 'Fidus Achates', handleidingen van Gaspar Ens en Martin Zeiller, die beiden het 'Sehenswürdige' uit alle windstreken van Europa behandelen. Ook gidsen die beperkter terrein bestreken, onder zakelijke titels als 'Peregrinatio', 'Itinerarium', 'Description', 'Travels', 'Account' en 'Wegh-wyser', of onder het intrigerend opschrift van 'Crudities' of het opwindende van 'Schatzkammer', vonden hun weg naar een reislustige lezerskring.[93]

Deze boekjes, uitgegeven in een handzaam 8° of 12° formaat, bevatten een schat aan informatie over reisroutes, logementen, middelen van vervoer, prijzen, kosmografische en geografische bijzonderheden, plaatsbeschrijvingen, vellen vol details van bezienswaardigheden, historische excursen, epigrafische opschriften, paragrafen over staatsinrichting en rechtspraak, over godsdienst, folklore, munttafels met omrekeningswaarden van de vele geldsoorten die in omloop waren - aan alles is gedacht. Ook aan praktische wenken. Zo zijn er schrijvers die behulpzaam zijn bij het pakken der bagage. Daarin mogen een zonnewijzer (zakformaat), verrekijker, kompas, een talengidsje en schrijfpapier voor het maken van reisnotities niet ontbreken; zo min als een rotting die, in voeten verdeeld, goede diensten zal bewijzen bij uitpassen en opmeten onderweg. Van een breedgerande hoed tegen zuidelijke zonnestralen zal de reiziger evenveel plezier hebben als van '...een zyde kap... met een armosyne zyde masque daar

92 Voor Erpenius zie hfdst. V, 136 e.v. De 'Cautiones et Leges' staan in Van Zyll 471-474. Zie verder dit hfdst., noot 107.

93 Voor Ens (betr. Italië) zie Schudt 23; Bates 49. Voor diens andere 'Deliciae': Richarderie II, III; Cox III. Van Zeillers 'Fidus Achates' bezit de U.B. Amsterdam een exemplaar met opdracht aan Gerard Schaap; een andere uitgave van Zeiller: Stuck I, 322-324. 'Crudities' is de titel van het reisverhaal van Thomas Coryat uit 1611. Uitvoerig over hem o.a. Trease 52-63. Voor volledige titel van de 'Neue und vollkommene Schatzkammer': Schudt 407. Voor bespreking der gidsen over Italië: Schudt 18-32 en passim. Voor hetgeen daarvan in de Nederlanden gepubliceerd werd: Luydjens.

3. Van Zinzerling's reisgids voor Frankrijk - door Erpenius warm aanbevolen - werd door touristen en naschrijvers druk gebruik gemaakt.

boven vast aangenayt, daar floerse oogen in staan', die hem in de bergen moet beschermen tegen jachtsneeuw.[94]

Anderen, eveneens bezorgd voor lichamelijk welzijn, manen de reiziger toch vooral eigen kok en eigen heelmeester te zijn. Zij raden hem '...met Achilles de kookkunst te oeffenen' en schrijven speciale recepten voor hem uit, remedies tegen allerhand infecties, tegen uitdroging, tegen vergiftiging en tegen de pest.[95]

Het aantal uitgaven moet in de honderden gelopen hebben; een indrukwekkend getuigenis van de grote markt voor dit genre lectuur, met een lezersbestand dat zich blijkbaar weinig bekommerde om oorspronkelijkheid of recente datum der informatie.[96] Want veel van het gebodene was een kunstig vlechtwerk van oudere publikaties. Een methode van compileren die echter even respectabel was als het naschrijven, ontlenen, omwerken of vertalen van andermans werk gebruikelijk. Zo prijst Olivier de Varenne in 1639 dan ook onbeschroomd zijn geesteskind 'Le voyage de France' aan als een verbeterde, moderne versie van het werk van een ouder auteur, terwijl hij in feite nauwgezet volgt in het voetspoor van Jodocus Sincerus' 'Itinerarium Galliae', zijn adviezen voor studie onderweg vrijwel letterlijk ontleent aan Erpenius en in zijn voorrede getrouwelijk Lipsius nazegt.[97] Misschien beleefde de Varennes boek juist door dat leunen op voortreffelijke voorgangers en het nauwkeurig vertalen der kern van Lipsius' betoog met '...acquerir... de la prudence mesme civile' liefst acht herdrukken.[98]

Op zijn beurt wordt De Varenne nageschreven door Louis Coulon, evenals Ens en Zeiller een soort 'Baedeker'. Beider werk, Coulons 'L'Ulysse françois' en De Varennes 'Voyage', lag in Parijs uitgestald in de winkelgalerij van 'le Palais', het hof van justitie, waar de touristen graag hun boeken kochten.[99] Wie daar een reisgids voor Frankrijk zocht, zou ze eigenlijk allebei moeten aanschaffen. De Varenne als gids voor Frankrijk en Coulon als 'guide' in Parijs. Want waar De

94 Erpenius 24-26; A'damse Vader ff 1-2, 3^{v}. Andrew Boorde, 'Introduction of Knowledge' van 1547 behelst - behalve summiere bijzonderheden over ieder land van Europa (en enkele daarbuiten), een berijmde typering van de diverse volksaarden en een opsomming van gangbare muntsoorten - ook een aantal praktische zinnetjes voor gebruik buitenslands. Zo wordt 'hoe maakt U het' in het Italiaans en in het Spaans 'Quo modo stat cum vostro corps.' Introduction 180, 201. Zie ook Bates 26, 50, 51.

95 Commelyn, Reys-wetten (niet gepagineerd); Van Zyll 472, 473.

96 Bates (389) schrijft dat in zijn tijd de Marsh bibliotheek in Dublin tientallen van dergelijke gidsen bezat.

97 Zie hfdst. II, noot 105; Babeau 91-92. Voor Sincerus zie dit hfdst., noot 101.

98 Het exemplaar van de vierde druk (verschenen te Rouen) in de Thysiana te Leiden is vermoedelijk gekocht door Johannes Thijs tijdens zijn verblijf te Caen in 1647. 'Le voyage de France', in 1645 te Rouen gekocht door Johan de Witt, is waarschijnlijk ook de gids van De Varenne. Cioranescu III noemt als auteur van de 'Voyage' Claude de Varennes (?-1660).

99 Voor Le Palais zie hfdst. V, 189.

Varenne Parijs stiefmoederlijk bedeelt, daar laat Coulon zijn Ulysses een uitvoerige rondgang maken langs alle ‘merveilles’ van de hoofdstad.[100]

Sincerus schrikt terug voor zo'n immense opgave. Hij beperkt zich tot zo'n dertien bladzijden Parijs, die hij voor 99 procent ontleent aan Merula, zoals hij trouwens zelf ook aangeeft, en verder verwijst hij naar Belleforest. Maar buiten de hoofdstad kon een toerist op ‘grand tour’ door Frankrijk, zich geheel op hem verlaten; toen hij zijn ‘Itinerarium’ publiceerde, had hij net een zwerftocht van vier jaar door het land achter de rug. Sincerus' plaatsbeschrijvingen zijn uitvoerig en vaak aangevuld met praktische wenken ten gerieve van de vreemdelingen voor wie het boek speciaal bedoeld was. Ook voor Genève en zuidoost Engeland was hij een bruikbaar leidsman.[101]

Of behalve Johannes Thijs, Gijsbert de With en Johan de Witt ook andere Nederlandse touristen werk van één dezer drie deskundigen kochten? Het moet haast wel, gezien het feit dat Van Erpen in zijn ‘Tractatus’ het ‘Itinerarium’ van Sincerus aanprees als gids voor Frankrijk. Bovendien werden nog twintig jaar later in Amsterdam kort na elkaar twee herdrukken op de markt gebracht.[102] Weer een andere gids voor Frankrijk, geschreven door Abraham Gölnitz, werd door Gijsbert de With en Coenraad Ruysch gekocht. Misschien viel juist deze ‘Ulysses Belgico-Gallico’ Nederlandse touristen op, omdat die in Leiden geschreven en gepubliceerd was.[103] Voor De With was dit boekje een kostelijke bron van informatie op zijn tocht door westelijk Frankrijk en Ruysch vergeleek, vooral in het Zuiden, voortdurend hetgeen hij zag, met wat Gölnitz vertelde.

Maar zolang niet eens bekend is of iemand en zo ja wie, zich een exemplaar aanschafte van de ‘Lustigheden van Vranckrijck en Engeland’, een gids die al vanaf 1619 in Nederland verkrijgbaar was, of wie der touristen naderhand Caspar Commelyns ‘Beschryvinge van Vrankrijk’ kocht, zolang heeft een verdere opsomming van titels geen zin.

Wat Italië betreft zijn de touristen iets minder karig met informatie. Hooft en Huygens gebruikten daar allebei een Franse gids, waarin een zekere Sr de Villamont, op weg naar Jeruzalem, op levendige wijze zijn reisindrukken van Italië weergaf. Daarnaast bezat Hooft, en naderhand zijn zoon, ook het ‘Itinerarium Italiae’, de eerste ‘Baedeker’ voor dit land, door de Antwerpse

100 Voor Coulon (1605-1664), die met zijn ‘Fidèle Conducteur’ geheel Europa bestreek, zie: DBF IX, 913; Babeau 86-91.

101 Jodocus Sincerus (Zinzerling) (1580-±1620): Babeau 75-79; ADB, Bd 45, 357, 358; Bientjes o.a. 30, 31. Gijsbert de With verwijst naar Sincerus o.a. op f 69^{v}.

102 Erpenius 7, 25. Herdrukken van Sincerus in Nederland: Amsterdam 1649, 1655, 1656. Gerard Hinloopen vindt ‘het reijsboekje van Vrankrijk gedrukt bij Nicolaas van Ravesteijn a^{o} 1647 tot Amsterdam’ de beste gids (f 2^{v}). Hij zal doelen op de eerste druk van de ‘Wegh-wyser... door Vranckryck’: zie overzicht C.

103 Abraham Gölnitz (?-na 1642): Babeau 79-84; NBG t. 19; Gölnitz bij Thijs 11; bij De With o.a. ff 21^{r}, 60^{v}, 104^{r}; bij Ruysch II, ff 132^{r}, 133^{v}, 135^{r}, 140^{r}. Louis Coulon (1605-1664) vertaalde Gölnitz' ‘Ulysses’ in het Frans (Paris 1643): NBF t. 11.

raadsheer Franciscus Schottus vlijtig nageschreven uit de ‘Hercules Prodicius’ van de Nederlander Stephanus Pighius.[104]

Hooft en anderen na hem, hadden in Venetië veel plezier van ‘Cose rare di Venetia’ en Jan Merens kocht daarvan een Romeinse tegenhanger, het ‘Italaens boeckxken, genaemt Le cose maravigllose de l'Alma Citta di Roma’.[105] Aernout Hooft, François van Sommelsdyck en Coenraad Ruysch prefereerden ‘Roma antiqua et moderna’, hoewel zij ook uit de voeten zouden kunnen met de Hollandse editie van ‘Roma Illustrata’, in het jubeljaar 1650 in Leiden gepubliceerd.[106]

Het is verder heel goed denkbaar dat in de tweede helft der zeventiende eeuw èn de ‘Geographiae Compendium’ voor Italië èn de ‘Wegh-wyser door Italien’, beide gidsen weer een collage van het werk van voorgangers, de aandacht trokken van Nederlandse touristen, want ook die handleidingen waren uitgaven van eigen bodem.[107] Maar al met al, het blijven gissingen.

Een globaal reisschema is opgesteld, dagtrajecten en afstanden zijn berekend, de koffers gepakt. Aanbevelingsbrieven zijn dankbaar in ontvangst genomen, lijsten

104 Villamont bij P.C. Hooft 429; bij C. Huygens: zie hfdst. IV, noot 136; Schudt o.a. 49, 419. Fr. Schottus bij P.C. Hooft 429; bij A. Hooft o.a. ff 46^{r}, 49^{v}, 50^{r}. Voor Fr. Schottus zie Schudt 21, 22, 416 en vooral het artikel van E.S. de Beer, die de ingewikkelde geschiedenis van auteurschap en ontleningen ontrafelt. Voor de Nederlander Stephanus Vinandus Pighius zie NNBW X, 733, 734. Van Buchell verwijst herhaaldelijk naar Pighius, vooral rond Napels. Zo ook Schudt 46, 47, 414. De A'damse Vader beveelt ‘Le voyage d'Italie’ van Richard Lassels aan (f 34^{r}). Dit was waarschijnlijk de Franse vertaling uit 1671 van de oorspronkelijke Engelse uitgave van 1670. Schudt 80, 81, 410. Lassels is de auteur van de veel geciteerde zin over Tour en Gyro. Zie hfdst. I, 2. Aernout Hooft gebruikte ook ‘Teatro delle Città d'Italia, con le sue figure’, Vicenza 1616. Journaal f 9^{v}. Hij zette ook een editie van de beroemde pelgrimsgids, de ‘Mirabilia urbis Romae’, op zijn literatuurlijstje (f 10^{v}) evenals een boekje over de oudheden van Rome en een over die van Pozzuolo (f 15^{v}). Over de Mirabilia-gidsen uitvoerig Schudt, Guide.

105 P.C. Hooft 426; Merens 138; Schudt, Guide 19-34, 207.

106 Van Aerssen 186, 187; A. Hooft f 78^{r}; Ruysch f 50^{r}. Schudt, Guide 46-48, 246 e.v. Ruysch gebruikte in Venetië ‘Le cose notabili di Venetia’ (II, f 104^{r}). De A'damse Vader beveelt ‘La ville & Republique de Venise’ van St Didier aan (f 34^{r}). Voor ‘Roma Illustrata’ zie Schudt, Guide 149, 417. In Rome gebruikte Ruysch, evenals Van Eminga, ‘Studio di pittura, scultura ed architettura’ van Filippo Titi. Ruysch II, f 44^{r}; Van Eminga f 49^{v}. Schudt, Guide 48. Ruysch had in Italië ook bij zich Balthasar de Monconys' ‘Journal des voyages...’ van 1665 (II, f 6^{r}). De van der Dussens raadpleegden de ‘Nouveau voyage d'Italie...’ van Maximilien Misson. Volledige titels: Schudt 412. De voorkeur voor deze of gene reisgids zal wel mede bepaald zijn door het formaat van het boek.

107 De eerste editie van het ‘Compendium’ van 1650 is opgedragen aan Elbertus Goykens (een van de reisvrienden van Aernout Hooft in Italië en Frankrijk, in diens journaal genoemd op ff 88^{v}, 117^{v}, 121^{v}, 136^{v}), in de verwachting ‘ut cum doctrina singularem quandam prudentiam, multarumque rerum experientiam conjugas, quibus aliquando tibi tuisque atque adeo toti Reipublicae nostrae ornamento esse possis’. Deze opdracht staat op de pagina die volgt op het titelblad. De U.B. Leiden bezit een exemplaar afkomstig uit de bibliotheek van Isaac Vossius. Voor Van den Bos (1610-1698), conrector der Latijnse school in Dordrecht, en zijn ‘Wegh-wyser door Italien...’, waarin ook Hoofts Rijmbrief uit Florence is opgenomen: Hoogewerff, Dichters 105-109; Schudt 129, 401; NNBW IV, 231, 232.

met namen van logementen zijn aangelegd en adressen van bankiers zorgvuldig genoteerd.[108] Vooral dat laatste is van groot belang, want de bankiers immers zullen 'de reisende man' onderweg de nodige gelden moeten fourneren. De nódige... in dit woord ligt heel de precaire kwestie der financiering van de Groote Tour besloten. Hoe groot diende een reistoelage te zijn en in welke vorm kon die het beste en veiligste worden meegegeven? Op de eerste vraag is natuurlijk geen zinnig antwoord te geven. De grootte van een toelage is immers uitkomst van een optelsom waarin allerlei variabele gegevens meespelen, als materiële welstand, statie van reizen (met of zonder knecht, gouverneur, eigen paard of equipage), duur van de tocht en verschillen in valuta. Ter illustratie van die onmacht diene de sommen gelds uitgegeven door twee Hollandse touristen, die slechts acht jaar na elkaar een tijdlang in Parijs verbleven. Willem Barnevelt meent in alle oprechtheid dat hij in Parijs onmogelijk van minder dan 200 écu's per maand kan rondkomen, terwijl in 1600 Ernst Brinck, de burgemeesterszoon uit Harderwijk, van ongeveer 800 gulden alle onkosten betaalde van zijn gehele reis van 27 maanden, waarvan hij er zestien te Parijs doorbracht! Maar de één had dan ook, als gentilhomme ordinaire van de Franse koning een bepaalde staat te voeren, terwijl de ander, als soldaat in 's konings lijfwacht, op bescheidener voet kon leven.[109]

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat vóór aanvang van de reis vader en zoon een financiële overeenkomst sloten, waarbij enerzijds toezegging gedaan werd van een redelijke maandelijkse toelage en anderzijds de belofte gegeven van een zuinig beheer der penningen. Maar alle goede afspraken ten spijt, valt er toch in de correspondentie tussen 'thuis' en zoon-en-route menigmaal geprikkeldheid en wrevel te bespeuren, die steevast teruggevoerd kan worden op twee onderwerpen: gedrag en geld. Want onveranderlijk blijken de kosten van een reis hoger uit te vallen dan thuis geraamd was. Of men nu de brieven leest van Constantijn Huygens uit Engeland in 1618, van zijn zoon Christiaan uit Frankrijk in 1655, van Willem van den Vondel, in 1625 vanuit Italië geschreven, of van Wicher Pott, zestig jaar later vanuit Engeland naar Groningen gestuurd, steeds staat hun 'duur' tegenover het 'zuinig aan' van thuis.[110] Zelden zal deze kwestie zo hoog zijn opge-

108 Van al deze besognes geeft het journaal van Aernout Hooft een duidelijke indruk. A. Hooft ff 7^{v}, 9^{r}-20^{v}, 190^{r}-192^{r}, 195^{r}.

109 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 5 maart 1609. Van Aerssen had aanvankelijk berekend dat Willem, met twee knechten en een paard, genoeg zou hebben aan 400 à 500 écu 's jaars. Maar, voorspelde de gezant, dat zou anders worden indien Willem in hofdienst zou treden. Brief van 9 febr. 1608. Toen dit inderdaad een half jaar later gebeurde, liepen de kosten zeer hoog op: Willem moest veel meer personeel aannemen, meer paarden houden en zijn eigen huishouding bekostigen. Brief van 4 aug. 1608. Zie verder hfdst. VI, 210. Ernst Brinck kreeg 4 kronen per maand als soldij. Van Rappard 23, 24, 26. De Franse kroon was toen 4 gulden en 8 stuiver waard.

110 C. Huygens, brieven aan zijn ouders, Londen, 6/16 juni, 12/22, 4/14 juli, 19/29 juli 1618. Briefw. 1, 21, 23, 26, 29. Chr. Huygens: dit hfdst. 83; Willem Vondel: hfdst. IV, 102, 103. W. Pott, brief uit Londen, 3/13 aug. 1684. Hij had becijferd dat hij 1 pond sterling per week nodig zou hebben. Brief uit Londen, 27 juni/7 juli 1684. - Deze passage - duur tegenover zuinig - zou er aanzienlijk bij gewonnen hebben, wanneer ook gegevens over inkomsten der ouders verwerkt hadden kunnen worden. Frijhoff, die opmerkt dat de geschiedenis van salarissen en inkomsten nog geschreven moet worden (zeker met betrekking tot de zeventiende eeuw), verstrekt daartoe een aantal gegevens, die echter geen betrekking hebben op de kringen waarin de touristen thuishoren. Frijhoff, Gradués 62 e.v.

lopen als bij die ene kleinzoon van prins Maurits, Willem Adriaan van Nassau-Odijk. Deze maakte het met ‘geld-quisten’ in Parijs zo bont, dat zijn familie in Holland de handen geheel van hem aftrok en het er op aan liet komen dat hij wegens wanbetaling de stad moest worden uitgesmokkeld.[111]

Van stopzetting van de toelage was bij Johan Huydecoper geen sprake; tijdens zijn Groote Tour werd hij zeker niet ‘gedestitueerd’. Maar Papa's toespelingen op inkrimping der toegezegde gelden waren meer dan voldoende aanleiding tot langdurig gekrakeel over de financiën. Speciaal in de maanden dat Johan in Genève overwintert, wordt er gekibbeld over de grootte der jaarlijkse toelage. Johan stelt zich daarbij heftig te weer tegen zijn vaders bitse berispingen en diens ‘casus positionis’ van vermindering der toelage. Als ik maar de helft van mijn jaargeld te verwachten heb, schrijft hij, ‘...soo sou ick hier wel mijn fluijt bij de hant mogen nemen om uijt leren te gaen, en winnen soo de kosten, van mijne paarden, en dunckt het U ed te veel te sijn 3000 gulden sjaers hollants gelt ofte 300 gulden smaents, ick wil U ed. niet bedriegen, want daer schiet soo niet veel over, 't is al gelt buijtenslants’ en als ik dan ook nog horloges voor U en cadeautjes voor mijn zusters moet kopen, dan kom ik nauwelijks uit. Bovendien heb ik altijd begrepen dat er U veel aan gelegen was mij ‘met fatsoen’ te laten reizen. Als het werkelijk niet anders kan, dan zal ik met minder genoegen moeten nemen, maar ‘...ist U ed. sin mijn volgens U ed qualiteijt de landen te laten besien, soo moet ick: 1: Pistool daegs hebben’ besluit hij ferm.[112] Niet anders of meer, dan oorspronkelijk hem was toegezegd.

Maar daarmee gaf Papa zich nog niet gewonnen; de boze brieven gaan onverminderd voort. In antwoord op een zoveelste epistel met onvriendelijkheden en dreigementen over kort houden, reageert Johan met de opmerking dat hij er dan de voorkeur aan geeft om naar huis terug te komen. Maar onderwijl doet hij zijn beklag bij zijn zuster. Ik voel me ellendig, vertrouwt hij haar toe; ik lijd aan ‘binnekoorsen en andere quelling’, ik loop er bij als een bedelaar, nog steeds in dat ene kleed, destijds in Parijs gemaakt, kortom ik ben erg gedeprimeerd, ‘Doch siende dat ick gedestitueert wort van gelt, sijnde noch het geen dat U E vader mijn heeft toegelegt te weten 3000 gulden Frans gelt, sijnde 2400 hollants gelt, sal ick genootsaeckt sijn als sijnde in de grootste extremiteijt, soo dra ick aen de beterhant sal gekomen sijn, een remedi te soeken die U Es vader en mijn niet seer aengenaem sullen sijn want het is mijn en aldewarelt onmogelijck om op die som mijn exarcitiën [te doen] en 2 paerden te houden, mijn ondertussen opt

111 Zie dit hfdst., noot 52 en Chr. Huygens, Oeuvres III, 369; XXII, 745.
112 Brieven uit Genève, 29 jan., 2 en 23 maart, 29 april 1648.

hoogst beklagende, dat ick den tijt van mijn leven, soo melancolijk en bedroeft moet passeren'.[113] Deze klaagzang, slimme zet, heeft de gewenste uitwerking. Zusje, oprecht begaan met haar broers benarde situatie, stapt resoluut naar Papa en weet hem te vermurwen. Vanuit Amsterdam worden twee kredietbrieven naar Genève verzonden en de ontvangst wordt dankbaar bevestigd. Enkele dagen later vertrekt Johan uit Genève naar Grenoble om op aandrang van zijn vader 'met mijne neven [Van Gheel] de grooten tour te doen.' En vanaf deze tijd blijft de financiële barometer bestendig mooi weer aanwijzen![114]

Als toelage voor een tourist die omstreeks het midden der zeventiende eeuw de educatiereis maakte, daarbij in Frankrijk en Genève een knecht en eigen paarden hield en bovendien de 'exercitiën' naar behoren wilde doen, diende volgens Johan Huydecoper één pistool, dus ongeveer tien gulden per dag te worden uitgelegd. Dat had hij, wat hemzelf betrof, heel aardig becijferd. Want uit de 'Calculatie vant geen anno 1648 heb getrockken' blijkt dat hij (na aftrek van geschenken naar huis gezonden) 333 pistolen en 7 'cardescus' had verteerd.[115]

Voor een antwoord op de vraag of die ene pistool per dag nu inderdaad als een algemeen gemiddelde voor die jaren mag worden beschouwd, zou men te rade kunnen gaan bij Johannes Thijs en Johan de Witt, tijdgenoten-op-reis van Johan Huydecoper, die hun boekhoudkundige erfenis gelukkig niet zo ingewikkeld hebben als hun Amsterdamse naamgenoot. Uit de administratie der goederen van Johannes Thijs blijkt dat deze in twaalf maanden - tussen zijn tijd van aankomst in Parijs, in april 1647, en begin april 1648 - veertien wissels trok van elk 300 gulden.[116] Dat zou betekenen dat hij, net als Huydecoper, per maand ruim driehonderd gulden uitgaf, een bedrag waarvan hij goed leefde, hij hield een knecht, hij kon er in Parijs de 'exercices' van bekostigen en op uitgaven voor zijn garderobe behoefde hij evenmin te beknibbelen.[117]

Johan en Cornelis de Witt namen gedurende hun winter in Parijs maandelijks 400 gulden op. Het berekenen van het totaal hunner uitgaven in Frankrijk - de

113 Huydecoper aan zijn zuster, Genève, 7 april 1648. In de brief van 29 januari was sprake van 3000 gulden Hòllands geld.

114 Ontvangst van de kredietbrieven: Huydecoper aan zijn vader, Genève, 29 april 1648. Vertrek naar Frankrijk: Huydecoper aan zijn zwager, Genève, 1 mei 1648. De neven Van Gheel, Daniël en Johannes, waren juist teruggekomen uit Italië. Den Tex nrs 437, 438.

115 Bij die calculatie moet men maar over het hoofd zien dat hij op 30 dec. 1648 nog eens 490 gulden, ongeveer 49 pistolen opnam, voor betalingen over de voorafgaande maanden. Hij noteert in Genève dat hij daar kas zal houden in florijnen, waarvan er naar zijn zeggen 35 in 1 pistool gaan (aantekening volgende op een brief van 8 jan. 1648). Over de ingewikkeldheid van zijn lijsten van 'uytgift' zie hfdst. IV, 128, 129. Als omrekeningswaarde van 1 pistool, 1 'cardescu' en 1 florijn in Nederlands geld gold, grof gerekend, respectievelijk 10 gulden, 1 gulden en één derde gulden. Zie ook hfdst. IV, noot 132.

116 Thijs 119-121. De laatste drie, vanaf de wissel getrokken in Calais, zijn niet inbegrepen want die hebben betrekking op uitgaven in Engeland.

117 Bovendien bekostigde hij, geheel of gedeeltelijk, de reis van zijn metgezel Job Ludolf. Thijs 14, 15.

grote tour inbegrepen - kost meer hoofdbrekens. Wie daarin geïnteresseerd is dient een vellenlange optelsom te maken van alle uitgaven, groot en klein, die Johan op zijn kleine kladjournaal-blaadjes noteerde.[118] Er staan ook gegevens ter beschikking van kosten die gemoeid waren met de 'kleene tour', de rondreis door het Loire-gebied. Johan Huydecoper maakte die tocht in gezelschap van neef Schaap, met eigen paarden en personeel. Johan trok voor deze tocht van veertien dagen 80 gulden uit, waarvan hij zelfs nog iets overhield.[119]

Christiaan en Lodewijk Huygens maakten diezelfde kleine tour in iets uitvoeriger versie. Zij waren ruim vijf weken onderweg en gaven ieder 300 francs uit. Geen overdreven bedrag, zoals Christiaan zijn vader probeerde duidelijk te maken, want de kosten van hun 'lettres de licence' waren daarbij inbegrepen.[120] En die beliepen al gauw vijftig tot zestig gulden. Broer Constantijn had voor zijn licentiaatsbul, ook in Angers, 51 gulden en 12 stuivers betaald en Thijs had zelfs 62 gulden neergeteld voor dit academisch diploma.[121]

'Il Signor Padre' moest vooral niet de indruk krijgen dat zijn zoons in Frankrijk het geld over de balk gooiden. Christiaan en Lodewijk hadden aan het einde van die tour nog maar net genoeg voor de terugtocht naar Parijs. Ze verhuisden daar meteen naar een goedkoper pension. '...toute chose est chere icy' had Christiaan zijn vader al verzekerd, nog vóór hij de Loire-tocht ging maken. We logeren dan wel in een pension dat doorgaat voor één van de beste van de stad, maar uitzien naar iets eenvoudigers zoudt U, als U zelf een kijkje kwam nemen, ons nooit aanraden.[122]

Tot verhuizen was het dan toch gekomen, na de Loire-tour, maar veel verlichting der lasten had het niet betekend. Wij hebben bij onze vrienden de reputatie 'assez bons menagers' te zijn, maar we zijn nu toch weer zeer krap bij kas, moet Christiaan in oktober naar Den Haag schrijven. Wanneer U ons opdraagt zoveel visites te maken, dan impliceert dat echter nieuwe uitgaven '...pour hanter les hommes de qualitè il en faut passer par là.' Lodewijk en hij zouden over ruimer middelen moeten beschikken, wilden zij nog veel langer in Parijs blijven om er 'the season' mee te maken en het hof te zien. Het plezier

118 Het ging vermoedelijk om Nederlandse guldens. Ze namen deze op bij Johan Hoeufft (1578-1651), koopman, bankier en commissaris der Staten-Generaal in Parijs: Heringa 27; NNBW VII, 597; hfdst. IV, noot 123. Die optelling zal vermoedelijk geen betrouwbare uitkomst geven; waarschijnlijk zijn de boekjes niet compleet.

119 'Den IX October uyt Saulmur vertrockken om den kleenen tour te doen ende van de 300 gulden 80 mede genomen'. Neef Schaap: waarschijnlijk Theodricus Schaap uit Amsterdam, imm. Orléans 17-6-1648 (vriendelijke mededeling Mw Ridderikhoff).

120 Chr. Huygens, Oeuvres I, 349. Het blijkt dat Lodewijk begin augustus in Orléans een licentiaatsexamen deed. Frijhoff, Gradués 36. Christiaan nam zijn licentiaatsbul enige weken later te Angers in ontvangst. Een doctorsbul kostte meer dan 100 gulden. Zie hfdst. V, 146, 149.

121 C. Huygens jr 115. Thijs, Reysboeck f 35^{v}.

122 Chr. Huygens, Oeuvres I, 344.

daarvan woog echter zijns inziens niet op tegen de extra kosten; hij had er vrede mee dat Lodewijk en hij voordien werden teruggeroepen naar Den Haag. Wat hem echter stak, was zijn vaders berekening der reiskosten van 1000 francs per maand. Werkelijk, Mon Pere, het bedrag dat wij van neef Doubleth leenden inbegrepen - Lodewijk en ik hebben nooit meer in handen gehad dan 4000 francs voor deze reis van meer dan zes maanden.[123]

De twee broers hadden het misschien wat krapper dan anderen; neef Philips moest hen een enkele keer voorschieten, maar van schulden of klaplopen was geen sprake. Tot dat laatste had één van Christiaans jongere vrienden, Jan van Ruytenburg, heer van Vlaardingen, wel zijn toevlucht moeten nemen. De schommelingen in jonker Jantie's financiële fortuin konden de vrienden aflezen aan de manier waarop deze zich door Parijs bewoog. Reed hij in een karos dan had hij net een wissel van huis ontvangen, liet hij zich dragen in een chaise, dan stonden zijn papieren al wat lager. Was hij 'sans le sou', dan ging hij te voet en liep, in afwachting van beter tijden, de deur plat bij de Hollandse ambassadeur om daar aan tafel het 'vrye kossie' te halen, zoals hij vergenoegd aan Christiaan vertelde.[124] Altijd nog een verkieselijker manier om in Parijs het hoofd boven water te houden dan schulden maken à la de heer van Odijk. Maar genoeg over de duurte van Parijs.

Financiële gegevens over een verblijf in Italië zijn bijzonder schaars en er is zelfs met kunst en vliegwerk geen aannemelijk bedrag samen te flansen voor de kosten van een volledige gyro.

Als Johan Huydecoper schrijft dat hij in Italië genoeg denkt te hebben aan een jaarlijkse toelage van 1500 gulden dan is dat hoogst waarschijnlijk een veel te laag bedrag, dat hij alleen maar noemt om zijn vader, wat betreft financiële bezwaren tegen bezoek aan Italië, de wind uit de zeilen te nemen. Die 1500 gulden spendeert Willem Barnevelt in hooguit twee maanden, als hij begin februari 1610 vanuit Padua naar Rome en Napels gaat.[125] Maar het ene bedrag is even fictief als het andere onbetrouwbaar. Geen van beide lijkt aanvaardbaar ter berekening van een gemiddelde.

Al mankeert het dan aan voldoende gegevens om te besommen welk bedrag een volledige gyro beliep, er zijn wel reële cijfers voor het Italiaanse equivalent van de Franse kleine tour: elke tourist die destijds de 'antiquiteiten' van Napels en omstreken wilde zien, wist dat hij een dergelijke 'klassieken-tour' in Rome moest

123 Ibid. Brieven van 15 okt. en 26 nov. 1655. Oeuvres I, 356, 367. De Franse franc gerekend tegen iets meer dan een Nederlandse gulden.

124 Christiaan aan Constantijn, Parijs, 4 febr. 1661. Oeuvres III, 232. Jan van Ruytenburg, heer van Vlaerdingen (1635-1719), hoogheemraad van Delfland, etc.: Elias I, 426.

125 Op 26 april 1610 neemt hij 1498 gulden en 15 stuiver op, voor de reis naar Rome en Napels (die hij dan al achter de rug heeft), bij Melchior Quingetti, bankier-koopman in Venetië. Archief Staten van Holland nà 1576, nr 85, 17. De nrs 15, 16, 18, 19 betreffen eveneens opname van geld bij deze bankier. Ook Schudt 161, 162 kan geen gemiddelde berekenen voor kosten van een gyro.

bespreken. Zo telde Willem van den Vondel, die in 1625 deze tocht maakte die achttien dagen duurde, daarvoor 50 goudgulden neer.[126]

Ongeveer 25 jaar later, toen de organisatoren van de Napelse tour uit ervaring wisten dat het gros der touristen alle mirabilia van het Zuiden ook wel in veertien dagen konden bekijken, vroegen zij voor deze excursie 15 écus, alles inbegrepen.[127]

Voordat deze onbevredigende rubriek van budgettair mengelwerk kan worden afgesloten, moet nog een paragraaf gewijd worden aan de tweede vraag in het begin van deze financiële rubriek opgeworpen: Wat was de veiligste manier om een reistoelage mee te geven of na te zenden?

Gaf de grootte der toelage steeds weer aanleiding tot irritatie en geschil, over de vraag of een reiziger baar geld dan wel 'brief-geld' bij zich zou steken, waren belanghebbenden het roerend eens. Baargeld op zak hebben was in principe uit den boze, hoewel in de praktijk soms onvermijdelijk. Maar de reiziger was dan wel zo verstandig de hoeveelheid tot het minimum te beperken; de kans op beroving was alom aanwezig, het risico van uitplundering niet te verwaarlozen.

In de kwestie of dit 'brief-geld' nu moest bestaan uit wissel- dan wel kredietbrieven, stonden partijen opnieuw tegenover elkaar. Ouders waren vaak geporteerd voor het eerste, de touristen zelf gaven de voorkeur aan de tweede vorm van geldvoorziening. Voor beider standpunt viel iets te zeggen, zoals blijkt uit het geharrewar tussen Johan Huydecoper en zijn vader. In dezelfde brief waarin deze zijn vader herinnert aan oorspronkelijke toezeggingen, dringt hij aan op het overschakelen van wissels op kredietbrieven. Johan zit om geld verlegen, maant zijn vader de eerstvolgende wissel wat royaler uit te schrijven en verzucht dan dat hij veel liever een kredietbrief zou hebben '...nademael de wisselbrieven, soo iongensachtich schijnen, en of men door de limitatie van dien als scheen gemuijlbant te sijn om niet meer te treckken'.[128] Bovendien raken wissels onderweg nogal eens zoek of komen niet op tijd aan. Het zijn allemaal klemmende argumenten; dat schijnt ook burgemeester Huydecoper te denken, want Johan wint het pleit. Voortaan kan hij met kredietbrieven werken.

Kasboeken en cijferlijsten gaan nu terug in de la. Na bedachtzaam wikken en wegen zijn alle voorbereidende maatregelen getroffen die succes en profijt van de

126 Willem van den Vondel aan zijn broer Joost, Rome, 15 maart 1625. Sterck 46, 47. Een zilveren goudgulden was 28 stuiver, maar een Nederlandse goudgulden was 3 gulden en 2 stuiver waard. Zie ook hfdst. IV, 131, 132.

127 Van Aerssen 200. Eén Franse écu was ongeveer 3 Nederlandse gulden en stond ongeveer gelijk aan een Italiaanse scudo.

128 Huydecoper aan zijn vader, Genève, 29 jan. 1648. Toch raadt Marganetti voor het reizen in Italië juist wèl het gebruik van wissels, 'polize di Cambio' aan, voldoende voor vier à zes dagen, gaande van de ene stad naar de andere. Want anders, zo waarschuwt hij Aernout Hooft, wekt ge de indruk rijk te zijn en loopt ge kans op beroving (f 6^{r}). Ruysch werkt met dit systeem, zie bijv. II, ff 13^{v}, 20^{r}.

Groote Tour moeten verzekeren. De tijd voor vertrek van huis lijkt nu toch eindelijk aangebroken.

'Ibimus, ibimus.'[129] Toch moet de jongeman nog éven geduld hebben. Want op de drempel dient een laatste woord van vermaan gesproken te worden. Dit kan vervat zijn in het behartenswaardige 'Hebt een open aensicht, een spaersame tong' en een gheslooten hert', of in het breedsprakiger:

> 'Waer gy oyt gaet of henen treckt
> Houd staeg uw beurs en hert bedekt;
> En meld niet door een lossen praet
> Van waer gy komt of henen gaet,
> En min noch wat uw herte jaegt;
> Want dat heeft menig man beklaegt.
> Sie! waermen gaet, of waermen reyst,
> Noyt dient geseyt al watmen peyst;
> Een heusche mont is altijt goet,
> Doch meest voor een die reysen moet.'[130]

Maar belangrijker is, dat de tourist nog eens goed ingescherpt krijgt wat de wezenlijke drijfveer is van zijn 'Pelgrimagie'. Treffend zijn de bewoordingen die Constantijn Huygens daarvoor kiest ter gelegenheid van het vertrek van één zijner zonen: 'Mon fils Ludovicq', zo houdt zijn vader hem voor, 'se souviendra, que ce n'est pas pour se divertir que je luy laisse faire ce voyage, mais pour apprendre et revenir plus sçavant qu'il ne part d'icy; et ce en moins de temps que ne fait la jeusnesse ordinaire de ce païs, qui s'amuse à des sottises, au lieu d'estudier ce qui la peut rendre capable du service de sa patrie.'[131]

Na precisering van gedrag en studie-objecten onderweg, besluit Constantijn-père deze 'Instruction' met een beroep op Lodewijks goede inborst en een bede tot behouden terugkomst: 'De ce qui me peut estre eschappé dans la haste où j'escris ce mémoire, je m'en remets à sa prudence et au bon naturel qui a tousiours paru en luy, priant Dieu, lequel je m'asseure qu'il aura partout devant les yeux, de me le ramener en parfaicte santé et avec les avantages que je me promets de sa diligence.'

129 Aldus Constantijn Huygens, wanneer hij zich in het voorjaar van 1650 in Genève verbijt van ongeduld over zijn besluiteloze reisvriend, graaf Enno-Lodewijk. Constantijn aan Christiaan, Genève, 16 maart 1650. Oeuvres I, 123.

130 Uit de Nederlandse vertaling van Lipsius' Epistola. Cats, 't Samen-spraeck 553.

131 Constantijn Huygens in zijn 'Instruction d'un pere à son fils', geschreven Den Haag, 2 dec. 1651. Chr. Huygens, Oeuvres XXII, 446-448 (citaat op 447).

4. Afscheid van huis.

Hoofdstuk IV
Reiselingh ‘en route’

‘...'t Reisen heeft wat in’[1]

Johan en Cornelis de Witt waren in 1645 een volle week onderweg op hun bootreis van Dordrecht naar Le Havre en het kostte hun stadgenoot Gijsbert de With nog een dag langer om naar Calais te varen. Het zat Christiaan en Lodewijk Huygens ook niet mee; zij waren tussen Maaslandsluis en Dieppe drie volle dagen op zee. Maar het lijkt of Gerard Hinloopen méér voor de wind zeilde. Hij had zich in Vlissingen ingescheept en werd in de loop van de volgende dag ‘ergens’ tussen Gravelines en Calais aan wal geroeid. Toch verliep ook zijn vaart niet zo gladjes als hij misschien gehoopt had.[2]

Dit zijn, heel in het kort, de feitelijke gegevens over bootreizen van touristen tussen Hollandse thuishavens en de Franse noordwest-kust. De onderlinge samenhang van deze gegevens omvat niet meer dan het simpele feit van scheepspassage op de Noordzee. Geen twee reizen zijn gelijk, of er nu vier of een veelvoud daarvan naast elkaar gelegd worden. Met iedere volgende vaart wordt weer een nieuwe regel toegevoegd aan het lijvige logboek van het zeventiende-eeuwse zeewezen, afdeling passagiersvervoer.[3]

Het schip waarop Johan en Cornelis de Witt in Hellevoetsluis aan boord gaan, heeft een trage afvaart. Nauwelijks is het anker gelicht of kapitein van den Broeck moet het, daartoe door windstilte en opkomend getij gedwongen, weer laten vallen. Wanneer de boot tenslotte onder zeil gaat, zullen er nog vier dagen verstrijken voor zij hun bestemming bereiken, want in Calais is er opnieuw

1 Joost van den Vondel, in zijn loflied op Willem Blaeu's ‘Toonneel des aerdrycx’, aldus geciteerd door De la Fontaine Verwey in ‘Willem Jansz Blaeu, “Mercator Sapiens”’ 26. Zie ook dit hfdst. 103.

2 J. de Witt I, f $1^{r,v}$; G. de With ff 1^{r}-7^{v}; Chr. en L. Huygens, in L. Huygens, Frankrijk 465, 466; G. Hinloopen ff 8, 9.

3 Voor die pakketboten - vaartuigen van 40 à 50 ton, met een bemanning van zes koppen - die vanaf 1668 tussen Harwich en Hellevoetsluis in geregelde dienst voeren, zie Bruijn 20-37. Horenken voer in de zomer van 1683 per ‘passagie-boot’ van Den Briel naar Harwich (f 151) en nam terug de pakketboot van Dover naar Calais (f 158). In datzelfde jaar betaalde de ‘Amsterdamse Vader’ op de pakketboot naar Harwich 2 dukaton en 1 dukaton extra voor een kooi; deze dukaton is waarschijnlijk de Zuid-Nederlandse van ruim drie gulden. Wicher Pott maakte deze oversteek in de volgende zomer. Brief uit Londen, 27 juni/7 juli 1684. Zie ook Bates hoofdstuk III.

oponthoud. Daar laat de kapitein die in verband met konvooidienst op Bordeaux Le Havre niet aandoet, zijn Dordtse passagiers overzetten op het schip onder commando van kapitein Juynboll.[4]

Tegenwind vertraagde ook de vaart van Lodewijk en Christiaan Huygens, die meteen bij aankomst in Dieppe hun eerste reisles leerden. De Franse roeiers die er met hun bootjes in de haven het verkeer tussen schip en wal onderhielden, bestonden het om voor hun diensten ieder van het Hollandse viertal (neef Doubleth en vriend Eickbergh waren ook van de partij) 3 louis en 10 sols te berekenen, terwijl het 'gesette' loon maar 20 sols was.[5]

Het 'vissertje' dat Gerard Hinloopen nabij Calais aan wal roeide had met zijn looneisen minder succes, dank zij interventie van de kapitein van Gerards Franse schip. Of beter 'scheepje', zoals Gerard zelf schreef, toen hij in Vlissingen met zijn moey en neef aan boord ging. Immers deze boot mat niet meer dan dertig bij tien voet en stak met lading en al nauwelijks vier voet. (f 8) Gerard voelde zich aan boord niet bijster op zijn gemak, noch wat accommodatie, noch wat veiligheid betrof. En toen de kapitein ter hoogte van Duinkerken 'om de verlopen ebbe' voor anker moest gaan, daarna door 'contrarie wint' maar weinig opschoot, terwijl men aan boord twee 'seijltjes' zag naderen die wel eens van 'kapertjes' konden zijn, toen besloot Gerard met tante en neef maar liever aan wal te gaan. Dat betekende wel dat zij ergens tussen 'Grevelingen' (Gravelines) en Calais aan land gezet werden en met de bagage op een handkar verder naar Calais moesten lopen. Daar vonden zij tenslotte, na visitatie der bagage, 'bon logis' in de 'Witte Pluijm'. (f 9)

Veiligheid, zoal niet comfort, leek beter gewaarborgd op de 'Maecht van Dordrecht', waar de vice-admiraal van Holland en Zeeland, Jasper Liefhebber, het bevel voerde over '150 weerbaere mannen, 46 soo ijsere als metaele stucken geschuts, en met allerhande nootsackelijckheden tot den oorlogh'. (f 2^{r}) Op dit vlaggeschip ging in Hellevoetsluis Gijsbert de With aan boord, samen met zijn vrienden Hendrik van Gouthoven en Mathijs Onderwater terwijl daar ook een aantal andere touristen embarkeerden, studiegenoten van Gijsbert uit Leiden.[6] Al was de accommodatie hier evenmin riant - de Dordtse passagiers kregen de vloer van de kajuit toegewezen 'op welcke wij niet seer ongerust ruste', het was hun

4 Voor hun passage van Hellevoetsluis tot Calais betaalden zij 30 gulden en 16 stuiver, van daar naar Le Havre 13 gulden en 4 stuiver en voor het overzetten nog eens 3 gulden en 3 stuiver. De Witt II, boekje 11. Voor de onkosten van Thijs: Thijs 32, 136. De Jonges transcriptie van het financiële staatje (74) is voor mij niet begrijpelijk. Kapitein Pieter van den Broecke (1575-1641): Van der Aa III, 1341-1345.

5 L. Huygens, Frankrijk 466; voor de waarde van een louis (d'or) zie dit hfdst., noot 132.

6 Admiraal Jasper Liefhebber(1591-1641): NNBW II, 815, 816. Mattijs Onderwater stamt uit een gezeten Dordtse familie (niet bij Balen). Een Jacob Onderwater immatriculeert in 1651 te Padua. Den Tex nr 453. Onder de andere passagiers die aan boord gingen waren jonker Everard van Heeckeren en diens 'dienaar' Barthold Goldsmit en Alexander Schimmelpenninck van der Oye uit Zutphen (immatriculatie Leiden, 21 febr. 1633, in de rechten). De With f 3^{r} en zie hfdst. V, noot 29.

allemaal wèl. (f 3^{v}) Maar op een groot schip beheersen weersomstandigheden evenzeer vaart, koers en snelheid. Ook Gijsbert schrijft over windstilte, over tegenwind, mist en storm. Ook hij beleeft spannende momenten wanneer ‘een kloeck schip, een groote fluijte’ gedurende nachtelijke uren in hun buurt verzeild raakt en maar niet van de zijde van de ‘Maecht’ wil wijken. Er wordt bij Gijsbert aan boord een waarschuwingsschot gelost en ‘eenijge praeparaden gedaen... tot vechten’, tot blijkt dat het een Hollands schip is, vanuit Texel onderweg naar Spanje om zout te halen. (f 6^{r,v})

De volgende morgen genieten Gijsbert en zijn vrienden bij prachtig weer van een ongekend wijdse en verrassende horizon. Aan bakboord zien zij de Franse kustlijn, aan stuurboord de Engelse rotsen en achter hen is ook Vlaanderen nog in zicht. Als Gijsbert en de andere passagiers tenslotte in Calais van boord gaan, neemt admiraal Liefhebber geen risico's. Ook al wordt de haven van Duinkerken door enige Staatse schepen geblokkeerd, op zee hebben de Duinkerkers vrij spel. Liefhebber laat dan ook een gewapende sloep over boord zetten om zijn passagiers aan wal te roeien. Gijsbert blijft daardoor wel gevrijwaard voor de opdringerige brutaliteiten van de Franse roeiers in de haven, maar op de kade wordt hij toch weer opgewacht door een tweede ploeg geslepen lieden, de zogenaamde ‘Cayboeven’, die weer nieuwe aanslagen doen op de beurzen van argeloze landrotten. (ff 7^{r}-8^{r})

Gijsberts terugreis naar Holland, een jaar later, verliep vlotter. Toen ging hij in Dieppe aan boord, tegelijk met andere Hollandse touristen die zich daar in afwachting van geschikte passage naar een thuishaven, geleidelijk hadden verzameld. Mèt hen embarkeerden hier, als fleurige noot, tien ‘juffrouwen’, die vanuit Duitsland via Parijs onderweg waren naar Holland. Binnen drie etmalen na vertrek uit Dieppe zeilde de ‘Prins Willem’ die een aantal boeiers konvooieerde de Maas op en een paar uur later al meerde het schip af in Rotterdam, ‘onse gewenste reede.’[7]

De wind die in volstrekte grilligheid door al deze verhalen waait, maakt ook de oversteek tussen Frankrijk en Engeland, over slechts zeventien zeemijlen onvoorspelbaar. Op dit traject was speciaal Pieter de la Court niet ‘des Alderhoochste’ ‘geluck en voorspoet’ beschoren. Was zijn heenreis naar Engeland al onfortuinlijk geweest (zijn schip was door wisselvallige winden een week in Den Briel vastgehouden), zijn oversteek vanuit Rye aan de Engelse zuidoost kust, terug naar het continent, verliep evenmin voorspoedig. Zware voorjaarsstormen bezorgden hem een ‘kostelijck’ weekje van wachten in Rye en op de overtocht naar Dieppe liep de zee zo hoog dat iedereen zeeziek werd. De

7 De With ff 105^{r}-106^{r}. Voor weer andere belevenissen op deze route zie: A. Hooft, ff 138^{v}-139^{r}. Het levendigste verslag van een zeereis en het leven aan boord schreef Lodewijk Huygens, die in 1660 als lid der ambassade van Govert van Reede van Amerongen naar Spanje zeilt. Maar bespreking van zijn journaal valt buiten het bestek van deze studie; Lodewijk reist niet als tourist, maar als ambassade-secretaris.

Engelse schipper vroeg en kreeg het hem toekomende van 13 shilling en 4 pence, de Franse roeiers in Dieppe overvroegen dit keer maar tot het tweevoudige.[8]

Gerard Hinloopen die begin maart 1668 in een kits met 25 passagiers het Nauw van Calais in omgekeerde richting overstak, werd niet door zeeziekte, maar door honger gekweld. De proviand die naar gewoonte door de passagiers zelf was meegenomen, bleek niet toereikend voor twee dagen dobberen op windstille zee. Toen het gezelschap in Hastings in plaats van bij Rye aan wal gezet moest worden, was er geen kruimel en geen slok meer aan boord. Bij de Franse passagiers was er, eenmaal aan land, dubbele reden tot dankbaarheid. Zij hadden op zee in duizend angsten gezeten voor een vermeende Spaanse kaper, die hen, zo vreesden zij, zeker van boord zou lichten. (ff 40, 41) Gerards heenreis naar Frankrijk was ook al door oorlogsgebeuren getekend: ter hoogte van Duinkerken kon men aan boord ‘het schieten onser schepen voor de riviere leggende bequamelijk horen.’ (f 9)[9]

Lag het misschien met al deze ongewisheden en gevaren voor ogen meer voor de hand om over land naar Frankrijk te reizen? 't Is waar, de tourist die deels per schuit, deels te paard zijn weg zocht naar Parijs, zoals Constantijn Huygens in 1649, kon de tijd gemoeid met de tocht misschien wat beter berekenen, maar ook hij moest maar afwachten of er geschikt vervoer en redelijk onderdak te krijgen was op het tijdstip dat hij dit nodig had. (87-92) Of een zee- dan wel een landreis voordeliger in prijs was, valt met geen mogelijkheid te becijferen. Op het eerste gezicht lijkt de zeereis goedkoper, maar de schepeling die in het noordwesten aan Franse wal gezet werd, had dan nog de rit naar Parijs voor de boeg. En de veiligheid zal, zeker in de Spaanse Nederlanden, ook wel eens te wensen hebben overgelaten. Een ontmoeting met afgedankt krijgsvolk is waarschijnlijk minstens even onaangenaam als entering door Duinkerkers.

Wie naar Frankrijk wilde zonder veel omwegen of pleisteren ging, zo lijkt het, per schip. En de risico's nam men op de koop toe.

Per schip over de Noordzee en door het Kanaal kwam de tourist niet zuidelijker dan Le Havre. De weg naar Italië, naar Rome, lag steeds ‘tussen Keulen en Parijs’, nooit tussen Gibraltar en Tanger. Daarmee is niet gezegd dat de Hollandse touristen verre bleven van de Middellandse Zee. Allerminst, al waagden zij zich daar nooit ver uit de kust. Zij namen er vaak een der vele boten die onder Franse of Italiaanse vlag tussen verschillende havens opereerden. Veiliger of voorspoediger vaart dan in de noordelijke wateren was hier evenmin

8 De la Court 1, 11. De door hem genoemde passageprijs was blijkbaar het gangbare tarief dier dagen. Stoye 396. Bruijn 19. Sincerus (216) schrijft dat de oversteek van Dieppe naar Rye bij rustig weer 24 uur duurt.

9 In de zomer van 1652 was Lodewijk Huygens, met het Staats gezantschap van Jacob Cats en de zijnen aan boord van Hollandse schepen vanuit Engeland op terugreis naar Holland, bijna verzeild geraakt in een direct treffen met Engelse zeebodems. L. Huygens, Engeland ff 138-140.

gegarandeerd. Dáár had men noordwesterstorm en Duinkerkers te duchten, in de Middellandse Zee bedierven sirocco en Barbarijse of Turkse piraten niet zelden het vaarplezier. Maar in soort en exploitatie van schepen waren er grote verschillen. Hadden de touristen in het noorden niet zelden het dek van een Hollandse oorlogsbodem, wel bewapend en stevig bemand, onder de voeten, in de Middellandse Zee zaten zij op elkaar gepakt in kleine open barken, waarvan het tentdakje maar nauwelijks enige bescherming bood tegen felle zon of kille regen. Zo'n felouk of fellucca had een bemanning van acht tot tien koppen, roeiers en stuurman. Er kon mee gezeild worden, maar dan op grootzeil of fok, nooit werden beide samen gehesen. Met fellucca's werd een dienst onderhouden tussen Marseille en Genua en vandaar bestond een dergelijke verbinding met verschillende kustplaatsen tot Livorno.[10]

In zijn ‘Instruttion’ gaf Marganetti aan Aernout Hooft de raad om de reis van Marseille naar Genua te maken met een dezer ‘felluchi sottili o lenti’, liever dan aan boord van een galei, want ook al was dat een veel groter schip en al was de accommodatie er stukken geriefelijker, een galei waagde zich eerder in open zee en dat betekende alleen maar onnodig risico lopen. Verder bezwoer hij Aernout om van de schipper te eisen dat deze 's nachts beslist niet zou doorvaren. Want, zo expliceerde Marganetti, de schippers zeilen of roeien, als het maar even kan, 's nachts door om maar zo snel mogelijk de eindhaven te bereiken. Maar steekt er een storm op, dan zitten ze meteen in moeilijkheden en zijn bovendien een gemakkelijke prooi voor zeepiraten. (ff 8^{v}, 9^{r}) Gelukkig was de angst voor deze ‘Corsari’ ook bij het scheepsvolk wel zo ingevreten, dat men niet uitvoer wanneer er maar bij geruchte vermoed werd dat er piraten voor de kust kruisten. Aernouts vader moest dan ook in Marseille vier weken lang zijn ziel in lijdzaamheid bezitten ‘om dies wille dat de Turck op see was.’ Passage naar Genua was niet te krijgen. Toen hij eindelijk weg kon, zat het hem weer niet mee, want toen zijn felouk zes dagen na vertrek de haven van Genua binnen voer, moest iedereen nog eens vier dagen aan boord blijven, ‘om suspicie van pest.’ (422, 423)

Deze manier van varen onderging in de loop der zeventiende eeuw weinig verandering. Eind zeventiger jaren waarschuwt de ‘Amsterdamse Vader’ nog tegen de gevaren van deze zeereis: ‘overal loert de Turk in inhammen van de zee om U schielijk op het lijf te vallen.’ (f 44^{v}) Turken en ongunstige winden bleven de onzekere factoren bij elke speculatie over de duur van een reis tussen Marseille en Genua. Wicher Pott brak hier het Hollandse lengte-record. Hij ging op 27 november in Marseille aan boord, moest tien dagen wachten op gunstige wind en arriveerde na tal van verdere tegenslagen pas half december in Genua.[11]

In Genua, ‘Rijck van Galeyen en seer machtig in seylage’, hadden reizigers

10 Schudt 156. In tegenstelling tot Schudts bevinden deden Nederlandse touristen het traject Genua-Livorno liever over zee dan over land.

11 Brief uit Genua, 18 dec. 1685.

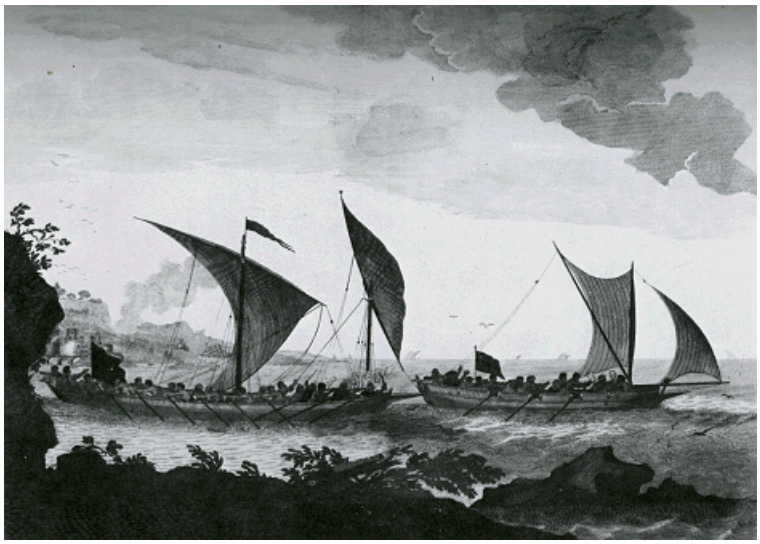

5. ‘Overal loert gespuis, Turken of Brigantijnen om 't even, in inhammen van de zee om U schielijk op het lijf te vallen’.

meestal geen moeite om een boot naar Livorno te vinden.[12] Ook op deze route werd gevaren met kleine schepen ‘een soorte van ligte chaloupen’ die door zes tot acht mannen geroeid werden en ook hier voer men vlak onder de kust en overnachtte aan wal.[13]

Aernout Hooft deed dit traject in beide richtingen. Van Genua tot Porto Venere in een ‘veloek’ met de gebruikelijke arrangementen aan wal. Toen het weer omsloeg reed hij over land verder. (f 112^{v}) Een week voordien had hij zich in Livorno met zijn vriend Diederik van Voorhout ingescheept, niet op een felouk, maar op een Genuese galei, met een bemanning van zo'n vijfhonderd slaven, vijf aan iedere riem. (f 110^{r}) Omdat Aernout een introductie had voor kapitein Pallavicino, aten zij bij hem aan tafel, ‘uyt silver en wel getracteert.’ Blijkbaar stelde de kapitein meer prijs op een goed verzorgde tafel dan op een frisse kooi, want Aernout en Diederik die in zijn kajuit sliepen, ‘waeren te schrikkelijk van de weeghluysen gebeten.’ (f 110^{r})

François van Aerssen van Sommelsdyck, die ook het advies gekregen had om ontmoetingen met ‘Maiorquins’ niet te riskeren en pas in Lerici de boot te nemen, deed het eerste stuk dus over land. (244) Maar dat vrijwaarde hem evenmin voor ongemak en avontuur. De koets sloeg om en de vlooien hielden hem uit de slaap. Naderhand, aan boord van de felouk die hem en zijn gezelschap voor 9 écus naar Genua zou brengen, ontbrak het met slecht weer en zeeziekte, evenmin aan contre-temps. (245-247)

Maar al deze wederwaardigheden te zamen stellen niets voor vergeleken bij de stroom van misère die Coenraad Ruysch en zijn vrienden overspoelde op hùn pleziertochtje van Livorno naar Genua. (II, ff 73^{r}-75^{r}) Aanvankelijk was er geen vuiltje aan de lucht. Het weer was goed en de afspraak met de kapitein was duidelijk. (Deze zou de passagiers telkens aan land laten gaan waar zij dat wensten, Ruysch wilde namelijk een excursie maken naar Carrara.) Het eerste oponthoud, twee uur vertraging omdat er een ‘Brigantijn’ omzeild moet worden, heeft weinig te betekenen. Maar in Porto Venere begint de ellende. Bij niet aflatende storm moeten zij drie dagen in zeer bekrompen kwartieren bivakkeren en onderwijl hun ‘barquerol’ in de gaten houden, die alsmaar voor allerlei bijverdiensten op pad is. Wanneer tot overmaat van ramp uit de onbeheerde felouk van twee der vrienden de pistolen in beslag genomen worden, dan verdient de schipper de scheldnaam ‘Canaelje’ ten volle.[14] Als het weer wat opklaart vaart men, zonder pistolen, door naar Sestri. Maar al gauw is het daar opnieuw ‘het oude deuntje’ met het weer. Om ‘desperaet’ van te worden! Toch is de maat nog niet vol: er valt een

12 Citaat over Genua uit P.C. Hooft, ‘Rijmbrief’, in Hooft, Gedichten I, 9.

13 Wicher Pott, brief uit Genua, 18 dec. 1685 en uit Florence, 5 jan. n.s. 1686. Marganetti f 10^{r}.

14 Dat was ook hoogst onverstandig. Marganetti had Aernout Hooft er uitdrukkelijk tegen gewaarschuwd (f 5^{r,v}). Ruysch maakte zijn rampspoedige tocht in de tweede helft van september 1675. Ruysch II, ff 73^{r}-75^{r}.

kaperschip uit Majorca - met Franse buit op sleeptouw - de haven binnen; dus waagt zich geen enkele felouk meer buitengaats. Dan geeft Ruysch het maar op, huurt muilezels en trekt over slecht begaanbare paden richting Genua. Ook deze tocht wordt niet door voorspoed gezegend; pas een volle week na vertrek uit Livorno arriveert hij eindelijk in Genua. Twee weken later huurt hij opnieuw een felouk. Voor een terugtocht die vlekkeloos verloopt! De roeiers trekken als bezetenen aan de riemen en anderhalve dag na vertrek loopt de boot de haven van Livorno binnen. (II, f 79^{r})

Tot slot van deze avonturenreeks is met de vermelding dat Jan Merens op zijn bootreis van Genua naar Livorno ongestoord al zijn aandacht kon geven aan het panorama langs de kust, de balans tussen goede en kwade vaart weer enigszins in evenwicht gebracht.[15]

Zuidelijker dan Livorno waagde men zich liever niet, want dan verzeilde men licht in het vaarwater van piraten. Wat Matthijs van de Merwede dan ook aan den lijve gewaar werd toen hij zo excentriek was om vanuit Napels terug te varen naar Rome. In de baai van Nessuno viel hij Napolitaanse zeerovers in handen. Hoe hij daar toch weer wist te ontsnappen, vertelt de historie niet.[16]

Was de verbinding Genua-Livorno over zee ondanks alles toch de gebruikelijke, het tegendeel gold voor een vaart in de Adriatische Zee, tussen Venetië en Rimini. Van die directe verbinding werd, althans door het contingent Nederlandse touristen, maar weinig gebruik gemaakt. De impopulariteit kwam voornamelijk voor rekening van het gespuis dat ook hier de zeeën afschuimde. ‘ob Turcarum pyratarum metum’, zoals Van Buchell schreef, toen hij eind oktober 1587 vanuit Venetië vlak onder de kust voer tot hij ter hoogte van Ravenna aan wal gezet werd, om van daar naar Ravenna te wandelen.[17] Niet lang daarna ging Jan Merens hier per schip van Ancona naar Venetië, volgens het geijkte patroon: varen dicht onder de kust en slapen aan wal. Toen honderd jaar later de Van der Dussens hier overnachtten waren de verschijning en strooptochten van ‘Turken’ er nog even frequent. Geen wonder dat de hotellerie er te wensen overliet; de heren sliepen dan ook liever in hun ‘Piot’ dan in het stroohutje dat voor herberg doorging.[18]

Zo hachelijk als de zeereis, zo kalm en plezierig was een tochtje op de Italiaanse binnenwateren. Daar werden op verschillende verbindingen geregelde diensten gevaren, terwijl de post hier en daar ook nachtdiensten onderhield. Als vaartuig was er de trekschuit in een Italiaanse versie in zwang, waarvan speciaal de ‘barck’

15 Merens 115, 116. In Livorno stapte hij over in een kleine trekschuiten voer daarmee door de ‘fosse’ (zoals P.C. Hooft schreef, 433) naar Pisa (118). Livorno-Pisa te paard, langs het kanaal, was ook heel goed te doen.

16 Hoogewerff, Dichters 88. Matthijs van de Merwede, heer van Clootwijck (Geertruidenberg ±1625-±1677); hfdst. V, 177, 178.

17 Van Buchell 26, 27; Schudt 146.

18 Van der Dussen f 34^{r,v}. Zie ook Wicher Pott, brief uit Venetië, 18 mei n.s. 1686.

die op de Brenta voer tussen Venetië en Padua door touristen steeds met bewondering beschreven werd. Deze 'Borcello' is met vensters en glazen van binnen 'soo net geappropeert als onse Jachten', schrijft Coenraad Ruysch. (II, f 105^{r}) En bovenop, zo vullen de Van der Dussens aan, is een galerij waar men over kan wandelen en een pijp tabak roken, (ff 27^{v}, 28^{r}) De schuit heeft twee appartementen, vervolgt Ruysch, één voor ons en één voor de knechts. Hij verzuimt daarbij uit te leggen dat tot 'ons' behalve de heren touristen ook steeds het gezelschap van studenten, monniken en courtisanes gerekend werd. Want, zo wilde de beroemde traditie, wee de boot waarin zij ontbraken![19]

Vanuit Venetië werd zo'n 'burchiello' over het open water van de Lagune eerst door een roeiboot getrokken tot Fusina en vandaar ging het dan over het kanaal verder met trekpaarden. Bij het bedaarde vaartempo - er moest op verschillende plaatsen ook nog geschut worden - hadden de passagiers alle gelegenheid om te genieten van de prachtige buitens der Venetianen, de 'Paleijsen en lusthuysen' die aan weerskanten de Brenta omzoomden. Ruysch en neef Hoogeveen, die de avondboot genomen hadden, waren zo fortuinlijk om in één dier buitenplaatsen te logeren: In plaats van zich te moeten behelpen met het gebruikelijke, maar zeer eenvoudige logies in Dole (Adolo), werden zij onthaald op het lusthof van de heer Justus van Eyck uit Venetië, die zijn vrienden voor deze overnachting villa en personeel ter beschikking had gesteld. Coenraad en neef Dirk waren er geweldig geïmponeerd door alle luxe in huis, hof en stallen, 'admirabel fraij logement, seer goeden wijn en gedient als Prince' schreef hij hoogst voldaan.[20]

Aernout Hooft nam de dagboot, in gezelschap van vele vrienden. Hij vond de sluizen in de Brenta minstens zo belangwekkend als de mooie huizen op de oevers. (ff 57^{v}, 58^{r}) Hij zou van die 'verlaeten' korte tijd nadien, tijdens de nachtelijke vaart tussen Ferrara en Bologna er nog een veelvoud passeren.[21] Aernout was in Mantua aan boord gegaan van de nachtboot naar Ferrara, een postboot die de passagiers nog bij daglicht stroomafwaarts voerde en hen 's nachts op een zeker punt in de Po overzette op een kleine boot, die hen door een smalle vaargeul verder loodste naar Ferrara. Daar bekeek Aernout de stad 'seer wel gefortificeert' en 'taemelijk wel betimmert' om 's middags zijn reis naar Bologna te vervolgen. Halverwege, bij Malbergo, moest hij opnieuw overstappen, ditmaal in een trekschuit, die via liefst negen sluizen de nachtelijke dienst op Bologna onderhield.[22]

19 Bates 86. Voor personenvervoer op de binnenwateren in verschillende landen zie ook Sombart 256-259. Zie Schudt 147 voor de afbeelding van zo'n burchiello, als reproduktie van een schilderij van Tiepolo.

20 Ruysch II, f 105^{r,v}. C. Huygens maakte, in omgekeerde richting, deze tocht aan boord van een met tapijten getooide 'piotte', door de Venetiaanse Serenissima ter beschikking gesteld van haar officiële gasten. Huygens, Venetië 123.

21 Zie bijv. M. Zeillers 'Itinerarium Italiae nov. - antiquae' (Frankfurt 1640, exemplaar op de U.B. Amsterdam).

22 Verblijf te Mantua: ff 61^{r}-64^{v}; bootreis: ff 65^{r}-66^{r}. Zie ook Pott, brief uit Venetië, 18 mei 1686.

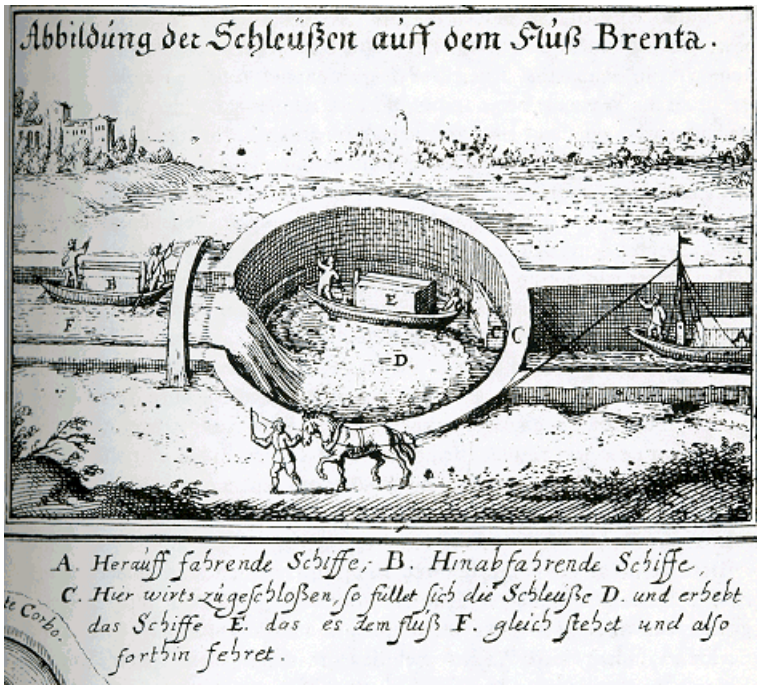
Abbildung der Schleussen auff dem Fluß Brenta.
A. Herauff fahrende Schiffe; B. Hinabfahrende Schiffe,
C. Hier wirts zugeschloßen, so füllet sich die Schleuße D. und erhebt
das Schiffe E. das es dem fluß F. gleich stehet und also
fortbin fahret.

6. In Noord-Italië was een ‘verlaet’ in de Brenta tussen Venetië en Padua of in de Reno tussen Ferrara en Bologna, ook voor reizigers uit de Lage Landen een bezienswaardigheid.

Coenraad Ruysch beklaagde zich over het trage tempo; niet zozeer over dat veelvuldig schutten, als wel het aanhoudend aanleggen en lossen van stukgoederen. Tot zijn 'embarras' droeg het vele overstappen van de ene op de andere bark evenzeer bij. Want die boten, groot of klein, zaten steeds volgepropt met mensen en bagage. Na een paar slapeloze nachten verdriette het hem zó, dat hij samen met een paar Duitsers een klein 'scuijtie' huurde en zich het laatste stuk naar Venetië liet roeien.[23]

Al kon men hier in het noorden van Italië ook van Venetië naar Milaan de schuit nemen, de touristen maakten er weinig gebruik van. Waarschijnlijk omdat in het kader van het conventionele reisplan door Italië de route hier duidelijk noord-zuid liep. Serieus gevàren werd er pas weer ten noorden van de Alpen. Want het 'tourtje op het lac' dat touristen wel eens maakten vanuit Genève, was puur plezierig tijdverdrijf. En wat Wicher Pott in Zwitserland had bedacht - om te gaan varen van Bern richting Zürich - was bepaald geen usance. Twee dagen lang zat hij in een uit twee sloepen samengestelde boot en voer over de Aar, langs Solothurn en Aarburg naar Brigg. Vandaar te paard naar Zürich. Aan boord waren, schreef Wicher, behalve de gewone passagiers, meer dan dertig Franse refugiés van allerlei 'qualiteit' en leeftijd, officieren, soldaten, kooplui, boeren, juffrouwen, etc.[24]

Hij bracht ook het Rijn-Main-record op zijn naam, al was hij niet de enige die zich al in Bazel op een 'Vedelin' inscheepte.[25] Tot Straatsburg reisde hij in gezelschap van een Zwitsers echtpaar dat met hem de bootkosten(6 rijksdaalders) deelde. Vandaar reed Wicher met de 'ordinarij carosse' over Spiers naar Heidelberg, waar enkele der Franse vluchtelingen met wie hij in Zwitserland had gevaren, opnieuw zijn pad kruisten. In hun gezelschap werd de reis, andermaal per boot, voortgezet naar Mannheim. Voor de variatie verwisselde hij daar schip voor koets en belandde zo in Frankfurt, waar hij het marktschip nam naar Mainz.

Samen met zes andere messieurs huurde hij in Mainz een 'nacke' ofwel 'barcke' op Keulen. Een reis die in zijn tijd vijf à zes dagen duurde en de schepelingen behalve veel vermaak in landschap en stadsbezichtiging ook nogal wat ergernis opleverde. Tenminste Wicher, en hij niet alleen, vond het herhaalde-

23 Ruysch II, f 98^{v}. Gegevens over deze verbinding te water: A'damse Vader ff 36^{v}-37^{v}. De bevaarbaarheid van de Tiber hield blijkbaar niet over. In 1675 ontmoet Ruysch in Rome Cornelis Meyer (±1640-1700), de Hollandse ingenieur die op verzoek van de pauselijke kanselarij plannen uitwerkte om de Tiber tussen Perugia en Rome bevaarbaar te maken. Meyer legt zijn ideeën vast in een door hemzelf geïllustreerde publicatie: 'L'arte di restituire à Roma la tralasciata navigatione del suo Tevere...', Roma, Lazzari Varese, 1685. De U.B. Amsterdam heeft hiervan een exemplaar. Hoogewerff, Besch. II, 430, 431; Zwollo 128 e.v. In het Rijksmuseum hangt Meyers portret (nr 1120) - zijn Tiberboek opengeslagen op tafel - geschilderd door Abraham van der Hecken II.

24 Brief uit Straatsburg, 9 sept. n.s. 1686.

25 Ook Horenken waagt zich in zo'n 'Vedelin', 'twee kleine scheepjes ijder van 3 plancken' (f 138).

lijk aanleggen om tol te betalen en douane in de bagage te laten snuffelen het ‘verdrietelijckste’ van de hele reis.[26]

Ook Aernout Hooft die in omgekeerde richting de Rijnvaart maakte, beklaagde zich over het enorme aantal tollen, waarvan de baten toekwamen aan de koningen van Spanje en van Frankrijk en aan nog verschillende Duitse vorsten. In Frankfurt stapte hij opgelucht van boord. ‘Ik was blij dat wij uijt ons kleyn schuijtjen verlost waeren, want wij hadden seer quaedt weder.’ (f 29^{r}) In een kleine, open boot was de Rijnreis dan natuurlijk maar een zeer matig genoegen. Bovendien een vreemde belevenis, want het aakje werd niet door paarden de Rijn opgetrokken maar door mannen, zodat Aernout misprijzend constateerde: ‘De gemeente [het Duitse volk] is seer slaefachtigh: dese staeltjes heb ik er altoos van gesien: dat 3 mans ons van Ceulen tot Mentz de rivier optrokken, dat 3 paerden in die tijdt quaelijk souden gedaen hebben. De Scipper nomden se ook anders niet dan peerden’. (f 45^{r})

Daar kon Constantijn Huygens niet over meepraten; hij voer op de Rijn in een overdekte bark die, zoals het hoorde, normaal door paarden werd getrokken. Toch werd ook hij, met de andere leden van het ambassade-gezelschap van François van Aerssen, voor ongerief niet gespaard. Vooral de eerste nacht aan wal, in een ‘misérable cabane’ van een ‘chétif hameau’ was verre van aangenaam geweest, te meer daar in de naaste omgeving van hun pleisterplaats een regiment ‘Wallons Espagnols’ gesignaleerd waren. (69, 70)

Deze bootreis was niet Van Aerssens eerste keuze geweest, maar een geïmproviseerde oplossing, toen bleek dat het gewapend konvooi, hem in Keulen toegezegd, niet beschikbaar was. En reizen zonder ‘gelaid’, in die notoir onveilige streken van Duitsland, waar roof- en moordpartijen aan de orde van de dag waren, leek hem niet geraden. Als alternatief was de reis per boot belangrijk goedkoper; en dat was de andere overweging van de ambassadeur, die 23 paarden à raison van 6 rijksdaalders per dag (vervoer van bagage en terugzenden der paarden niet meegerekend) nogal begrotelijk vond. Bedragen die inderdaad wel schril afstaken bij de 34 rijksdaalders die met de bootreis gemoeid waren, ook al duurde die twee keer zo lang. Constantijn Huygens profiteerde er van; er was bij deze langzame Rijnvaart veel meer gelegenheid om zijn nieuwsgierigheid naar stad en land te bevredigen.[27]

Beperkte scheepspassage in Duitsland zich tot de Rijn, in Frankrijk werd van de binnenwateren veel meer gebruik gemaakt. De vier grote rivieren waren over korte tot lange afstand goed bevaarbaar. Vanaf Parijs tot aan zee was de Seine

26 Brief uit Frankfurt, 24 sept. n.s. en uit Nijmegen, 5 okt. 1686.

27 Verslag van deze Rijnreis: Huygens, Venetië 68-74. Op het laatste moment wist Van Aerssen in Keulen toch nog een gewapend geleide van zeven ruiters te krijgen, dat hij in Zuid-Duitsland nog eens verdubbelde. Pas bij Schaffhausen leek het veilig genoeg om deze bewaking af te danken. Huygens, Venetië 92.

geschikt voor scheepvaart, maar de Nederlandse touristen maakten daarvan slechts spaarzaam gebruik. Frederik Coenders ging met zijn neefjes en vriend Van Gent per boot van Parijs naar Rouen. Naderhand stapte Van Buchell daar aan boord, van een Hollandse bark om naar het vaderland terug te varen. Stroomopwaarts kon ook; Gerard Hinloopen liet zich in een 'waterkarosse' door vier paarden getrokken van Melun terugbrengen naar Parijs.[28] In het zuidwesten diende de Garonne als aanvaarwater op Bordeaux. Aernout Hooft huurde in Moissac, even ten westen van Montauban, met vrienden een scheepje dat hen via St Agen en Cognac naar Cadillac bracht, (f 131^{v}) Daar maakte het gezelschap een uitstapje naar ''t huijs van den duc d'Espernon', om vervolgens in een andere boot verder te zeilen naar Bordeaux. Onderwijl deden de knechts met de paarden de tocht over land.[29] In Bordeaux lieten de vrienden zich aan boord roeien van een Hollandse zeevaarder; niet om te embarkeren voor de thuisreis, maar om als gast van de kapitein weer eens als compatriotten onder elkaar op z'n Hollands recht vrolijk te zijn, onder het genot van Hollandse spijs en drank. Invitaties die even gebruikelijk als gezocht waren![30]

Bordeaux fungeerde ook als afvaarthaven in noordelijke richting. Van daar liepen, gedeeltelijk te water, gedeeltelijk over land, de verbindingen met Blaye en verderop met La Rochelle, vanwaar post- en bodediensten onderhouden werden op Nantes en Parijs. Zo voer Aernout Hooft de monding van de Gironde af, helemaal tot Royan waar de rivier in zee liep, om vandaar dicht langs de kust naar La Rochelle te rijden. (f 132^{r,v}) Op dergelijke manier deed Pieter Berkhout, varende en rijdende, in twee en een halve week de terugreis naar Parijs, als tweede etappe van zijn grote tour. Zijn zwager Ruysch volgde vanuit Bordeaux in zijn vaarwater tot La Rochelle, om zich vandaar, ziek en ellendig door de 'messager' naar Nantes te laten slepen.[31]

De Rhône was bevaarbaar vanaf Roanne. Daar werden, als een soort wegwerp-artikelen, de bootjes getimmerd die uitsluitend dienst deden voor de tocht stroomafwaarts. Een retourvaart was, gezien de sleepkosten, blijkbaar niet lonend. Berkhout nam in Grenoble de boot naar Avignon. Eerst over de Isère naar Valence en vandaar, na een overnachting aan land, verder de Rhône af.

28 Coenders 172; Van Buchell, Description 182; Hinloopen f 35.

29 A. Hooft ff 131^{v}, 132^{r}. Voor bezichtiging van dit kasteel zie hfdst. VII, 266, 268. Pott maakte deze boottocht in omgekeerde richting. Brief uit Agen, 24 okt. 1685.

30 A. Hooft f 132^{r}. Zo ook Huydecoper: brief aan heer van Salingen, La Rochelle, 24 juni 1648; G. de With f 70^{r}.

31 Berkhout, mardij 21 [oct. 1664] - merquerdij 5 [nov. 1664]; Ruysch II, ff 148^{v}-151^{r}. In Nantes is hij maandenlang ziek, tengevolge van een infectie (?) onderweg opgelopen. Hij beschrijft zijn ziekteverloop en de medische behandeling uitvoerig (II, ff 151^{v}-152^{v}). Ook andere touristen zijn mededeelzaam over hun ziektes, met bijzonderheden die misschien van enige waarde kunnen zijn voor kennis van de geschiedenis der geneeskunde. Zie bijv. De la Court 23, 24; C. Huygens jr (Genève) 148, 149, 156; Van Aerssen 214-216, 218, 232, 240; Ruysch II, ff 68^{v}-70^{r}; het uitvoerige medische rapport over ziekteverloop en overlijden van Adriaan van Vrijburch (zie ook hfdst. VI, noot 130).

Ondanks het aangename Franse reisgezelschap werd die Rhône-tocht geen pleziervaart maar, bij geweldige storm, een benauwend avontuur. De dames onder de passagiers waren in tranen en smeekten, heur laatste uur indachtig, een paar kapucijner monniken om litanieën te zingen en gebeden te zeggen. Dankzij die smeekbeden kwam men op de tweede dag, ondanks aanhoudend tempeest, ongedeerd onder de Pont St Esprit door en bereikte tenslotte veilig en wel Avignon.[32]

In de schuit, die hij voor particulier gebruik had afgehuurd, ondervond Coenraad Ruysch op de vaart van Lyon naar Avignon alleen wat last van tegenwind. Het eerste stuk van de tocht verliep, al musicerende met vrienden die hem tot Vienne uitgeleide deden, in allergenoeglijkste stemming. Via Tournon en een tweede overnachting in een ‘miserabele nesie van een stetie’ voer hij alleen verder richting Avignon. Bij de Pont St Esprit achtte hij het geraden zich aan wal te laten zetten en de boot verderop af te wachten. Maar hij vond de situatie ter plaatse toch niet zo gevaarlijk als hem in verhalen over ongelukken in de stroomversnelling onderde brug was afgeschilderd. De brug zelf beschouwde hij een van de ‘heerlyckste gebouwen’ die hij ooit gezien had. En dat zegt wat, als uitspraak van iemand die zijn gyro al achter de rug heeft. Na grondige inspectie en vergelijking met de bouwkundige gegevens bij Gölnitz, stapt hij weer in zijn bootje.[33]

Op het laatste traject van de driedaagse vaart van Lyon tot vlak bij Orange werd ook Constantijn Huygens' vaart door storm bekort. Maar daarvóór had hij met plezier gevaren en gekeken en het landschap nog mooier gevonden dan langs de Loire. (127, 128) Daar, tussen Tours en Saumur, geen ‘hooghe berghen’, maar ‘...langs heen wijngaerden, doorsaeyt met huijsen, soo van boeren als Edelluyden, en notenboomen. De boerenhuijsen zijn meest in de rotsen ingehouden, dat seer drollich om te sien is.’ (114) Ik heb er wel gezien, viel Pieter de la Court in, die twee à drie etages hoog waren en boven op de huizen zaaide men ‘moes’ en weidden de schapen. (15, 16) De rivier, ging Constantijn verder, is hier zeker zo breed als de Waal bij Nijmegen, maar zeer ondiep, zodat we nogal eens op het droge zaten. Dat was De la Court ook gebeurd en hij had met de andere passagiers uit alle macht moeten werken om het schip weer vlot te krijgen. 's Avonds wachtte hem loon naar werken, een heerlijk souper met snoek. Daar in Tours hield men de reputatie van de Franse keuken hoog; Gijsbert de With werd verwend met meloen en ‘een perzik die 12 duym groot was in de ronte.’ (f 27^{v})

Voor uitvoerige stadsexcursies ontbrak het meestal aan tijd op zo'n Loire-reisje tussen Orléans en Angers. Want het vaarschema - of men nu met de ‘ordinaris vrachtschuit’ ging of in een afgehuurde ‘cabane’ - werd ook hier weer voorgeschreven door waterstand en weer.

32 Berkhout, dimanche 7-merquerdij 10 [sept. 1664].

33 Ruysch II, ff 131^{r}-132^{v}; Bates 82.

Gijsbert de With was goed voorzien van proviand voor twee dagen in Orléans aan boord gegaan van het ‘lichte haeckie’ dat hij voor zijn tocht naar Saumur gehuurd had. Met hem een aantal van zijn kennissen. In Blois was er tijd om het kasteel te bezichtigen. Al varende zag Gijsbert het vermaarde kasteel Chambord tussen de bomen liggen, dichterbij kwam hij niet. Een bezoek aan Amboise moest wegens tijdgebrek vervallen, hetgeen hem, als vlijtig lezer van Gölnitz, overigens er niet van weerhield in zijn dagboek een beschrijving van het stadje en het kasteel op te nemen. Deze dag die met zware slagregens begonnen was, eindigde met het voortreffelijke onthaal in de ‘Trois Mores’ in Tours. De volgende morgen was er net tijd om in snelle pas door Tours te wandelen, Gölnitz in de hand, maar toen repte hij zich weer aan boord want de vaart naar Saumur zou nog een volle dag vergen.[34]

Toch maakten de touristen, alle ‘contre-temps’ terzijde, dit kastelentochtje te water met veel plezier. Alleen Christiaan en Lodewijk Huygens beschouwden hun ‘voyage de la Loire’ niet als een luchtig speelreisje, maar als een zoveelste onderdeel van hun verplichte toeristen-programma. Het ware enthousiasme konden zij na twee intensieve kastelentochten rond Parijs werkelijk niet meer opbrengen. Zij wilden die reis in zo kort mogelijke tijd doen ‘...n'y ayant personne de nous qui ne soit presque las de voir des bastimens et choses muettes.’[35]

Over land verplaatste de tourist zich als regel te paard. Bij gelegenheid reisde hij per chaise of koets. Te voet ging hij slechts noodgedwongen, daar waar de natuur of een lege beurs hem geen andere keus liet. Wel te onderscheiden van wandelen, een promenade maakte hij graag: binnen stads- of tuinmuren.

Al maanden vaders van touristen hun zoons herhaaldelijk om buitensporige uitgaven achterwege te laten en al waren zij niet altijd scheutig met het verstrekken van extra reiskredieten, beknibbelen op uitgaven voor transport kwam nauwelijks voor.

De enige die op dit punt niet afliet met aandringen op groter zuinigheid was Joost van den Vondel. Diens brieven aan zijn jongere broer Willem, die tussen 1624 en 1626 zijn Groote Tour maakte, zijn niet bewaard gebleven, maar Willems reactie spreekt voor zichzelf. Hij had alle begrip voor de noodzaak tot uiterst overleg bij het uitgeven der penningen. In Frankrijk was hij dan ook te voet gegaan van Parijs naar St Denis en naar St Germain. En onlangs nog had hij weer lange voettochten gemaakt; van Florence naar Pratolino, van Rome naar Tivoli en van Napels naar Pozzuoli. Ja, hij was in zijn ijver om te bezuinigen nog verder gegaan en had zich op die tocht naar Napels maar één maaltijd per dag gegund. Ook nu, terwijl ik in Rome ben, schrijft hij zijn moeder ‘menagieer ick soo veel als

34 G. de With ff 23^{v}-30^{r}. Voor de uitstapjes op deze Loire-tocht zie hfdst. VII, 262-264.

35 Brief aan zijn vader, [aug. 1655]. Chr. Huygens, Oeuvres I, 344.

mooglijck is en meer misschien als ul. sout begeeren; ick ben de vasten ongewoon, dan sal haest een eynd nemen; al het geen wij boven groijen dat loopen wij beneden weder af, soo veel selsaemheden sijn hier dagelijkckx te sien.' Broer Joost moet zich niet langer ergeren over uitgaven die zo ruimschoots vergoed worden door al het moois waarvan Willem geniet.[36]

Broer Joost legde zich er misschien bij neer, maar vergeten kon hij niet hoe kostbaar die reis van zijn jongste broer geweest was. Toen hem negen jaar later gevraagd werd een voorwoord te schrijven bij de Atlas van Blaeu, luidde de aanhef van zijn Loflied op diens 'Toonneel des aerdrycx'

> 'De werelt is wel schoon, en waerdigh om t' aenschouwen,
> Maer 't reizen heeft wat in, de kosten vallen swaer.'[37]

Het moet wel bitter geweest zijn te beseffen hoe gering de interest was geweest van alle gelden aan Willems reis ten koste gelegd, door de ontijdige dood van deze zo begaafde jongeman.

Overal in Frankrijk, vooral op de verbindingswegen tussen de grote steden, werden geregelde diensten onderhouden met de post of de bode (de 'messager'), diensten die te paard, maar ook per 'carosse', 'coche' of 'chaise' werden gereden. Bovendien was het mogelijk om los van die geregelde diensten, voor speciale trajecten individuele arrangementen te maken met een verhuurderij, geëxploiteerd door een 'voiturin', die paarden, gerij en 'wegh-wysers' ter beschikking stelde.[38] Het verschil tussen post en messager bestond in tempo en 'accoord'. De

36 Willem van den Vondel aan zijn moeder, Rome, 1 maart 1625 en nogmaals aan zijn moeder en apart aan zijn broer, Rome, 15 maart 1625. Sterck, Oorkonden 43, 46, 47; Hoogewerff, Dichters 76, 77.

37 Verwey, Blaeu 26.

38 Hetgeen hier volgt is een poging tot reconstructie van zeventiende eeuws vervoerswezen, gebaseerd op de meestal summiere bijzonderheden vermeld in de journalen der touristen, in combinatie met enkele gegevens uit moderne literatuur. Over het personenvervoer geeft Sombart 259-269 allerlei interessante bijzonderheden, maar ook bij hem wordt het nog niet glashelder hoe de exploitatie der diverse diensten in de verschillende landen in zijn werk ging. In de systemen veranderde weinig, zo lijkt het, gedurende het verloop der zeventiende eeuw. - De wegen door de post bereden, waren verdeeld in een aantal mijlen, de zg. posten. Deze mijlen waren variabel van lengte; die in de buurt van Parijs drie keer zo kort als die bijv. tussen Lyon en Grenoble. Berkhout, mardij 2 [sept. 1664]. Hield dit verschil verband met de geaccidenteerdheid van het terrein en daardoor met tijdberekening (1 mijl is 1 uur gaans), en/of met de afstand tot Parijs? Voor de afstand Dieppe-Rouen werd twaalf mijl gerekend 'comme estant dans une Province esloignee', maar ze worden korter naarmate men Parijs nadert. Aldus L. Huygens, Frankrijk 467. Een coche was een vierwielige wagen, geheel of gedeeltelijk overdekt, getrokken door twee tot zes paarden, in gebruik voor zes tot acht passagiers en goederenvervoer; langzamer maar goedkoper dan de carosse. Jobé 15-19 en passim (uitgave met vele illustraties en werktekeningen). De carosse was een geheel gesloten voertuig, met gordijnen of vensters en 'echte' portieren; getrokken door vier tot zes paarden, in gebruik voor passagiers en hun persoonlijke bagage. Jobé 47, 69 e.v. Een chaise roulante of chaise de poste (in Italië: sedia) was een licht, tweewielig rijtuig voor twee personen getrokken door één paard, in Frankrijk in gebruik vanaf 1664. Jobé 40, 119 e.v. Schudt 157.

reiziger die de post nam bepaalde zelf zijn dagafstand. Hij was vrij zoveel posten af te lopen als hij wilde, waarbij hij iedere vier a vijf mijl van paard verwisselde. Aan de hand van het aantal posten dat hij afreed werd de rekening opgemaakt, exclusief de kosten voor maaltijden en onderdak. 'Besteedde' de reiziger zich bij de bode, dan werd een 'all-in'-prijs afgesproken voor vervoer, maaltijden en logies. Daarbij had de reiziger zich te voegen naar de rijtijden die de messager aanhield. En die spaarde zijn passagiers niet! 'Opsitten' voor dag en dauw, soms midden in de nacht, voor dagritten van tien tot vijftien uur, was een normaal verschijnsel.

Hiervan konden vooral die touristen getuigen die in één van de havens aan de Franse noordwest-kust accoord maakten met de messager. Deze verbond zich daarbij om tegen een vaste prijs, waarbij alle kosten onderweg voor zijn rekening kwamen, reizigers binnen een zeker aantal dagen naar Parijs te brengen. Zo'n verzorgde reis was een groot gerief voor touristen die, kersvers uit Holland, van toeten noch blazen wisten en zich soms ook nog niet verstaanbaar konden maken. Het 'gesette' tarief was, althans in de dertiger jaren, 30 gulden en voor de bagage betaalde-men daarenboven 2 stuiver per pond. Voor dit tarief reisde Gijsbert de With in drie en een halve dag van Calais naar Parijs. (f 8^{r}) De eerste nachtstop werd gemaakt in Montreuil, de volgende dag werd gereden via Abbeville naar Poix en de derde nacht werd halt gehouden in een dorpje dicht bij Beauvais. De middag van de vierde dag reed Gijsbert Parijs binnen. Hij was die laatste dag 's ochtends om half drie, bij maneschijn te paard gestegen en de dagen tevoren had hij gemiddeld twaalf uur in het zadel gezeten. (ff 8^{r}-15^{r}) Blijkbaar kon het toch ook in minder geforceerd tempo als men meer betaalde, want François en Philippe de Villers deden de tocht op hun gemak in zes dagen en troffen toevallig ook nog de beste paarden. (20) Gerard Hinloopen nam op dit traject de 'ordinaris caros' en reed in zeven dagen naar Parijs. Hij betaalde alleen voor vervoer en hield verder zijn eigen 'menagie'.[39]

Maar in straf tempo of wat kalmer aan, de reis werd onveranderlijk in groepsverband gemaakt. De messager vertrok pas wanneer hij een twintig tot dertig passagiers geboekt had, niet alleen uit oogpunt van voordeliger exploitatie, maar zeker ook uit veiligheidsoverwegingen. Niemand reed in dit grensgebied tussen Noord-Frankrijk en Vlaanderen graag alleen door een 'periculeus boschagie' en van rondzwervend soldatenvolk bleef men slechts verre onder geleide van deskundige gidsen.[40] Zo ergens, dan deed hier het 'safety in numbers'

39 Hinloopen ff 10-11. Hij betaalde 6 rijksdaalders en de gebroeders De Villers ieder 40 gulden. Ook tussen Rouen-Parijs en Dieppe-Parijs bestonden geregelde diensten. Zie bijv. L. Huygens, Frankrijk 470, 467. In 1568 nam Van Buchell op het traject Parijs-Rouen de 'coche royal' voor 1 goud-écu en zeilde van daar naar Le Havre in een Hollandse bark, waarmee hij ook de zeereis naar huis maakte. Buchell, Description 178, 182.

40 G. de With f 13^{r}; De la Court 12.

opgeld. Elders in Frankrijk was het veilig reizen. Van aanslagen op lijf en leven was nauwelijks sprake; wel op geld en goederen.

'Ik besteedde mij bij de boode' is een zinsnede die, al dan niet gevolgd door bijzonderheden over het accoord, ook herhaaldelijk voorkomt in de notities van touristen die in Frankrijk en route waren op een der grote wegen die vanuit Parijs uitwaaierden naar alle windstreken. Het populaire kastelentochtje werd even vaak te paard langs als per boot op de Loire gemaakt, want er was blijkbaar, ook als men met de messager reed, onderweg wel tijd voor een korte stads- of kasteelbezichtiging.[41]

Tussen Parijs en Orléans was het met de messager een bijzonder levendig verkeer. Te paard waren passagiers, tegen zeer goed 'tractement', in twee dagen over voor de somma van ongeveer elf gulden, dat in de dertiger en veertiger jaren het 'ordinaris' tarief was. Of nu in dit bedrag ook het overnachten te Etampes, waar reizigers zich in het seizoen te goed deden aan rivierkreeftjes, was inbegrepen, wordt niet uitdrukkelijk vermeld maar lijkt toch, naar analogie van de gewoonte op de verbinding kust-Parijs aannemelijk.[42] Een plaats in de 'ordinaris caros', die ook twee dagen deed over die 34 mijl, kostte ten tijde van Gerard Hinloopen 4 écus.[43] In later jaren was het zo druk dat het geraden was om weken van tevoren, tegen bespreekgeld, een plaats te reserveren. De populariteit van het traject Parijs-Orléans per koets had zeker ook te maken met het wegdek; vrijwel de gehele route was 'ghevloert' met 'balsteenen'.[44] Dat maakte van het reizen per caros een toeristisch evenement, waar dit op andere, vaak abominabele wegen, in zo'n voertuig waarvan de wagenveren nog alles behalve doeltreffend waren, meestal maar een matig genoegen was.

Touristen onder hoede van een messager waren ook te vinden op de wegen tussen Nantes, La Rochelle en Bordeaux, en in Normandië. In Parijs maakten zij hun afspraken voor passage richting Lyon-Marseille, in de Franse Alpen reisden zij per bode tussen Lyon en Grenoble en tenslotte maakten zij van zijn diensten gebruik in het Zuiden.[45]

Voor deze brokkige voorstelling van het reizen, vooral wat Zuid-Frankrijk betreft, zijn de touristen medeverantwoordelijk. Vaak volstaan zij in hun berichtgeving met de mededeling: "s anderen daeghs vorderden wij al vroegh onse wegh'. Een zinsnede die, ook al bladert men terug in het journaal, voor verschillende uitleg vatbaar blijft, terwijl het summiere 'wij reden de stad uit' al evenmin verhelderend werkt.

41 Ruysch II, ff 164^{v}-165^{v}, met de messager te paard van Tours naar Parijs.

42 G. de With ff 18^{v}-20^{v}.

43 Hinloopen f 16.

44 Van Eminga f 72^{r}. Ook de weg tussen Beaumont en Parijs was 'gestraet'. G. de With f 15^{r}.

45 De messager-dienst Parijs-Lyon liep via Orléans, Chateauneuf-sur-Loire, Montargis, Nevers, Moulins, Varenne, La Palisse, Roanne en Tarrara. De 'ordinaris-koets' deed er tien dagen over, de postkoets vier à vier en een halve dag. Zo kon men ook per messager in drie dagen van Nantes naar La Rochelle reizen voor 10 à 12 livres, maaltijden inbegrepen. Sincerus 80.

Immers, het Franse scala van transportmiddelen en mogelijkheden was met post en messager niet uitgeput. Door het hele koninkrijk heen, vooral in die plaatsen waar de geregelde diensten niet kwamen, stonden huurpaarden ter beschikking. Het was verstandig om met het paard, ook een 'voiturin' aan te nemen, die behalve als 'leytsman' of 'wegh-wijser' en route, ter plaatse de reiziger kon ontlasten van het vermoeiende marchanderen met herbergiers.[46] Op deze manier reisde Gerard Hinloopen, toen hij in Etampes twee paarden huurde en een gids aannam om een paar kastelen in de buurt te bezichtigen. Na afloop van dit tourtje dankte hij in Melun paarden en gids weer af. Toen hij naderhand eigenwijs was en van Rouen naar Dieppe reed zonder begeleiding, verdwaalde hij prompt. (f 39)

Wie het zich kon veroorloven bereed eigen paarden. Soms bracht de tourist zijn rijdier mee uit Holland, maar hij kocht ook wel een paard wanneer hij al lang en breed in Frankrijk was. Toen Johan en Cornelis de Witt zich in Parijs prepareerden op hun grote tour, namen zij een knecht in dienst en kochten rijpaarden.[47] In het verloop van die tour verkochten en kochten zij nog verschillende keren, terwijl zij de dieren tijdens hun overwintering in Parijs aanhielden.

Het bezit van een eigen paard had evidente voordelen; de tourist kon gaan en staan waar en wanneer hij wilde. Maar voor die vrijheid en dat gemak moest wel betaald worden. Zonder knecht kon een tourist met eigen 'vervoer' het niet stellen en meestal werd dat personeel uit Holland meegebracht. Dan waren er natuurlijk de bijkomende onkosten voor stalling, voer, onderhoud en vernieuwing van zadel en tuig, posten die, getuige het kasboekje van Johan Huydecoper, aardig konden oplopen, zeker wanneer en route de paarden om de beurt ziek worden. Nu is Johan Huydecoper misschien geen goed voorbeeld, want juist hij reisde voor Hollandse begrippen in statie, met twee eigen paarden, uit Amsterdam meegebracht. Het Vrieske en de Spanjaard komen in menige brief aan zijn vader ter sprake. De Spanjaard, een kostbaar paard, wordt in Genève in de bekende manege van Frobenius gedresseerd 'a la soldade' en kan, schrijft Johan trots, al 'een weinig op de volte' gaan.[48] Tijdens de grote tour zijn er in Zuid-Frankrijk onverklaarbare moeilijkheden met dit paradepaard, zodat Johan er telkens een huurpaard bij moet nemen. Tenslotte verkoopt hij in Saumur beide dieren aan een Fransman, de Spanjaard voor 80 en het Vrieske voor 30 pistolen. En dan gaat hij met huurpaarden op weg naar Marseille, Italië tegemoet.[49]

Daarmee handelde Huydecoper weer precies zoals iedere andere tourist in zijn

46 Sincerus 94, 95; De Varenne 99.
47 J. de Witt I, aantekening op 21 febr. 1646. De kosten voor een rijpaard schommelden in die jaren blijkbaar tussen de 130 en 200 gulden.
48 Brieven aan zijn vader, Genève, 26 febr. en 29 april 1648.
49 Brief aan Van der Sande, [Saumur?], 17 april 1649, aan Van Rhijn, 24 april 1649 en waarschijnlijk ook aan zijn vader, 17 april 1649.

omstandigheden. Eigen paarden werden in Frankrijk van de hand gedaan, voordat men over de Alpen of over zee naar Italië trok. Wat aan deze zijde der bergen als heel normaal beschouwd werd, was in Italië volstrekt uit den boze. Met het adverteren van eigen welstand valt de tourist maar al te gemakkelijk ten slachtoffer aan hebzuchtig volk. Marganetti kan het niet nadrukkelijk genoeg zijn beschermeling Aernout Hooft op het hart binden: reis niet als grand seigneur met eigen personeel en paarden. Zonder die 'entourage' bent ge veel veiliger en goedkoper uit. Bovendien, zo betoogt hij verder, hebt ge die ook helemaal niet nodig, want er is overal in Italië vervoer te krijgen, in grote verscheidenheid van soorten en prijzen, (ff 5^{v}, 6^{r})

Op het eerste gezicht lijkt het Italiaanse transportwezen van post, procaccio en vetturino sterk verwant aan het Franse systeem van post, messager en voiturin. Maar zodra men de reisnotities van de touristen zelf er op doorleest, blijkt het toch wat gecompliceerder, vooral waar het reizen met de vetturino betreft. Hier hadden Nathan Chytraeus en zijn school van noeste naschrijvers, die ingewikkelde materie zo graag overzichtelijk in tabel brachten, goed werk kunnen doen met een schematische voorstelling van vervoer in Italië! Nu moet de lezer van deze bladzijden het weer stellen met een uitleg waarin 'moderne' gegevens, contemporaine reiswenken en notities van touristen zijn bijeengeharkt. Het resultaat is, zoals te verwachten, noch volledig, noch glashelder.

In Italië functioneerde de post blijkbaar al sedert de eerste helft der zestiende eeuw als vervoersorganisatie en bestreek met frequente diensten een uitgebreid wegennet. Vooral in Toscane en in de Kerkelijke Staat scheen het postwezen goed te voldoen en ook in het Milanese en in Piedmont werkte het bevredigend. Postpaarden, te herkennen aan een stukje bont bevestigd aan hun bit, waren vrijwel overal te krijgen. Terwijl de reiziger in Frankrijk om de zoveel mijl van paard verwisselde, was het in Italië de gewoonte om een gehele dag hetzelfde paard te houden. Ook hier werden de kosten berekend aan de hand van het aantal posten die waren afgelopen. De afstand tussen twee posten varieerde van vijf tot acht mijl, naar gelang de geaccidenteerdheid van het terrein. Zo was de afstand tussen Rome en Venetië verdeeld in 43 posten. Het traject Augsburg-Venetië over de Brenner telde er 21, waarvan sommige weer als dubbel golden.[50] In dit postsysteem kon een reiziger in Italië onder begeleiding van een postillon 'de post loopen', dat wil zeggen in voortdurende galop zoveel posten afrijden als hij wilde. Hij kon ook een kalmer rijtempo aanhouden en, zonder postillon, de mezza-posta of cambiatura doen. Verder was het ook mogelijk om die cambiatura, die wisseldienst, met een chaise (een sedia) te doen.[51] Maar dat was een kostbare

50 Noack I, 53-55; Bates 292; Schudt 155.

51 A'damse Vader ff 34^{r}-36^{r}, die voor het reizen in geheel Italië de beste verbindingen te land en te water opgeeft (ff 36^{v}-44^{r}). Maar ook zijn aanwijzingen laten te raden; speciaal de werking van de cambiatura.

manier van reizen, die door Marganetti ten sterkste ontraden werd. Het is doodgevaarlijk, het brandmerkt U als gefortuneerd man en ge loopt grote kans onderweg uitgeschud of vermoord te worden, zo hield hij Aernout Hooft voor. (f 7^{r})

In de praktijk viel het waarschijnlijk wel mee. Coenraad Ruysch had tenminste geen enkele klacht toen hij eind november 1674 met de postillon in een week van Pisa naar Rome reed en daarbij nog tijd had bedongen voor korte plaatsbezichtiging onderweg.[52] De heren lieten echt niet over zich lopen. Zeker niet Jacob en Pieter van der Dussen. Zij waren steeds bijzonder secuur in het accorderen met hun voerlui, terwijl zij onderweg en ter plaatse in de herberg de prijzen scherp in de gaten hielden. Zij hadden in Midden- en Zuid-Italië een duidelijke voorkeur voor reizen met de cambiatura. Onze 'voiture was 2 chaises en een rijpaart' is een aantekening die zij tijdens hun gyro herhaaldelijk maken. Natuurlijk hielden ze nauwkeurig het aantal posten bij dat ze afliepen; van Rome naar Livorno, van Pisa naar Florence en van Bologna richting Padua.[53] Dat verder geen der Hollandse touristen met de post reisde was waarschijnlijk eerder een kwestie van kosten dan van gevaar. 'Courir la poste', zo heette het, was 'Despense d'un Prince et travail d'un valet.'

Over het reizen met de procaccio daarentegen, niets dan goeds! Marganetti beval het zijn 'Illustrissimo Signore' Hooft ten zeerste aan. Ge reist steeds in groepsverband, waardoor goed gezelschap en conversatie gegarandeerd zijn, terwijl kansen op overvallen aanzienlijk gereduceerd worden. Verder hebt ge nergens omkijken naar, ge accordeert met de procaccio voor voiture, eten, drinken, slapen, alles vrij. (f 6^{v}) Dit is verreweg de beste manier van reizen voor hen die de taal niet machtig zijn, bevestigt de 'Amsterdamsche Vader'.[54]

Speciaal op de route Rome-Napels en terug opereerde de procaccio als verre voorloper van Thomas Cook, met een aantrekkelijke veertiendaagse tour. Een 'alles inbegrepen' arrangement, waarbij de procaccio niet alleen voor rijdieren of rij-tuig, voor maaltijden en logies zorgde, onderweg en gedurende het 'stil-liggen' te Napels; de reisleider organiseerde ook de verschillende excursies die rondom Napels gemaakt werden. In het standaardprogramma van twee weken uit en thuis, werden voor heen en terugreis samen, via Forli en Gaeta, negen dagen

52 Ruysch II, ff 20^{r}-22^{v}.

53 Van der Dussen f 71^{r}. De afstand Rome-Livorno was verdeeld in 23 posten. Een chaise roulante oftewel sedia kostte hun op dit traject (vermoedelijk per post) 8 paoli en een rijpaard 3, maar op het traject Pisa-Livorno betaalden zij voor een paard het dubbele (f 72^{v}).

54 A'damse Vader f 36^{v}. De naam is afgeleid van zekere gebroeders Procaccio, die dergelijke diensten exploiteerden. Schudt 156. Tussen Florence en Rome ging de procaccio eens per week. Op deze route reisde Van Aerssen van Sommelsdyck een eindweegs met de 'brocatio' in gezelschap van wel dertig tochtgenoten. Van Aerssen 216. De procaccio verzorgde ook diensten te water, o.a. tussen Venetië en Bologna. A'damse Vader f 37^{r}.

uitgetrokken, zodat Napels en de tochtjes in de omgeving in vijf dagen afgewerkt moesten worden.[55]

Misschien vonden de touristen die tijd toch wat krap; alleen Aernout Hooft reisde hier met de procaccio, verder maakte iedereen voor deze tocht afspraken die wat meer vrijheid van bewegen toelieten.[56] De aangewezen manier daarvoor was reizen met de vetturino. Jazeker - Marganetti is weer aan het woord - mits ge maar een duidelijke overeenkomst maakt en dan liefst in tegenwoordigheid van derden. Want voerlui behoren tot hetzelfde slag mensen als herbergiers en schippers, het is allemaal sluw en geslepen volk. ‘Gente non santa, che in mille modi cercano Ingannargli forastieri.’[57]

Van Aerssen was er voor gewaarschuwd; van reizen met de vetturino zou hij geen plezier beleven. Maar omdat François alleen paarden kon krijgen wanneer hij ook het tractement onderweg in de overeenkomst betrok, maakte hij tenslotte met een verhuurder ‘marché pour aller et revenir, estre nouris en chemin, et rester cinq jours à Naples, pour chasqu'un quinze escus, et que pour cela il payeroit partout.’ (200) De eerste dagen onderweg waren en maaltijden en logies miserabel. Maar die klacht was algemeen, op welke manier men ook reisde, er was eenvoudig niets beters.

Dat zou Wicher Pott in Capua ook ondervinden. Zijn arrangement - zestien dagen uit en thuis - kostte hem (in 1686) 5 pistolen.[58] De reiskosten der Van der Dussens te berekenen vergt meer dan het maken van een omrekensommetje. Zij zonden de knechts met de bagage per vetturino naar Napels voor 16 scudi. Zelf volgden zij in stijl per cambiatura met een sedia en vier paarden, waarvoor zij van post tot post 8 juli (dat is 8 schelling) voor de sedia en 3 juli per paard betaalden. Gegeven het feit dat de afstand Rome-Napels (volgens hun eigen opgave) 16 1/2 post telde, komt men tot de volgende berekening (16 1/2 × 8) + (16 1/2 × 4 × 3) = 330 juli, oftewel 330 schellingen = 33 scudi. Over die afstand van 128 Italiaanse mijlen deden zij, in opmerkelijke combinatie van snelheid en comfort maar twee en een halve dag!

Voor de terugtocht maken zij weer een ander arrangement, want zij willen onderweg het klooster van Monte Cassino zien. Twee sedia's en twee paarden zullen hen in vijf dagen, dit keer zonder inbegrip van ‘nourriture’, terugbrengen naar Rome. Hun journaal staat vol met aantallen en afstanden, met prijzen en

55 Schudt 156; Marganetti f 14^{r}.

56 A. Hooft ff 93^{r}-99^{v}. Hij wist te bedingen dat hij in Napels twee weken ‘stil’ kon blijven. Een arrangement dat naderhand ook door de A'damse Vader werd aanbevolen (f 39^{v}). De (gebruikelijke) tour met de procaccio kostte 15 scudi.

57 Marganetti ff 4^{v}-5^{r}. De A'damse Vader geeft een nauwkeurige opsomming van alle punten die in zo'n contract moeten worden opgenomen (f $35^{r,v}$).

58 Brief uit Rome, I maart 1686. Een Italiaanse pistool was ongeveer zeven Nederlandse guldens, een Franse of een Spaanse tien gulden waard.

accoorden, waardevolle gegevens voor specialisten in het reiswezen dier tijden.[59]

De animo om met de vetturino te reizen hield, behalve met de bewegingsvrijheid en lagere kosten dan de post, zeker ook verband met de grote variatie in mogelijkheden. Want met de vetturino kon men ook de cambiatura doen, of een rijtuig, karos dan wel een sedia huren.[60] De ervaringen van Van Aerssen, wiens karos omkantelde (een malheur dat nogal eens voorkwam) en van Ruysch, die in een sedia de Apennijnen doortrok, waren helaas niet erg gunstig. Vooral Ruysch zou die tocht over 'seer hooge Bergen en grouwelijke precipitiën' heugen! Maar dat lag niet zozeer aan zijn sedia als wel aan de erbarmelijke weersomstandigheden.[61] En wanneer de onfortuinlijke reiziger soms aanhoudende regen en zware storm moest trotseren zònder de beschutting van zijn rijtuig, hoe miserabel voelde hij zich dan:

> 'De vochte windroei snept, en stript
> Vlak ons gesicht, de schoensool glipt,
> Met elken tree, en slibbert uit,
> Op slib, en slibbrigh sand, gekruit,
> Van smeltende geberghte, en nat
> Van reegenkreekjes, uit het vat
> Van swaare wolken, graauw getraant,
> Dat al het spoor, vol spooren baant...'[62]

Gelukkig is het leed in Loreto, bij het aanschouwen van de 'blank welsneeden marmerpraal' weer snel vergeten.

Aan al die ellende had de vetturino nauwelijks schuld. Elders in Italië had Ruysch zeer tot zijn genoegen diens transportmogelijkheden benut. Toen hij tijdens zijn verblijf in Florence even naar Livorno moest om zijn geldzaken te regelen, maakte hij om op te schieten, met de vetturino een cambiatura-accoord onder beding dat er onderweg toch nog tijd genoeg zou zijn voor korte stadswandelingen. (II, f 18^{r}) Naderhand maakte hij voor de reis van Rome naar Florence een dergelijke afspraak voor de cambiatura 'van twee posten op twee

59 Van der Dussen ff 58^{v}-59^{r}; arrangement voor de terugtocht: f 63^{r}; hun bezoek aan het benedictijner klooster (een ongebruikelijk uitstapje voor touristen): ff 63^{v}-64^{v}. Bij deze berekening is er van uitgegaan dat 1 Nederlandse gulden 3,3 schelling is en dat de Italiaanse scudo gerekend mag worden als 3 Nederlandse guldens. Voor de verscheidenheid der Italiaanse geldswaarden zie ook dit hfdst. 131.

60 A'damse Vader f 35^{r}. Schudt (156) meent daarentegen dat behalve in het Venetiaanse, reizen met de vetturino werd afgeraden.

61 Van Aerssen 244; Ruysch II, ff 97^{v}-98^{v}.

62 Zo beschreef Six van Chandelier, aan een vriend te Amsterdam, zijn tocht 'langs Apenninus lijf', gemaakt in het najaar van 1650. Van Es 54. Voor de dichter Johan Six van Chandelier (Amsterdam 1620-Amsterdam 1695) zie Van Es, inleiding tot de 'Poësy' van Six, 3-16; Hoogewerff, Dichters 82 e.v.; NNBW X, 924, 925.

posten', waarbij de voiturijn steeds een knecht vooruit stuurde om verse paarden te reserveren. (II, f 56^{r})

De Van der Dussens daarentegen vonden dat verwisselen onderweg van paarden en chaises maar lastig. 'Dit geeft meer ongemak als gemak' was hun ervaring op weg van Genua naar Turijn. (f 100^{v}) Daar, in Noord-Italië, maakten zij voortdurend gebruik van de vetturino-diensten en zij bevonden zich er wèl bij. Het enige inconvenient van dat reizen in de zomer, kamers en bedden krioelend van ongedierte, kon bezwaarlijk de voiturijn worden aangerekend. (f 102^{r})

Zo redelijk tot goed en gevarieerd als het vervoerswezen in Frankrijk en Italië was, zo slecht functioneerde het in grote delen van Duitsland. Vooral in het noorden. Daar was de boerenkar, open en wel, het gebruikelijke vervoermiddel waarop voor zes tot acht mensen 'plaats' was. Met zo'n kar reisde P.C. Hooft van Kassel over Hildesheim, Hannover en Bremen naar Emden. Hij ging aan de ongemakken in stoïcijns stilzwijgen voorbij, tenminste in zijn 'Reisheuchenis'. (441) Maar Coenraad Ruysch beklaagde zich luide. Toen hij, 75 jaar nà Hooft, ook in deze streken reisde, was het vervoer nog even primitief. Coenraads tocht van Emden naar Bremen was één ellende van urenlang hossen op de kar, afgewisseld met varen in lekke bootjes, niet meer dan vlotten, over ondergelopen land en soppen over modderige dijken. In Bremen ging hij prompt over op de post, ook al omdat die manier van reizen, in verband met zwervende Zweedse troepen, als de veiligste werd beschouwd. Hij bereikte Hamburg ongedeerd, maar dat was ook het enige om dankbaar voor te zijn, want hij had, samen met zijn neef Hoogeveen, '4 à 5 en dartich ueren' op zo'n ongemakkelijke wagen moeten zitten, vrijwel zonder nachtrust. De rit met de postwagen van Hamburg op Leipzig werd opnieuw een penitentie en het tractement onderweg was 'miserabel'.[63]

Of deze boerenwagens nu dezelfde waren als de 'Rollwagen', die in Zuid-Duitsland gebruikt werd, is niet duidelijk. Maar daar, in het zuiden en westen van Duitsland, waar het verkeer drukker was, kon de reiziger tenminste weer kiezen uit post, bode of huurkoetsier.[64] De 'Amsterdamse Vader' stapte in Frankfurt in de koets waarmee de bode de dienst op Neurenberg reed. Misschien wel omdat het rijden met postpaarden van Keulen naar Frankfurt hem slecht bevallen was. Dat had hem 22 rijksdaalders gekost, het gebruikelijke extra'tje voor de postillon, plus een slecht humeur. De paarden waren waardeloos, schreef hij mopperend, 'ellendige schend-honden van paarden.' Die van de bode waren kennelijk beter,

63 Ruysch I, ff 2^{r}-3^{r}, 3^{v}, 8^{v}-9^{r}.

64 Bates 291. De Van der Dussens reden in drie dagen met een gehuurde wagen van Nijmegen naar Keulen voor ongeveer 40 gulden (f 1^{r}). Voor Mainz-Frankfurt, in één dag per postkoets betaalden zij 1 goud-dukaat (f 6^{r}). Frankfurt-Neurenberg, per koets in drie en een halve dag, voor 15 dukaten (f 7^{r}); de post-kales bracht hen van Neurenberg naar Regensburg in één dag voor 51 gulden en 5 stuiver (Hollands geld) (f 9^{v}).

over de rit te paard van Neurenberg naar Augsburg had hij tenminste geen klachten.[65]

In Augsburg besprak hij, zoals te doen gebruikelijk voor reizigers komende uit het noorden, zijn reis naar Venetië, over de Brenner.[66] In de regeling die hij met de bode maakte, liet hij behalve de normale bepalingen over soort vervoer, reisduur en kosten, nog een paar extra paragrafen opnemen. Voor 26 rijksdaalders had de Amsterdammer een plaats in de koets, kost en logies onderweg vrij. Van München naar Seefelt was hij drie dagen onderweg; vandaar door 'hooge bergen en rotsen' naar Innsbruck, om er het (weinig indrukwekkende) paleis van de aartshertog, het raadhuis met zijn vergulde dak en het slot Ambras, lustoord van de aartshertogen, te bekijken.[67] Toen opnieuw de bergen in voor de Brenner-overgang, die berucht was om zijn onstuimig weer en felle winden. In Bolzano was er tijd om een goed glas wijn te drinken en, terugdenkend aan Tirol, te constateren dat die streek onverwacht plezierig aan deed, met veel dorpsschoon, grote zindelijkheid, met goed logies en tractement. Toen kwam er boos weer opzetten, met zware regens, waarbij de rotsblokken links en rechts van de koets op de weg ploften. Trente associeert ook een protestant met het concilie; de reiziger maakt er een notitie over het veranderen van mijlen. Van daar af rekent men niet langer in Duitse, maar in Italiaanse mijlen, die een vijfde van de Duitse meten. 'Er gaan er 60 op een graad, 3 op een uur, terwijl 1 mijl gelijk staat aan 1000 geometrische passen.'[68] Bij Levico is het oppassen voor struikrovers, in Primolano moet het gezondheidsbriefje, dat in Neurenberg of Augsburg op het stadhuis gehaald is, getoond worden en bij Chiusa passeert de koets door een nauw dal van de Brenta waar, hoog op de rotsen, de keizer garnizoen heeft liggen. Even ten noorden van Bassano rijdt men tenslotte 'het rouwe Alpische gebergte' af en komt 'als in een land van Beloften, schoone landsdouwen... een oneyndig getal van bevolkte dorpen,... plaisante lusthuisen en plantagien, in een woord men word hier als een geheel ander mensch door de verquicking van de zoete lucht en aangenaame reuk der kruiden en bloemen.'[69]

Van de Alpenpassen tussen Frankrijk, Genève en Italië werd de Mont Cenis het meest gebruikt. Hier was van wagenverkeer geen sprake en van een ruiterpad

65 Keulen-Frankfurt: f 14^{r}; Frankfurt-Neurenberg: f 16^{v}. Voor zijn opgave van Duitse valuta's zie dit hfdst. 129, 131.

66 A'damse Vader ff 24^{v}-25^{r}.

67 Schudt (155) geeft voor de Brenner-overgang, van Augsburg naar Venetië met de vetturino, een gemiddelde reisduur op van zeventien dagen, voor een bedrag van 12 tot 14 species dukaten. Voor Ambras in 1600: Merens 150, 151; en in 1700: Van der Dussen ff 21^{r}-22^{r}.

68 Van Buchell 11, die andere verhoudingen noemt van Italiaanse mijlen t.o.v. Duitse, dan later de A'damse Vader f 30^{v}. Volgens Pott zijn drie Italiaanse mijlen gelijk aan één Franse, terwijl 1 mijl 1 uur gaans betekent. Brief Florence, 5 jan. n.s. 1686. De uren worden anders gerekend dan bij ons, schrijft hij in dezelfde brief. Men telt van zonsondergang tot de volgende avond 24 uur (hoewel de klok nooit meer dan zes slaat).

69 A'damse Vader f 31^{v}; Lettera di sanità: f $24^{r,v}$; Augsburg-Mestre: ff 24^{v}-31^{v}.

maar nauwelijks. De ‘voiture’ bestond er uit ‘mans’ of muilezels met ‘matte stoeltjes’ en schuifsleden.[70] De Mont Cenis met paarden op te gaan was niet geraden. De postmeesters in Savoye beschikten slechts over weinig dieren en de ‘precipien’ waren er zo afschrikwekkend dat geen ruiter zich op de smalle paadjes veilig voelde. Coenraad Ruysch en Dirk Hoogeveen hadden echter geen keus. Toen zij de vierde avond na vertrek uit Genève in Narborch (?) alle hotels vol en alle muilezels besproken vonden, besloten zij de overgang van de Mont Cenis maar te paard te wagen. Kort nadat ze de volgende morgen om vijf uur op pad waren gegaan, duikelde een der (onbereden) paarden de diepte in. Alle reden voor Ruysch en Hoogeveen om (ook al liep dit ongeluk goed af) zich verder op de beproefde manier naar boven te laten dragen, ‘van luijden die daer op afgerecht sijn’. Na de oversteek van de hoogvlakte waar het - op 1 oktober - bitter koud is, volgt het ‘afklimmen’, andermaal met dragers, die als klipgeiten van de ene steen op de andere springen, hun vrachtje getroond op een ‘open draegsetel’ tussen zich in. Dit ‘Instrument’, bevestigd tussen twee lange stokken, werd in een zeel (ongeveer zoals bij ons een berri, verklaart Coenraad) of op de schouders van twee of vier mannen gedragen. Diezelfde middag nog bereikten Coenraad en zijn neef Novalese en 24 uur later waren zij in Turijn. (II, ff 1^{r}-2^{v})

Anderhalf jaar later, in 1676, deed Coenraad, nu in het voorjaar, de overgang in omgekeerde richting. Omhoog per muildier en omlaag, aan de Savoysche kant, met ‘ramassen’, oftewel ‘seer platte sleeties’ die ‘soo grouwelyck snel [gaen] dat men scier niet sien kan waer men rijdt, de man die 't selve regeert, sit voor op en stiert met sijn voeten soo adret dat dit ten hoochste te verwonderen is.’ Hij was in een kwartier beneden.[71]

Deze tocht was zeer voorspoedig verlopen, maar er wachtte hem in de buurt van Chambéry nog een moeilijk dagtraject, ‘seer bergachtich en geweldich difficil.’ (II, f 109^{r}) Daar vond Wicher Pott de passage ook veel moeilijker dan die van de Mont Cenis: twee uur te voet steil omhoog en weer naar beneden over een smal voetpad ‘langs de steilste precipuen die oit gesien hebbe die deden 't sidderen wanneer nederwaerts saegen’.[72] De Mont Cenis overgang vond hij, zoals trouwens iedereen, een geweldige belevenis. Hij was (in augustus 1686) in Turijn op pad gegaan in internationaal reisgezelschap en in twee dagen over Susa naar Novalese, het laatste dorp in Piedmont, gereden. Daar werden de paarden verwisseld voor muildieren waarmee de groep, onder zware regenval ‘slangsgewijs’ omhoog ging. Tot op het bot verkleumd pauzeerden zij in een hutje dat aan alle kanten lekte en deden hun middagmaal met prachtige ‘voorens’ (oftewel bergforellen). Het lichamelijk ongerief is van geen belang vergeleken bij het

70 Schudt 156; Bates 294-296. C. Huygens jr werd zo gedragen tussen Chambéry en Pont de Beauvoisin over Aiguebelette (144).

71 Ruysch III, f $109^{r,v}$. Ook Frans van Eminga ging, voorjaar 1679, de besneeuwde ‘Zini’ over per slee, op de zesdaagse tocht tussen Turijn en Lyon (f $69^{r,v}$).

72 Brief uit Genève, 20 aug. n.s. 1686.

7a. Door ‘luyden die daer op afgerecht sijn’ laat de reiziger, tronend op een ‘open draegsetel’, zich de Mt Cenis omhoog of omlaag dragen, (links)

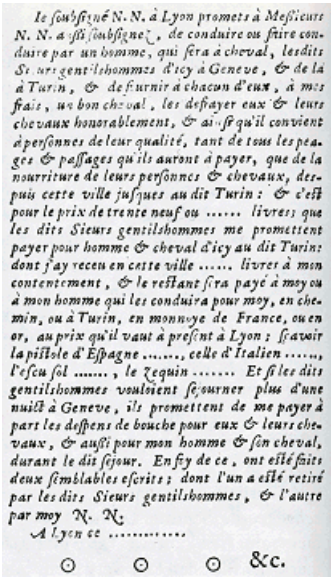

Ie ſoubſſigné N. N. à Lyon promets à Meſſieurs N. N. auſſi ſoubſſigné, de conduire ou faire conduire par un homme, qui ſera à cheval, leſdits Sieurs gentilshommes d'icy à Geneve, & de là à Turin, & de fournir à chacun d'eux, à mes frais, un bon cheval, les defrayer eux & leurs chevaux honorablement, & ainſi qu'il convient à perſonnes de leur qualité, tant de tous les peages & paſſages qu'ils auront à payer, que de la nourriture de leurs perſonnes & chevaux, depuis cette ville juſques au dit Turin: & c'eſt pour le prix de trente neuf ou ..... livres que les dits Sieurs gentilshommes me promettent payer pour homme & cheval d'icy au dit Turin: dont j'ay receu en cette ville ..... livres à mon contentement, & le reſtant ſera payé à moy ou à mon homme qui les conduira pour moy, en chemin, ou à Turin, en monnoye de France, ou en or, au prix qu'il vaut à preſent à Lyon; ſçavoir la piſtole d'Eſpagne ....., celle d'Italien ....., l'eſcu ſol ....., le Zequin ..... Et ſi les dits gentilshommes vouloient ſejourner plus d'une nuict à Geneve, ils promettent de me payer à part les deſpens de bouche pour eux & leurs chevaux, & auſſi pour mon homme & ſon cheval, durant le dit ſejour. En foy de ce, ont eſté faits deux ſemblables eſcrits; dont l'un a eſté retiré par les dits Sieurs gentilshommes, & l'autre par moy N. N.

A Lyon ce .....

⊙ ⊙ ⊙ &c.

7b. Het was geraden om afspraken met de voiturin voor de overgang van de Mt Cenis schriftelijk vast te leggen. (rechts)

'vermaeck van vreemdigheden' onderweg: het gezicht op 'menigte rivierties en riolen', waaronder één die met een 'schrickelijck geweldt en geraes... nederwaerts lopende een verdovend geluit maeckt'; angstaanjagend wanneer men die via kleine wankele bruggetjes over moet. Na de middagrust gaat het te paard weer verder, de hoogvlakte over, langs vruchtbare valleien, langs schuilplaatsen voor reizigers in nood en langs het kerkje waar slachtoffers van het 'quaede saijson' begraven worden. Dan volgt de snelle afdaling per draagstoel tot Lanslebourg, de eerste pleisterplaats in Savoye. Daar wacht hem nog de tegenvaller van een omweg, maar zes dagen na vertrek uit Turijn bereikt ook hij tenslotte Genève.[73]

Vijf, zes dagen was ook de normale tijdspanne voor deze Alpenovergang tussen Turijn en Lyon of Genève. Bij het maken van accoord met een voiturin kon de tourist die Gölnitz, 'Ulysses' bij zich had, zonder meer diens model-contract overnemen. Daarin was voorzien in alle eventualiteiten, van het gezondheids-briefje tot de gangbare valuta.[74]

Andere Alpenpassen dan de Brenner en de Mont Cenis werden slechts bij uitzondering door touristen gebruikt. Aernout Hooft is de enige die de St Gotthard 'nam' op zijn twaalfdaagse reis van Milaan via Lugano, Bellinzona, Zürich en Bern naar Genève. Het ergste van die tocht vond hij aan de Zwitserse kant de weg langs de boven-Rijn, berucht als de 'bocca del' inferno'.[75]

Even onheilspellend was de aanduiding voor de weg die van Zürich via Chur en Thusis over de Splügen naar Como liep: de Via Mala. Daar trok eind mei 1620 François van Aerssen overheen met zijn ambassade-gezelschap. Diens bezending naar Venetië hem door de Staten meegegeven, omvatte ook een bezoek aan verschillende Zwitserse kantons; vanuit Zürich liep toen de beste verbinding met Venetië over de Splügen. Deze 'monstrueuse montagne' bereidde het Hollandse gezelschap dat onder leiding van drie gidsen te paard omhoog ging, de gebruikelijke ontvangst met sneeuw en mist en kille kou in een entourage van geweldige rotsformaties, afgronden en gezwollen bergbeken. Het was een inspannende rit van meer dan zeven uur maar men sloeg zich onvervaard door deze 'incommoditez' en 'difficultez ordinaires' heen.[76] Ook de afdaling zou zonder incidenten verlopen zijn, ware het niet dat op een der lange hellingen het pad onder een dikke sneeuwlaag verdwenen was. Voor de gidsen was ook dat geen probleem, zij waren zittend, 'tout plat' in een ommezien beneden. Dat waren Huygens en zijn neef Lintelo ook, maar zij maakten, in plaats van een beheerste

73 Ibid.

74 Gölnitz 655, 656. In het Mt Cenis arrangement der Van der Dussens, hun gouverneur en de twee knechts, verbond de voiturin zich het gezelschap in zeven en een halve dag van Turijn naar Genève te brengen, onkosten van op- en afgaan der Mt Cenis en maaltijden onderweg inbegrepen; de 'voiture' was vijf paarden en een pakpaard, à raison van 20 gouden pistolen (f 106^{r}).

75 A. Hooft ff 121^{r}-124^{v}. Van Beverwijck ging in de lente van 1617 de Gotthard over. Baumann 17. Schudt (145) weet geen enkele reiziger te noemen, die deze Alpenovergang gebruikte.

76 C. Huygens, Venetië 98-101.

'Schusz', als onervaren Hollanders hun suizend snelle afdaling als ongestuurde projectielen. Voor hun vermetele familiariteit met deze 'bevrosen duynen' behoefden zij gelukkig niet te boeten; iedereen kwam ongedeerd beneden.[77]

Maar van de Alpen was men daarmee nog niet verlost. Ter vermijding van Milanees grondgebied, immers onder Spaanse zeggenschap, moest het Nederlandse gezelschap opnieuw de bergen in. De weg naar het paradijselijke Lombardije ging nu over de Morbegno, 'dont le seul regard nous herissa les cheveux'.[78]

Op de thuisreis, ongeveer zes weken later, dwingen dezelfde politieke redenen tot keuze van een route die andermaal door dit 'facheuse' Alpenmassief voert. Een natuurgebied waar men, zoals Constantijn later aan zijn landgenoten uitlegt '...boven alle leeren Naer de hooghste hooghden buckt, Daer den onervaren reiser Bergen siet en wolcken zeit'.[79]

Die 'eeuwigh-witte steilen' zag men liever op een afstand. Constantijns zoon en naamgenoot was naderhand in Genève zo enthousiast over het panorama op de bergen dat hij op zoek ging naar 'quelque craeuer de peintre' die op zijn aanwijzingen tekeningetjes zou kunnen maken. 'Si vous estiez icij vous verriez bien de belles choses... sur tout un pays qui est a peindre de quel que costé qu'on se tourne' schreef hij aan Christiaan.[80] Pieter Berkhout schilderde de natuur in woorden toen hij, gaande van Tarrara naar Lyon, de 'charmantes bellevideres' in de bergen beschreef. In de Franse Alpen, tussen Grenoble en de Grande Chartreuse, liet hij zich opnieuw in poëtische bewoordingen gaan: '...il ne se peut imaginer de plus agreable, [que] de voir couler un torrent du haut d'un rocher qui en tombant... fait cent et cent naturelles cascades,... c'est une chose qui donne un tel contentement a l'oeil, qu'il a de la peijne a l'en retirer, daijleurs les sapins... qui y sont en grande abondance sont d'une aspect si beau les chesnes produisent un verd si agréable, des oijseaux y font un si doux ramage les precipices mesmes ont quelque chose de si particulier, qu'on ne scauroit se saouler de les contempler.'[81]

De verwondering over het prachtige bomenbestand in deze 'wildernisse', in dit 'desert', was algemeen, evenals het plezier in watervallen. Coenraad Ruysch was er in de omgeving van Chambéry niet weg te slaan, Constantijn Huygens zou van de waterval van Schaffhausen dolgraag een kleurenprent willen maken en de Van

77 Ibid. 100, 101; 'bevrosen duynen': zie noot 79. Neef Lintelo: Willem van Lintelo (?-1658), zoon van Everhard tot de Marsch van Eeze en Arnolda van Hoemen.

78 Huygens, Venetië 101, 104, 105.

79 Ibid. 137, 138. De geciteerde versregels zijn ontleend aan ''t Voorhout van 's-Gravenhage', uitg. J. Karsemeyer, Zutphen [1956], regels 747 e.v. Op de heenreis maakte Huygens een Italiaans gedicht op de Alpen. Zie hfdst. V, 166.

80 Brief van Constantijn aan Christiaan, Genève, 8 febr. 1650. Chr. Huygens, Oeuvres I, 117.

81 Berkhout, mardij 26 [aout 1664], jeudij 4 [sept. 1664]. Andere touristen over de Alpen: Ruysch II, ff 123^{v}, 124^{r}; C. Huygens jr 137, 138. Huydecoper schrijft over de 'woestijne'. Brief aan zijn vader (?), Montpellier, 18 mei 1648. Zie ook hfdst. VII, 272, 273.

der Dussens en Wicher Pott maakten in de Apennijnen een speciale excursie naar de beroemde Cascata della Marmora.[82]

Maar verder bekroop de Nederlanders in de bergen gewoonlijk een gevoel van verlatenheid. ‘Les Alpes ne sont que sombres forets, que hautes montagnes qu'affreux Rochers, que profonds precipices’. Het onherbergzame is allesoverheersend. De Alpen, zo is het algemeen gevoelen, zijn ‘rouw’, de afgronden ‘affreus’, het geweld van omlaagstortend bergwater doet ‘t'sidderen’ en de schaarse bewoners zijn niet dan ‘wetenloose herders’.

Landschappelijk schoon weet de tourist pas te waarderen wanneer hij het ‘rouwe Alpische gebergte’ achter zich weet. Dan schrijft hij in opgetogen bewoordingen over de warme en zonnige streken die hij aan de zuidkant van de Brenner of afdalende naar Turijn voor zich ziet: ‘Men komt als in een land van Beloften’.[83] Nu geven natuurlijk na zo'n zware bergtocht, opluchting en dankbaarheid een extra accent aan die ontboezemingen; bovendien speelt juist ten aanzien van het vruchtbare Lombardije nog een andere factor mee, die kenmerkend is voor de toenmalige appreciatie van het landschap. Zoals bij de apperceptie van hetgeen ‘schoon’ is in de kunst, naast de louter esthetische belevenis nog andere ‘sensaties’ medebepalend zijn voor het wel-behagen, zo wordt een landschap vaak als ‘schoon’ ervaren speciaal op grond van vruchtbaarheid en welvarendheid.[84]

Zo is Wicher Pott vol bewondering voor de ‘schoone vlackte’ die hij op weg naar Napels doorkruist: ‘dit Landt is soo schoon, abundant en vruchtbaer dat het met recht van de Poëten genaemt is de Woonplaets van Ceres en Bachus, niet alleen twiemael des Jaers vruchten voortbrengende, maar daer en boven met vruchtdragende bomen beplant’ (en hij vervolgt dat men zich wel kan voorstellen dat de soldaten van Hannibal, na het overtrekken van de ‘dorre Alpische geberchten’ zich hier in het zuiden ‘door debauche selver hebben verdaen’).[85]

In Midden-Italië prijst Jan Merens de ‘schoone landouwe’ rond Pisa, ‘al effen, bequaem om cooren te sayen.’ (120) En Gijsbert de Withs plezier in het landschap tussen Orléans en Parijs vloeit voort uit precies dezelfde gewaarwordingen: ‘De velden sijn meest al vruchtbaer in coren, en het geberchte is met wijngaert beplant; 't welck den reijsende een vermaeck is.’ (f 19^{r})

In Zuid-Frankrijk, rond Montauban en in de Provence, is dat zelfs ‘seer vermaeckelijk’, mede dank zij de grote verscheidenheid van exotische planten en bomen. ‘De wegh is overal beset met hegghen van grenaden daer groote schoone appelen aen waeren met olijfboomen, amandelen en witte moerbesien,... en de

82 Ruysch II, f 1^{r}; Huygens, Venetië 92, 93; Van der Dussen f 41^{v}; Pott, brief uit Venetië, 18 mei n.s. 1686. Zie verder Schudt 178, 179 en Van Aerssen 192 over de ‘echte’ waterval in Tivoli.

83 A'damse Vader; verder o.a. Huygens, Venetië 107.

84 Schudt 174.

85 Brief uit Rome, 1 maart n.s. 1686. De Lombardische vlakte beschouwde hij als het gezegendste en vruchtbaarste land onder de zon. Brief uit Turijn, 28 juli n.s. 1686.

gront op veel plaetsen met thym en lavendel, die een seer goeijen reuck geeft.'[86] 'Goed saeylandt', constateert De la Court zakelijk. En in gelijke mate van mooi en vruchtbaar ervoer Constantijn Huygens, en alle anderen met hem, het landschap tussen Tours en Saumur als '...wonderlijck schoon. Het zijn langs heen wijngaerden, doorsayt met huysen, soo van boeren als Edelluyden, en notenboomen.'[87]

Ook in Duitsland viel natuurschoon te genieten. Constantijns vader vond er het traject tussen Everstadt en Heidelberg bijzonder mooi. Deze 'Bergstraat' is aan beide kanten beplant met notebomen en andere vruchtbomen, 'qui semblent se rafraichir par l'agreable liqueur d'une infinité de fontanes et torrents, qui viennent gazouïller du haut en bas de ces belles montaignes.' (76) Daarvóór, in Engeland, had hij genóten van de liefelijke landstreken rond Londen: '...nous voicy au païs le plus gentil du monde ou journellement nous voyons des palais et paisages om op clavecingel-dexels te schilderen.'[88]

Nu is het waar dat dit uitlatingen zijn van een dichter onder de touristen, maar ook zij die verbaal minder begaafd waren, toonden zich bij tijd en wijle ontvankelijk voor de natuur om haar zelfs wille. Dan zag ook de 'nuchtere' Nederlander, lang vóór het tijdperk der romantische natuurbespiegelingen, het landschap in gloedvolle belichting. Van dat sentiment getuigt de uitlating van Lodewijk Huygens even buiten Gloucester, in Engeland, 'c'estoit la plus belle veue du monde de regarder d'en haut de cette montagne, la belle campagne qui est en bas, avec la Rivière de Sabrine? [Severn]', evenals Jan Merens' korte notitie in Orange 'een heerlyck gesicht over stadt ende lant.' En dat is van beiden, Lodewijk in Engeland en Jan Merens op het continent, maar één voorbeeld uit vele van dergelijke passages.[89]

Ook anderen leveren hun bijdragen voor deze anthologie. Als Coenraad Ruysch bij de Bodensee de Zwitserse bergen in zicht krijgt schrijft hij 'de scoone sonnscijn deedt een heerlijck effect op de voornoemde bergen, dewelke meest met sneew bedeckt waeren, en door een perspect van bosschen, koornlanden, en wijnbergen gesien werden.' (I, f 15^{v})

In West-Frankrijk overtreft Gijsbert de With zichzelf. 'Des smorgens heel vroech vorderde wij wederom wech, die seer schoon was ende plaisierich vermits

86 C. Huygens jr 128; Ruysch II, ff 139^{v} 140^{r}.

87 Dezelfden, respectievelijk 114 en II, f 164^{v}.

88 Huygens, Briefw. I, 28.

89 L. Huygens, Engeland f 25; Merens 103. Met het gebruik van 'montagne' verraadt Lodewijk dat hij van 'echt' berglandschap op dat moment nog even weinig heeft gezien als G. de With, die in Noord-Frankrijk, tussen Calais en Beaumont, schrijft: 'Picardie... heeft seer hooge en schraele bergen, meest met keijen bedeckt' (f 9^{r}). Maar ook Wicher Pott heeft het, op zijn eerste buitenlandse reis in Engeland over bergen, wanneer hij het landschap tussen Colchester en Londen '...het schoonste Landt dat onder de Sonne is' noemt. Brief uit Londen, 27 juni/7 juli 1684. Een woordgebruik typerend voor Lage-Landers, of was het begrip 'heuvel' destijds niet gangbaar?

de nachtegael en ander gevogelte over al songh, en oock omdat den dorn, als sijnde in de Meij, bloeijde en eenen lieffelijcken reuck van hem gaf. oock liep den wech door veel geboomte, ende aengenaeme bosschagien.' (f 67^{r}) In Italië tenslotte bekoort steeds opnieuw 'de schoone gelegentheit van de pianure' waar, omkranst door heuvels 'Fiorenza schoon' in ligt.[90] Ter wille van het schitterende panorama over stad en land wordt in Napels onveranderlijk een bezoek gebracht aan het kartuizer klooster. '...gheheel Italien heeft geen saecx dat aen een mens meer kan bijhaeghen'. Frans van Eminga is verrukt. Ik weet niet, schrijft hij of het is 'een mirakel van die natuijr ofte van die konste, daer men kan sien ende hebben, sooveel als men soude kunnen vinden, van aenghenaemheijt ende soeticheijt.' (f 54^{r})

Alle geneugten en verdrietelijkheden, alle gerief en ongemak van het reizen over land en te water zijn nu de revue gepasseerd. Voordat de 'reiselingh' nu mag omzien naar een onderdak voor de nacht, moet hij eerst nog wat formaliteiten afhandelen.

De toegang tot een stad werd hem in het ene land gemakkelijker gemaakt dan in het andere. In Engeland en Frankrijk legde men de reiziger weinig in de weg, wanneer eenmaal aan de grens papieren en bagage door de douane waren gecontroleerd.[91] Maar wat daarbij beschouwd werd als verboden waar of als goederen waarover invoerrechten verschuldigd waren, is niet duidelijk. In het roerige noordwesten van Frankrijk was die controle onveranderlijk streng. Pieter de la Court kreeg tijdens de overtocht van Engeland naar Frankrijk douane-visitatie en moest de 'chercher' daarvoor iets betalen. Bij het landen in Dieppe werd zijn bagage opnieuw doorzocht. (11) Op zijn thuisreis van Parijs naar Brussel moest Frans van Eminga rechten betalen op zijn geschilderd portret en in Italië smokkelde Ruysch zijden ondergoed over de grens van Napels.[92]

Ook de procedures met paspoorten zijn wat ondoorzichtig. Een paspoort, zo schreef Villamont in 1588, is een noodzakelijk reisdocument.[93] Maar betekende zulks dat iedere Nederlander die op tour ging zo'n papier op zak had op het moment dat hij van huis ging? Het 'passeport du roi de France' waarmede François en Philippe de Villers in de Spaanse Nederlanden en noordwest Frankrijk reisden, was hun vermoedelijk al in Den Haag uitgereikt. Zij hadden het in deze grensstreken hard nodig. De papieren werden geïnspecteerd in

90 P.C. Hooft 434 en 'Rijmbrief' in Hooft, Gedichten I, 8.

91 Toch werd Ruysch, varende op de Loire tussen Nantes en Angers, wel zes keer gevisiteerd (II, f 158^{r}).

92 Van Eminga f 79^{r}. Dit overkwam hem in Peronne, vlak bij 'die conquesteerden landen van Ludovicus 14.' Hij was in 1682 met de 'ordinaris-koets', een bekend langzaam middel van vervoer, tussen Parijs en Brussel negen dagen onderweg (ff 78^{v}-80^{r}). Ruysch II, f 89^{v}.

93 Schudt 159.

Duinkerken; in Gravelines wordt de pas afgestempeld met ‘Vidimus’ en bij Calais vergemakkelijkt dit document hun opnieuw de doortocht.[94]

Aernout Hooft vroeg het pas aan toen hij al in Duitsland was, waar de Hollandse resident in Keulen, de heer Bilderbeek, hem het gevraagde verschafte. (f 26^{v}) In die tijden was het zeker raadzaam om in Duitsland niet zonder legitimatiepapieren te reizen. Pieter de la Court vroeg dan ook voor zijn thuisreis langs de Rijn, in Bazel een paspoort aan; dat werd zonder meer, tegen betaling van 30 stuiver uitgeschreven en afgegeven door de universiteit.[95]

Coenraad Ruysch had het in 1674 binnen Duitsland zonder pas kunnen stellen. Maar in Zuid-Duitsland, waar de grenswacht hem voor een Frans officier versleet, dreigde hij in moeilijkheden te komen, toen hij geen papieren kon tonen. Zijn welbespraaktheid redde hem uit de problemen. (I, f 14^{v}) Later had hij in Venetië de grootste moeite om een pas voor Frankrijk te bemachtigen, iets wat zich in 1676 wel denken laat. Toen de Franse gezant, de abbé d'Estrades, tenslotte het begeerde perkament liet klaarmaken, bleek hij Ruysch en Hoogeveen toch zeer ter wille, want hij deed de pas uitschrijven voor twee heren, afkomstig uit het Luikse. Nog veiliger blijkbaar dan uit Maastricht, zoals Ruysch zelf gesuggereerd had. (II, f 104^{v}) Naderhand valt Coenraad in Grenoble er de hertog mee lastig, omdat hij niet weet welke instantie bevoegd is tot afstempeling en in Poitiers probeert hij met dit papier een professor aan de universiteit onder druk te zetten.[96]

In Italië namen de autoriteiten grens- en poortcontroles zeer serieus. De douaniers aan de landsgrenzen en aan de stadspoorten stonden bekend om de gestrengheid waarmede zij reizigers visiteerden. Boeken werden nauwlettend geïnspecteerd op orthodoxe inhoud en wapens moesten, voor de duur van verblijf in de stad, worden ingeleverd en werden de eigenaar, op vertoon van zijn reçu, bij vertrek weer ter hand gesteld. Men is met die maatregel ‘gepractiseert in de meeste steden van Italien wel seer geincommodeert’ merkt de ‘Amsterdamse Vader’ in Mantua op. (f 36^{v}) Aernout Hooft maakt gewag van die maatregel in Ferrara ‘in 't inkomen bescrevense ons, en gaven licentie om drie daeghen te blijven, 't geweer moest aen de poort blijven.’ (f 65^{v}) Daar, in Ferrara, was zijn stadgenoot bijzonder ontstemd over de ‘inpertinente’ visitatie der bagage en de controle op verboden boeken, (f 37^{r}) Maar P.C. Hooft had dat ingrijpen van de Inquisitie in Milaan gelaten over zich heen laten komen. (425) Ook buiten de Kerkelijke Staat

94 De Villers 15, 17, 19. In 1686 kreeg Johan de Witt (1662-1701), zoon van Johan de ‘Grote’, een doorreisvisum voor Frankrijk naar Italië, uitgeschreven in naam des konings op 7 nov. 1686 te Fontainebleau. Hierin wordt De Witt beschreven als Hollander, 23 jaar, groot postuur, zwarte pruik en zijn knecht, Pinabel, als Fransman van 28 à 30 jaar, katholiek, normaal postuur, ‘poil chastain’. Zie overzicht A. Het paspoort voor Joseph Huydecoper van Maarseveen (1667-1709), zoon van Johan, voor de terugreis van Frankrijk naar de Nederlanden in 1688, was getekend door Colbert en door de koning. Zie overzicht A.

95 De la Court 26. Reizende door Zuid-Duitsland en de Spaanse Nederlanden moet hij het herhaaldelijk tonen (26-29).

96 Ruysch II, ff 125^{r}, 162^{r,v}. Zie ook hfdst. V, 148, 149.

en het Spaanse gebied was het in Italië gewoonte om aan de stadspoort wapens in bewaring te nemen, zoals Van Aerssen in Florence en naderhand in Luca merkte, waar de verblijfsvergunning goed was voor drie dagen.[97]

In andere streken van Italië, en speciaal het Noorden, hechtten de autoriteiten grote waarde aan een medische controle van vreemdelingen. Iedere reiziger die de Alpen overkwam, was verplicht een 'gezondheidsbriefje' bij zich te hebben en dat op verzoek te tonen. Het principe waarop dit voorschrift gebaseerd was verdiende natuurlijk alle lof in tijden waarin epidemische ziekten telkens weer de kop opstaken. Maar afgifte van zo'n 'lettera di sanità' gebeurde waarschijnlijk niet uitsluitend na een medisch onderzoek, want in de grensgebieden ten noorden en westen van de Alpen was het blijkbaar 'zomaar' te krijgen. De 'Amsterdamse Vader' haalde zijn document op het raadhuis in Augsburg, om het in Tirol te laten aftekenen. Zonder briefje met aantekening zou in Primolano de grens van de Venetiaanse Republiek voor hem gesloten blijven.[98]

Voor de controle aan de Italiaanse 'grens' gaf Gölnitz een slimme 'tip' met betrekking tot het certificaat van gezondheid. Vraag het tijdig aan, want ge hebt het nodig in Novalese, raadt hij zijn lezers. Op dit bewijs moet, behalve naam en geboorteplaats van de houder, ook een verklaring voorkomen over plaats van domicilie in Frankrijk. Geef bij voorkeur Blois of Lyon op, want die plaatsen hebben wegens hun gezonde lucht in Italiaanse oren een goede klank.[99]

De reiziger die over zee Italië binnenkwam had zich ook aan dit voorschrift te houden. Jan Merens 'nam' in Antibes 'een brieffken van mijn gesondtheyt' om dat in Genua te tonen. (112) Dat het de autoriteiten daar ernst was, had Hooft ondervonden toen hij na zijn eindeloze reis vanuit Marseille, in Genua niet aan wal mocht, 'om suspicie van pest.' (423) Het deed er overigens niet toe waar de reiziger Genuees grondgebied betrad, een 'lettera di sanità' was aan alle grensovergangen een vereiste. Wie dit 'brieffke' niet had en toch verder wilde, moest onverbiddelijk in quarantaine. Met hun verblijfsvergunning waren de Genuezen niet lastig. Vier dagen om te beginnen en verlenging gaf geen enkel probleem.[100]

Ook in het onderlinge verkeer tussen sommige Italiaanse staten golden dergelijke gezondheidsvoorschriften. De Van der Dussens, die vanuit Venetië per boot richting Rimini waren vertrokken, 'gaven' in Comachio hun laatste 'gesond-brief', in de veronderstelling dat zij die verder niet nodig zouden hebben, (f 34^{v}) Maar de 'Amsterdamse Vader' moest wel degelijk in Bologna op het paleis

97 Van Aerssen 221, 242. Zie ook Schudt 160. Over dergelijke maatregelen in Frankrijk schreef slechts A. Hooft, die in Le Hâvre zijn wapens moest afgeven (f 138^{v}).

98 A'damse Vader f 30^{v}. Van Buchell (15) schrijft over een gezondheidsbriefje in het Venetiaanse en het afgrendelen van dit gebied in tijden van pest. Zie ook Bates 360, 361; Schudt 159.

99 Gölnitz 656, 657. Schudt 420.

100 Van Aerssen 245, 247.

van de pauselijke legaat een ‘lettera di sanità’ halen, want anders kwam hij Toscane niet in. (f 37^{v}) Aan de landsgrenzen waakte de groothertog even streng over de gezondheid van zijn onderdanen als aan de waterkant in Livorno.[101] Maar als men vanuit Bologna over Loreto naar Rome ging en dus binnen het territoir van de Pauselijke Staat bleef, dan had men het niet nodig.

Er waren ook lieden die in Italië met twee gezondheidsverklaringen op zak reisden. Eén van goede en één van bijzonder delicate lichamelijke gesteldheid. Dat laatste maakte het dan absoluut noodzakelijk dat er dispensatie verleend werd van bepaalde kerkelijke voorschriften in de vastentijd...[102]

Nu legt niemand de reiziger meer iets in de weg; de herberg is in zicht. Heeft hij zich ‘bij den boode besteed’, dan hoeft hij zelf geen enkele moeite te doen om onderdak te vinden. De messager of procaccio is immers contractueel verplicht om voor logement en tractement te zorgen. Maar heeft de ‘reiselingh’ voor zijn vervoer gebruik gemaakt van post- of verhuurdienst, dan moet hij zelf een herberg zoeken. Gaat het op doorreis om onderdak voor de nacht buiten de stadsmuren, dan is er geen sprake van keuze; hij moet genoegen nemen met het onderkomen dat hem aan het einde van zijn dagtraject wacht. Soms een posthuis, soms een particuliere woning, vaak bijzonder eenvoudig, een enkele keer verrassend goed.

Verrassend was ook de gang van zaken bij het zoeken van een herberg binnen de stadsmuren van Lyon en Genève. Daar maakten de poortwachters, in opdracht van het stadsbestuur, de dienst uit. Zo kreeg Huydecoper bij binnenkomst in Lyon een briefje aangereikt met de naam van zijn ‘hospitium’, de ‘Leeuw’ in de Vlaamse straat, dezelfde herberg waar destijds ook Jan Merens was ondergebracht.[103] In Genève kreeg hij zo'n briefje pas nadat hem aan de stadspoort een scherp verhoor over zijn nationaliteit, kerkelijke gezindte, leeftijd en sociale status was afgenomen. Zonder zo'n document kreeg een reiziger in heel de stad geen onderdak. Alle herbergiers waren verplicht dagelijks het register over te leggen van hun gasten, ‘die sy gehouden sijn matelijck ende reedelijck te tracteeren, sonder toe te laeten datter eenighe insolentie ofte openbare dronckenschap in haer huyse geschiet’.(99)

Dit lofwaardig toezicht op fatsoen en soberheid verslapte misschien enigszins in de loop der jaren. Tenminste, in Wicher Potts tijd werden in de Geneefse hotellerie ook andere maatstaven aangelegd: ‘ick worde alhier voor een halve Rijxd: daegs magnifijck getracteert, en indien mij bij de Maendt wilde besteeden sou voor 12 Rijxd: in de beste Herberghe als een Prins getracteert worden’, schreef hij tevreden naar Groningen.’[104]

101 Ruysch II, f 79^{r}; Marganetti f 10^{r}.

102 Het was, blijkens notities van touristen heel gemakkelijk om een dispensatiebriefje te krijgen. Schudt 159; A'damse Vader f 36^{r,v}; Van Buchell 141.

103 Huydecoper ‘Italiam petiturus’, eerste aantekening onder Lyon; Merens 97.

104 Brief uit Genève, 20 aug. n.s. 1686. De la Court betaalde 30 gulden per maand, ‘tafel, kamer, wassen, licht etc.’ inbegrepen (24). Voor die ‘lettres d'habitation’ zie Stelling-Michaud I, 19, 20. Voor ‘hotels en restaurants’ zie ook Sombart 270-276.

Overal elders werd de reiziger vrij gelaten in de keuze van hotel of pension. Meestal had hij er bij aankomst in de stad al een in zijn hoofd en anders werd hij wel uit zijn verlegenheid geholpen door een of andere welbespraakte 'runner'.[105] Overigens hadden de Nederlandse touristen met dit instituut van wandelende hotelreclame niets van doen. Alle grote vreemdelingencentra in Frankrijk en Italië konden bogen op een aantal herbergen van naam en faam. In Venetië waren 'Le Louvre' en 'Lo scudo di Francia' bekende herbergen, in Florence en Napels de 'Aquila Nera', 'Rasibus' in Avignon, en de 'Croix Blanches' in Frankrijk waren niet te tellen. Hoofdsteden als Rome en Parijs hadden ieder hun voorname vreemdelingenkwartier. In Rome waren de bekendste hotels gegroepeerd rond en vlakbij de Piazza di Spagna, waar Wicher Pott logeerde in de 'Monte d'Oro' en waar Ruysch neerstreek in de 'Koning van Denemarken'.[106] Het was gebruikelijk, in Rome, in Florence, in Parijs, om bij langer verblijf in de stad extra plaatselijk personeel aan te trekken, eventueel naast de eigen Hollandse knecht. Dat ging blijkbaar, getuige het verhaal van Coenraad Ruysch, heel gemakkelijk. Hij was in Rome nog niet in zijn hotel geïnstalleerd, of gegadigden voor de dienst van 'staffier', barbier en wasvrouw verdrongen zich om te worden aangenomen.[107] Het zoeken van een gids, een 'antiquario', vereiste tijd en aandacht, maar het vinden van equipage was weer eenvoudiger.[108] François van Aerssen en Justinus van Nassau lieten zich in hun eigen karos met vierspan rijden en ook Coenraad Ruysch hield in Rome een rijtuig. In Florence kocht hij, samen met een reisvriend, een sedia en een paard, maar hij had er evengoed, zoals Jacob en Pieter van der Dussen, een koets kunnen huren van één der Florentijnse cavalieri, die op deze manier hun koetsiers - en zichzelf (de Florentijnse adel stond als arm bekend) - aan een bijverdienste hielpen.[109]

Los hiervan maakte de tourist echter allereerst accoord met zijn herbergier over logies en maaltijden. Het was zaak goed op zijn tellen te passen; immers, herbergiers behoorden, als men Marganetti wilde geloven, tot hetzelfde gilde van inhalige exploitanten als schippers en voerlui. (f 3^{r}) Deze lieden waren zulke ervaren 'fisiognomisti', dat zij hun gasten feilloos wisten te taxeren en kwalificeren: welgesteld of zonder fortuin, groentje of bereisd man. Van zijn kant moest de reiziger, in het spel van loven en bieden, eisen dat de hospes zich zou houden aan de vastgestelde prijzen (die hij voor iedere passant duidelijk zichtbaar hoorde aan te plakken). Als de gast dan bovendien op het kritieke moment van de

105 A. Hooft noteerde voor vertrek uit Holland de namen van een aantal hem aanbevolen herbergen in Italië (f 18^{r}) en in Frankrijk (ff 19^{r}-20^{v}). Voor 'runners' zie: Bates 241.

106 Pott, brief uit Rome, 31 jan. n.s. 1686; Ruysch II, f 22^{v}; Schudt 160, 161.

107 Ruysch II, f 22^{v}; A'damse Vader f 39^{r,v}, die een dagloon van 2 1/2 of 3 juli noemt. Pott betaalde zijn knecht 3 pistolen per maand (Spaanse of Italiaanse?). Brief uit Rome, 31 jan. n.s. 1686.

108 A'damse Vader f 39^{r,v}.

109 Van Aerssen 210; Ruysch II, ff 30^{v}, 68^{r}; Van der Dussen f 77^{r}.

onderhandelingen de slagzin ‘Che pensi, che son Pollacho?’ wist te plaatsen, dan had hij de strijd gewonnen, (f 4^{r})

Maar voor de zonderlinge gang van zaken die in de herbergen van Genua gebruikelijk scheen te zijn, had Marganetti ook wel mogen waarschuwen. ‘...bedde voor yder nacht op te slaepen, ende voorts alles wat men van doen heeft moeten van de waert gekocht worden.’[110] En dat betekende alle eetbare waar! Wilde men, zonder iets geregeld te hebben, eten, dan kon dat ook - tegen dubbel tarief. Het opschrift van hun collega uit.Varenne in Frankrijk zou als uithangbord bij deze Genuese herbergiers niet misstaan hebben:

> ‘Tout à vendre rien à donner,
> Argent contant rien à prester;
> De peu donner je me contente,
> Car à donner je pers ma vente’[111]

Al betichtte Marganetti zijn landgenoten, werkzaam in hotellerie en transportwezen, van allerlei lelijks, de touristen in de grote steden hadden eigenlijk geen klachten. Het omgekeerde, een lofzang werd ook gehoord. In Rome was Wicher Pott met zijn mooie kamer en met de ‘fraeye compagnie’ van Duitse en Franse graven en baronnen bijzonder tevreden en in Napels stak Coenraad Ruysch de loftrompet van zijn waard, een van de ‘hupste’ ter wereld. Hij leek wel een ‘cavallier’, ook in zijn kleding, hij was een verdienstelijk musicus en als cicerone begeleidde hij zijn gasten langs de bezienswaardigheden.[112]

De klachten kwamen niet uit Italië, maar uit Frankrijk, waar de touristen overvraagd en zelfs ‘gevoleerd’ werden. ‘Quaelyck tractement’ alléén verdiende niet meer dan de nuchtere constatering. Maar was er dan ook nog sprake van een belachelijk hoge rekening, dan kwam het slachtoffer in actie en ging zo nodig zijn zaak bepleiten bij de plaatselijke magistraat.[113]

Diefstal was kwalijker. Johan Huydecoper en neef Schaap trommelden in Saumur alle landgenoten op om gezamenlijk naar Chinon te rijden en daar hun gestolen geld, liefst 92 cardescus geknoopt in twee grauwe kousen, weer terug te krijgen.[114] Constantijn Huygens was minder strijdbaar toen hij in Thouars ‘gevoleerd’ werd, maar misschien was dat ook wel zo verstandig, in een herberg die ‘Au Sauvage’ heette. (116)

Veel touristen stapten het liefst bij die herbergen af, waar zij landgenoten

110 Merens 113.
111 Ibid. 94.
112 Pott, brief uit Rome, 31 jan. n.s. 1686; Ruysch II, f 83^{v}.
113 Zoals De la Court in Blois en Lyon (16, 22).
114 Huydecoper, aantekeningen op 10 en 26 okt. 1648 in zijn Almanak; in zijn kopie-boek onder het hoofd ‘Den IX October uyt Saulmur vertrockken om den kleenen tour te doen ende van de 300 gulden 80 mede genomen.’

konden verwachten. Dat leek vooral in Frankrijk een ingeburgerde gewoonte, waaraan slechts een enkeling zich bewust onttrok. In Parijs hadden 'La Croix blanche' en 'La Croix de fer' in de tweede helft van de zeventiende eeuw een overwegend Hollandse en Duitse clientèle. Ook bij Monglas, een waard 'van de religie', die in de Rue de la Seine de 'Ville de Brissac' bestierde, was de Hollandse tourist er zeker van landgenoten en Duitse Kavaliere te treffen. Zo was ook de 'Croix blanche' in Orléans trefpunt en favoriet hotel 'd'une infinité d'Allemands et Hollandois.' Daarom weken Lodewijk en Christiaan Huygens uit naar de 'Trois Empereurs'.[115]

Wicher Pott, wiens voorkeur voor hotels niet zozeer door de nationaliteit der gasten als wel door hun sociale standing werd bepaald, was zeer te spreken over die 'Croix blanche', 'alwaer seer wel wort opgedist voor 11 Ryxd: des maents daer onder begrepen een fraye kaemer, wassen en keerssen.' En tweede, belangrijk pluspunt: hij vond er 'seer goede compagnie'.[116]

Op goed gezelschap was ook Gijsbert de With zeer gesteld; als het maar van Nederlandse nationaliteit was. Het spoor van zijn tocht door Frankrijk was zonder moeite te volgen, want hij koerste steevast van het ene Hollandse of Vlaamse uithangbord naar het volgende. In Parijs had hij het heel gezellig 'A la Ville d'Anvers' bij Madame Gillon, waar hij dagelijks aan tafel vele Nederlanders trof die hij in Holland al van gezicht of naam gekend had. (f 18^{v})

Alle reden om in Orléans in de gelijknamige herberg te gaan logeren, waar inderdaad Mr Goebout 'meest alle Neerlanders en Hoogduytschen' tafel en bed bereidde, (f 20^{v}) In Tours, in Nantes en in Bordeaux, overal koos hij herbergen in handen van Hollanders. Die waren trouwens in die streken van West-Frankrijk, mede bevolkt door aanzienlijke Hollandse gemeenschappen, niet moeilijk te vinden. Gijsbert gunde niet alleen 'onse lantsluijden den penninck' ter wille van het aangename gezelschap van compatriotten, hij was bovendien bijzonder gesteld op 'hollantsche netticheyt'. (f 56^{v}) Het grote genoegen om 'op syn Hollants getracteert' te worden, bereikte een summum van zaligheid wanneer Gijsbert met zijn vrienden 'op sijn Hollants vrolyck' kon zijn. Overigens, gevoelens en gewoontes zeer dierbaar aan zeer velen.[117]

Konden de touristen in deze etablissementen rekenen op een bepaald niveau van hygiëne en comfort, elders moesten zij dat maar afwachten. Het onderkomen dat Gijsbert even buiten Bordeaux trof, een boerenhutje waar hij gelaarsd en gespoord naar bed ging, was wel uitzonderlijk armzalig, tenminste volgens Franse normen, maar het tegendeel, een 'luxe' hotel, was een nog groter zeldzaamheid. Constantijn Huygens vond zo'n juweel 'Au Loup' in Roanne, aan de hoofdweg tussen Parijs en Lyon. In deze gerenommeerde herberg sliep de gast op

115 Chr. Huygens, Oeuvres XXII, 490.
116 Brief uit Orléans, 18 aug. 1685.
117 G. de With f 31^{v}. Zie ook hfdst. VI, 241.

‘ledikanten van scharlaken met silvere crepines daeraen.’ Het was er niet alleen fraai rusten; daar werd ook de tong gestreeld van zelfs de meest verwende gourmet.[118]

Hotel-comfort werd soms, merkwaardig genoeg, gedicteerd door uiterst strenge normen van zedelijkheid. In Spanje zou geen herbergier het in zijn hoofd halen om twee gasten samen één bed aan te bieden; met zo'n voorstel liep hij grote kans in de gevangenis te belanden, beschuldigd van gelegenheid geven tot sodomie. Bij Duitse herbergiers daarentegen sliepen twee gasten niet anders dan in een twijfelaar. Meldde een gast zich niet zelf met een reisgenoot als ‘slapie’, dan kreeg hij een van de andere gasten toegewezen.[119]

In Italië nam men het ook niet zo nauw. Een elegante middenweg bewandelde de waard in Pisa, die Jan Merens de keuze liet tussen een bed alleen of een bed delen met een ‘donna bella’. En dat overkwam hem in de ‘Madona’, een van de beste herbergen in de stad! ‘Alwaer’, om het in zijn eigen woorden te vertellen, ‘ons des avonts werde gevraecht van één van den huyse oft wy begeerden simpelijck elck een bedde gespreyt te hebben dan oft wy begeerden te hebben “uno letto fornitode una donna bella bianca e formosa”, 'twelck ons een groote verwondering was.’ (120) Merens was zeer gechoqueerd toen hem op straat en aan tafel opnieuw dergelijke proposities gedaan werden. Diep verontwaardigd besloot hij dit relaas met een retorisch ‘Waeruyt ick een ygelijck laet oordeelen oft het oorbaer is jonge, onstantvastighe manspersoonen derwaerts te seynden ofte niet.’ (120)

Op het Duitse gebruik van ‘twee per bed’ bestonden toch ook weer uitzonderingen. De ‘Fransche Kroon’ in Frankfurt ontleende haar vermaardheid juist aan het feit dat daar ‘ijder een bedt alleen’ kon vragen. Een luxe waarop Aernout Hooft, na zijn vijfdaagse ongemakkelijke reis in een open Rijn-aakje, zich bijzonder verheugde. Toch beantwoordde ook dit hotel kennelijk niet aan alle verwachtingen, want hij sliep er maar één nacht en verhuisde toen naar elders. (f 29^{v}) Vijfentwintig jaar later logeerde ieder die luxe wenste bij Gunther in het ‘Roode Huis’. Herr Inhaber heeft zijn hotelkamers ingericht met kostbaar meubilair, er liggen tapijten op de vloer en de plafonds zijn gesierd met beschilderd snijwerk. Ieder appartement heeft eigen bediening. ‘Alle groten der aarde nemen hier hun logement’, schrijft de ‘Amsterdamse Vader’ die er zelf logeerde, (f 16^{v}) Wicher Pott zou er zich in zijn element gevoeld hebben!

Maar dit hotel stond op 'n eenzame top van excellence. Als een reiziger in Duitsland afweek van de enkele hoofdroutes, dan vond hij niets anders dan armoedige nachtverblijven. Coenraad Ruysch klaagde steen en been toen hij met zijn neef Duitsland van Noord naar Zuid doortrok: ‘Wij bevonden ons heel Duytslandt door seer verlegen met slaepen, dewijle wij of op stroo, of met haere

118 G. de With ff 72^{v}, 73^{r}; C. Huygens jr 125, 126.
119 Bates 242, 243.

deckbedden ons mosten behelpen, doch wij laegen meest in onse nacht tabberde, dewijle wij geen lust hadden onder dese berghen van veeren ons leven te laeten.' (I, f 13^{v}) Hij was diep dankbaar toen hij in Neurenberg in een fatsoenlijke herberg eindelijk weer behoorlijk te eten kreeg en kon slapen onder 'Japanse dekens'. De volgende morgen waren de beide heren druk doende 'ons te verscoonen'. Een bezigheid die op dit Duitse gedeelte van de tocht telkens gememoreerd werd.

Ook daar, in het Zuiden van Duitsland, een gebied dat toch druk bereisd werd, moest men zich bij voorkeur aan de hoofdwegen houden. De Van der Dussens werden in een herberg even buiten München door 'weegluysen' belaagd, een plaag waar zij in Wenen ook onder geleden hadden, toen zij in een derderangs hotel op de grond moesten slapen. En in Aschaffenburg was één blik in de kamers van 'De Slang' voldoende geweest om te besluiten dan toch maar liever in het stroo te gaan slapen.[120] In de kleinere plaatsen was dat heel normaal, zoals Ruysch had ondervonden. Constantijn Huygens, met onverwoestbaar goed humeur, maakte er een woordspeling op toen hij met het reisgezelschap van François van Aerssen aan het einde van een moeizame dag van strompelen en dwalen door dichte bossen, in een armzalige herberg terecht kwam 'soupasmes maigrement, et paillardions honestement la nuit.'[121]

Tussen deze twee uitersten in hotel-comfort, tussen prikkelige wake op planken vloeren en luxueuze rust in scharlaken bedden, lag het grote veld van de middelmaat. In de journalen gekwalificeerd als 'redelyck wel', of afgedaan met een notitie van de naam, zonder meer.

In het vermelden van bijzonderheden over hotelrekeningen zijn de touristen nogal willekeurig. Sommigen noemen regelmatig bedragen, anderen slechts terloops en de rest rept er in het geheel niet van. Het is dan ook onmogelijk om aan de hand van deze lapidaire gegevens, in combinatie met de al even fragmentarische aantekeningen over transportkosten, een gemiddeld totaalbedrag van reis- en verblijfkosten voor een volledige rondreis te berekenen. Zo'n uitkomst had misschien een interessant detail opgeleverd in een sociaal-economische studie. Maar nu heeft het - bij wijze van voorbeeld - weinig zin te weten dat - in 1700 - de 'Auberge Royal' in Turijn de Van der Dussens 4 lires daags per persoon berekende en 2 voor hun knecht, maar dat zij in de Kerkelijke Staat 7 paoli per dag neertelden; of te lezen dat, vijftien jaar tevoren, Wicher Pott te Venetië in 'L'Ecu de France' 1 Venetiaanse dukaat betaalde, dat (nog eens dertig jaar dáárvoor) Huydecopers hospes in Saumur de maandrekening in 'cardescus' en sols uitschreef, terwijl de kostjuffrouw te Genève liever florijnen in handen kreeg.[122]

120 Van der Dussen ff 17^{v}, 11^{r}, 7^{r}.

121 Huygens, Venetië 86.

122 Van der Dussen f 102^{r}, onder aantekening dat '1 lire Savoijs is twee Julis Romijns'. 'Door gants Pausland' betaalt men 3 paoli 's middags en 4 's avonds, overnachting inbegrepen. Van der Dussen f 36^{r}; A'damse Vader f 36^{r}: in Italië vraagt men 3 juli 's middags en 4 juli 's avonds, slapen inbegrepen. Pott noemt prijzen in Venetië, brief uit Venetië, 18 mei n.s. 1686. Eén Venetiaanse dukaat is ongeveer zeven Hollandse schellingen, schrijft hij. In Saumur berekent Mr Gotiers, de hospes, Huydecoper 50 'cardescus' per maand. De Van der Dussens noteren regelmatig prijzen voor transport en onderdak in Duitsland en Italië. Verblijfkosten voor een grote tour door Frankrijk kunnen berekend worden aan de hand van gegevens in Johan de Witts kasboekjes, maar er liggen vijftig jaar tussen diens tour en de gyro der beide anderen. Een paolo (zilveren muntstuk, genoemd naar paus Paulus V) was gelijk aan een giulio (muntstuk genoemd naar paus Julius II) en aan een Hollandse schelling. De waarde van een lire wisselde; in Venetië was 1 lire 20 soldi. Zie verder dit hfdst. noot 132.

Toch hebben deze anecdotische gegevens in ander opzicht wèl een zekere waarde, namelijk als aanduiding van de monetaire problemen waarmede de tourist en route doorlopend te maken had. Ook al was voor vertrek van huis de financiële kant van de tour nog zo goed geregeld, met duidelijke afspraken over maandelijkse toelage, over het zenden van wissels of kredietbrieven, over de adressering der geldzending aan bepaalde bankrelaties langs de reisroute, het beheer der penningen onderweg kostte de tourist voortdurend hoofdbrekens.[123]

Ten eerste was hij er nooit zeker van of de te verwachten geldzending wel op de afgesproken tijd en plaats ter beschikking zou zijn, een ongewisheid waarvan iedere tourist last had, maar waarmee vooral Johan Huydecoper te kampen had.

Ten tweede was het voor zoon-op-reis zaak om 'thuis' steeds tijdig te laten weten in welke valuta hij zijn toelage uitgeschreven wilde hebben met het oog op een gunstige omrekenkoers. Zoals Huydecoper het zijn vader toelichtte: Zendt U mij, alstublieft, de wissel in pistolen, 'omdat de koopluy anders een 100 Florijnen (sijnde ieder Florijn soo veel als 5 st en l/2) geven voor 30 gulden in Pistolen 105 Florijnen sijn het welke mijn op de 400 escus 60 gulden komt te schelen'. Bovendien ging er geld aan provisie verloren: en in Genève en in Parijs moest hij op 300 gulden 9 gulden provisie betalen. Dat was nu al opgelopen tot 36 gulden op 400 écus![124] En tenslotte moest 'de reisende man' het ook zien klaar te spelen om overal onderweg de ter plaatse gangbare geldsoorten op zak te hebben. Want

123 Zie hfdst. III, 80 e.v. A'damse Vader ff I^{v}, 2^{r}. A. Hooft noteert namen van bankiers en handelshuizen in Duitsland, Frankrijk en Italië (ff 190^{r}-195^{r}). Daaronder die van het internationale huis der Calandrini's (wier kantoren in Genève en in Italië ook C. Huygens jr behulpzaam waren), van de heren Scholten en Cruytpenningh, met kantoren in Bordeaux (een Cruytpenningh in Saumur verzilverde een wissel van Hinloopen: f 31), Forendael in Lyon en Servaas Brouwer in La Rochelle. Deze beiden waren ook Huydecoper van dienst, die zich in Saumur wendde tot Mr Cannars. In Nantes behartigde Mr van Armeyde Ruysch' belangen (II, f 153^{v} e.v.). In Parijs moet Johan Hoeufft een aanzienlijke Hollandse clientèle gehad hebben, onder wie de heren De Witt en Constantijn Huygens; zie hfdst. III, noot 118. In Italië staat Ruysch op vriendschappelijke voet met zijn koopman Fortuin in Livorno (genoemd vanaf II, f 13^{v}) en Van Woensel in Napels (II, f 83^{v} e.v.). De route der touristen in Frankrijk werd zeker mede bepaald door de loop der grote rivieren (Stoye 66), maar evenzo door de vestigingsplaatsen van Nederlandse handelshuizen. Dibon 13.

124 Brief aan zijn vader, Genève, 8 jan. en 29 jan. 1648. Financiën tijdens verblijf te Genève komen ook ter sprake in brieven van 2 maart en 29 april aan zijn vader en aan zijn zwager van 3 maart 1648. In Orléans berekende de bankier d'Orville aan Wicher Pott 1% provisie op 100 rijksdaalders en naderhand 30 stuiver op 50 rijksdaalders. Brieven uit Orléans van 18 aug. en 27 sept. 1685.

die waren er in het Europa der Tour in hoogst verwarrend aantal en verscheidenheid.[125]

In Engeland gaven die valuta nauwelijks moeilijkheden. De verblijfkosten werden er in shillings en pence berekend en door de tourist betaald uit zijn reistoelage die hij in ponden sterling opnam.[126]

In Frankrijk rekende men, als regel, met livres, écus en gedeelten daarvan. De noteringen worden er echter iets ingewikkelder; Johan Huydecoper bijvoorbeeld, hield er de staat van zijn 'uytgift' bij in 'cardescus' en sols, maar hij hield ook aantekening van het opnemen van geld in pistolen en guldens, waarbij dan veelal verzuimd werd aan te geven of het om Franse dan wel Hollandse guldens ging. Wat een groot verschil maakte, want 3000 Franse guldens waren, zoals Johan berichtte, maar 2400 Hollandse waard.[127] Zo geformuleerd lijkt het toch nog vrij eenvoudig, maar dat is bedrieglijk, want uit de kasnotities van Johan de Witt blijkt duidelijk dat de tourist in Frankrijk wel degelijk met rekenwerk geconfronteerd werd. Hij kreeg er ook te maken met 'dobbelde Louysen, Spaensche pistolen, halve Spaensche pistolen, Italiaensche pistolen en dobb. Fransche croonen'.[128]

In Genève rekende Huydecoper met florijnen waarvan er, zoals hij aangaf, 35 in het pistool gaan. Dus is het een klein kunstje om de rekening van de kostjuffrouw à 309 florijnen om te zetten in guldens, want zo schrijft Johan, 600 gulden maken immers 2000/33-1/2 Florijnen.[129] Men moet dan wel weten dat 1 pistool ongeveer 10 gulden is en bovendien aannemen dat Johan over Nederlandse guldens schreef en dat hij Franse of Spaanse pistolen bedoelde. Maar goed, hij kwam er uit. Al zou het controleren van Huydecopers kasboek ook een twintigste-eeuwse accountant voor vraagtekens zetten. Zeker zou hij de heer van Maarseveen ter verantwoording roepen voor de meer dan nonchalante manier waarop deze de kas kloppend wist te houden, door een kunstig gegoochel met bedragen in en uit zijn 'varkeersbeurs'.[130]

Over de Duitse valuta gaf - aan het eind der zeventiende eeuw - de 'Amsterdamse Vader' uitsluitsel: 'De Saxsische, de Brandenburgse en de Luneburgse Drittels' zijn er gangbaar en daarnaast de losse gouden dukaten. De Franse en de

125 Dat was speciaal in Italië het geval. In verschillende reisgidsen, zo die van Villamont, waren vergelijkende tabellen van gangbare muntsoorten opgenomen. Schudt 162, noot 19.

126 Pott, brief uit Londen, 27 juni/ 7 juli 1684. Dukatons geef ik liever niet uit, schreef hij op 8 juli, want daarvoor krijg ik maar 5 1/2 schelling. De la Court betaalt in Londen een wekelijkse pensionprijs van 8 Engelse schellingen, alles inbegrepen (3, 5).

127 Brief aan zijn zuster Leonoor, Genève, 7 april 1648.

128 J. de Witt II, 8e boekje.

129 Huydecoper, notitie over betaling aan zijn hospita (deze volgt op een brief van 2 febr. 1648 aan zijn zuster Geertruijt). Dat was het bedrag dat hij voor zijn (zojuist in Genève getrokken) wissel van 600 gulden had gekregen. Ook A. Hooft rekende hier met 'florins', waarvan er volgens hem 36 in 1 pistool gingen (f 194^{r}).

130 Gegoochel met geld: o.a. voorafgaande aan brief van 26 febr. 1648 aan Mr Becker en verder verschillende keren, laconiek: 'de rest verloren' of, boven een bepaald bedrag, 'is winst' (uit de verkeersbeurs). Het 'varkeerspel' is tric-trac.

DELITIÆ URBIS ROMÆ.
Dat is.
Eygentlycke Beschrivinge van alle de Schoone gebouwen van Paleysen, Kercken Bruggen, Pyramiden, die binnen en buyten Romen te sien syn.
Alles met schoone fyguren Afgebeelt. Hier is noch by gevoecht een Dialogue oft t'samensprekinge, daer wt men Lichtelick, de Italiaensche spraeck, by sich selven can Leeren. Mede wat Gelt in Italien Gangkbaer is.
TAMSTERDAM
By Harmen Iansßen Brouwer.
Anno 1623.

Beschrivinge vande Munte, die in gantsch Itali. n gangbaer is.

1. Swarte penningen, die doen de tvvee een schellinc. ende na onse munte is elcken schellinck een half blanc, ofte drie duyts, *vn soldo.*

Copere Munte.

2. Groot Quadrini, dese doen de drie twee schellingen, *duoi soldi vel duos solidos.*
3. Cleyne Quadrini, dese doen de 3. een schellinc, is also het stuc een duyt onser munte, *vnum solidum.*
4. Zyn Bagadini, deser 12. is eē schellinc, ende dit is de cleynste Munte.

Silvere Munte.

1. Zyn enckele hele zilvere schellingen.
2. Zyn dobbele zilvere schellingē, die sy noemē, *vna gassata*, dese doen 2. schellingē.
3. Zyn achten daer op staet *numerus IIII. id est quatro gagassata*, dese geldē 8 schellingē.
4. Zyn tienen, *vn de dices*, doet een thien schellingen, is *vna mosalira.*
5. Zyn twintigen die noemen sy, *vn da vinti*, doet een 20. schellingen, *vna lira.*
6. Zyn daer andere, die sy noemē *vn Mozenigo*, doet een 24. schellingen, dese munte noemen die duytschen Marcellen.
7. Zyn veertigen, daer op staet *numerus* 40. deser een doet 40. *Selidos* die noemen sy di Itali *vn de duoi lire.*

Goude Munte.

8. Zyn Zeckini, doet een 9. *libras* ende 12. *Solidos.*

Daer gelden oock Mylaensche zilvere Croonen 7. *lib.*
Goutgulden, 6. *lib.* 12. *solidos.*
Fräsche Cronē, die gewichtich syn 8. *lib.*
Vngersche Ducaten, doet een 9. *lib.*
Daer syn ooc in Italien tot Romen toe in des Paus gebiet andere zilvere Munten, onder welcke gangbaer syn, cleyne zilvere penningen, die Iulier genoemt worden, ontrent so groot als de oude Thurnes, daer op staet een Paus Hoet op twee Sleutels cruys vvijs gheleyt.
In somma, daer en is geen ghelt daermen beter met can te recht comen, als Pistolet Croonen, vvant die selve syn doot gantsch Italien gangbaer.

8. Zo te lezen was het muntstelsel in Italië wel bevattelijk; de ervaring van touristen wees echter anders uit.

kruisrijksdaalders zijn ook goed, maar de Keyserse niet willig. Bovendien kon een reiziger tot Frankfurt terecht met Hollandse en Spaanse dukatons. (f 3^{v}) Alles goed en wel, maar deze informatie was zeer onvolledig. Immers, in Keulen al 'gaf het geldt groote veranderingh'. Een rijksdaalder, bijvoorbeeld, was daar 19 1/2 blasser waard, iets minder dan een stooter. In Zuid-Duitsland werkte men met stukken van zes kreitser, twintig in een kopstuk, negentig in een rijksdaalder, die hier simpelweg daalder genoemd werd.[131]

In Italië rekende men met 'liveri ende soldy'. 'Een Testoen van Vranckrijck op twintig soldy, een Reaal van achten op drie en tsestich soldy', zo hield Jan Merens zichzelf voor, toen hij midden in de zomer van 1600 in Genua aankwam. (115) Als het daar nu maar bij bleef! Ook de 'Amsterdamse Vader' tilde er niet zwaar aan. Het meest gewild zijn de Spaanse pistolen 'die wigtig zijn', en de zilveren munt van de paus is overal gangbaar, maar - 't geniep zit in de staart - die van de andere souvereinen feitelijk alleen in hun eigen gebied, (f 3^{v}) Van die verbijsterende verscheidenheid hield Aernout Hooft, in het jubeljaar 1650 door Italië tourend, getrouwelijk aantekening.

Zijn eerste kennismaking met het Italiaanse geld, in het Venetiaanse, viel niet mee: 'Het gelt kosten wij mede in 't eerst quaelijk reekenen. Soo gaet het omtrent. Een Bets is een halve Sold. Een sold is wat meer als een oortjen, daer gaen der omtrent 3 in een stuijver. Een gaset sijn 2 soldi. Een gros 4 soldi. Een Lire of pondt sijn 20 soldi, dat omtrent tusschen 5 stuijvers en een Hollandsche schelling is. Een Reael, of stuk van achten doet 9 Lire, 10 soldi. Een Ongaro, of ducaet 19 pondt 10 soldi... Een Schudo Venetiano doet 10 pondt 16 soldi. Dit is't meeste' besluit hij veelbetekenend zijn overzicht. (f 49^{r,v}) Korte tijd daarna reist hij op het grondgebied van de Kerkelijke Staat en moet hij zich dus instellen op het daar gebruikelijke: 'Het geldt gink hier maghtich hoogh, een pistool 37 pondt, een Ongaro 21 1/2. Scudi. 12 l/2, daer te Verona een pistool maer 30, een Ongaro, 17 1/2. een Scudi 10 pondt en 4 soldi deedt. Hier kregen wij weder kleijn geldt, dat wij in 't Venetjaensch gebiedt noijt niet kosten krijgen.' (ff 64^{v}, 65^{r}) In Bologna, goed pauselijk gebied, ging het geld ongeveer als in de andere plaatsen van de paus, dat wil zeggen met de nodige uitzonderingen. En in Toscane kon hij dat allemaal weer vergeten en opnieuw beginnen, (f 114^{r})

Een begaafd rekenmeester zal met al deze boeiende monetaire gegevens en de vergelijkende munttabellen uit de reisgidsen naast zich, zeker uit de voeten kunnen. Maar als een betrouwbare uitkomst hem lief is, dan zal hij bij zijn calculaties scherp moeten letten op jaartallen, regionale omwisselingskoersen en bovendien nog moeten weten met welke muntheren hij te doen heeft.[132]

131 A. Hooft ff 24^{v}, 33^{v}.

132 Schudt 161; Bates 368-372. Het gaat de competentie van een niet-economisch geschoolde historica verre te boven om de verscheidenheid aan monetaire en financiële bijzonderheden (die in dit en het voorafgaande hoofdstuk ter sprake komen) te determineren, laat staan te herleiden tot éénzelfde Nederlandse geldswaarde. Daarom moge hier volstaan worden met een kanttekening bij enkele valutasoorten (voor zover nog niet geannoteerd in het voorafgaande), gangbaar rond het midden der zeventiende eeuw. Volgens Huydecoper was 1 Geneefse florijn 5 1/2 Nederlandse stuiver waard. Zie ook Van der Vinne 110. Niet te verwarren met de florijn of zilveren goudgulden van 28 stuiver in de Nederlanden. Eén louis d'or (genoemd door Johan de Witt en Johannes Thijs) was 10 livres en 1 livre 16 Nederlandse stuivers. Eén Franse écu was 60 Nederlandse stuivers. Maar in Parijs, zo schreef Huydecoper, rekende men 16 stuiver voor 1 quart d'écu en in Saumur zelfs 21. Zie ook het valutastaatje voor Lyon bij Van der Vinne 119. Prof. Joh. de Vries ben ik zeer erkentelijk voor zijn bereidheid de financiële passages door te lezen en Drs A. Pol van het Koninklijk Munt- en Penningkabinet

Dit alles overdenkende, is men bereid de jonge ‘reiselingh’ veel te vergeven. Het is immers duidelijk dat ‘en route’ de tijd en aandacht, die ten pleziere van het nageslacht besteed hadden kunnen worden aan het optekenen van allerlei bijzonderheden die nu in de journalen node gemist worden, voor een groot deel werden opgeëist door beslommeringen rond de financiering van de grote tour. Dit werd door de touristen zelf ook als een last gevoeld: ‘...Enfin je voy par experience que c'est un grand poinct que de voyager sans avoir soin du payement ny de rien’ verzuchtte Christiaan Huygens. En dat was dan nog in Frankrijk![133]

Johan Huydecoper drukte zich in een boze bui nog sterker uit, toen hij er na de zoveelste ruzie met zijn vader de brui aan gaf: Is 3000 gulden U te veel, stuur me dan maar 2000. Vindt U dat nog extravagant? Zend dan maar 1000 gulden en dan zal ik knecht en paard afschaffen en ‘frequenteren geen compani, en mijn tijt passeren, gelijck een fantastick en pedant.’ En als dàt dan ook nog niet goed is, zo wond hij zich op, laat me dan maar direct naar huis komen want ‘vinde het vaermaek van mijn reijs soo groot niet, en swaer of de onlusten wegen sulks vrij over’.[134]

> ‘Wat stelt, wie reisen wil, sich al
> In pyn, gevaar, en ongeval?’

had Six geschreven toen hij met zijn reisgenoten in het spoor van hun gehavende reiskoets in de Apennijnen omhoogzwoegde naar de ‘schuine top’.[135] Was het misschien maar wijzer om thuis te blijven?

Als ten besluite van de wederwaardigheden van de wakkere reiselingh nu een versje van Constantijn Huygens volgt, zij daarbij aangetekend dat dit natuurlijk meer een literaire speelsheid is dan een boutade tégen het reizen:

> ‘Sans faire le chemin que Villamont a fait
> Tu vois tout ce qu'il dit, tu dis tout ce qu'il sçait
> Sans courrir tant d'hazards, sans perdre tant d'années,

ben ik dankbaar voor zijn deskundigheid bij het oplossen van monetaire puzzels. Eventuele fouten gemaakt in de verwerking van zijn gegevens komen voor rekening van de schrijfster.

133 Chr. Huygens aan zijn vader, aug. 1655. Oeuvres 1, 344.

134 Brief aan zijn vader, Genève, 2 maart 1648.

135 In zijn ‘Opdracht van Amsterdamsche Winter, aan Simon Dilman, Geneesheer’, ed. Van Es, 53 e.v. Geciteerd zijn de regels 45, 46.

Tu ne depends qu'un jour a suivre ses brisées.
Qui ne prefereroit le dedans au dehors,
Les chemins de l'esprit aux voyages du corps?
Faudroit il plus de luy que de toy faire feste
S'il a porté le pied ou tu portes la teste?
Qui voudra l'un et l'autre honorer du laurier,
Couronne ton chapeau, couronne son soulier.'[136]

136 Huygens schreef dit gedichtje, getiteld 'Au lecteur des voyages du Sr. de Villamont' gedateerd 20 maart [1620?], in zijn exemplaar van de 'Voyages' van Villamont. C. Huygens, Gedichten I, 137. In dezelfde geest besluit Joost van den Vondel zijn loflied op de Atlas van Blaeu (waarvan de beginregels geciteerd dit hfdst. 103): 'O reisgesinde geest, ghy kunt die moeite sparen, / En sien op dit Toonneel de werelt groot en ruim, / Beschreven en gemaelt in kleen begrip van blaren'; zo geciteerd bij Verwey, Blaeu 26.

Hoofdstuk V
Student diligent

'...*ad augmentum scientiae*'[1]

'In Noie Dmi. Anno 1602.2 Junij; aetatis anno 19 ingressus sum iter Gallicum' - met deze aanhef leidt Ernst Brinck, toekomstig magistraat, geograaf en historicus, het relaas in van zijn eerste reis naar het buitenland.[2]

Nu is in het bestek van dit hoofdstuk wat in Brincks manuscript hierop volgt aan notities over die Franse reis van minder belang, dan hetgeen daar direct aan voorafgaat: een schematisch overzicht van al die wetenswaardigheden omtrent mens en maatschappij in den vreemde, die voor de tourist zo belangrijk geacht werden. Dit staatje, waarschijnlijk overgenomen uit de reisgids van Nathan Chytraeus, gepubliceerd in 1594, moest Brinck het nodige houvast geven in die zee van studieonderwerpen waarmede in zijn tijd aspirant-reizigers overspoeld werden.[3]

Als samenvatting van door ijverige Apodemiek-schrijvers uitgedachte studieopdrachten, was zo'n Tabula zeer nuttig.[3] Maar wanneer Ernst Brinck zijn reisgids verder doorbladerde op zoek naar raadgevingen inzake een werkmethode, dan bleken de adviezen beduidend minder expliciet. Zeker, er werd de jongeman wel een richting aangeduid; het leergierigjongmens kon niet beter doen dan waar mogelijk in het buitenland een 'wijs, geleert of deftig man', ter stichting en lering aan te klampen.[4] Deze dichterlijke raad van Vader Cats is niet anders dan een verre echo van het koor der humanisten, Lipsius voorop, dat eenstemmig het eminente nut van een gesprek met erudiete heren had bezongen.[5] In principe was dit natuurlijk een kostelijk advies, maar niet alle wijze mannen waren er op gebrand om Jan en alleman te ontvangen en bij wijze van privatissimum voor hen te orakelen. Toch betoonden de homines docti zich doorgaans zeer welwillend tegenover een intelligent jongmens en ten aanzien van telgen uit vooraanstaande

1 Th. Erpenius, 'De Peregrinatione Gallica utiliter instituenda Tractatus', 18.
2 Van Rappard 23. Ernst Brinck, Harderwijk 1582/83-Harderwijk 1649.
3 Ibid. 22. Dit staatje is afgedrukt voorin Chytraeus' 'Variorum in Europa Deliciae' met de aantekening 'incerto autore'. Zie ook Schudt 139.
3 Ibid. 22. Dit staatje is afgedrukt voorin Chytraeus' 'Variorum in Europa Deliciae' met de aantekening 'incerto autore'. Zie ook Schudt 139.
4 Cats, 't Saemen-spraeck 552.
5 Lipsius 112, 113. Howard 42, 43.

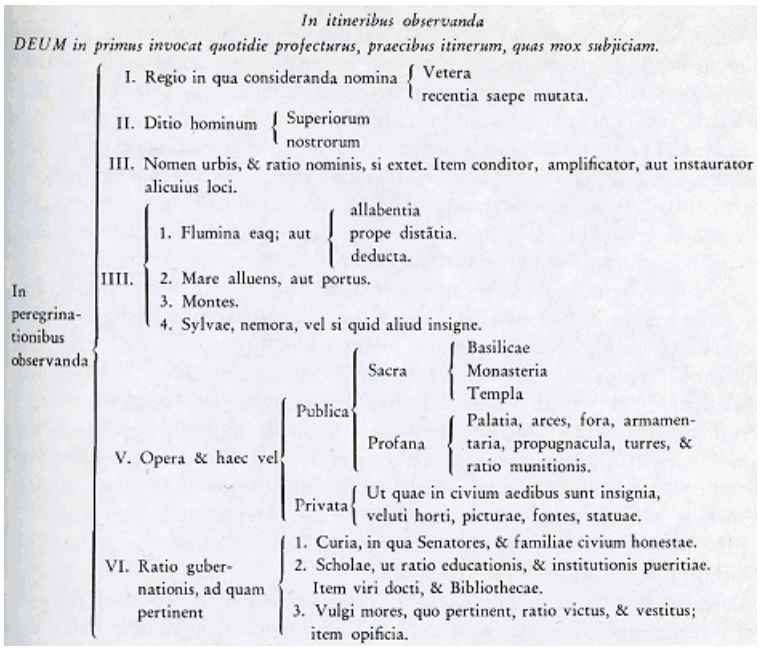
In itineribus observanda
DEUM in primis invocat quotidie profecturus, praecibus itinerum, quas mox subjiciam.
In peregrinationibus observanda
I. Regio in qua consideranda nomina
Vetera
recentia saepe mutata.
II. Ditio hominum
Superiorum
nostrorum
III. Nomen urbis, & ratio nominis, si extet. Item conditor, amplificator, aut instaurator alicuius loci.
IIII.
1. Flumina eaq; aut
allabentia
prope distãtia.
deducta.
2. Mare alluens, aut portus.
3. Montes.
4. Sylvae, nemora, vel si quid aliud insigne.
V. Opera & haec vel
Publica
Sacra
Basilicae
Monasteria
Templa
Profana
Palatia, arces, fora, armamentaria, propugnacula, turres, & ratio munitionis.
Privata
Ut quae in civium aedibus sunt insignia, veluti horti, picturae, fontes, statuae.
VI. Ratio gubernationis, ad quam pertinent
1. Curia, in qua Senatores, & familiae civium honestae.
2. Scholae, ut ratio educationis, & institutionis pueritiae. Item viri docti, & Bibliothecae.
3. Vulgi mores, quo pertinent, ratio victus, & vestitus; item opificia.

9. Het zware studieprogramma overzichtelijk in schema gebracht. Een bruikbare studiemethode zou pas voor een volgende generatie touristen ter beschikking komen.

families. Maar dan wel op voorwaarde dat deze jongelieden zich presenteerden voorzien van passende introductiebrieven. Waren die paspoorten in den vreemde eenmaal op het bestemde adres aangeboden, dan ontsloot ook de vermaardste geleerde grif de deuren van studeervertrek, bibliotheek of rariteitenkabinet. En dan schreef hij ter plaatse met genoegen weer een briefje ter aanbeveling aan een volgende bevriende relatie. Tot deze categorie van bevoorrechten behoorde ook Ernst Brinck. Voor zijn Franse reis had hij een introductie op zak voor Isaac Casaubon, terwijl hij een paar jaar later van Pontanus een introductie meenam naar Engeland, bestemd voor William Camden.[6]

Toen ruim twintig jaar later een jongere landgenoot zich voorbereidde op zijn reis naar Frankrijk, had deze het veel gemakkelijker. Eén briefje naar Leiden aan het adres van zijn oud-hoogleraar Thomas van Erpen was voldoende om Johannes van de Nieuwpoort een reisadvies en studiemethode in handen te spelen, dat in plaats van het gebruikelijke 'Tractatus' eerder 'Thesaurus' als titel verdiende.[7] Want de 'Tractatus de peregrinatione Gallica' die Van Erpen zijn jonge Utrechtse vriend toezond, was in zijn beknoptheid en zakelijkheid een voorbeeldige, namelijk uitermate praktische handleiding voor die gebruikers die Erpenius' devies, 'augmentum scientiae', wilden overnemen: het vergaren van kennis en wetenschap 'qui unicus fere peregrinationis debet esse scopus', zo schrijft hij beslist.[8]

De ideeën in dit tractaat ontwikkeld, waren Van Erpen ingegeven als remedie juist tegen de povere studieresultaten van velen der touristen.[9] Voor broddelwerk bestond voortaan geen excuus! Van Erpen schreef zijn verhandeling met het gezag van een geleerde en de ervaring van een bereisd man. In zijn jonge jaren had hij een uitvoerige peregrinatio gemaakt langs verschillende universitaire centra in Frankrijk, Engeland en Italië.[10] Later, toen hij in Leiden Oosterse talen doceerde, had hij op verzoek van curatoren verschillende dienstreizen naar Frankrijk gemaakt.[11] En tenslotte kon hij ook nog bogen op enige ervaring als reisleider.

6 Van Rappard 24, 28. Bouman I, 117. Casaubon (1559-1614) schreef op 7 dec. 1602 in Brincks Album amicorum. Drie van diens vriendenboekjes berusten op de K.B.

7 Johannes van der Nypoort (Utrecht 1602?-Utrecht 1662), zoon van Johannes en Elisabeth van Ravenswaay. Immatriculatie in Leiden op 26 mei 1616, promotie aldaar tot D.U.J. op 21 juni 1622. Advocaat en stads-secretaris in Utrecht. Elias I, 387; NNBW III, 924, 925. Zijn broer Gerard, die tegelijk met hem in Leiden aankwam en tezelfder tijd promoveerde, hield daar nog in 1623 een disputatio pro gradu. Wansink 215; Elias II, 813; NNBW III, 924.

8 Erpenius 18. Scientia heeft hier de betekenis van wetenschap, kennis van het algemene. Wansink 50. Voor Erpenius' 'Tractatus' zie Dibon 15-17 en Slijper. Voor Erpenius' wetenschappelijk werk zie Brugman. Richarderie III, 100 vermeldt nog een Leidse uitgave van 1671.

9 Zie de brief van Van der Nypoort aan Erpenius in het voorwerk van diens traktaat '...qua in re [in ratione peregrinandi] non parum a plerisque errari'.

10 Thomas van Erpen (Erpenius) (Gorcum 1584-Leiden, 13 nov. 1624), zoon van Gerard Joannis en Beatrix de Bye. Studeerde tussen 1602 en 1608 theologie en Oosterse talen in Leiden. Maakte vervolgens zijn peregrinatio academica en werd in 1613 in Leiden benoemd tot hoogleraar Oosterse talen. NNBW VIII, 495, 496; Brugman 203 e.v.

11 Molhuysen, Bronnen II, Bijlagen, nrs 481, 490, 521, 524, 551; Bots 33.

Want toen hij in het voorjaar van 1620 opnieuw naar Frankrijk werd gezonden (met de opdracht de beroemde Franse theoloog André Rivet naar Leiden te lokken), nam hij een groepje Leidenaren onder zijn hoede mee.[12]

Als uitgangspunt van zijn aanbevelingen en richtlijnen poneerde Van Erpen kort en krachtig de stelling: 'Finis peregrinationis sit notitia sextuplex, *Linguae, Regionis, Regiminis, rerum gestarum, morum, & clarorum virorwn*.' (2) Met andere woorden, Van Erpen bepleit inzicht in de 'res Galliae', de Franse maatschappij, door studie van haar taal, historisch fundament, geografische gesteldheid en maatschappelijke structuur.

Eerste voorwaarde voor een goed begrip van dit alles acht Erpenius beheersing van de taal. Nu was deze visie, zeker in 1624, niet nieuw. Evenmin was de Leidse hoogleraar de eerste auteur die met dit oogmerk zijn lezers een verblijf in het Loire-district aanbeval als vervolg op de eerste taaloefeningen die in Parijs gedaan moesten worden. Volslagen nieuw en origineel was wèl de 'catalogue raisonnée' van studieboeken en literatuur. In zes kernachtige paragrafen ontvouwt Van Erpen zijn studieprogramma Frans.[13] Hij bespreekt daarbij grammatica's, beredeneert de bruikbaarheid van bepaalde samenspraken en maakt een keuze uit de Franse literatuur, geschikt voor beginnende studenten. Tenslotte dringt hij aan op omgang met Fransen en het mijden van landgenoten.

Vervolgens brengt hij enkele historische en aardrijkskundige werken ter sprake, waarvan hij de lectuur aanbeveelt als een eerste oriëntatie op 's lands geschiedenis, geografische gesteldheid en bestuurlijke organen. Allereerst noemt hij het derde deel van de 'Cosmographia Generalis' van Paulus Merula. Als tweede bron geeft hij een recente Franse uitgave op, 'Les antiquitez & recherches des Villes Chasteaux, & Places plus remarquables de toute la France' van André Duchesne en verder de reisgids van Jodocus Sincerus die, in 1616 te Leiden verschenen onder de titel 'Itinerarium Galliae', overal verkrijgbaar is.[14.] Tot slot van deze 'Notitia regionis' bespreekt Van Erpen de verdiensten van verschillende aardrijkskundige kaarten van Frankrijk.

Dan volgt in het tractaat de 'Notitia regiminis', waarin de auteur volstaat met de opgave van twee handboeken: het derde en vierde deel van Du Haillan, 'De

12 Een groepje waarbij Volkert Teding van Berkhout zich wilde aansluiten, blijkens een brief uit Rome aan zijn broer Paulus, van 23 juni 1628 en zijn testament van 22 maart 1620. Familie-archief Teding van Berkhout nrs 87 en 78.

13 Erpenius 3-6.

14. Ibid. 6, 7; 23, 24. Voor onderwijs in geschiedenis en aardrijkskunde op de Latijnse scholen in de zeventiende eeuw: Kuiper 20, 21 (geschiedenis: de Romeinse tijd tot Augustus; aardrijkskunde: aan de hand van Ortelius' 'Theatrum orbis terrarum'). Voor de 'Cosmographiae generalis libri tres. Item Geographiae particularis libri quatuor'... Lugduni Batavorum,... 1605: S.P. Haak, 'Paullus Merula 1558-1607', Zutphen, 1901, 111-123. In het derde boek behandelt Merula Frankrijk. André Duchesne (1584-1640), 'Les Antiquitez et Recherches des villes, chasteaux, et places plus remarquables de toute la France' (Abrégé de France de Belleforest par A. Duchesne), Paris 1609. Erpenius noemt een editie van 1614. Voor Sincerus (Zinzerling) zie hfdst. III, 78.

l'Estat & Succes des affaires de France' en het op Frankrijk toepasselijke stuk uit 'Les Estats, Empires, & Principaultez du Monde'. Du Haillan is ook voor de Franse geschiedenis de grote autoriteit. In de eerste twee boeken van zijn magnum opus vindt de lezer een 'epitomen elegans', dat eigenlijk uit het hoofd geleerd moet worden. Verder komen, aldus Van Erpen, als lectuur in aanmerking 'Memoires de Serres' en Caesars 'De bello Gallico'. Maar, zo waarschuwt hij, zorg dan wel de betrouwbare editie te gebruiken, door Scaliger verzorgd en bij Raphelingius uitgegeven.[15]

In het tweede hoofdstuk bespreekt Van Erpen het reisplan, de 'Ratio instituendi itineris'.[16] Hij acht het wenselijk, dat de reiziger eerst een tijdje naar Parijs gaat en daar blijft totdat hij de boekenlijst heeft doorgewerkt en zich in het Frans verstaanbaar kan maken. Onderwijl kan hij dan plannen maken voor zijn reis door het land. Ieder heeft daarbij wel een eigen voorkeur en bovendien is zo'n tour een kwestie van beschikbare tijd en geld. Meestal wordt een rondreis, een 'gyrus', gemaakt langs de interessantste steden, waarvan Erpenius er een dertigtal, verspreid over Frankrijk, Genève meegeteld, opsomt. Het is wel zaak om daarbij een metgezel van enig intellectueel niveau te zoeken, natuurlijk van Franse nationaliteit. Tijdens deze tour moet de reiziger telkens weer studie maken van de kenmerkende bijzonderheden der steden die hij bezoekt.

Het derde hoofdstuk, 'De Observatione', doet de lezer een methode aan de hand om tot kennis van staatsinrichting en bestuur, derzelver gezagsdragers, van rechtspraak en vormen van kerkelijke organisatie te komen en daardoor tot inzicht in contemporaine gebeurtenissen en politieke machtsverhoudingen.[17] Van Erpen helpt dit onderzoek op gang met een lange vragenlijst. Hij geeft de tourist daarbij nadrukkelijk de goede raad om zich tot deskundigen te wenden. Rechtsen godgeleerden acht hij ideale 'wegh-wijsers'. Dergelijk contact zal het jongmens in kwestie meer profijt opleveren dan het bekijken van tientallen kostelijke paleizen.

Alle kennis onderweg vergaard, dient ook te worden vastgelegd. Van Erpen vindt het allerminst 'infra dig' om zijn lezers, jongelieden toch met een academische opleiding, de fijne kneepjes bij te brengen van het dagboek houden, evenmin als hij er zich in de laatste paragrafen van zijn verhandeling te goed voor acht om minutieuze aanwijzingen te geven voor het pakken van boeken, kaarten en schrijfgerei. Zorg er voor, zo vervolgt hij zijn praktische adviezen, steeds een aantal notitieboekjes in voorraad te hebben voor de dagelijkse korte aantekenin-

15 Erpenius 7-9. Bernard de Girart, seigneur du Haillan (1553-1610), 'De l'Estat et succez des affaires de France'. Vermoedelijk bedoelde Erpenius de Parijse editie van 1619. De eerste druk verscheen in Parijs, 1570. De 'Memoires de Serres' zijn waarschijnlijk de 'Mémoires de la troisieme guerre civile et les derniers troubles de France', s.l. 1570, van Jean de Serres (1540-1598). Cioranescu[a] 646.

16 Erpenius 9-13.

17 Ibid. 13-22.

10. De educatiereis, zo doceert Erpenius, beoogt vóór al ‘kennisse en verstant’ van mens en maatschappij in den vreemde.

gen en werk die in rustige uren uit op ‘Postpampier’, oftewel houd een klad en een net journaal bij.[18]

Tot besluit van alle verstandige raad geeft de Leidse hoogleraar de verzekering dat de jongeman die zijn adviezen stipt opvolgt naderhand in eigen vaderland een bijzonder goed figuur zal slaan wanneer in gezelschap Frankrijk ter sprake komt. Dan zal hij zich doen kennen als een expert, ‘peritus linguae et rerum Gallicarum.’ (26)

Nadat zijn tractaat een aantal jaren in manuscript onder belangstellenden had gecirculeerd, werd het ten gerieve van een groter publiek in druk uitgegeven. De opname in deze Leidse uitgave uit 1631 van een ‘Korte Beschrijving van Frankrijk en zijn Steden’ als een soort bijlage bij Erpenius' ‘Tractatus’, was een misgreep van de samensteller. Het auteurschap van deze povere descriptie kan bezwaarlijk Van Erpen aangerekend worden. Trouwens, waarom zou hij zich de moeite geven, nu hij zo nadrukkelijk de reisgids van Zinzerling had aanbevolen? Maar de redacteur revancheerde zich met de keuze van de derde bijdrage in deze uitgave: Justus Lipsius' essay over het reizen, de ‘Ratio peregrinandi’. Daarmede bezorgde de uitgever tijdgenoot en nageslacht een juweel van een boekje, met een voorbeeldige uiteenzetting van ‘theorie en praktijk der educatiereis’. Een handleiding waarin beide Leidse hoogleraren, ieder op eigen manier, een uitwerking gaven van de stelling: Scientia en Experientia sámen voeren tot Prudentia.[19]

Namen de heren touristen op hun reizen nu metterdaad notitie van Erpenius' adviezen? In de aanhef van zijn tractaat had deze zijn lezers met klem aangeraden pas naar Frankrijk te gaan na voltooiing der universitaire studie. De academische vorming van de aanstaande tourist beschouwde hij daarmee als afgesloten; van enigerlei bemoeienis van touristen met universiteiten in het buitenland is bij hem dan ook geen sprake.[20]

Het heeft er op het eerste gezicht veel van alsof de touristen en masse dit advies naast zich neerlegden, want tijdens hun Groote Tour lieten zij zich bij herhaling en vaak langdurig zien in universitaire steden, zowel in Frankrijk, Engeland, Duitsland als in Italië. Toch was het niet de aantrekkingskracht van het wetenschappelijk instituut ter plaatse, dat touristen naar de kleine universiteitssteden ten zuiden van Parijs lokte, maar de overtuiging dat daar, langs de Loire, het zuiverste Frans gesproken werd. Ook in Italië prevaleerden voor bezoek aan en verblijf in Padua en Siena andere motieven boven studieplannen. Padua was

18 Ibid. 20, 24-26.

19 De strekking van het betoog is noch bij Lipsius, noch bij Van Erpen origineel, want met hun ingewikkelde tabellen beoogden de apodemiek-schrijvers au fond precies hetzelfde als de Leidse hoogleraren. Maar oorspronkelijk is wèl Erpenius' beknopte presentatie, zijn beredeneerd commentaar en zijn opgave van studieboeken. De verdienste van Lipsius' verhandeling is al in het voorgaande belicht. Zie hfdst. II, 45 e.v.

20 Erpenius 1, 2.

aantrekkelijk wegens het milde religieuze en politieke klimaat dat, vooral ten gunste van niet-katholieken, vanuit Venetië met wijs inzicht bestendigd werd. Siena stond bekend om haar gezonde lucht en het zuivere Italiaans harer inwoners.[21]

In Engeland werd een bezoek aan de universiteiten van Oxford en Cambridge steevast opgenomen in het programma van Nederlandse touristen, maar uitsluitend terwille van hun toeristische attracties. Constantijn Huygens was in 1620 vermoedelijk de laatste bezoeker uit de Lage Landen die door de universiteitsbibliotheek van Heidelberg rondging, voordat deze en vele andere Duitse universiteiten hun poorten moesten sluiten.[22] Toen na 1648 het onderwijs weer op gang kwam, kreeg zelfs Heidelberg, dat in voorafgaande tijden voor de Nederlanders verreweg de belangrijkste Duitse universiteit was geweest, geen nieuwe toeloop uit het westelijke buurland. Genève was in trek als doorgangsstation tussen Frankrijk en Italië. Maar een mededeling over de hogeschool als die van Johan Huydecoper '...hoorende oock somwijl de lessen inde theologie en andere' komt zelden voor.[23]

De tegenstrijdigheden gaan nog verder, want de uitspraak dat andere motieven dan studieplannen touristen nopen tot verblijf in vele der bekende universiteitssteden lijkt weer moeilijk te rijmen met het feit dat telkens weer, tot ver in de zeventiende eeuw, touristen zich laten inschrijven in universitaire registers. Een vergelijking van de matrikellijsten van Padua met drie dag- en briefboeken van Nederlandse touristen toont immers zonneklaar aan dat maar liefst de helft van de juristen die tussen 1647 en 1651 (de jaren door deze drie schrifturen bestreken) de 'Matricula Nationis Germanae juristarum' te Padua tekenden, tot de correspondenten, kennissen of vriendenkring van de drie schrijvers behoorden. Daarbij tekenden in die jaren vijf van hen het Paduaanse 'artiesten' register.[24] En van de zeven Nederlandse handtekeningen die tussen 1647 en 1651 in het register van de universiteit van Siena voorkomen, zijn er weer vier afkomstig van

21 Poelhekke 274 e.v.; Van Kessel hoofdstuk I.

22 Huygens, Venetië 80. Later bewondert Aernout Hooft die Heidelbergse boekenschat in de Vaticana(ff 70^{v}-71^{r}).

23 Brief aan zijn vader, Genève, 26 febr. 1648. C. Huygens jr hoort enkele proefpreken en gaat op donderdag naar de Italiaanse predicatie. 149 e.v.

24 De tien juristen: J. Clant van Stedum (Den Tex nr 430; C. Huygens jr 149), J.H. Carel (Den Tex nr 448; Guggisberg 262; C. Huygens jr o.a. 143; Wansink 162), S. Magnus (Den Tex nr 452; A. Hooft f 57^{r} en passim), J. Onderwater (Den Tex nr453; A. Hooft o.a. f116^{v}), J. Dragon (Den Tex nr 443; J. de Witt II, nov. 1645), M. v.d. Merwede (Den Tex nr441; A. Hooft o.a. f 108^{r}), A. Kieft (Den Tex nr 450;A. Hooft ff 23^{r},53^{v}), Y. Kieft (Den Tex nr 450; Poelhekke nr 413; A. Hooft f 23^{r}), J. en D. van Gheel (Den Tex nrs 437, 438; Huydecoper, brief Genève, 29 jan. en 5 febr. 1648 en passim in Frankrijk). De vijf 'artiesten': H. Ooms (Poelhekke nr 408; A. Hooft f 57^{r}, met bijschrift van diens overlijden in Padua), S. Wroche (Poelhekke nr 414; A. Hooft f 108^{r}), W. v.d. Duyn (Poelhekke nr 39; Huydecoper, Almanak, Saumur, 24 sept. en 9 okt. 1648), E. de Geer (Poelhekke nr 401; Huydecoper, brief Genève, 12 febr. 1648).

touristen uit dezelfde kringen.[25] Inderdaad, hier staat een aantal touristen pur sang, ingeschreven aan Italiaanse universiteiten. Maar omgekeerd is dat maar een heel klein percentage uit die grote gemeenschappelijke touristenkring om de drie schrijvers Aernout Hooft, Constantijn Huygens jr en Johan Huydecoper. Slechts één keer is er aanleiding om van studieplannen te reppen. Op 24 oktober 1649 schrijft Aernout Hooft in zijn journaal: '24. Gingh Mr Kieft nae Padoa om te studeren.' (f 53^{v}) Inderdaad, nog diezelfde dag tekende Andries Kieft het juristenmatrikel van de Natio Germanica te Padua... Voor het overige bewaren zowel de zoon van P.C. Hooft als zijn Haagse studievriend, de heer van Zuylichem en zijn stadgenoot, de heer van Maarseveen, Hollanders die elkaar in Italië bij herhaling tegen het lijf liepen, een volstrekt stilzwijgen over reisvrienden behept met studie-neigingen.[26]

Bovendien, een matrikellijst fungeerde niet zelden als gastenboek dat door bepaalde bezoekers getekend werd 'ad maiorem gloriam' zowel van de universiteit als van de gewichtige gast, die de universiteit met een, doorgaans zeer vluchtig, bezoek eerde. Zo tekenden in november 1609 Willem van Goltstein en Adriaan Cromholt, in hun kwaliteit van heren uit de suite van het gezantschap van Cornelis van der Mijle, het juristen-matrikel van de Natio Germanica te Padua. Ook twee andere leden van dit gezelschap, de zwager van de heer Van der Mijle, Willem van Oldenbarnevelt en diens vriend Philips de Zoete de Houthain, kapitein der ruiterij, droegen het hunne bij tot verluchting van het album. Van der Mijle zelf tekende in Padua als hoofd van de Nederlandse missie wederom het register waarin hij tien jaar tevoren als student zijn naam gezet had. Daardoor dankt aan dit bezoek van één diplomatiek gezelschap het Natio-boek te Padua liefst vijf illustere namen, het Studio slechts illusoire alumni.[27]

Elders bestonden er voor de aanwas der matrikellijsten weer andere redenen. Zo werd bij inschrijving in Genève de zogenaamde 'lettre d'habitation', tevens verblijfsvergunning in de stad uitgereikt.[28] Het laat zich dus denken dat het aantal ingeschrevenen geen getrouwe afspiegeling is van het getal der bona-fide studenten. Een indruk die nog versterkt wordt door het feit dat een aantal namen

25 De 'vier van Siena': W. v.d. Duyn (zie voorgaande noot; Weigle I, 290), M. v.d. Merwede (zie hierboven; Weigle I, 291), A. Hooft (Weigle I, 295, 3 mei 1650), samen met zijn vriend Diederik van Voorhout, heer van Sevenhuysen (Weigle I, 295; A. Hooft f 57^{r} en passim).

26 Het aantal Nederlandse touristen door deze drie schrijvers genoemd, beloopt ongeveer 150.

27 Dex Tex nrs 330, 331, 332, 333, 286.

28 Stelling-Michaud I, 19, 20. Aan deze regel van inschrijving, gekoppeld aan verblijfsvergunning, die ten doel had de losbandigheid van vele der studenten te beteugelen, vermocht de hogeschool echter niet vast te houden. Want in de jaren tussen 1646 en 1651, juist toen de 'Heren 50' (de vriendenbent van Aernout Hooft, Johan Huydecoper en Constantijn Huygens) in grote getale in Genève overwinterden, of daar op doorreis toefden, zijn de bladzijden zowel in het 'Livre du recteur' als in het 'Nomina et Stemmata album' (zie volgende noot) blanco; althans wat Nederlandse handtekeningen betreft. Geen hunner liet dus zo'n 'souvenir de passage' achter als waar Stelling-Michaud op doelt (I, 19 e.v.).

opgetekend in dit ‘livre du recteur’ ook voorkomt in dat andere Geneefse album dat de Schola voorlegde aan een bepaalde categorie van buitenlandse bezoekers, het ‘Nomina et Stemmata’ album. Een liber amicorum ten gebruike van een uitgelezen genootschap van begunstigers van de hogeschool zonder wetenschappelijke aspiraties. In de verluchting van dit album hadden vooral telgen der Duitse adel een kleurrijk aandeel met hun imposante familiewapens, gloedvolle deviezen en hoogdravende spreuken. Maar ook de Nederlanders lieten zich in deze kring van hooggeborenen niet onbetuigd. Gelderse adel, zogoed als Zeeuws en Fries patriciaat en ook pretendenten naar deze status kleurden een 35 bladzijden met wapens en spreuken.[29]

Terwijl het tekenen van zo'n gastenboek geen enkele consequentie had, was dat met een immatriculatie wel het geval. Verplichtte de student zich daarmee tot naleving der regels van de betreffende universitaire gemeenschap, hij werd ook haaf privileges deelachtig. En van die ‘studenten’ waren de heren touristen zeker niet ongevoelig voor het genot van deze voorrechten, waarvan zij zich het gemak en de voordelen nog levendig herinnerd zullen hebben uit hun eigen studietijd in Leiden.[30] Vele van die voorrechten, die betrekking hadden op vrijdom van bepaalde belastingen, van inkwartiering en van schuttersdiensten, op berechting voor een academische vierschaar, kwamen al van oudsher toe aan de alumni van Europa's universiteiten. Van lieverlee had de Natio Germanica, die aan bepaalde universiteiten in Frankrijk en Italië opereerde als de grootste en machtigste der studentencorporaties, daarnaast nog een aantal andere aantrekkelijk privileges weten te bedingen.

Die extra's, uitsluitend voorbehouden aan de Natio-leden, betroffen in de eerste plaats rechtspraak en persoonlijke beveiliging. In Italië stonden zij voor vergrijpen terecht voor een eigen tribunaal en in Frankrijk verschenen zij niet voor de provoost, maar voor de baljuw, die de jurisdictie had over de ‘classes nobiliaires et privilégiées’. Ook het Franse erfrecht erkende de bevoorrechte status van leden der Natio. In geval van overlijden verviel hun bezit niet aan de staat, zoals gebruikelijk bij sterfgevallen van vreemdelingen, maar werd toegewezen aan de familie van de overledene. Verder was het voorrecht gewapend over

29 In 1635 tekenden in dit album, dat inschrijvingen bevat van 1581-1704, twee reisgenoten van Gijsbert de With naar Frankrijk: jonker E. van Heekeren (496) en Alexander Schimmelpenninck van der Oije (497). Deze laatste tekende ook een album van de Rij-academie in Angers (Frijhoff nr 149, d.w.z. diens tweede keuze, de Schimmelpenninck (1613-1670) die in Leiden studeerde, uit welke tijd De With hem kende; Reisjournaal f 3^{r}). Ook Abraham Boreel uit Middelburg, die in 1628 het N. et St.-Album tekende, was in Angers (Frijhoff nr 29). Verder bevat het Geneefse album de namen van verschillende leden der familie De Geer (560, 580, 581, 602), van Dominicus Sixma in 1613 (366), van George Rataller Doubleth in 1624 (422) en Reinier en Willem van Oldenbarnevelt, 24 nov. 1607 (306, 308). Deze laatste twee tekenden ook het Livre du recteur. Stelling-Michaud I, 144. Voor bijzonderheden over het N. et St.-album zie: Stelling-Michaud I, 33-37.

30 Zie Molhuysen, Voorrechten. Van de zeer vele touristen die gestudeerd hadden, was vrijwel steeds Leiden de alma mater. Zie ook Frijhoff 20, 21.

straat te gaan exclusief voorbehouden aan Natio-leden, terwijl het recht van reizen tegen reductie tussen Orléans en Parijs aan iedere student toekwam. Tenslotte kon het bestuur van de Natio in Orléans aanspraak maken op vrije plaatsen in de schouwburg.[31]

In Italië lagen de secundaire privileges op een ander vlak, maar ze waren er niet minder gezocht. In het Venetiaanse fungeerde het inschrijvingsbewijs aan het Studio te Padua als een zeer bruikbaar paspoort aan de grenzen van deze republiek. En een vrijgeleide uitgegeven door het bestuur der Duitse natie deed in de ogen der studenten qua rechtsgeldigheid en effect niet onder voor een diplomatiek paspoort, ook buiten het territoir van Venetië.[32] Verder hadden de Paduaanse studenten in de streken onder Venetiaans gezag geen last van douanebeambten, wier collega's elders in Italië, met name in de Kerkelijke Staat, gestreng en onverbiddelijk optraden. Maar buiten die grenzen werd ‘een privilegebrief met vrijdom van alle douane onderzoek in geheel Toscane’ wèl met het nodige respect bekeken.[33]

Men kan zich dus voorstellen dat het lidmaatschap van een invloedrijke Natio-vereniging aantrekkelijk kon zijn voor touristen. Wanneer men deze gedachtenlijn doortrekt, wordt het ook aannemelijk dat een aantal hunner het niet beneden hun waardigheid achtte om voor beperkte tijd ook actieve bemoeienis te hebben met het Natio-leven, door zitting te nemen in het bestuur van zo'n studentengemeenschap. Bij voorkeur juist aan die universiteiten waar de Natio Germanica een lichaam van aanzien en invloed was. Een vereniging die, bij monde van het bestuur, rechtstreeks in onderhandeling kon treden met de regerende vorst en bij zulke gelegenheden met onderscheiding werd bejegend.[34]

Tenslotte is in deze gehele passage over matrikellijsten en universitaire voorrechten het sterkste argument tégen die studie door touristen een bewijs uit het ongerijmde; noch in de reisjournalen, noch in de brieven naar huis - en dit betreft de voltallige groep van Nederlandse scribenten - is ergens een zinsnede te vinden die zou kunnen duiden op een academische studie van de schrijver. Johan

31 Voor privileges te Orléans: Ridderikhoff I, XI-XX en de daar genoemde literatuur; voor die te Bourges: Gandilhon 187-196; zie verder de vele titels genoemd in de uitvoerige bibliografie van Frijhoff, Gradués.

32 Stoye 193, 194; Poelhekke 355, 357.

33 Voor geschiedenis der Natio in Siena en haar privileges zie Weigle I, 1-11, II, 438, 439; Van der Dussen f 70^{r}; Van Eminga f 59^{r}.

34 Zo fungeerden, blijkens gegevens in het Register der Natio Germanica te Bourges en het Wapenboek dier Natio (over de jaren 1642-1671), als bestuurslid Johannes Clant van Stedum in 1643 (Reg. f 13^{v}; Wapenb. f 11^{v}? vrijwel onleesbaar); Jacob Rosa in 1645 (Reg. f 18^{v}; Wapenb. f 16^{v}). Deze werd ook gesignaleerd in Angers (Frijhoff nr 142) en in Blois, als disgenoot van Johan de Witt (Journaal II, 12 nov. 1645; of was dit Jacobs broer Pieter?); François van Aerssen van Sommelsdyck in 1646 (Reg. f 21^{r}; in het Wapenb. zijn broer Philippe, f 19^{v}); David de Wilhem in 1655 (Reg. f 41^{v}; Wapenb. f 39^{r}). Van de namen genoteerd in het boek der Natio over de jaren 1621-1641, komen die van Petrus Boreel uit Middelburg (f 18^{r}), Augustus van Teylingen (f 6^{r}) en Albert Bas uit Amsterdam (f 12^{v}) ook voor bij Den Tex als nrs 395, 396 en 399.

de Witt verzuimt niet, in het raam van zijn spaarzame aantekeningen, nauwkeurig te vermelden wanneer en waar zijn broer en hijzelf met scherm- en danslessen beginnen, Johan Huydecoper houdt precies het financiële verloop van zijn Franse lessen bij en Gijsbert de With is op dit punt nauwelijks minder uitvoerig. Constantijn Huygens is beslist niet karig in het geven van details over zijn dagelijkse bezigheden, maar nergens rept hij van studie. En bij de overige 'journaliers' is het al niet anders, of men er nu het verslag van Frederik Coenders' reis met de neefjes, of het lijvige dagboek der Van der Dussens op naleest. Al met al lijkt het nu dan ook verantwoord om te beweren dat de touristen Erpenius' eerste advies wèl ter harte namen en met een wijde boog om de collegezalen heen liepen.

Maar op een ander punt hadden zij wel degelijk bemoeienis met de universiteit. Zij vertoonden zich er niet zelden in examenvertrek of promotiezaal. De nuchtere bijzonderheden die tien kandidaten zelf over deze examens aandragen, betreffen allemaal proeven van bekwaamheid afgelegd aan één der Franse universiteiten in het Loire-district. Al wettigen de verhalen van dit groepje touristen nog geen algemene conclusies over kwaliteit of frequentie van deze examens, dit geleerd genootschap zal ongetwijfeld een groter ledenaantal gehad hebben. Daarbij zou hoogstwaarschijnlijk ook de voorkeur voor een Frans diploma nog sprekender uitkomen.

De wetenschap dat Nederlandse juristen (tot het begin der dertiger jaren van de zeventiende eeuw) ook wel graag in Bazel promoveerden, doet daaraan geen afbreuk, evenmin als het verlangen van Constantijn Huygens om (in 1620) in Padua te promoveren, of het feit dat Jacob de Witt nog in 1675 aan de Venetiaanse universiteit zijn doctorstitel behaalde.[35] Bij Constantijn Huygens was het promoveren primair, niet de universiteit. Orléans was hem even lief geweest. Maar zijn verplichtingen te Venetië, als ambassade-secretaris, beletten hem de gang naar Padua en naderhand bleef, door wijziging in de thuisroute, ook Orléans buiten zijn bereik. Ook de negentien juristen-bullen, gezegeld te Bazel (waarvan zestien vóór 1620), zijn geen bedreiging voor het primaat van Frankrijk, zolang niet is bewezen dat die jonge doctores niet in het gilde der 'academisten', maar in het touristenkamp thuishoorden.[36]

Valt er aan de rechtsgeldigheid der Franse papieren niet te tornen, men kan wel

35 Aan de voorkeur voor een Bazels diploma lijkt niet vreemd de praktische instelling van het universitaire bestuur, dat ten gerieve van katholieke promovendi een katholieke kanselier had aangetrokken, zodat haar alumni zich bij hun sollicitaties steeds gedekt wisten. Guggisberg 240. Een dergelijke oplossing had - in omgekeerde situatie - de Natio Germanica de Padua weten te bedingen voor haar protestantse leden: dezen mochten promoveren ten overstaan van de paltzgraven (die krachtens een erfelijk privilege het ius promovendi hadden) en zij waren niet verplicht tot het afleggen der katholieke geloofseed. Van Kessel 92 e.v. Voor Huygens' promotieplannen: brief aan zijn ouders, Venetië, 2 juli 1620. Briefw. 1, 52. Promotie Jacob de Witt: Den Tex nr 475.

36 Guggisberg 276-288 publiceerde een chronologische lijst met namen van Nederlandse studenten, die tussen 1532 en 1676 te Bazel studeerden en/ of promoveerden.

een vraagteken zetten bij de wetenschappelijke waarde van die certificaten. Een academisch examen, en passant afgelegd, lijkt haast even gebruikelijk als inschrijving aan de universiteit, bij een kortstondig verblijf in de betreffende stad. Vaak was er direct causaal verband.

Men leest met geamuseerde verbazing hoe onbekommerd sommige heren de intellectuele krachtproef tegemoet zien. Zij brengen de dagen direct voorafgaande aan het examen door in gezellige kout met Hollandse vrienden of Franse kennissen, ofwel ze drentelen op hun gemak door de stad waar zij zojuist zijn aangekomen. Tenslotte begeven zij zich monter, en naar hun verhalen te oordelen zonder enige voorbereiding naar het examen.

In deze geest schrijft Gijsbert de With zijn relaas. Hij vertelt hoe hij daags na aankomst in de 'vermaeckelijcke stadt' Orléans besluit om samen met zijn vrienden Monsr Gouthouven en Monsr de Sille zich 'alhier te laeten promoveren I.U.D. waerom wij ons des anderen daechs begaeven inde vermaerde Duijtsche natie, om dat geen Hoochduijtch of Neerlander kan alhier gepromoveert worden sonder sich in de selve eerst begeven te hebben. Deze Natie, haere privilegien, macht, bibliotheeck, eet, wapen, etc. is op de bibliotheeck te lesen'. Alles staat bij Gölnitz uitvoerig geboekstaafd, zo vervolgt hij, om dan plompverloren te berichten 'Onse promotie hebben wij, Godt sij gelooft, nae ons begeren verkregen den 18 Sept. [1634]'. Waarop Gijsbert welgemoed overgaat tot de orde van de dag: de obligate stadsbeschrijving. Een vermelding van de namen van de promotoren en van de onderwerpen waarover de drie vrienden ondervraagd werden, vond Gijsbert kennelijk minder belangrijk dan die der financiële aspecten van dit academisch evenement. Los in zijn journaal ligt een staatje waarop alle onkosten aan de promotie verbonden, zorgvuldig gespecificeerd, zijn opgesomd: 'Mijn promotie kost 109 gūld. / 84 gūld t'examen. / de natij voor inteeckenen 6 gūld. / voor t testimonium 6 gūld. / 16 st de pedel. / voort schrijven vā 2 brieven 3 gūld. / 4.16 st voor de doosen. 12 pistolen uijt gegeven niet hoger dan 8 gūld. 6 st. maeckt noch 2 gūld. acht, st. 16 st. most ick geven ten besten voor de borsten. en dan voor de pedellen of schrijvers een vereeringh etc̄.' (ff 20^{v}-21^{r})

Uitvoeriger is het verslag van Constantijn Huygens jr. Deze arriveerde de 21 ste juli 1649 's middags vanuit Saumur in Angers. Hij besteedt de volgende dag aan de gebruikelijke wandeling door de stad in gezelschap van neef Schendel. Deze begeleidt Huygens in de morgen van de 23e '...nae een professor Mr de Voisin, en dede mij examineeren om Licentiat te werden. De materie was de Tutelis. Hij vraegde mij vijff of sess questiën (waervan de eerste was Quotuplex est tutela?) en drij of vier dubieuse wetten, en besloot met de precepta juris. Ick gaf hem 51 gulden en 12 stuyvers, dat het recht is. Nae de middagh ginghen wij Hasselaar een stuck weeghs nae Nantes geleijden.'[37]

37 'De Tutelis' ('over [verschillende vormen] van voogdij') is een standaardonderwerp uit het Romeinse recht. De 'questiën' zulen schoolse weetvragen geweest zijn. Met 'dubieuse wetten' zullen teksten uit het Corpus iuris civilis bedoeld zijn waarover onder de schrijvers meningsverschil bestond. Onder de 'precepta juris' moet verstaan worden de drie regels genoemd in Digesten 1,1,10,1: 'Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere'. Deze annotatie is te danken aan Prof. Mr R. Feenstra, die tevens zo welwillend was ook Hinloopens aanduiding van zijn examenonderwerpen uit te schrijven en van commentaar te voorzien (zie volgende noot).

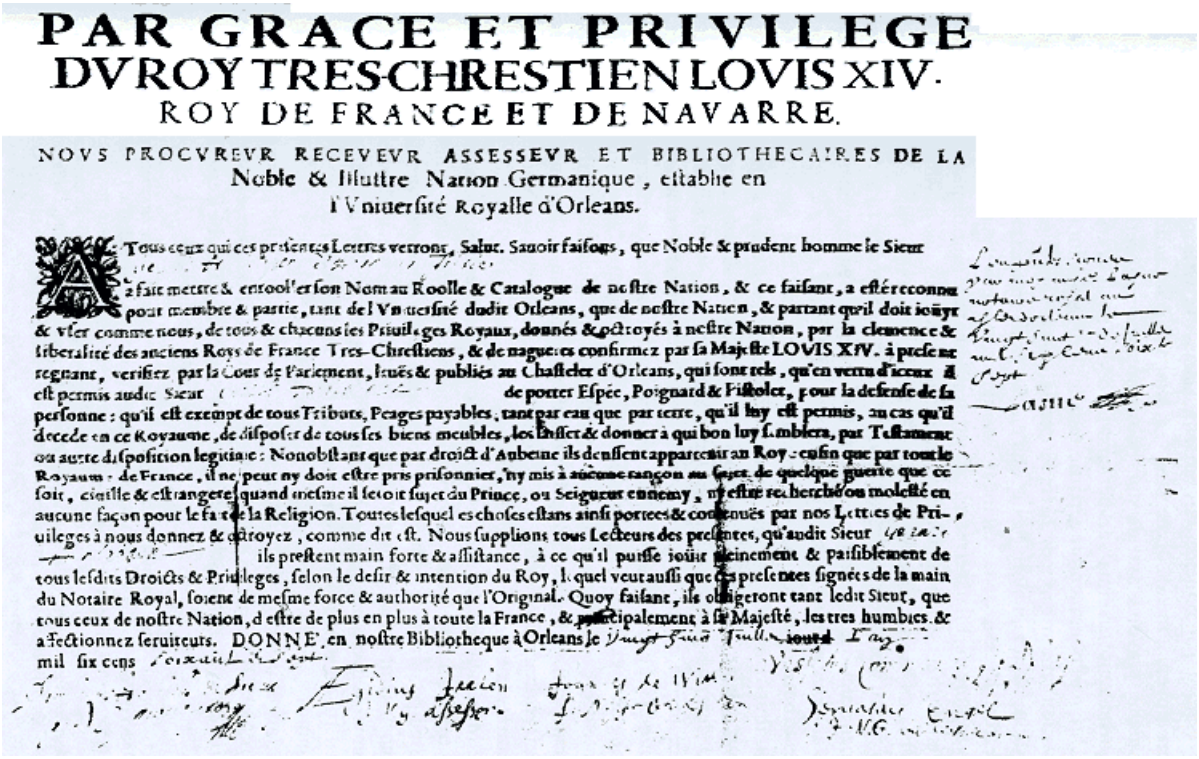

PAR GRACE ET PRIVILEGE
DV ROY TRES-CHRESTIEN LOVIS XIV.
ROY DE FRANCE ET DE NAVARRE.

NOVS PROCVREVR RECEVEVR ASSESSEVR ET BIBLIOTHECAIRES DE LA Noble & Illuſtre Nation Germanique, eſtablie en l'Vniuerſité Royalle d'Orleans.

A Tous ceux qui ces preſentes Lettres verront, Salut. Sauoir faiſons, que Noble & prudent homme le Sieur a fait mettre & enroollerſon Nom au Roolle & Catalogue de noſtre Nation, & ce faiſant, a eſté reconnu pour membre & partie, tant de l'Vniuerſité dudit Orleans, que de noſtre Nation, & partant qu'il doit ioüyr & vſer comme nous, de tous & chacuns ſes Priuileges Royaux, donnés & octroyés à noſtre Nation, par la clemence & liberalité des anciens Roys de France Tres-Chreſtiens, & de nagueres confirmez par ſa Majeſté LOVIS XIV. à preſent regnant, verifiez par la Cour de Parlement, leuës & publiés au Chaſtelet d'Orleans, qui ſont tels, qu'en vertu d'iceux il eſt permis audit Sieur de porter Eſpée, Poignard & Piſtolet, pour la defenſe de ſa perſonne: qu'il eſt exempt de tous Tributs, Peages payables, tant par eau que par terre, qu'il luy eſt permis, au cas qu'il decede en ce Royaume, de diſpoſer de tous ſes biens meubles, les laiſſer & donner à qui bon luy ſemblera, par Teſtament ou autre diſpoſition legitime: Nonobſtant que par droict d'Aubeine ils deuſſent appartenir au Roy: enfin que par tout le Royaume de France, il ne peut ny doit eſtre pris priſonnier, ny mis à aucune rançon ou gehen, de quelque guerre que ce ſoit, ciuille & eſtrangere, quand meſme il ſeroit ſujet du Prince, ou Seigneur ennemy, ny eſtre recherché ou moleſté en aucune façon pour le fait de la Religion. Toutes leſquel es choſes eſtans ainſi portees & contenuës par nos Lettres de Priuileges à nous donnez & octroyez, comme dit eſt. Nous ſupplions tous Lecteurs des preſentes, qu'audit Sieur ils preſtent main forte & aſſiſtance, à ce qu'il puiſſe ioüir pleinement & paiſiblement de tous leſdits Droicts & Priuileges, ſelon le deſir & intention du Roy, lequel veut auſſi que ces preſentes ſignées de la main du Notaire Royal, ſoient de meſme force & authorité que l'Original. Quoy faiſant, ils obligeront tant ledit Sieur, que tous ceux de noſtre Nation, d'eſtre de plus en plus à toute la France, & principalement à ſa Majeſté, les tres humbles & affectionnez ſeruiteurs. DONNE' en noſtre Bibliotheque à Orleans le mil ſix cens

11. Diploma van lidmaatschap der Natio Germanica te Orléans, uitgeschreven voor Gerard Hinloopen en ondertekend door het voltallige bestuur.

Gerard Hinloopen motiveert zijn keuze van Orléans waar hij in 1667 wil promoveren, met de opmerking '...sijnde de beste academie van t rijk.' 26 juli rijdt hij 's avonds laat de stadspoort binnen en hij werkt de volgende dag het normale programma van bezienswaardigheden af. Vervolgens laat hij zich inschrijven 'pour membre & partie, tant de l'Université dudit Orléans, que de nostre Nation' (deze zinsnede heeft hij stellig overgenomen uit zijn diploma van de Natio, want zijn eigen Frans was niet zo gaaf) en maakt zijn opwachting bij de rector, Monsieur de Lalande, om tijd en onderwerp af te spreken: '...hij vraaghde mij oft al gereet was, & van welke materie mijn disputatie wilde nemen, daar op hem seijde een uijt dees' drie wilde kiesen, als 1 de jurisdictione 2 ad § 8 de legat, de jure accressendi, 3 ad leg: 23: ff de R;j: hij seijde mij, dat die materien alte intricaat waren, en nog wel eens bij hem behoorden overgesien te werden en dewijl men t niet in den bul sette, welke materie men gedefendeert hadde, soo riede mijn maar een andre t' eligeren, waar op doe koos d' *usu fructu*. hier mede soo distribueerde onder enige andre professoren ettelijcke Theses, en ginck doen ontrent 4. uren savons met mijn Reijskleren aan een dasje geknoopt om de hals, een degen op sijd in de accademie, die nogtans afdede treckende over mijn klederen aen een lange swarte smerige rok, klom op stoel, sijnde met [?] een open accademie, hoewel nogtans niemant meer present was als den Rector, mijn Neeff, en enige Pedellen, hij opponeerde mijn met goed fatsoen ontrent een halff uir lang, als wanneer met dese woorden afbrak, Domine Video te nostram artem intelligere; kreeg doen mijn bul, nevens enige privilegien, die de duijtse Natie daar geniet gaff voor alles frans gelt ontrent 106. off 108 gld.' In Hinloopens journaal ligt, zorgvuldig bewaard, wel het diploma van de Natio Germanica, maar niet de examenbul.[38]

Mag men zijn verhaal zó interpreteren dat hier een hooggeleerde als promotor fungeert die wel bereid is zijn Hollandse promovendus in het gebruikelijke ijltempo aan de doctorsbonnet te helpen, maar toch niet van zins is om deze gebeurtenis tot een schertsvertoning te degraderen en derhalve de defendens een gemakkelijker onderwerp ter verdediging aanbeveelt? (In Leiden was 'de usu fructu' als examenstof zeer populair.) Of mankeerde het de rector aan parate kennis?

Coenraad Ruysch had om een of andere reden zijn zinnen gezet op een promotie te Poitiers. Conform het patroon van aankomen, examen doen en weer afreizen, bracht Ruysch zodra hij zijn bagage in de 'Cloche Perse' had afgegeven,

38 Onderwerpen twee en drie, door Hinloopen voorgesteld, hebben betrekking op 'Instituten' 2,20,8 en op 'Digesten' 50,17,23.

de gebruikelijke bezoeken aan professoren om een afspraak te maken voor een examen op zondag 25 april 1677. Drie hooggeleerden waren hem graag ter wille, maar de vierde dacht er niet over. Diens bezwaren golden niet het onderwerp van examen, maar de nationaliteit van de examinandus. Ruysch had kunnen verwachten dat hij in Frankrijk niet overal en onder alle omstandigheden voorkomend bejegend zou worden. Het was tenslotte nog geen 1678. Indien de professor zich bij zijn weigering beriep op een koninklijk decreet van april 1672, waarbij alle Nederlanders werd aangezegd binnen een half jaar Frans grondgebied te verlaten, dan werd Coenraad geacht helemaal niet in het land te zijn. En dan kon de universiteit van Poitiers ook geen enkele bemoeienis met hem hebben. Een beroep op 's professoren welwillendheid had geen succes, evenmin als een verwijzing naar het vrijgeleide hem, Ruysch, uit naam des konings verstrekt, waarin vervat de gebruikelijke formules over hulpvaardigheid en vrije doortocht. De drie andere heren zonden toen een secretaris naar hun weerspannige collega om te bemiddelen. Met een kiese toespeling op het examen-honorarium dat professor zou derven bij volharding in zijn principiële houding, wist deze afgezant het Franse chauvinisme door te prikken. De hoogleraar ging overstag en verklaarde zich alsnog tot examineren bereid. Na de omstandige uiteenzetting van deze contre-temps, volgt het tamme verslag van het examen zelf als een anticlimax. Zondagochtend maakt Ruysch een paar visites en vertelt dan: ‘omtrent tien ueren wiert ick gepromoveert en nam noch voor den eeten afscheijt van mijn Promotor monsr Umon [?]. ick raeckten eerst ten twee ueren te Paert’, de lezer in het ongewisse latend over het onderwerp van de promotie en het verloop van de plechtigheid. Het examen had nog een financiële nasleep: de kosten van de promotie bleken zoveel hoger te liggen dan aanvankelijk geraamd, een verschil van liefst 115 gulden, dat Ruysch in geldverlegenheid geraakte. Overigens slechts tijdelijk.[39]

Ook Lodewijk en Christiaan Huygens waren onthutst over de kosten verbonden aan hun licentiaatsexamens in Orléans en Angers, een derde van het totaal bedrag van hun vijfweekse Loire-reis. Johan en Cornelis de Witt hadden zich eveneens in Angers laten examineren ‘om tot het licentieaetschap geadmitteert te werden.’ zoals Johan laconiek noteerde. Johannes Thijs tenslotte die ook zijn ‘licentie-brief’ in Angers haalde, vergenoegde zich ter boekstaving van deze gebeurtenis met een zakelijke notitie in zijn kasuitgaven.[40]

39 Ruysch II, ff 162^{r}-163^{v}. Afgaande op zijn uitlating over die verkeerde berekening van examen-kosten, lijkt het waarschijnlijk dat hij alleen een licentiaatsexamen in het hoofd had; maar hij nam twee bullen in ontvangst: een diploma als baccalaureus en een als D.U.J. - Familie-archief Teding van Berkhout nrs 1409, 1410. (Schutte 145.) Ruysch was niet de enige Nederlander ‘verdwaald’ in Frankrijk, in die oorlogsjaren; in Parijs ontmoette hij verschillende landgenoot-touristen. Frankrijk was bepaald niet voor alle Nederlanders gesloten, de ‘verfransing’ ging gewoon door. Roorda, Partij 42, speciaal noot 3; Dibon 12, 13 (die herleving der contacten in de laatste oorlogsjaren constateert).

40 Chr. Huygens, brief aan zijn vader, Parijs, 24 sept. 1655. Oeuvres I, 349. Frijhoff, Gradués 36. Waren die hoge kosten de reden dat zij zich, in tegenstelling tot hun oorspronkelijke plannen, vergenoegden met een lagere graad? In zijn brief van begin augustus schrijft Christiaan over ‘doctores utriusque’. Oeuvres 1, 344. Johan de Witt II, 22 dec. 1645. ‘Aen den Rector voor onse promotie’ 102 gulden. II, 5e boekje. Thijs f 35^{v}. (De Jonge 29, 97.) Hij betaalde 62 gulden. Zie ook Frijhoff, Gradués 60, 61. Bij G. de With ging het - gelet op zijn onkostenspecificatie - wel degelijk om een doctorsbul. Bots, Voyages 474, noot 22 schrijft over een licentiaatschap.

Tegenover deze verslagen en mededelingen die suggereren dat de alumni van Nederlandse universiteiten hun Franse brevet van geleerdheid haalden met verbluffend gemak, staat het verhaal van één kandidaat wiens academisch onderzoek niet helemaal 'en bagatelle' behandeld werd.[41] Pieter Berkhout besteedde haast een volle dag aan de voorbereiding van zijn examen... Overigens is dat ook in zijn geval weer ingepast in de gebruikelijke gang van zaken. Hij verkent eerst de stad, in casu Bourges, maakt visites en zoekt contact met de universiteit. Begeleid door de pedel gaat hij zich voorstellen aan de vier professoren die hem de volgende dag zullen examineren; daarna trekt hij zich terug om te werken. Deze retraite verloopt echter niet ongestoord. Een Franse kennis haalt hem met smeuïge jachtverhalen danig uit zijn concentratie, maar gelukkig heeft dat geen fatale gevolgen. Het examen verloopt naar wens, al krijgt hij zijn bul niet cadeau. Liefst drie uur lang wordt hij aan de tand gevoeld. Maar dan overhandigt de Doyen hem zijn 'Lettres du Doctorat' met een vriendelijk toespraakje en mag Pieter de eed afleggen op het Heilig Evangelie. Op zijn beurt dankt de jonge doctor voor de 'iustice ou de la grace' hem betoond en wandelt terug naar de 'Boeuf couronné'. Onderwijl mijmert hij nog wat na over zijn nieuwe status van Zeergeleerd Heer. Als ik mezelf goed ken, zo schrijft hij vertrouwelijk, dan zal ik in mijn verder leven nooit zo dwaas zijn mij te laten voorstaan op deze '...qualité si supresme et... un degré si relevé', 'Mais laijssons la le Doctorat; puisque docteur suis'.[42]

Waarom hechtten de touristen toch zo'n waarde aan een universitair diploma gezegeld in het buitenland?[43] Ging het bij het meebrengen naar Holland van deze kostbare reistrofee, het academisch diploma, om de 'lustre' die zo'n reissouvenir uit verre streken uitstraalt? Of was het toch iets anders dan een onbewimpelde vorm van geleerd snobisme? Speelde hierbij misschien toch een sterke traditionele gerichtheid op de oude en befaamde universiteiten van Europa een rol? Zo'n gevoel van traditionele gebondenheid zou dan misschien ten grondslag liggen aan

41 Klachten over en kritiek op goedgeefsheid bij het uitreiken van universitaire diploma's waren in de zeventiende eeuw vrij algemeen; ook Duitse en Nederlandse instellingen, Leiden incluis, bleven niet buiten schot. Dibon 28; Bientjes 63, 64; Stoye 251; Frijhoff, Gradués 34, 35.

42 Berkhout, venderdij 8, sammedij 9 [aoust 1664]. Hij had er nog aan toe kunnen voegen dat hij nu ook de bevoegdheid had om college te geven. Ridderikhof XIII.

43 In Leiden werd de studie lang niet altijd afgesloten met een examen; het ging in de eerste plaats om het verwerven van 'eruditio'. Wansink 50. Hoezeer sommigen hechtten aan een universitair souvenir (in dit geval een getuigschrift van de Natio in Orléans), blijkt uit de vervalsingsaffaire door Huizinga uit de doeken gedaan, waarbij een schoonzoon knoeide in de papieren van zijn schoonvader. Huizinga, Herstelde faam.

de wens van Oldenbarnevelt, zo nadrukkelijk verwoord in zijn testament van 1592, dat zijn zonen Reinier en Willem van hun grote tour niet zouden terugkeren in de Nederlanden, alvorens in den vreemde hun doctorsgraad ‘genomen’ te hebben. Een wens die overigens niet in vervulling ging.[44]

De touristen zelf blijven een antwoord op deze vraag schuldig. Zij reppen niet van motieven en doen er het zwijgen toe.

Na deze uitvoerige excursie op en om de terreinen van de ‘Civitas Academica’, een uitstapje door Erpenius noch door Lipsius aanbevolen, nu naar een oefenveld, dat wèl uitdrukkelijk Van Erpens goedkeuring wegdroeg. Voor een goed begrip van land en volk, zo had Van Erpen betoogd, was kennis van de landstaal onontbeerlijk. (9) Nu lijkt het, oppervlakkig gezien, net zo min noodzakelijk om ter wille van zo'n studie een buitenlandse reis te maken, als dat essentieel was voor een volwaardige academische opleiding.

In de Lage Landen waren er immers ampele mogelijkheden om Frans te leren.[45] Sedert het begin van de zestiende eeuw al prijkte er naast lezen, schrijven en rekenen ook Frans op het lesrooster van de zogenaamde ‘bijscholen’. Dit type elementair onderwijs had in de loop der jaren zo aan populariteit gewonnen, dat omstreeks het midden der zeventiende eeuw haast in elke stad van enige betekenis, zeker in het westen des lands, zo'n school te vinden was. Ter onderscheiding van de Latijnse scholen was toen de benaming ‘Franse school’ in zwang geraakt. Frans had zelfs een plaats op het lesrooster van enkele dier Latijnse scholen verworven, waaronder, zeker niet bij toeval, die te Amsterdam. Aan de twee bloeiende ‘gymnasia’ op de Oudezijds en de Nieuwezijds Voorburgwal was het traditionele curriculum uitgebreid met verschillende vakken, waaronder lessen in ‘moderne’ talen: Frans en Nederduits.[46]

Een derde mogelijkheid om in eigen land Frans te leren werd verschaft door particuliere huisleraren en tenslotte kon men daarvoor ook aan de universiteit terecht. Daar mochten Franse studenten zich, na daartoe verkregen toestemming van curatoren, ‘spraeckmeester’ noemen en als zodanig hun lessen aankondigen op de Series.[47]

De student kon speciaal in Leiden nog andere moderne talen leren. Hij had

44 Of, derde mogelijkheid: speelde toch ook bij déze groep jonge Nederlanders, zonen van welgestelde ouders, het financiële aspect een rol? (Zoals hierboven, in noot 40, al is gesuggereerd in het geval van Lodewijk en Christiaan Huygens?) De kosten van een Leidse doctorspromotie (vanaf 1631 zestig gulden) waren beduidend lager dan die in Frankrijk, maar de bijkomende uitgaven voor het drukken der stellingen, voor het promotiediner, voor vergoedingen aan pedel en schrijver - kosten die soms zeer aanzienlijk waren - kon een promovendus in het buitenland grotendeels ontlopen. Frijhoff, Gradués 58-61.

45 Riemens 12-46.

46 Ibid. 88-119; J.F.M. Sterck, ‘Kerkelijke instellingen, geestelijk leven’, 156, in ‘Zeven eeuwen Amsterdam’ I, Amsterdam z.j.

47 Riemens 130-140.

daar, in het derde kwart der zeventiende eeuw, de keuze uit zes docenten Italiaans, van wie er twee bovendien Frans gaven, twee leraren Engels, waarvan er één ook een Franse bevoegdheid had, en één docent die Frans combineerde met Spaans.[48]

Men krijgt echter de indruk dat de spreekvaardigheid, verkregen door oefening in eigen land, bij verreweg de meeste touristen te wensen overliet, terwijl toch naarmate de zeventiende eeuw verliep de noodzaak van het beheersen der Franse taal steeds sterker gevoeld werd. Een van de belangrijkste opdrachten de jongeman op reis meegegeven, was dan ook om naar het vaderland terug te keren met een 'nette tael'. Ouders en opvoeders waren het roerend met elkaar eens. Al vanaf het tijdstip waarop Frederik Coenders noteert, dat hij zijn jonge neven naar het buitenland begeleidt - in het bijzonder naar Frankrijk - 'ad linguam discendam', krijgt, in de omschrijvingen die de ouderen geven van doelstelling van de educatiereis, de talenstudie een voorname plaats.[49]

In zijn 'Tractatus' nu, ontvouwt Van Erpen een goed doordacht en welomlijnd werkprogramma.[50] Begin van alle kennis is studie van de grammatica. Daarvoor gebruike men, zo adviseert hij, 'La grammaire et syntaxe française' van Charles Maupas uit Blois, een werk waarvan toen net een Latijnse vertaling was verschenen.[51] Let daarbij, waarschuwt Van Erpen als ervaren docent, vooral op die eigenaardigheden in het Franse spraakgebruik waarmee vreemdelingen altijd zo'n moeite hebben: leer de onregelmatige werkwoorden uit het hoofd! En wees in vredesnaam zo verstandig om het bij deze éne grammatica te houden. Als aanvulling hierop leze de student de dialogen van Philippe Garnier uit Orléans, de 'Gemmulae Gallicae Linguae'.[52] In het Frans wel te verstaan! Dit is aangename lectuur, van een typisch Frans esprit, schrijft Van Erpen bemoedigend. Bovendien zal de lezer hier ook die hoffelijke conversatieformules vinden die in galant gezelschap gangbaar zijn, in afwijking van het alledaagse spraakgebruik. Zijn deze twee boeken doorgewerkt, dan heeft de student voldoende niveau om een werk uit de literatuur ter hand te nemen. Als romans noemt Van Erpen de 'trilogie' van Guillaume Bouchet 'Les Serées', en 'L'Astrée' van Honoré d'Urfé.[53] De eerste is plezierig om te lezen en bovendien fraai van stijl. Van 'L'Astrée', de lijvige mode-roman, overal in Europa hemelhoog geprezen, bewerkt, omgewerkt,

48 Ibid. 141, 142.

49 Zo nog in 1680 het advies voor talenstudie van de A'damse Vader (f 1^{r}).

50 Erpenius 3-6.

51 Charles Maupas, 'La grammaire et syntaxe françoise', Blois 1607. Riemens 82; Dibon 15, noot 5; Stoye (63) signaleert nog een uitgave van 1618.

52 Philippe Garnier, 'Gemmulae gallicae linguae, latine, gallice et germanice ita adornata, ut exinde facili ac iucundo quopiam labore lingua-gallica addisci queat...', Argentorati 1616. Dibon 16, noot 1. Riemens (244) geeft latere, Elsevier-edities op.

53 Guillaume Bouchet, seigneur de Brocourt (1513-1593), 'Premier (second et troisième) livre des Sérées...', Paris 1608. Het eerste boek verscheen in 1584 in Poitiers. Honoré d'Urfé, comte de Châteauneuf (1567-1625), 'Les douzes livres d'Astrée, où... sont déduitz les divers effets de l'honneste amitié', Paris 1607 (en volgende jaren). Alle gegevens betreffende Franse auteurs zijn te vinden bij Cioranescu.

verkort, geschilderd en bezongen, prijst Erpenius de kuise toon van de auteur, diens elegante stijl en de welsprekendheid der dialogen. Wat Franse poëzie aangaat, heeft de student voldoende aan Du Bartas. Tenslotte kan hij veel plezier hebben van het boekje ‘Le Secrétaire des Secrétaires’ wanneer hij Franse brieven moet schrijven.[54]

Aan deze behartenswaardige adviezen over leren en lezen, verbindt Van Erpen een paar even waardevolle raadgevingen betreffende het spreken. De student doet er verstandig aan, betoogt hij, om tijdens deze studieperiode domicilie te kiezen in een van de grote steden van Frankrijk, bij voorkeur in Parijs. Hij moet proberen in huis te gaan bij een Franse familie met kinderen, want onbeschroomd babbelen met kinderen bevordert spreekvaardigheid. Ook de boekhandel is een goed oefenterrein; het mes snijdt hier bovendien aan twee kanten. Men hoort daar gesprekken op intellectueel niveau en men krijgt er allicht een indruk van allerlei zaken die voor een reiziger van belang zijn.

Succes bij deze talenstudie is verzekerd, mits de student maar steeds dat éne zinnetje uit het tractaat in vlammend rood schrift voor ogen houdt: ‘Iugis cum Gallis conversatio, & popularium aversatio.’ (5) Een zin die nogal eens op z'n kop gezet werd.

Als men nu aan de hand van dagboeken op reis bijgehouden en van brieven naar huis geschreven, tracht na te gaan of er inderdaad touristen waren die Erpenius' adviezen ter harte namen, dan blijkt dit een teleurstellende bezigheid. Van zelfstudie volgens de methode-Erpenius valt in deze documenten bitter weinig te bespeuren. De briefschrijvers en journaalhouders zien er allerminst tegenop om uren aan hun schrijftafels door te brengen, maar die besteden zij dan aan het afdoen van correspondentie en het bijhouden van hun dagboek.

Toch zijn er in journalen en kasboeken wel aanwijzingen voor talenstudie te vinden, in de vorm van notities over de aanstelling en het honorarium van een ‘spraeckmeester’. Want les nemen bij een privé-leraar was de oplossing die de jongelieden op reis gevonden hadden voor de verplichting tot talenstudie. Op deze manier kon men een gepast vertoon van ijver in de brieven naar huis suggereren, ook al klopte dat misschien niet altijd met de werkelijkheid. De serieuzen uit het genootschap der touristen niet te na gesproken.

Maar het kon ook anders. Frans leren kon zelfs een verrukkelijk tijdverdrijf zijn, wanneer men het aanpakte op de manier die Cats, schrijvende over zijn studententijd in Orléans, uit de doeken deed:

54 Guillaume de Salluste, seigneur du Bartas (1544-1590), ‘La Sepmaine, ou la création du monde’, Paris 1578; ‘La seconde Sepmaine, ou enfance du monde’, Paris 1584. In Frankrijk gebruikte Thijs ‘Le Secrétaire à la mode’, Paris 1631, van Pierre la Serre. Thijs 12 (zie dit hfdst., noot 69). Dibon (16) noemt een dergelijk voorbeeldenboek.

‘Ick heb veel tijts gespilt bij Juffers van de Stadt,
Daer ick goet onderhout en vrijen toeganck hadt.
En dit was, soo het scheen, om Frans te mogen leeren,
Om met een nette tael naer huys te mogen keeren;
...
Dit vriendelijck besoeck was niet van weynig uuren,
Want om het wel te doen soo most' et lange duuren,
De kennis wies gestaeg en mits de soete praet’.

Conversatielessen die vele andere touristen in ‘eerbaer onderhout’ met jonge meisjes op gezellige avondjes in Orange, Grenoble en Genève ook zeer wel bevielen.[55]

Vaak leerde een jongmens op reis zijn Frans buiten Frankrijk. Vooral in de zestiende eeuw, in de vier decennia voorafgaande aan Cats' tijd in Orléans [1598], nam een tourist vaak zijn eerste lessen in Zwitserland. Ofwel omdat hij een verkenning van Zwitserland beschouwde als een preludium op een verblijf in Frankrijk, ofwel omdat hij - wanneer door burgeroorlog in Frankrijk de grens weer eens gesloten bleek - genoodzaakt was zich met Zwitserland te behelpen en er daar dus maar het beste van maakte wat studie en toeren betrof.

Onder de menigte Fransen die hun heil en lijfsbehoud over de grenzen gezocht hadden, waren er te Genève en Lausanne velen die als hospes of als taalleraar vreemdelingen hun diensten aanboden. Toen Frederik en Everard Coenders op hun eerste buitenlandse reis in de zomer van 1558 vanuit Bazel in Lausanne aankwamen met de bedoeling om daar Frans te leren, zocht Philip Mart, hun mentor, onder de leden van de Franse kolonie een taalmeester voor zijn pupillen. (131) Bovendien koos hij een frans ‘restaurant’, waar de Coendersen ten huize van monsieur de Requerol, ‘nobilem exulem Gallicum’, aan tafel weer vele andere Franse refugiés troffen (131). Toen zij negen jaar later een winter in Genève doorbrachten, hadden zij daar alle tijd en gelegenheid om hun Frans bij te schaven. Een zeer internationaal gezelschap van jonge mensen, Duitsers, Zwitsers, Fransen en Italianen verbeidde hier ongeduldig de dag waarop zij dóór konden reizen of terugkeren naar Frankrijk.[56]

Als eindelijk in 1572 de politieke situatie wat minder gespannen lijkt, kan Frederik Coenders zijn neefjes zonder moeite het beloofde land binnenloodsen. Hun tour kunnen zij er volgens plan maken, maar voordat zij, conform de ouderlijke ordonnatie aan een leergang Frans kunnen beginnen, donkert het andermaal boven Parijs.[57]

55 Cats, Leven 44. Zie ook hfdst. VI, 225-227.
56 Coenders 141. Zie Guggisberg 255-257, 272-274 over bemoeienissen van Agge van Albada (±1530-tussen 1586/88) (zie NNBW VI, 21-23), om in Bazel passend onderdak te vinden voor zijn zoon die daar in 1584 zijn rechtenstudie wilde voortzetten en Frans leren.
57 Coenders 171, 172.

Wanneer opnieuw het onderwerp ‘Frans leren’ door de touristen zelf ter sprake wordt gebracht, is de eerste helft van de zeventiende eeuw al goeddeels verstreken. De geschiedenis van het instituut ‘taelmeester’ bestaat, gegeven het beperkte aantal der documenten, ook dan slechts uit wat losse paragraafjes met laconieke notities, opgetekend en bewaard in volstrekte willekeur van persoon, tijd en omgeving.

Ook in die tijden leerden sommige touristen hun Frans nog in Zwitserland. Zo schrijft Pieter de la Court wanneer hij in Genève overwintert: ‘...Den 26 [november 1642] quam Mr Tridon my de eerste mael onderwysen in het francois.’ (25) Een notitie die hij meteen laat volgen door een serie mededelingen in het Engels, als om zichzelf te bewijzen dat hij zijn Engels, de vorige winter te Londen geleerd, nog niet vergeten was. Vanuit Engeland was hij in het voorjaar van 1642 overgestoken naar Frankrijk. Blijkbaar hadden andere zaken hem daar zo in beslag genomen dat een serieuze talenstudie erbij was ingeschoten. Toch moet hij toen op zijn minst een rudimentaire kennis van Frans gehad hebben. Want in een woordgemeen met een inhalige herbergier in Blois weet hij zich effectief te verweren en voor de lokale magistraat zijn recht te bepleiten. (16)

Ook Aernout Hooft nam, acht jaar na De la Court, in Genève les van Mr Triton. Toen hij in het volgende najaar, aan het slot van zijn grote tour nog een maand in Parijs doorbracht, zocht hij daar opnieuw een taalmeester en nam op de valreep van zijn terugkeer naar Holland ene Mr Nicolai aan.[58] Coenraad Ruysch volgde later zijn voorbeeld en engageerde als leraar Frans ‘...een seer hups man..., en seer geverseert in de historie en in de Mathematijck.’ Helaas is met deze omschrijving van 's mans kwaliteiten ook begin en einde van bijzonderheden over Ruysch' taallessen gegeven. (f 173^{v}).

Gevoelden Aernout en Coenraad behoefte aan een vervolgcursus, of had hen toen zij eenmaal in Frankrijk waren twijfel bekropen over de waarde van hun Geneefse Frans? Hadden zij in Zwitserland ‘echt’ Frans gesproken of misschien maar een dialect? Voor Johan Huydecoper, die in zijn Geneefse tijd ook bij Mr Triton terecht kwam, was dat geen vraag: ‘...dat Ued meent hier den stat te sijn om Frans te leeren: o neen, maer om goet Savoiards, dat staen ick toe.’[59] De beschuldiging was al eerder geuit, ook Van Aerssen had er destijds geen hoge dunk van, maar dit afgeven vermocht geen afbreuk te doen aan de gevestigde Geneefse reputatie. Nog in 1686 noemt Wicher Pott als een der beste plaatsen om Frans te leren Genève. Overigens leerde hij het zelf elders.[60]

58 A. Hooft ff 193^{r}-194^{r}, Hij betaalde voor die lessen 1 pistool per maand, blijkbaar het gebruikelijke honorarium in die tijd.

59 Brief aan zijn vader, Genève, 1 jan. 1648.

60 ‘De inwoonders sijn seer conversabel en beleefft tegen de Vreemdelingen, en oordele tegenwoordigh een van de beste plaetsen om Frans te leeren, sijnde oock alles goetcoop’. Pott, brief uit Genève, 20 aug. n.s. 1686.

Huydecoper blijft daar, ondanks zijn bedenkingen, toch trouw zijn 'devoir' doen in de Franse taal. In een van zijn volgende brieven aan zijn ongemakkelijke vader brengt Johan opnieuw verslag uit en rapporteert onder andere over zijn vorderingen in het Frans '...neantmoins ie trouve q le langages Latijn aider beaucoup pour... dendre icelle, mais le plu grand difficulte q ie trouve, est le prononciation bien different de la escriture'. Een moeilijkheid die nog eens duidelijk geïllustreerd wordt in een passage even verderop in dezelfde brief, waar Johan melding maakt van een 'carel' (querelle) tussen neef Jan van Gheel en één van de vrienden uit het Hollandse clubje, Mr van der Mart.[61]

Een voortzetting van de Franse lessen lijkt dan ook met deze proeve van onbekwaamheid voor ogen geen luxe. Als Johan wat later vanuit Genève teruggaat naar Frankrijk om de grote tour te doen, besluit hij om tot het voorjaar in Frankrijk te blijven. Want het wordt dan te laat in het seizoen om nog naar Italië te vertrekken.[62] Om te overwinteren komt, met het oog op de goedkoopte en ter wille van voortzetting van zijn studie Frans, één der Loire-steden in aanmerking. Deze streek was van oudsher befaamd om 'le bon français' der inwoners en werd dan ook van meet af aan in de reisgidsen warm aanbevolen. In Orléans konden de touristen voor taallessen profiteren van speciale faciliteiten gecreëerd door de Natio Germanica: in de grote zaal van de bibliotheek der Natio werden iedere dag cursussen Frans gegeven. In Bourges nam de zustervereniging dit lofwaardig initiatief aanstonds over.[63] Of waarom zou de tourist niet neerstrijken in Tours, 'Amoenitatis gratia, Et maxime linguae', of in Saumur, ook al een centrum bij vreemdelingen uiterst populair, vanwege de uitmuntende maîtres in alle exercitiën die men er vond?[64] Al konden de overige steden in dit district zich niet op soortgelijke attracties beroemen - hoewel, in Blois was er een tennisbaan van uitzonderlijk grote afmetingen, lokaas voor sportieve touristen - toch was het vaak moeilijk een keuze te maken uit de verschillende plaatsen. Overal stonden taalmeesters gaarne de heren touristen ten dienste met privélessen en stelden Franse families, vooral van dominees en apothekers, hun huis open om pensionaires op te nemen.

Een persoonlijk motief lijkt niet vreemd aan de beslissing van Huydecoper om in Saumur te overwinteren, want hij weet daar neef Schaap te zullen vinden. Hij gaat er in huis bij 'eene Gotiers gevende 50 gul. voor mijn en mijn knegt met mijn cosijn op een kamer.'[65] Aan zijn vader, die er blijkbaar op aangedrongen had dat Johan, teneinde beter en vlugger Frans te leren in huis zou gaan bij een Fransman,

61 Brief uit Genève, 5 febr. 1648. Voor het 'carel' zie hfdst. VI, 240.

62 Brief aan zijn vader, Saumur, 15 aug. 1648.

63 Brunot V, 347; Plattard 498, 499. G. de With (f 26^{r}) verwijst in Blois naar Gölnitz: 'De fransche tael is alhier seer suijver en perfeckt; en de inwoonders sijn beleeft tegens de vremdelingen, etc̄, vid. Goln. p. 262. soodat het hier wel te wonen is.'

64 A. Hooft f 11^{v}. 'Tours, Amoenitatis gratia... et maxime linguae'.

65 Notitie in zijn almanak op 1 aug. 1648.

kan zoonlief dan ook naar eer en geweten melden dat hij hem in dezen gehoorzaamd heeft, maar hij vergeet wel er bij te voegen dat zulks in feite voltooid verleden tijd is, want op 2 september ‘verhuysden sogtens bij mr 3 wegen daer ick mijn voor 55 guld. besteden.’[66] Veel nuttig effect zal die ene maand bij Gotiers op één kamer met neef Schaap trouwens niet gehad hebben. Wel neemt hij weer Franse les tot het einde van het jaar. Over de waarde van deze lessen en eventuele vorderingen valt evenmin veel te zeggen; zijn Franse brieven werden er in ieder geval niet slechter van. Misschien was het grootste winstpunt van een en ander de, zij het tijdelijke, rust aan het thuisfront; enige maanden verlopen zonder nieuwe berispingen. Maar aan het einde van het jaar staat in Amsterdam het sein weer op storm. Opnieuw moet Johan zich schrap zetten tegen aantijgingen en verwijten van zijn ‘straffen, strengen, gierigen vader.’[67] Hij begint wat mismoedig aan zijn verweer: ‘...veu les mescontentements et couleres concu contre moij m'ont reduit en desespoijr de vous contenter iamais, veu qu'ils sont tires des soupsons moins avantageuses pour moij.’ Maar dan ontzenuwt hij in rustige volzinnen stuk voor stuk de beschuldigingen; ik schrijf U wèl regelmatig en ik houd U wel degelijk op de hoogte van het laatste nieuws. Tenslotte ga ik hier niet om met een troep ‘vagabonts’ zoals U insinueert. Integendeel, tot mijn kennissenkring behoren onder anderen de heren Donselaer, Barck, Blaulaecken, Ravenswaij... Met de opsomming van deze onberispelijke Hollandse familienamen geeft Johan zijn vader een nieuw wapen in handen voor een zoveelste reprimande. Maar die blijft, merkwaardig genoeg, deze keer uit. ‘Soies donc assure’, vervolgt hij ‘qu ie fais tout mon possible pour vous obeir, et escrire en bonnes termes. Mais comme presq tous vos letteres sont rampli des reprimendes, ne faut il pas que ie me defens le plus qui m' est possible faisant mon possible pour vous obeir, et donner toutes les sortes, de contentement’. Toch vermag Johan met deze aandoenlijke passage in zijn speciale Frans de aandachtige lezer van zijn almanak-notities niet geheel te overtuigen; er blijft een lichte twijfel hangen over zijn ‘uiterste best’.[68]

Zeker hebben velen van de Nederlandse touristen die zich voor een aantal maanden in de provincie terugtrokken om zich in het Frans te bekwamen, les genomen bij een spraakmeester en naar de mate van hun belangstelling, ijver en begaafdheid, Frans geleerd.[69] Zo vond Gerard Hinloopen van zichzelf dat hij na een half jaar in Angers, de taal ‘redelijckerwijs’ geleerd had. (f 31) Toen hij daar

66 Ibid. op 2 sept. 1648; brief aan zijn vader, Saumur, 8 okt. 1648.

67 Zoals hij in een klaagbrief aan zijn zuster had geschreven. Genève, 7 april 1648.

68 Brief uit Saumur, 20 jan. 1649.

69 Zo ook Thijs, die in de zomer van 1647 in Saumur neerstreek. Zijn brieven-Frans - opmerkelijk vloeiend vergeleken bij dat van zijn journaal - zal wel te danken zijn aan het intensief gebruik van zijn ‘Secretaire à la mode’. Uit Holland had hij meegenomen de ‘Grammatica gallica’ van Jean Nicolas de Parival (1605-1669), een Fransman die, na zijn vestiging te Leiden in 1624, naam maakte als spraakmeester en auteur van ‘Les délices de la Hollande’. Thijs, Reysboeckf f 1^{v}; Riemens 136, 137, 250; NNBW VII, 937-940.

begin augustus 1667 aankwam en zich besteedde bij ‘den minister van de gereformeerde Religie’ voor de somma van 45 Franse guldens per maand, sprak hij nauwelijks een woord Frans. (f 20) Na zes weken waren zijn vorderingen nog zo minimaal dat hij tijdens een familiebezoek in Rennes zich eigenlijk niet verstaanbaar kon maken, hetgeen overigens geenszins zijn plezier in het uitstapje vergalde. (f 26) Het mag dan ook een wonder heten dat Hinloopen zichzelf aan het einde van dat halve jaar in Angers toch een brevet van redelijke bekwaamheid in het Frans meende te kunnen uitreiken, want hij was in die maanden nogal eens met Hollandse vrienden opgetrokken.

Op deze gronden had Wicher Pott dan ook grote bezwaren tegen Blois. Hij was trouwens oorspronkelijk helemaal niet van plan geweest om in déze streek, maar in Montpellier de taal te leren. Toen hem aan het verstand was gebracht dat daar in de Midi ‘heel quaet’ Frans gesproken werd en hij begrepen had dat men de ‘nettigheyt vande tael’ ten zuiden van Parijs moest zoeken, had hij besloten om dan maar naar Orléans te gaan.[70] Want in Blois - blijkbaar kwam er in 1685 geen andere stad in de Val-de-Loire in aanmerking - was alles duurder en bovendien liep men er, omdat de plaats zo klein was, steeds weer vreemdelingen tegen het lijf. En naar gezelschap van Hollanders of Duitsers, schreef hij keurigjes, ‘ben daer nae niet begerigh dewijl daer van niet sie te profiteren’. Wat dat betreft had hij het in de ‘Croix Blanche’ zeer getroffen, want daar vond hij tot ‘goed contentement’ een aantal Franse heren die de moeite en de kosten van een nadere kennismaking waard leken. Hij inviteerde hen voor een ‘collation’, die hem weliswaar op twee rijksdaalders kwam te staan, maar hem dan ook veel vrienden opleverde. Van dezen rekende hij speciaal een Mr Zentari, ‘van de principaelste Fransche adel’ en verwant aan de prins van Condé tot zijn intimi.[71] Wicher was en bleef, ook naderhand in Italië, een ‘social snob’; hij wist ook in andere opzichten precies hoe hij het beste of het zuinigste zijn doel kon bereiken. Hij verdeelde in Orléans zijn dagen tussen de Franse adel en zijn Hollandse (!) mede-pensionaires. Daarbij deed hij heel serieus de exercices, nam zang- en dansles, oefende zich in het gitaarspel en had met het oog op de aanstaande gyro een leraar Italiaans aangenomen. Aangezien deze heren zich met hem in het Frans onderhielden, meende hij zich de kosten van een aparte spraakmeester in die taal te kunnen besparen. (Al deze docenten werden met 2 rijksdaalders per maand gehonoreerd.)[72]

Wicher had natuurlijk groot gelijk met zijn opmerking dat hij het gezelschap van Hollanders of Duitsers bij voorkeur moest mijden, ook al bleek hij sterker in de leer dan in de praktijk. Want de keerzijde van de medaille, van al die vlijt om toch maar goed Frans te leren, was dat men elkaar dan hier, dan daar toch weer

70 Brief uit Orléans, 22 aug. 1685.
71 Ibid.
72 Brief uit Orléans, 18 aug. 1685.

regelmatig tegenkwam.[73] Niet alleen moest men zijn compatriotten, met wie men vanzelfsprekend 'duytsch' sprak, liever uit de weg gaan, ook het contact met andere vreemdelingen kon op de kwaliteit van het eigen Frans funeste invloed hebben. In dezelfde 'Croix Blanche' in Orléans, waar Wicher Pott vriendschap sloot met de Franse adel, had twintig jaar tevoren Pieter Berkhout gelogeerd. Ook toen was de herberg, de bekendste van heel de stad, propvol met buitenlanders en met Fransen uit de provincie. Pieter vertelt hoe daar aan tafel door de gasten, Hollanders, Friezen, Brabanders, Duitsers, Fransen en Zeeuwen in geanimeerde conversatie Frans gesproken, misbruikt en geradbraakt werd: 'C'est un plaijsir d'importance d'escouter caser [sic] tous ces Messieurs en la langue Fransoijse chaqu'un a la mode de son paijs: car la langue est si dissemblablement prononcée par eux qu'on la prendroit pour autant de langues differentes, sur tout Messieurs les Allemans la prophanent horriblement: car ils disent souvent des choses auxqu'elles ils n'ont iamais songez, et qui sont directement contraijres aux choses qui s'estoient proposer de dire'.[74] Maar het meest ergerde hij zich nog over het niveau der gesprekken, vooral over hetgeen door Fransen uit de provincie aan bêtises werd gedebiteerd. Een paar weken nadien laat hij zich, ditmaal in Bourges, opnieuw wat denigrerend uit over het weinig geacheveerde der gesprekken van Franse provincialen. Maar, voegt hij er dan vergoelijkend aan toe, die boerse Fransen zijn als tafelgenoten toch veel verkieselijker dan het gezelschap van zo'n adellijke Duitse woesteling.[75]

Het is opvallend dat touristen van verschillende nationaliteiten zo weinig contact met elkaar zochten en onderhielden. Immers, ook Duitsers en Engelsen bevolkten in menigte de Loire-stadjes met precies hetzelfde oogmerk als de Nederlanders. Men zàg elkaar natuurlijk in de grote pensions en liep elkaar tegen het lijf op de tennisbaan. En al lieten de Nederlanders zich wel eens minachtend over de Duitsers uit, zij waren beiden lid van dezelfde studentenvereniging, waar zij ook geregeld samen om de bestuurstafel zaten. Met de Engelsen was het contact blijkbaar moeilijker, want zeldzamer. In Frankrijk was Constantijn Huygens de enige die zich in hun gezelschap vertoonde. In Lyon speelde hij tennis met een paar Engelsen, onder wie Thomas Killigrew, telg uit een familie, bevriend met zijn vader. Elders zat hij met Fransen aan tafel en hield hen voor de gek door zich voor Engelsman uit te geven.[76]

In Italië was het niet anders. Wicher Pott in Rome, in gezelschap van Franse en Duitse baronnen, en Aernout Hellemans in Venetië, aan tafel met Polen en

73 Juist daarom had Zinzerling, die zijn pappenheimers, in casu de Duitse jonkers, kende, Moulins aangeraden als standplaats voor hun studie Frans. Itinerarium 50, 51.

74 Berkhout, merquerdij 30 [juillet 1664].

75 Ibid., jeudij 7 [aoust 1664].

76 C. Huygens jr 141, 142; 113, 123. Voor Thomas Killigrew (1612-1683), 'Cavalier Dramatist', als vriend der familie Huygens zie Bots 103 e.v.

Scandinaviërs, lijken uitzonderingen op de regel. Omgang en gezelligheid zochten touristen bij voorkeur in de kring waar de eigen landstaal werd gesproken.[77]

Om hun Frans te leren - en daarvoor zaten de touristen tenslotte in het Loire-gebied - moesten de meesten het dus uitsluitend hebben van hun taallessen. Of die uren goed bestede tijd waren, of de pistolen daaraan uitgegeven weggegooid geld, het blijft gissen. Huydecoper mag dan de enige zijn die er met zijn verzuchting over dat moeilijke Frans rond voor uit komt dat hij het een zware studie vindt, men krijgt niet de indruk dat het gros der touristen zich met meer gemak uitdrukte. Ook de journalen op reis bijgehouden geven daartoe geen aanleiding. Verreweg het grootste percentage daarvan werd in het Nederlands geschreven; door Gijsbert de With zogoed als door P.C. Hooft en Johan de Witt, door Coenraad Ruysch en door Aernout Hooft. Pieter Berkhout behoort met slechts enkele anderen tot het kleine groepje dat gebruik van het Frans aandurft.[78] (En zìjn Franse brieven schreef hij, toen hij voor de tweede keer in dat land was.)

Nu is ‘aandurven’, zeker waar het de familie Huygens betreft, eigenlijk niet de juiste term, want Frans was zowel Constantijn als zijn kinderen met de paplepel ingegoten. Christiaan, Constantijn jr en Lodewijk hadden het aan hun grootvader te danken dat zij Frans spraken en schreven als hun moedertaal, want hun vader modelleerde de opvoeding van zijn kinderen naar het voorbeeld van zijn eigen leerjaren. In het veelzijdige en originele pedagogische programma dat Christiaan Huygens, misschien wel in overleg met zijn vriend Marnix voor zijn beide zonen had opgesteld, stond Frans bovenaan het lesrooster. Zo leerden Maurits en Constantijn als kleuters de beginselen van deze taal. En zo had naderhand ook Constantijns drietal als kind thuis Frans geleerd.[79] Later was te Leiden, in de omgang met Franse huisgenoten en medestudenten, deze kennis verder ontwikkeld. Dit alles te zamen had hun van lieverlee ‘een groote habitude van de Fransche tale’ bezorgd. Nee, voor deze familie waren de paragrafen Frans in de reishandleiding van Erpenius niet geschreven: ‘Pour la langue il ne leur en reste que peu à apprendre’ kon Constantijn, schrijvende over Franse reisplannen voor Christiaan en Lodewijk, zijn vriend André Rivet verzekeren. Zij zochten wat anders in Frankrijk dan taaloefening.[80]

In Engeland daarentegen hadden Lodewijk en Christiaan juist nog alles van de taal te leren. Twee jaar na het (voorlopig) terzijde schuiven van het Franse plan, deed zich een geschikte gelegenheid voor om Lodewijk kennis te laten maken met

77 Zie hfdst. VI, 241.

78 Thijs' beheersing van de Franse taal: dit hfdst., noot 69. Toen Berkhout zijn ‘Relations’ schreef, was hij voor de tweede keer in Frankrijk.

79 Bachrach 71. Voor de studie van Huygens' drietal zie de brief van hun leraar H. Bruno aan Huygens, zomer 1643. Chr. Huygens, Oeuvres I, 552, 553.

80 C. Huygens aan A. Rivet, Den Haag, 22 april 1649. Chr. Huygens, Oeuvres I, 106, 107. Christiaan en Lodewijk hadden gestudeerd aan de Illustere School in Breda, waarvan Rivet een der curatoren was. Bots 41, 42. Zie verder hfdst. VI, 216, 225.

Engeland. Constantijn wist zijn zoon een plaats te bezorgen in de suite van het Staatse gezantschap dat, onderleiding van een driemanschap met Jacob Cats aan het hoofd, in Londen intrekking van de Acte van Navigatie zou bepleiten.

Aan de vooravond van Lodewijks vertrek - december 1651 - stelde Constantijn inderhaast een memorandum voor zijn zoon op.[81] Deze instructie bevat bondig gestelde directieven geënt op Constantijns eigen ervaringen, destijds in verschillende diplomatieke missies opgedaan. Constantijn bindt Lodewijk ten aanzien van zijn optreden drie stelregels op het hart en geeft hem daarnaast een leer- en studie opdracht mee, die evenzeer tersnede is. Lodewijks allereerste zorg in Engeland, zo houdt zijn vader hem voor, dient te zijn snel en correct Engels te leren, ‘pour cet effect [il] esquivera la conversation Flamende et s'intriguera dans l'Angloise tant qu'il luy sera possible’. ‘Conversatio’ met ‘inboorlingen’ en ‘aversatio’ van eigen landgenoten, het kon de touristen niet vaak of nadrukkelijk genoeg voorgehouden worden! Als variant op Erpenius' ideeën over bezoek aan de boekhandel en omgang met kleine kinderen, raadt Huygens zijn zoon zich vertrouwd te maken met gesproken Engels door 's zondags ter kerke te gaan bij een Engelse gemeente. Verder zal Lodewijk, ‘pour se bien et promptement instruire en la langue’ veel profijt hebben van ‘la conversation des dames’. Cats zal instemmend geknikt hebben! Daarbij bedenke Lodewijk wel, aangezien in Engeland vreemdelingen op hoofse wijze bejegend worden, wat hij in dezen aan geboorte en opvoeding verplicht is. Het gaat er tijdens deze bezoekjes in damessaletten namelijk om, zo verduidelijkt Constantijn, de benamingen te leren van ‘toutes sortes de minutiez’, zaken waarover de woordenboeken geen uitsluitsel geven, terwijl kennis daarvan in gezelschap toch bepaald een voordeel kan zijn.

Lodewijk heeft kennelijk met zorg en ijver gehandeld volgens alle aanwijzigingen van zijn vader, getuige de waarderende woorden die Cats een paar maanden later deed toekomen aan Lodewijks vader. Uw zoon, schreef de ambassadeur, doet niet alleen dienst als edelman bij de ambassade, maar ook als ‘amanuensis ten regarde van geschriften gestelt in d' Engelse taele, in dewelcke hij vrij beter is geoeffent als veele van ons gevolch’.[82] Een van die werkjes de amanuensis opgedragen, was de vertaling van een rede die Cats in het Engels dacht af te steken, maar tenslotte toch maar in het gebruikelijke Latijn uitsprak.[83] Cats' neef, Janus van Vliet, de secretaris van het gezantschap, zelf een voortreffelijk stilist in het Engels, deed er nog een schepje bovenop toen hij, eind januari al, aan Lodewijks vader schreef en zijn zoons verdiensten als ‘first gentleman in waiting’ van de heren ambassadeurs hemelhoog prees. Ambassadeur Cats beschouwt Lodewijk als zijn speciale ‘boodschapper’ in het verkeer met de Engelse heren en

81 De ‘Instruction d'un pere à son fils’. Chr. Huygens, Oeuvres XXII, 446-448. Zie hfdst. III, 86.
82 J. Cats aan C. Huygens, Chelsea, 5 april 1652. Huygens, Briefw. V, 146.
83 L Huygens, Engeland ff 87^{v}, 89^{r}.

bovendien, zo vervolgde Van Vliet zijn brief, spreken Lodewijk en ik samen uitsluitend Engels. Het resultaat is dat hij in één maand grotere vorderingen heeft gemaakt dan al zijn suitegenoten bij elkaar. Voorwaar een uitmuntend getuigschrift![84]

Destijds, in 1618, had Lodewijks vader, ter gelegenheid van zijn eigen eerste bezoek aan Engeland, die methode om snel en efficiënt een vreemde taal te leren zelf bedacht. Maar toen Constantijn in Londen lijstjes maakte van de Engelse benamingen van allerlei garderobe-onderdelen en van bouwkundige termen, en zon op mogelijkheden om meer met Engelsen in contact te komen, toen ging het bij hem om verdere oefening van het Engels waarvan hij in Holland al de beginselen geleerd had.[85]

Bij die studie Engels moest Constantijn zich behelpen met een Italiaans-Engels woordenboek, want pas dertig jaar later zou de eerste Nederlands-Engelse dictionaire verschijnen. Dit is tekenend voor de kennis van het Engels in de Nederlanden, vooral ook in vergelijking tot de grote aantallen Nederlands-Franse grammatica's en woordenboeken, die sinds lang in omloop waren.[86] Men zou zich kunnen voorstellen dat touristen stammende uit koopmansgeslachten of uit families die in militaire of hofkringen verkeerden, enige notie hadden van de Engelse taal, maar daarvoor zijn geen aanwijzingen te vinden. Eerder het omgekeerde. De voertaal tussen Engelsen en Nederlanders was Frans of Latijn. Constantijn Huygens was bepaald een uitzondering.[87]

Van de Hollandse touristen wie het zeker niet aan belangstelling ontbrak voor Engeland - gelegen binnen de driehoek Londen-Oxford-Cambridge - leerden er verder slechts twee anderen de landstaal. Beiden, Pieter de la Court en Wicher Pott, bleven dan ook maandenlang in het land, waar de meesten genoeg hadden aan enkele weken.

Toen Pieter de la Court in de winter van 1641/42 in Engeland was combineerde hij het aangename met het nuttige, uitstapjes met zakenbezoek. Hij vond in Londen een onderkomen bij een herbergier die Duits en Frans sprak en maakte meteen werk van een taalmeester. Gedurende een maand nam hij lessen van een Mr James Guipart. Daarna stelde hij deze ‘7 schellingen steerlincks’ ter hand en gaf hem, onder vriendelijke dankzegging, alweer zijn congé. (3) Als Pieter bij aankomst in Engeland inderdaad geen woord Engels kende (hij liet zich toen de

84 J. van Vliet aan C. Huygens, Londen, 26/16 jan. 1652. Huygens, Briefw. V, 137, 138. Acht jaar later kreeg Lodewijk een dergelijk compliment voor zijn Spaans. Brief van Govert van Reede van Amerongen, Staats afgezant naar Madrid, aan C. Huygens, 12 nov. 1660. Huygens, Briefw. V, 342, 343.

85 Colie 12, 15, 16; Huygens, Briefw. I, 22; Bachrach 9-11, 118, 119.

86 Riemens 223 e.v.

87 Bots 105, 106. Scherpbier 86-112. De eerste Engels-Nederlandse dictionnaire, met een kleine Engelse grammatica (samengesteld door een Engelse oud-militair), dateert van 1647. Pepys ontmoette in Nederland maar een enkeling die Engels sprak; iedereen van enig aanzien bediende zich van Frans of Latijn.

weg wijzen door een Engelsman die een beetje Latijn kende), dan moet hij, evenals Lodewijk Huygens, een vlugge leerling geweest zijn. (2) Tegen het einde van zijn verblijf in Londen beheerste hij de taal zodanig dat hij in Norwich bij een Engelse predikant ter kerke kon gaan '...een predikant die in syn doen niet alleen teeken van een groten yver hadde maer oock van onversichtichheyt, gingen hem besoecken ontfinck ons vriendelick toonde ons syn bibliotheeck.' (11)

Ook Wicher Pott doet in de zomer van 1684 zijn best om 'een weynich' Engels te leren. Hoe hij dat aanlegt wordt echter uit de brieven naar huis niet duidelijk. Hij verdiept zich onder leiding van een zekere Victrijn in Engelse geschiedenis en staatsleer, maar of dat nu in het Nederlands of in het Engels gaat (de leraar heeft een aantal jaren in Holland gewoond), vertelt hij niet.[88] Van een spraakmeester wordt niet gerept. Waarschijnlijk beschouwde hij de praktijk als de beste oefenmeester. En dan had hij, met het oog op zijn charmante leermeesteressen te Cambridge, schoon gelijk. Een week na aankomst in Londen vergezelde Wicher immers een zekere Van Engelen, doctor in de medicijnen uit Utrecht, op een tochtje naar Cambridge. Dr van Engelen liet daar meteen bij verschillende professoren zijn introductiebrieven bezorgen. Een hunner, professor Cudworst, Regius Professor Theologiae, reageerde hierop terstond door beide Hollanders te inviteren voor een diner te zijnen huize. Hij onthaalde zijn gasten op een 'treffelycke disch', waarbij zij door vijf à zes knechten bediend werden. Na tafel werden de beide heren 'door twee van syn dochters seer schoone Dames gecleet als Princessen meer als twee uur in discours op engels (dewijl sij geen andere taele verstonden) onderhouden daer wij antwoorden soo wij best konden'.[89]

Alle andere Hollandse touristen behielpen zich waarschijnlijk waar nodig en mogelijk met Latijn of zij maakten, zoals Johan de Witt, hun 'tourkien' onder begeleiding van in Engeland wonende Hollandse vrienden. In het ergste geval nam men zijn toevlucht tot gebarentaal. Met zijn goed gespeelde pantomime kreeg Gerard Hinloopen, onderweg naar Londen, tenslotte ook zijn gewenste maaltijd van ham en salade voorgeschoteld.[90]

Geen der touristen gevoelde, zo lijkt het, noodzaak of neiging om Hoogduits te leren. Waarom zouden zij die moeite nemen? Zij reisden in Duitsland alleen met de bedoeling om zo snel mogelijk de grenzen weer over te gaan en met een beetje wederzijds goede wil konden Nederlanders en Duitsers elkaar ook zo wel begrijpen.[91] De manege van Frobenius in Genève dankte zijn talrijke Nederlandse clientèle niet in de laatste plaats aan het feit dat Herr Frobenius Duitser was, zodat de Hollandse leerlingen bij hem, afgezien van hippische puzzels, niet met taalproblemen werden opgezadeld.[92]

88 Brief uit Londen, 3/13 aug. 1684.
89 Brief uit Londen, 30 juli o.s. 1684.
90 Hinloopen ff 42, 43.
91 Bientjes 139 e.v.
92 Huydecoper, brief aan zijn vader, Genève, 29 april 1648.

Een aanbeveling, strekkende tot studie van de Duitse taal is in de Apodemiek-literatuur niet te vinden, en in kringen van ouders en opvoeders werd afkeurend gewaagd van de drankzucht en de onmatigheid die het Germaanse karakter ontsierden.[93]

In zijn 'Descrittione di tutti i Paesi Bassi', zwaait Luigi Guicciardini, een Italiaan die lange tijd in Antwerpen woonde, de bewoners van de Lage Landen lof toe wegens hun talenkennis. Het zijn echte polyglotten, schrijft hij. Vele mensen, die nooit buitenslands geweest zijn spreken er een aantal vreemde talen, vooral Frans, maar ook Duits, Engels, Italiaans en Spaans. Maar in welke sociale groepen of beroepen deze linguïsten te vinden zijn, vermeldt hij er niet bij.[94]

Wat nu die vermeende kennis speciaal van Guicciardini's moedertaal betreft, het merendeel der Italiaans sprekende Nederlanders was vermoedelijk te vinden in die families die handelsbelangen hadden in Italië. Maar het is, behalve ten aanzien van P.C. Hooft en Johan Huydecoper, verder gissen of en in hoeverre touristen, stammende uit koopmansgeslachten, vertrouwd waren met Italiaans.[95] Of voor de overigen die talenkennis méér of iets anders was dan een literaire luxe is de vraag. De Nederlandse reiziger kon aan de zuidzijde van de Alpen waarschijnlijk al een eind komen met de dialogen uit de 'Delitiae Italiae' en desnoods kon hij zich ook zonder Italiaans wel redden, hetzij met Latijn, hetzij met handen en voeten.[96] Toch deden degenen die het ernst was met 'le profit' van de educatiereis, hun best om Italiaans te leren.

Een moeilijke taal, vond Van Aerssen van Sommelsdijck, die in Genua de aankoop van boeken motiveerde met de opmerking dat hij zulks uitsluitend deed om bij het verlaten van dat land niet meteen alles te vergeten van de taal waar hij anderhalf jaar op gezwoegd had. (253)

Bij Constantijn Huygens en Coenraad Ruysch is het niveau van taalbeheersing te peilen, maar de anderen geven daarover geen uitsluitsel. Het Italiaans sprekende touristengezelschap telde maar twee leden van de familie Huygens, de beide naamgenoten Constantijn. Waarschijnlijk hield ook Constantijn jr zich in

93 Zo Duplessis-Mornay en François van Aerssen. De eerste tegen het 'boire oultre mesure' (Mornay, Mémoires 26) en de tweede tegen 'exces [et] desbauches'. Brief aan Oldenbarnevelt, Parijs, 15 febr. 1608.

94 Luigi Guicciardini (1521-1589), 'Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania Inferiore', Anversa 1567. Hier zij verwezen naar p. 27 van de Nederlandse vertaling van Kiliaan, in de uitgave van Willem Jansz. Blaeu uit 1612 (facs. uitgave verscheen in 1968). Ook 'de geleerde predikant' Abraham van der Mijl (1563-1637) houdt in zijn 'Lingua Belgica' een lofzang op de talenkennis van zijn landgenoten. Scherpbier 87, 88. Meertens 337.

95 Aan zijn 'Reis-heuchnis' valt P.C. Hoofts beheersing van het Italiaans niet af te lezen. Zijn zoon kon zeker deze taal lézen voor hij op reis ging.

96 Voor volledige titel van deze gids zie overzicht C. Op de titelpagina staat bij de inhoudsopgave ook vermeld 'Item noch sommige Dialogen oft tsamensprekinghen daer wt de Italiaensche sprake tot nootdruft kan gheleert worden.' Zie ook illustratie op p. 130.

zijn Leidse jaren al met Italiaans bezig, want hij woonde daar met broer Christiaan ten huize van Pietro Paravicino.[97] Maar in feite deed hij dit pas echt toen hij, al lang en breed in het buitenland, in Genève Italiaanse les nam bij een zekere Lunati.[98] Van zijn eventuele bedrevenheid in die taal is echter niets bekend, want het journaal van de gyro, het 'journal de prix', waarover Constantijn jr vol trots schrijft aan broer Christiaan, is verloren gegaan. En van de brieven vanuit Italië geschreven, bleef er maar een enkele bewaard en die was, zoals gewoonlijk, in het Frans gesteld.[99]

Zijn vader oogstte complimentjes voor zijn vloeiend Italiaans, de eerste de beste keer dat hij zich in dat land van de taal bediende. De 'louable tesmoinage' waarover hij vanuit Venetië vol trots aan zijn ouders schreef, was afkomstig van niemand minder dan de doge.[100] Had de 'Prince' misschien in het Italiaans van de Nederlandse ambassade-secretaris een Venetiaans accent beluisterd, dat hem gecharmeerd had? Dat is niet onmogelijk, want Constantijn had jaren her in Den Haag de beginselen van de taal geleerd van Giovanni Biondi en deze protestantse diplomaat, fervent antipapist, was uit Venetië afkomstig.[101] Toen Constantijn twee jaar nadien met zijn studievriend Cesare Calandrini correspondeerde, deed hij dat in het Italiaans; onderwijl oefende hij zijn Engels met behulp van de Italiaans-Engelse dictionnaire.[102]

Toen hij in de zomer van 1620 met beide handen de invitatie aannam om François van Aerssen te vergezellen op diens missie naar Venetië, had Constantijn zijn eerste diplomatieke scholing al gehad. Hij meende dan ook goede papieren te hebben om te kunnen solliciteren naar de functie van ambassade-secretaris. Geen der andere suite-genoten, ook de ambitieuze Pauw niet, kon bogen op een combinatie van diplomatieke ervaring en taalkundige vaardigheid. Dat hij zichzelf niet overschatte, bleek gelukkig dra na aankomst te Venetië.[103]

Constantijns kennis van het Italiaans reikte trouwens verder dan de vormelijke welbespraaktheid, gebruikelijk in diplomatiek verkeer. Tijdens de zware heen-

97 Ten huize van Paravicino werd Italiaans, Frans en Engels gesproken. Huygens, Briefw. IV, 133; Bots 157, noot 22.

98 C. Huygens jr 147.

99 Deze brief van 29 mei 1650 uit Rome, is opgenomen in Chr. Huygens, Oeuvres I, 128.

100 Conform het gebruik gaat Constantijn voor de Staatse ambassade audiëntie aanvragen bij de doge Antonio Priuli. Tijdens de officiële ontvangst herkent deze hem als de 'giovane discreto è savio' die zijn boodschap had overgebracht 'si modestement, si sagement et en si bons termes italiens, qu'il en avoit esté grandement estonné, etc'. C. Huygens aan zijn ouders, Venetië, 18 juni [1620]. Huygens, Briefw. I, 48, 49; Huygens, Venetië, 124, 127.

101 Giovanni Biondi (1572-1644), diplomaat en literator: Bachrach 65, 66; Bots 155, noot 7.

102 Bachrach 22, 31.

103 Postscriptum bij de brief uit Stuttgart, 19 mei 1620. Huygens, Briefw. I, 45, 46. Scholing in Engeland; dit hfdst. 188. Met 'Pau' wordt, volgens Worp, misschien bedoeld Pieter Pauw (1594-1663). Immatriculatie in Leiden op 21 juni 1612. Elias I, 91. Pauw, Van Lintelo en Boelesz bleven in Italië om hun gyro te maken. Willem van Lintelo immatriculeerde in dit jaar in Padua. Den Tex nr 390.

tocht van Zwitserland naar Italië over de ‘facheuse’ Splügen ontstond het madrigaal waarin Constantijn zijn gevoelens van ootmoed en verlatenheid in deze barre natuur vertolkt.[104]

‘Giunto con stanchi passi
in cima ai sassi,
ove il più chiaro giorno
fa nuvole d'intorno,
ove i diletti orrori,
le nevi sono fiori,
emmi vicino al cielo
e dissi in mezzo al gelo:
Fa, Tu ch' in Cielo siedi,
Padre del Ciel, Signore,
che v'accostando i piedi
non s' allontani il core.’[105]

Hiermee zij niets gezegd ten nadele van andere, linguïstisch minder begaafde touristen. Want op hun manier spanden ook zij zich in om de taal te ‘verstaen’. Zelfs Willem Barnevelt, bepaald niet het ijverigste lid van het touristen-gilde, deed zijn best en boog zich in de winter van 1609 te Padua over de boeken, onder leiding van ‘een die Syn Ed. Italiaens komt leeren’ en voor zijn moeite 9 (Hollandse?) gulden mocht toucheren.[106] Het moet voor de heer van Cralinger-polder een ontmoedigende ervaring geweest zijn dat er tijdens zijn gyro geen sprake was van conversatie met ‘les plus qualifies’, zoals hij zich had voorgesteld. In de Romeinse monde kreeg hij geen entree. Voor een Hollandse jonker, zonder papieren of Italiaanse vrienden, bleven de salons gesloten; ook een zoon van de landsadvocaat van Holland werd buiten gehouden.

Voorbeeld van het andere uiterste, een enorme verscheidenheid aan Italiaanse kennissen en vrienden, is Coenraad Ruysch. In de meest uiteenlopende kringen, van geleerden en kunstenaars tot demi-mondaines en adellijke kloosterlingen, had hij connecties. Het is niet altijd duidelijk van welke taal hij zich in die conversaties bedient, maar hij zal zeker met het merendeel der ‘onwaerdeerlycke Vrouwen’ uit zijn artistieke en mondaine kennissenkring in heur moedertaal ge-

104 C. Huygens aan zijn ouders, Venetië, 25 juni 1620. Briefw. I, 51. Voor de Splügen-overgang zie hfdst. III, 115, 116.

105 C. Huygens, Gedichten I, 185, 186, hier geciteerd naar Hoogewerff, Dichters 62, 63, die ook Huygens' verdiensten als dichter van Italiaanse verzen bespreekt (61-73).

106 Uit de ‘Memorie van de principaelste partijen die mijn Heer van Cralingerpolder op de reys heeft uytgegeven’. Oldenbarnevelt, Besch. II, 395. Willem was van plan in Padua zijn tijd te besteden met ‘...apprendre la langue et quelques honestes exercices et converser avec les plus qualifiés’. Van der Mijle aan Oldenbarnevelt, Venetië, 27 nov. 1609. J.C. de Jonge 478-480.

converseerd hebben. Al aan het begin van zijn gyro sprak hij Italiaans en in Rome oefende hij naderhand onder bekwame leiding verder. Hij moest wel een tijd geduld hebben voordat er een leraar beschikbaar kwam, want in het najaar van 1674 was de 'confluentie' van vreemdelingen in verband met het naderend Heilig Jaar zo groot, dat het corps van leraren de overstelpende vraag naar lessen niet kon verwerken. Pas half januari, toen na afloop van de vele feestelijkheden rond de plechtige opening van het Anno Santo de vloedgolf van toeristen weer wegebde naar het Noorden en Zuiden, kwam er een docent vrij. Helaas rept ook Ruysch met geen enkel woord over aard of frequentie der lessen, noch over gebruikte boeken. Wel blijkt dat er een vriendschappelijke verhouding groeide tussen leraar en leerlingen(neef Hoogeveen nam ook les), die een jaar later bekroning en afsluiting vond in een afscheidsdineetje ter gelegenheid van hun definitieve vertrek uit Rome.[107]

Al nam Aernout Hooft nog taalles in Siena, na 1650 verbleekte allengs mèt de glans van de universiteit ook de reputatie van puurtaligheid harer inwoners. Toen nam de secretaris van de heer van Dijksterhuis de traditionele aanbeveling, in de reisliteratuur aan Siena gekoppeld, 'beroemt om de nettigheyt der italiaense spraeck' alleen maar over, om er meteen zijn pinnige correctie op te maken 'maer de uitspraak der inwoonderen deugt niet.' (f 84) Dergelijke bezwaren koesterde, ongeveer tezelfder tijd, Wicher Pott tegen Venetië. Hij vond dan ook dat hij met zijn, in Frankrijk geleerde, Italiaans beter vorderingen kon maken in Rome, want daar, zo legde hij zijn vader uit, werd zeer goed Italiaans gesproken. Het staat te bezien of hij daarin slaagde, gelet op zijn drukke programma van toeristische activiteiten en op het gezelschap van Duitse en Franse adel dat hij met kennelijk welbehagen zocht.[108] Aernout Hooft, verkerende in minder exquis gezelschap dan Wicher Pott, kreeg in Rome misschien toch meer oefening. In ieder geval nam hij daar en in Siena les. Wellicht ten overvloede, want voordat hij in Italië aankwam, had hij zich in Holland al met taal en literatuur beziggehouden. Misschien was daarbij Antonio Marganetti, die immers speciaal voor Aernout de 'Breve Instruttion' had opgesteld, zijn 'wegh-wyser' geweest.[109]

Ook Johan Huydecoper leerde zijn Italiaans in Holland. Maar het zou hem, eenmaal op reis, nog heel veel moeite kosten voordat hij de gelegenheid kreeg die Hollandse lessen in Italiaanse praktijk te brengen. In een zoveelste poging om zijn vaders toestemming te krijgen voor de reis naar Italië, bracht hij in een brief

107 Ruysch II, ff 30^{r}, 36^{r}, 40^{r}, 52^{r}, 95^{v}.

108 Brief uit Rome, 31 jan. 1686.

109 A. Hooft: notities in het Italiaans ff 3^{r}-5^{r}; Italiaanse lessen in Rome en Siena: f 192^{v}, waar aantekeningen staan over betalingen aan taalmeesters. Zijn journaal bevat vele notities in geheimschrift over ontmoetingen met meisjes van plezier, in Venetië en vooral in Rome, o.a. op ff 99^{v}, $100^{r,v}$, 104^{r}. Dat een jongmens als Aernout, die in zijn dagboek duidelijker naar voren komt als kijklustig toerist dan als weetgierig student, zo goed voorbereid zijn weg vindt, is niet zo verwonderlijk, gezien zijn moeders familiebetrekkingen en zijn vaders culturele verbondenheid met Italië.

vanuit Genève zijn jarenlange inspanning om de taal te leren ter sprake. Die moeite zou toch niet tevergeefs blijken?[110] Aanvankelijk bleef Papa onvermurwbaar; pas een jaar later, toen Johan allang weer in Frankrijk was, zwichtte burgemeester Huydecoper door voorspraak van Johans zuster. Toen kon zijn zoon, jubelend van dankbaarheid, eindelijk definitieve plannen gaan maken voor zijn reis naar 'il giardin del mondo'.[111]

Hoe kweten zich de heren touristen nu van de vele andere, hun op reis meegegeven studie-opdrachten? Hoe werkten zij aan hun 'augmentum scientiae' en welke waren, in tweede instantie, de 'remarques en reflectien' die zij aan het papier toevertrouwden? Want slechts aan hun vlijt in dezen, aan hun schriftelijke nalatenschap, kan worden afgelezen hoe groot hun belangstelling was voor allerlei staatkundige, politieke, historische en religieuze aspecten der samenlevingen in den vreemde, waar zij vaak langdurig als gast verkeerden. Dat een beoordeling louter op grond van overgeleverde papieren een gebrekkige methode is met kans op vertekening, behoeft nauwelijks betoog.

Het bijeengaren van voorbereidende studies à la Erpenius, levert maar een armzalige oogst op. Alleen in de papieren van Lodewijk Huygens en Aernout Hooft is er iets van te vinden en daarvan zijn, in dit verband, slechts de uittreksels van Aernout 'geldig'. De excerpten die Lodewijk maakte uit de 'Cosmographia' van Merula betroffen Spanje, een land dat nu juist ver buiten het gebruikelijke circuit van de educatiereis viel.[112]

Aernout Hooft neemt voor zijn vertrek naar Italië Lipsius' 'Ratio' ter hand. 'Indagare, discere', noteert hij, is belangrijker dan 'vagari, lustrare, discurrere.' Verder prent hij zich goed in het hoofd dat een bescheiden en onopvallend gedrag de reiziger past, maar dat deze niettemin iedere gelegenheid moet aangrijpen om zich te doen informeren over het bekende pakket van studie-onderwerpen. Het 'Nulli fidere' en 'Cres mihi esto inter Cretas' neemt hij, al kopiërend en onderstrepend, ter harte.[113] 'Wantrouwen en veinzen' is ook de teneur van gedragsregels die hem bij andere auteurs duidelijk aanspreken. Enige Nederlandse en Italiaanse levenswijsheden verpakt in sententies zijn eveneens deel van Aernouts geestelijke bagage. Bovendien maakt hij aantekeningen uit de 'Bizarrie' van Loredano en uit een werk van Strada. Met zijn lijsten van steden en bezienswaardigheden komt Aernout weer wat dichter bij Van Erpens bedoelin-

110 Brief aan zijn vader, Genève, 29 jan. 1648.

111 Brief aan zijn zuster, Saumur, 16 maart en aan zijn vader, 24 april 1649.

112 L. Huygens, Aantekeningenboekje Spanje f 184^{r} e.v.

113 A. Hooft f 1^{r}, onder het hoofd 'Generalia haec ubique observanda'. Ofschoon hij titel noch auteur aangeeft, zijn dit onmiskenbaar aantekeningen uit de 'Epistola' van Lipsius. Dan volgt, eveneens zonder vermelding van titel of schrijver, op ff 2^{r}-3^{r} een excerpt (in het Latijn), dat uit Marganetti's 'Instruttion' gemaakt is.

gen, maar het blijft toch allemaal een beetje oppervlakkig.[114] Frankrijk komt er nogal bekaaid af. Hij vergenoegt zich hier met lijsten van plaatsnamen, afstanden, herbergen en parlementen, tout sec. Johannes Thijs concentreert zich, blijkens de inhoud van zijn boekenkist, nu juist wel op Frankrijk. Maar ook het breed uitmeten van de werkzaamheden van Hooft en Thijs heeft zijn grenzen.[115]

Van studie tijdens de Tour valt iets meer te bespeuren, maar indrukwekkend is ook dit niet.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat touristen die reisden onder toezicht van een gouverneur, in dezen een goed figuur zullen slaan. Van zo'n mentor werd immers onder meer verwacht dat hij onderweg leiding zou geven aan de studie van zijn pupil. Maar omdat in Nederland gouverneurs op reis meestal beschouwd werden als overtollige franje, was hun aantal gering en van hun bemoeienissen is dan ook maar een enkel voorbeeld te vinden.

In Parijs, in het begin der vijftiger jaren, behandelt de Franse gouverneur van de twee Zeeuwse heren Thibault met zijn pupillen de geschiedenis van Frankrijk aan de hand van een bepaald boek. Weliswaar een ‘abrégé’, zoals hun vrienden De Villers wat snibbig opmerken, maar goed, voor de Thibaults kunnen zij waardering hebben.[116] Een andere tijdgenoot in Parijs, Philibert van Tuyll, heer van Serooskerken, mag daarin niet delen, hij is mikpunt van hun kritiek. Philibert is juist in Parijs teruggekeerd van zijn grote tour door Frankrijk ‘...sans y avoir rien appris ny remarqué que les maisons et les ruës des villes’.[117] Men moet er niet aan denken welke termen van kil misprijzen zij gebezigd zouden hebben, had jonker Jantie van Ruytenburg, heer van Vlaardingen, die in 1660 door Parijs pierewaaide, tot hun kennissenkring behoord. Deze goedmoedige jonkman, die zijn dagen verdeelde tussen de rijschool, de comédie en ‘les belles filles’, liet er zich gaarne op voorstaan dat hij sinds zijn aankomst in Parijs nog geen woord Frans gesproken had.[118]

Waarschijnlijk komt het staaltje van zelfgenoegzame kritiek op Van Tuyll niet voor rekening van de heren de Villers, maar van de gouverneur die hun pen

114 A. Hooft ff 1^{v}, $3^{r,v}$ (sententiae); op ff 4^{r}-5^{v} volgt een serie notities uit de ‘Bizarrie’, waarmee hij doelt op ‘Delle Bizzarrie Academiche’ van Gian Francesco Loredano (1607-1661), eerste ed. Cremona 1640 [?]. EISLA XXI, 491. (De U.B. Leiden heeft een exemplaar van een druk uit 1653, waarin ook Boccalini's ‘Ragguagli’ zijn opgenomen.) Andere aantekeningen, op ff 5^{r}-6^{r}, betreffen waarschijnlijk werk van Famiano Strada (1572-1649), hetzij diens ‘Prolusiones Academicae et Paradigmata eloquentia’, Roma 1617, of diens ‘De bello belgico’, Roma 1632. EISLA XXXII, 811.

115 Zie dit hfdst. 174.

116 Immatriculatie Leiden, 27-11-1651: Johannes en Christiaan Thibaut (20 en 19 j.); vermoedelijk zonen van Hendrik, sedert 1634 burgemeester van Middelburg. Hun leerboek moet zijn ‘l'Abrégé de l'histoire de France’, Paris 1651, van Gilbert Saunier. De Villers 75, 76, 182.

117 De Villers 76. Een andere vriend, Gleser, zoon van een kolonel van een garderegiment in Den Haag, komt er beter af: ‘il a assez profité’, maar er zou meer van hem te maken zijn als hij een andere gouverneur had; deze is ‘un fol et un vray pedant.’ De Villers 105.

118 Chr. Huygens aan Constantijn, Parijs, 5 nov. 1660. Oeuvres III, 170. En zie hfdst. III, 84.

bestuurde, Antoine de Brunel.[119] De lezer van het omvangrijke journaal waarin omstandig de wederwaardigheden van diens pupillen in Parijs geboekstaafd zijn, zal zich er misschien over verbazen dat De Brunel nergens rept van lessen zoals zijn ambtgenoot die aan de heren Thibault gaf. Maar dat lag eer aan zijn opdrachtgevers dan aan hemzelf. De instructies, hem in Den Haag meegegeven door de ouders der jonkers De Villers, waren geheel toegespitst op 'la bonne et belle conversation.'[120] Op een reis voorafgaande aan die met de twee De Villers, had De Brunel hun oudere neef François van Aerssen van Sommelsdyck en diens metgezel Justinus van Nassau wel degelijk aan het werk gezet. In Rome gaf hij François een boek in handen dat werd gelezen door ieder die informatie wenste over het bestuur der Kerkelijke Staat en over hiërarchie en ceremonieel aan het pauselijk hof, Girolamo Lunadoro's 'Relazione della Corte di Roma'. Op deze monografie baseerde François zijn uitvoerige scriptie, waarin hij ook van allerlei verwerkte dat hijzelf in Rome zag, hoorde en opving aan vaak pikante roddels.[121]

In Florence gebruikte De Brunel bij een dergelijke studie de 'Storia fiorentina' van Francesco Guicciardini als handboek. Ook hier zijn de beschouwingen in het journaal, uitgaande van Guicciardini, aangevuld met paragrafen die stoelen op eigen observatie en ondervinding. Van de meest prominente leden der groothertogelijke familie, die bij verschillende gelegenheden zijn gastheren zijn, maakt François karakterschetsen, opmerkingen over bestuurlijke kwaliteiten en amoreuze hebbelijkheden incluis. Dat verknoopt hij met gegevens over de leefwijze der aanzienlijke Florentijnse families, wier francofiele inslag - de Florentijnse monde spreekt Frans en 'men' heeft in Frankrijk gereisd - een opvallend kenmerk is. De kwijnende handel en de druk der belastingen ziet hij als oorzaken van het leeglopen en verpauperen van het eertijds zo florissante Florence. Een opinie die trouwens algemeen opgeld deed.[122]

Met deze 'remarques en reflectien' over pauselijk Rome en hertogelijk Florence, aangevuld met politieke en administratieve vignetjes van Lucca, Genua, Siena en Napels, komt François van Aerssen opvallend goed voor den dag in vergelijking met hetgeen in de berichtgeving der overige touristen te vinden is. Hem komt dan ook een woord van lof toe. Maar in die waardering moet uitdrukkelijk Antoine de Brunel betrokken worden, die als gouverneur de supervisie over François' werk had. Aan de intrinsieke waarde van het reisverhaal doet de kwestie van het auteurschap natuurlijk niets af. Slechts het aureool van eigen werk is overschilderd.[123]

119 Zie hfdst. III, noot 52.
120 Zie hfdst. VI, 216.
121 Voor deze 'Relazione della Corte di Roma' zie Schudt 188. Van Aerssens opstel: 193-200.
122 Van Aerssen 221-226, 228, 229.
123 Van Aerssen over Genua: dit hfdst., noot 143; Van Aerssen over Napels: dit hfdst., noot 173. Voor de kwestie van het auteurschap van de 'Voyage d'Italie' zie Hoogewerff, Van Aerssen, waarin H. ook het auteurschap van de 'Voyage d'Espagne' van 1655 betrekt, een reis die De Brunel met zijn pupillen maakte in aansluiting op de gyro. Het Spaanse reisverslag verscheen anoniem te Parijs in 1665 (vermoedelijk niet de eerste editie) en beleefde in Nederland verschillende herdrukken, eveneens anoniem, terwijl het journaal ook in Engeland en Duitsland werd gepubliceerd. Cox I, 105. Het overtuigend bewijs echter dat niet Van Aerssen maar De Brunel de schrijver is van het Spaanse reisverhaal is te vinden in het aantekeningenboekje van de Spaanse reis van Lodewijk Huygens. Daar begint op f 122^{v} 'Extraict du voyage du Sr de la Plate, escrit par le Sr Brunelle l'an 1655'. Pélissier, die slechts een gedeelte van de 'Voyage d'Italie' kon publiceren (het afgedrukte fragment begint midden in een beschrijving van het palazzo Borghese in Rome en dat schijnt van het ms folio 1 te zijn) vond dit ms in het familie-archief van nazaten van Antoine de Brunel.

Waarschijnlijk bestudeerde ook de Friese jonker Van Eminga Lunadoro's ‘Relazione’ om zijn opstel ‘Lo Stato e la Corte del Pontifice’ te kunnen schrijven.[124] Zijn werkstukken over ‘Roma antiqua’, korte paragraafjes zonder veel samenhang, berusten op lectuur van een reeks van auteurs, historici en dichters, klassieke zogoed als moderne, waaronder Erasmus en Lipsius. Hij doorspekt zijn zinnen met citaten uit Ovidius, verwijst naar Tacitus, Suetonius, Juvenalis en Plutarchus. Bewondering zij zijn deel! Helaas steekt ook hier het wantrouwen onmiddellijk de kop weer op: zou een nader onderzoek, in dit geval een vergelijking van Van Eminga's schriftuur met één der vele reisgidsen voor Italië misschien opnieuw uitlopen op een demasqué? Of is dit misplaatste achterdocht?[125]

De uitkomst van speurtochten naar literatuurstudie over andere landen op het tour-circuit zijn al evenmin spectaculair. Over Genève schreef Johan Huydecoper, zoals hij zijn vader verzekerde, een doorwrocht stuk met alle wetenswaardigheden van bestuur en staatsinstellingen van deze merkwaardige stadstaat. We zullen hem op zijn woord geloven, want het geschrift zelf is zoek geraakt.[126] In Zwitserland gaat ook Wicher Pott aan de slag. Hij maakt ter informatie van zijn ouders een ‘Korte generale descriptie van Switserlandt’. Dit werkstuk is geen uittreksel van een of ander boek, maar een spontane reactie op hetgeen hem, reizende in Zwitserland, het meest frappeerde. Hij had er zich een bepaalde voorstelling van gemaakt ‘...aleer daar in quam verbeelde mij een elendig, woest en arm Landt te vinden met Hemelhoge onvruchtbaere bergen, in wiens menige geheelijck ben bedroogen alles in tegendeel bevindende’. En hij vervolgt enthousiast: ‘...vruchtbaere vlacke velden, lustige Valleijen..., schone Steden, en Dorpen soo wel getimmert en soo net onderhouden als men selfs in Hollant niet soude konnen desidereren, de tracteringe is passabel en het volck oprecht, goede justitie’, en zo gaat de lofzang voort. In de ‘regeringe des Landts’ valt Wicher op dat alle kantons ten opzichte van het buitenland eendracht betrachten. Gezamenlijk staan zij op de bres ‘ten aensien van haer gemeen interest de conservatie van 't Landt betreffende’. Bewapening en bewaking (alle bergtoppen zijn bebakend) hebben dan ook overal bijzondere aandacht. Maar zodra de religie

124 Van Eminga ff 44^{r}-45^{v}. Over de Kerkelijke Staat vanaf f 38^{v}.

125 Ibid. ff 13^{r}-27^{v}.

126 Brief aan zijn vader, Genève, 29 april 1648.

in het geding komt, zijn ze onderling verdeeld, jaloers en onverdraagzaam. Door scherpe bepalingen worden de Zwitsers tot soberheid en matigheid in leefwijze gemaand. Bij ‘prachtwetten’ is de dracht van gouden en zilveren sieraden verboden; kansspelen en tabak roken worden evenmin getolereerd. Maar in hun kleding kunnen de Zwitsers zich uitleven. Die is ‘seer wonderlijck’, vindt Wicher, en ‘...seer verscheeden, soo dat in een Stadt van Switserland meerder onderscheidt in kledinge gesien hebbe als in alle mijne reisen’.[127]

Pott is dan op thuisreis van zijn Groote Tour, waaraan hij twee jaar te voren begonnen was met een bezoek aan Engeland. In die zomer van 1684 schrijft hij regelmatig naar huis. Hij heeft het, zo laat hij vijf weken na aankomst in Engeland weten, zeer naar zijn zin. Prettig gezelschap, goed onderdak en een bekwame gids om hem rond te leiden. ‘...uit dese en voorgenoemde redenen kunnen UEE wel oordelen dat ten hoogsten gecontenteert ben, sullende mijn tijt in t leren van een weinig van de Engelse taele en in t doorgronden van de Engelse Policij en manieren wel besteet agten’. Als hij aan deze term inderdaad dezelfde betekenis hecht als de ‘Amsterdamse Vader’, namelijk ‘al 'geene dat tot de burgerlycke Societeit behoort en dienstig is’ en daaronder vallen dan geschiedenis, handel, justitie en staatsinrichting, zogoed als kunsten en wetenschappen, dan heeft Wicher de zaken wel grondig aangepakt.[128] Er is trouwens geen aanleiding om daaraan te twijfelen, want hij reserveert zijn ochtenden van zeven tot elf ‘...in 't lesen van de historiën van Engelant of andere leersaeme boecken (waer van eenige engelse hier hebbe gecogt en andere van Hollant mede gebragt)’. Wat de gebeurtenissen van de dag betreft, blijft hij au fait door dagelijks de nieuwstijdingen te beluisteren die ten beurze circuleren en vervolgens de couranten te lezen. Duitse, Franse of Engelse! Wicher meent dan ook te mogen vaststellen ‘...hoe langer hier vertoeve hoe meerder kennisse in de coustoumen en de manieren van dit Koninckrijck krijge twelck mij des te aengenaemer de tijt doet verslijten’.[129] Helaas zijn Wicher Potts ‘Notula’ van zijn verblijf in Engeland dezelfde weg gegaan als de Geneefse scriptie van Johan Huydecoper. Een lot dat ook de aantekeningen van Wichers tour door Frankrijk en Italië was beschoren.

Al houdt het dus (nog steeds afgaande op brieven en journalen) niet over aan duidelijke bewijzen van studie, toch past een mild oordeel. Trouwens, een oordeel, mild of scherp, is pas op zijn plaats wanneer - als laatste hulpmiddel om de intellectuele belangstelling van touristen te peilen - ook de reisdocumenten nog zijn nagelezen op aantekeningen over boekenbezit.

Het doorbladeren van journalen en brieven levert niet veel meer op dan wat algemeenheden. Pieter Berkhout schrijft dat hij zich ter instructie en ontspanning boeken aanschaft, maar hij laat zijn correspondente in het ongewisse over titel en

127 Brief uit Straatsburg, 9 sept. n.s. 1686.

128 Brief uit Londen, 3/13 aug. 1684; A'damse Vader f 4^{v}.

129 Brief uit Londen, 26 aug. o.s. 1684.

auteur. Constantijn Huygens laat vanuit Venetië een zending boeken en andere aankopen naar huis verschepen, die echter haar bestemming niet bereikt.[130] Van Aerssen koopt in Genua boeken om zijn Italiaans niet te vergeten. (253) In Londen koopt Pieter de la Court bij ‘Samuel Gellibrant in 't koperen serpent bij St Paulus kerck’ een aantal nieuwe uitgaven, die hij zo goedkoop vindt, dat hij een week later, ter aanvulling van bepaalde auteurs nogmaals bij Gellibrand koopt. (5) Alleen in Frankrijk noemt hij de schrijvers van de twee theologische verhandelingen die hij in Saumur bestudeert.[131] De Haagse heren De Villers slaan een figuur met hun opmerking dat zij boeken willen kopen, maar ze te duur vinden. Misschien hadden zij dan maar het voorbeeld moeten volgen van Johan Huydecoper, die in Genève (alweer niet nader omschreven) boeken huurt.[132] Diens ‘lijst van uytgift’ bevat nog meer gegevens; ook het ontcijferen van de kasboekjes van Johan de Witt blijkt dankbaar werk en voor de derde en gemakkelijkste vangst zorgt Johannes Thijs. Hij schrijft in zijn ‘Reijsboeck’ de catalogus uit van de bibliotheek die hij naar Frankrijk heeft meegenomen.

Het boekenbezit van dit driemanschap van naam- en tijdgenoten bestrijkt een breed veld van interesse. Zij bezitten modern en klassiek werk op het gebied van geschiedenis, theologie, epigrafiek en romanliteratuur, verder ook reisgidsen en grammatica's. Het blijkt dat Johan Huydecoper zich in Genève serieus voorbereidde op zijn reis naar Italië. Hij kocht daar voor 7 florijnen een ‘Machiavel’ en hij betaalde er 6 voor een uitgave van Sarpi's niet minder beroemde ‘Consilio tridentium’. Verder kocht hij een boekje over de ‘révolte van Napels’, een opstand die de gemoederen der touristen in Genève, waar verschillende hunner op het punt stonden naar Italië te vertrekken, nogal bezig hield. Bovendien schafte Johan zich de ‘Opera Goulartij’ aan. Op zijn boekenlijstje komt ook voor een ‘Petronius’, wiens ‘Satyricon’ in die jaren zeer en vogue was bij jong Europa.[133] In de sectie klassieke auteurs behoren ook de Juvenalis van Johan de Witt en de ‘Terentius Elsevier’ plus de ‘Epigrammata’, die Johannes Thijs in zijn boekenkist had.[134]

Johan Huydecoper heeft tijdens de lange wintermaanden in Genève alle tijd om zijn Frans te oefenen op de ‘Francion’, waarover hij naar huis rapporteert: ‘lees een Fransion, die ick ten naesten bij varsta’.[135] Ook Johan de Witt koopt Sorels roman en daarbij een uitgave van de ‘ijzersterke bestseller’ ‘Amadis de Caulle’ en

130 Huygens, Briefw. I, Inleiding XXXIX-XL.

131 De la Court, 20, 21.

132 De Villers, 240. Huydecoper: huur van boeken 12 florijnen (kasgegevens vlak voor Catalogus van hetgeen hij naar huis stuurt).

133 Al deze boeken komen voor op zijn lijsten van ‘uytgift’ en bovendien in de Catalogus hierboven genoemd. De ‘Opera Goularti’ is vermoedelijk de ‘Thrésor d'histoires admirables et mémorables de nostre temps’ uit 1610, geschreven door de Geneefse predikant Simon Goulart (overleden 1628). Meertens 284.

134 Thijs' boekenlijst staat op f 1^{v} van zijn Reysboeck (ed. De Jonge 11-13).

135 Huydecoper aan zijn vader, Genève, 1 jan. 1648. De ‘Fransion’ is ‘l'Histoire comique de Francion...’, Paris 1623, van Charles Sorel, sieur de Souvigny (1582-1674).

als derde roman Cervantes' 'Don Quichote'. De 'Comédies' van Corneille gaan eveneens in zijn bagage.[136] Natuurlijk doet De Witt als 'amateur' van wiskunde en filosofie ook aankopen op die terreinen, een 'algebra van Peletier' en een, evenmin nader omschreven, editie van Archimedes. Van Descartes koopt hij zowel de 'Méthode' als de 'Metaphysica'.[137] Tenslotte betaalde Johan Huydecoper 52 1/2 florijn voor een Janus Gruterus, waarschijnlijk diens 'Inscriptiones antiquae totius orbis Romani' van 1603. Een fors bedrag, maar hij zou er al gauw in Lyon profijt van hebben.

Johannes Thijs kocht zijn boeken niet onderweg, hij had ze van huis meegenomen. Bij zijn vertrek uit Holland had hij in Den Briel een kist vol boeken aan boord laten dragen. Het belangrijkste bestand van deze reisbibliotheek werd gevormd door een aantal werken over Franse en Nederlandse geschiedenis, waaronder Froissart en De Commines en Strada's 'De bello Belgico'. Daarbij had Thijs enkele juridische en taalkundige studieboeken ingepakt, evenals reisgidsen voor Frankrijk en Italië.[138]

Zo levert het snuffelen in twee kasboekjes en één boekenlijst, al met al, toch geen onbevredigend resultaat op. De papieren vande tourist-student stijgen weer!

Nu is - nog steeds Van Erpens indeling op de voet volgend - een onderzoek aan de orde naar de 'remarques en reflectien', die de tourist onderweg werden ingegeven door de onderwerpen die Erpenius in zijn 'Tractatus' behandelt in 'Sectio III, De Observatione'.[139] Oftewel: in hoeverre hielden de jongelieden zich aan diens advies om de kennis omtrent staatsinrichting en bestuur die zij uit boeken gepuurd hadden, al reizende aan hun bevindingen te toetsen?

Slechts terloops en dan nog vrij oppervlakkig, moet hierop het antwoord zijn. Belangstelling voor de ingewikkelde machinerie van het Franse monarchale bestuursapparaat lijkt bij touristen miniem. Het centrale 'gouvernement', deszelfs werking, belangrijkste ambtenaren, niemand die zich hierin verdiepte. Wat de regionale en stedelijke besturen aangaat, blijft het nota-nemen beperkt tot wat verspreide aantekeningen. Pieter Berkhout vertelt zijn correspondente iets over het bestuur van Marseille, Arles en Montpellier, en belooft haar een exposé over

136 Van deze destijds zo beroemde Spaanse (Portugese) ridderroman - eerste druk in 1508 - werd in het midden der zestiende eeuw een Franse vertaling gemaakt, die weer tot voorbeeld diende voor bewerking in vele andere talen.

137 Dit zal zijn een editie van 'l'Algèbre de Jacques Peletier, departie en deux livres', Lyon 1554. Cioranescu[a] 550, 551.

138 De Jonge (127, 128) weet een aantal titels te identificeren. Met de '13 [lees: 12] notitiones Iuris, notis Crisp. et Parii' zal bedoeld zijn een editie van Justinianus' Institutiones door J. Crispinus (eerste druk 1568), in latere uitgaven herzien door J. Pacius. Feenstra 33, 34, noot 131. 'Itinerarium de la portel Ital.' (aldus bij De Jonge 12, 127) is vermoedelijk een der vele uitgaven van het 'Itinerario delle poste per diverse parti del mondo', Roma 1563 (eerste ed.). Schudt 20, 408 (met illustratie van het titelblad). Voor Thijs' taalkundige studieboeken zie dit hfdst., noot 69 en voor zijn reisgidsen zie hfdst. III, noot 98 en 103.

139 Erpenius 13-22.

Bordeaux, waar destijds 'cet excellent autheur, M. de Montaigne' burgemeester was, maar maakt zich er dan met een slap excuus van af. Gijsbert de With doet zijn best op een beschrijving van Loudun, waar hij een tijdlang woont; Aernout Hooft schrijft wèl het een en ander over Bordeaux en geeft enkele bijzonderheden over het bestuur van Grenoble. In Genève beschrijft hij de verkiezingsprocedure voor 'luitenant' en auditeur en is hij aanwezig bij de ambtswisseling der Syndiques, het college van bestuur der Republiek. Pieter de la Court geeft enkele aanvullende bijzonderheden van de verkiezing der 'officiers'. Johan Huydecopers werkstuk over Genève is al gememoreerd en met deze magere opsomming is het hoofdstuk 'de observatione', afdeling Frankrijk algemeen, dan wel bekeken. Waarschijnlijk vergenoegden de touristen zich wat dit betreft met het nalezen van de betreffende passages in hun reisgidsen, die allemaal wel wat 'politieke' informatie gaven.[140]

De uitkomsten van een onderzoek naar bestuurlijke en politieke belangstelling der touristen in Italië zijn niet veel beter, noch in kwantiteit noch in diepgang. De werkstukken van de twee-eenheid De Brunel-Van Aerssen en de opstelletjes van Frans van Eminga kwamen, als neerslag van literatuurstudie, al ter sprake.

Na beschouwing van deze wat povere resultaten weet men niet recht welke maatstaf aan te leggen. De examinator is geneigd bij beoordeling van de 'remarques' enige clementie te betrachten, wetende dat de 'Ragion di Stato' van het toenmalige Italië - een heterogeen samenstel van Kerkelijke Staat, hertogdommen, republieken en wingewesten van buitenlandse mogendheden - een bijzonder lastige en 'intricaete materie' was.[141] En de vraagbaak voor 'curieuze' reizigers, de predikant, door Van Erpen in deze kwaliteit zo warm aanbevolen, ontbrak natuurlijk in Italië. Bovendien waren de 'bones et recti homines', van wie de tourist het volgens Lipsius in dit land moest hebben, veel minder genaakbaar dan elders. Het was in kringen der buitenlanders algemeen bekend dat de Italianen van nature 'seer geretireert' leefden en voor vreemdelingen zonder behoorlijke introductie moeilijk toegankelijk waren. Lipsius had De Lannoy er dan ook op voorbereid dat hij weinig kans op contact zou hebben, maar er tevens tot troost aan toegevoegd dat zijn jonge vriend overal onderweg en in onderkomen toch wel het nodige aan de weet zou kunnen komen.[142] Maar dan diende de tourist (dat vergat Lipsius er bij te zeggen) wel met zorg zijn gesprekspartner te kiezen; de voertaal was in zo'n geval minstens even belangrijk als het intellectuele niveau. In Italië werd immers een verwarrende verscheidenheid van dialecten ge-

140 Berkhout, 22, 26 sept., 1 d'oct. 19 oct. (1664); G. de With ff 47^{r}-50^{r}; A. Hooft f 127^{r,v}; De la Court 24, 25.

141 Vanaf eind zestiende eeuw, toen Villamont zijn 'Voyages' schreef, zijn in vrijwel alle reisgidsen over Italië paragrafen opgenomen over 'gouvernement' en politiek. De bekendste publikatie over het Italiaanse 'Interest van Staat' was Giovanni Botero's 'Ragion di Stato', 1589. Schudt 185 e.v.

142 Lipsius 117, 110.

sproken en als de één slechts Frans of Latijn en de ander uitsluitend Napolitaans sprak, waren de kansen op misverstanden groot.

Toch zijn deze verzachtende omstandigheden geen aanleiding tot het uitgeven van een algemeen pardon. Bijvoorbeeld om Aernout Hooft de verontschuldigen voor de onbenulligheden die hij terloops neerschrijft over het gouvernement van Lucca, Genua en Venetië. Dan wist De Brunel Van Aerssen tot beter werk aan te zetten, met een uiteenzetting over aard en oorzaak van het diepgaand conflict tussen Genua en Spanje en een beschouwing van de verhouding dier Republiek tot Frankrijk.[143]

Maar opnieuw is het zaak - er is al eerder tegen gewaarschuwd in dit hoofdstuk - niet te snel conclusies te trekken. Men kan iemand als Van Buchell bezwaarlijk gebrek aan maatschappelijke belangstelling aanwrijven, al is er in diens 'Iter Italicum' maar een enkele afgeronde passage te vinden over bestuursstructuur, politieke verhoudingen of dergelijke. Zijn reisverslag getuigt van diepgaande interesse voor het klassieke verleden en voor alles dat in de vorm van 'rudera' nog als illustratie daarvan in Van Buchells eigen tijd te zien was. Maar daarnaast was hij ook gevoelig voor contemporaine kunst en bij het observeren van het maatschappelijk leven in den vreemde had hij ogen en oren wijd open. Door zijn hele reisverslag heen wisselen kunstbeschrijvingen en opmerkingen over de 'res quotidianae', in grote verscheidenheid van onderwerpen, elkaar af. Bovendien wemelt het van citaten en verwijzingen naar een groot aantal schrijvers, klassieke zogoed als moderne. Wel een bewijs van de indrukwekkende belezenheid van deze Utrechtse historicus, wiens vrienden met gulle hand de superlatieven zouden uitstrooien over Van Buchells in memoriam: 'vir antiquitatis peritissimus', 'studiosissimus' en 'versatissimus.'[144]

Een beoordeling volgens bovengenoemde maatstaf zou ook andere leden van de oudere generaties van Italië-gangers onrecht doen. Voor de vader van Aernout Hooft, de schrijver van de 'Reisheuchenis', een document bijeengehouden door lacunes, zou dit een totale miskenning betekenen van diens literaire en historische lectuur in Italië.[145] Ook de belangstelling van Constantijn-père voor de 'res Italianae' zou niet hoog worden aangeslagen, wanneer die uitsluitend werden beoordeeld op hetgeen daarover in dagboek en brieven naar huis werd geschreven. Het was geen gebrek aan weetgierigheid, maar een kwestie van omstandigheden die hem beletten vrij door Venetië te gaan en een zuidelijker kennismaking met Italië al helemaal uitsloten. Over hetgeen op diplomatiek niveau in Venetië omging bracht hij getrouw verslag uit en voorzover het hem ter

143 Van Aerssen 251-253.

144 Zo verwijst hij naar 'moderne' auteurs als Leandro Alberti, Stephanus Pighius, Flavio Biondo, Froissart, Lipsius (ook naar diens 'Epistola') en Ghislain de Busbecq. De loftuitingen over Van Buchell zijn te vinden in: 'Description' 60.

145 Van Tricht 19, 20.

ore kwam briefde hij zijn vader eveneens over, wat er elders in Italië voorviel.[146]

Zijn bevindingen stemden hem somber, blijkens het gedicht dat hij op terugweg naar Holland neerschreef onder de titel 'Italia decolor'. Eer een hekeldicht dan een treurzang, waarbij het nogal eigenwijs lijkt om daarin ook Rome te betrekken waarvan hij immers verre bleef.[147] Overigens is die kritiek op de 'caput mundi' eigenlijk niet anders dan het nazeggen van een algemeen gevoelen, hier verwoord door Hooft:

> 'O stadt hoe swaer valt mij op uws gedacht te comen!
> Hoe ongelijck sijt ghij u selven nu o Rome.'[148]

Met Hooft hadden ook verschillende andere touristen hier recht van spreken en oordelen. Verbazing, afkeuring en teleurstelling kenmerkten ook uitlatingen van Jan Merens en Van Buchell. Deze laatste, die vol verwachting naar Italië reisde en jubelend Rome binnenging, verliet het land gedesillusioneerd over zoveel wellust, verval, goddeloosheid en praalzucht. Toch zou hij, decennia later, het nog diep betreuren dat hij in zijn leven geen gelegenheid gevonden had om opnieuw naar Italië te gaan.[149]

Ook die omstreden figuur, losbol èn scherpzinnig schouwer, Matthijs van de Merwede, was naar Italië gegaan met hooggestemde verwachting en serieuze bedoeling, om daar, in het zuiden '...niet alleen na schoone gebouwen beytel- en pinzeel-kunst te zien', maar ook 'te leeren, wat Italien ende d'Italianen & zijn.'[150] En hij had er inderdaad beide, land en volk leren kennen. Zeer tot zijn genoegen, getuige de 'Roomsche Min-Triomfen', waarin hij zijn erotische belevenissen op weinig verheffende manier vertaalde, maar bepaald niet tot zijn voldoening. In de titels van verschillende zijner gedichten ligt zijn oordeel al besloten. 'Swaerhoof-dicheyt op het hedendaegs Romen' en 'Een verachting van Romen' zijn al even onomwonden als de zwarte bewoordingen waarmede hij Napels karakteriseerde.

146 Zo de brief uit Venetië, zomer 1620 (niet gedateerd). Briefw. I, 53, 54.

147 Huygens, Gedichten I, 185, 186; Hoogewerff, Dichters 62, 63, die alle Italiaanse gedichten van Huygens bespreekt (61-73), en van het Alpen-madrigaal een eigen vertaling maakt. Ook Willem van den Vondel schreef een elegie op Italië. Hoogewerff, Dichters 78, 79. Dit 'Afscheit van Italien op de Alpes gezongen' werd opgenomen in het voorwerk van de 'Wegh-wyser door Italien of Beschrijvinge der landen en steden van Italien...' van L. v.d. Bos. Hoogewerff, Dichters 106, 107; Luijdjens nr 19. Volgens Hoogewerff is dit het oorspronkelijke, door Willem in het Nederlands geschreven gedicht.

148 'Aen de Camer In Liefd' bloeyende. Wt Fiorenza', 8 juli 1600. Gedichten I, 10.

149 Merens 137. Van Buchell karakteriseerde het moderne Italië in een gedichtje ter inleiding van zijn 'Itinerarium': 'Italiam vidi fatis ringentibus aegram, Vidi ruinam gentium...' (It. 11). Toch noemde hij lang nadien Italië 'paradisus Europae si non orbis totius', toen hij in 1634 zijn neef Johannes van Blanckendaal maande zijn tijd in Italië goed te besteden. Van Langeraad, Inleiding XI. Van Blanckendaal promoveerde in 1634 in Padua. Poelhekke nr 302.

150 Aldus bij Van Dalen 97.

En zijn indruk van de Italianen in het algemeen was al evenmin vleiend: ‘Uytschot van de Gotten.’[151]

Zo kras liet Van Aerssen zich in zijn teleurstelling niet uit, maar hij gaf wel duidelijk blijk van wrevel over verloren tijd. Of zou dat weer uit de koker van zijn Franse mentor komen? Want wie der touristen beklaagde zich nu juist in Italië over ‘peu de contentement et encore moins de profict’? (253)

De meesten van François' tijdgenoten, de zonen van Constantijn Huygens en P.C. Hooft, maakten met hun vriendenbent rond het jaar 1650 in alle rust en uitvoerigheid hun gyro door Italië en waren daarbij bepaald minder op hun ‘profict’ bedacht dan op hun ‘contentement’, dat hoog in hun vaandel geschreven stond. Constantijn junior vergenoegde zich met het bijhouden van een journaal waarin met meer zorg ‘les choses extérieures’ dan ‘celles d'estat et autres de plus d'importance’ werden opgetekend, zoals zijn vader naderhand opmerkte.[152] Die spijtige woorden ontvielen hem toen hij zijn neef Maurits le Leu de Wilhem vermaande, die ‘zo maar’ werk en vrienden de rug had toegekeerd en in een opwelling van luchthartigheid was afgereisd naar Italië. Oom bezwoer zijn goede neef toch tot bezinning te komen en te beseffen dat reizen alleen dan zinvol is, wanneer daarin ‘jucundum’ en ‘honestum et utile’ samengaan. 't Is maar te hopen dat jij niet zult terugkeren, vervolgt Huygens, ‘...si despourvu de connoissance, comme je voy que sont quantité de jeunes gens, qui ont esté plus soigneux de s'informer des bons vins d'Italie, que des gouvernemens de estats et des interests des princes.’[153]

Intussen wisten de touristen drommels goed dat het anders hoorde, getuige het fraaie document, een soort ‘laissez-aller’, dat het bestuur van de Natio Germanica te Padua opstelde ten gerieve van één harer leden, Johannes van Groll, die in 1630 na een verblijf in Padua door Italië wilde ‘lustrare’, met de bedoeling ‘ad hominum mores perdiscendum, linguae Italicae cognotionem comparandam maioremque aetatis et experientiae usum consequendum’.[154]

151 Van de Merwede(±1625-na 1677?) maakte, na een reis door Engeland en Frankrijk, in 1647 zijn gyro door Italië, samen met Nicolaas Heinsius (1620-1681; NNBW II, 557-560) en Adriaan van Bleyenburch. Op verschillende plaatsen ontmoette hij Aernout Hooft (bijv. in Florence; A. Hooft f 108^{r}). In Rome werd naderhand schande gesproken over Van de Merwedes bundel ‘Roomse Min-Triomfen’, Hoogewerff, Dichters 79, 80, 84-90, waar ook het door Jan van Bronckhorst in 1646 geschilderde portret van Van de Merwede en zijn twee reisvrienden is afgebeeld. Den Tex nr 441. Immatriculatie Siena, 27 aug. 1647. NNBW X, 621, 622.

152 Woorden voorkomend in de ‘Instruction d'un pere à son fils’. Chr. Huygens, Oeuvres XXII, 448.

153 C. Huygens aan M. de Wilhem in Rome, Den Haag, 10 juli 1670. Chr. Huygens, Oeuvres XXII, 493, 494. Maurits le Leu de Wilhem (?-1724), heer van Waalwijk, vanaf 1703 president van de Raad van Brabant, enige zoon van Huygens' zwager David, promoveerde in 1665 te Orange in de rechten, ten tijde van zijn ooms verblijf aldaar. Huygens, Briefw. VI, 351, noot 12. Op hetzelfde thema, oppervlakkigheid der reizende jeugd, ook Vader Cats, Ouderdom II, 318.

154 Poelhekke 357.

Van Erpens volgende opdracht onder het hoofd ‘De Observatione’, luidt aldus: ‘Quaenam personae & quales singulis dignitatibus praesint, tum in aula tum extra aulam’. Daarbij gaat het hem niet alleen om namen van ‘rijksgroten’ en colleges van bestuur, provinciaal en stedelijk, maar hij verlangt dat de tourist zich ook op de hoogte stelt van afkomst, nageslacht, macht en rijkdom. Tenslotte moet deze zich ook nog verdiepen in kwesties van partijvorming en onderlinge machtsverhoudingen. (14)

Over die laatste opgave leest de tourist heen en hij concentreert zich op het eerste gedeelte. Dat werkt hij uit met een lijst van ‘notabele’ personen. Het verzamelen van ‘royalty’, kerkvorsten en hoogwaardigheidsbeklederswas hem een waar genoegen. Van Hoofts droge inventaris: ‘In Vranckrijck heb ick gesien dese notabele personen: Den Coninck, den Connestable de Mommerency, den Prince van Lorraynen, den Hertogh van Guyse, den Hertoch van Espernon, Prince van Conty, Gondy, bisschop van Parijs, Princesse de Condé, Gabrielle d'Estrée, maer gemasqueert, in 't leven, Madamoyselle de Guyse, Madamoiselle de Marseille, maistresse van Mons. de Guise, Madamoiselle de Byron ende enige anderen’, tot Frans van Eminga's snoeverige, bladzijden-lange lijst die wemelt van illustere namen uit een denkbeeldige zeventiende-eeuwse ‘Almanach de Gotha’ - iedere tourist brengt met animo een eigen collectie bijeen. Johan de Witt maakt een lijstje van ‘groote personen’ die hij in en om Parijs ontmoet en zijn stadgenoot Gijsbert de With huldigt de letterlijke interpretatie van ‘notabel’, als hij in zijn opsomming van beroemdheden in één adem ‘Mons des Coninckscbroeder’ noemt met een leeuw, beren en een olifant.[155]

Meestal bracht de tourist het niet veel verder dan een ‘observatio’ van deze aanzienlijken bij hun verschijning in het openbaar. Gegeven het feit dat destijds paleizen en kastelen tegelijkertijd de vorst tot woonplaats en zijn onderdanen tot schouwburg dienden, waarin dezen, behoudens zekere restricties, vrij toegang hadden, was het gadeslaan van koninklijke families in eigen omgeving een heel respectabele vorm van voyeur spelen. Een geliefkoosde voorstelling was die van ‘Majesteit aan de maaltijd’. Zo zag Jan Merens op een zondagmiddag ‘den Cooninck... eeten, alleen aen tafel met sijn bastertsoontgen van La belle Gabrielle, die omtrent drie cleyne treeden van hem sat.’ (90) En Gerard Hinloopen wist als toeschouwer van een dergelijk tafereel zelfs te vertellen welke ingrediënten verwerkt waren in de koninklijke soep. (f 36)

Maar het is onjuist te denken dat dit ‘veoir la cour’ in de ogen der toeschouwers alleen de waarde van een kleurrijke momentopname had en dat de gewoonte van vreemdelingen, ‘boeren en buitenlui’ om die groten der aarde te beschouwen als bezienswaardigheid, af te doen is als louter naïef volksvermaak. ‘Veoir la cour’

155 P.C. Hooft 423; Van Eminga f 81^{v} e.v.; J. de Witt II, 27 okt. 1645; G. de With f 102^{r}.

was - zeker voor touristen - een aanschouwelijke les in contemporaine geschiedenis.[156]

In veler ogen was Parijs ook en vooral attractief als residentie van de koninklijke familie. ‘Paris, propter aulam’, noteert Aernout Hooft in zijn overzicht van bezienswaardige steden in Frankrijk, (f 11^{v}) En in 1685 laat Johan de Witt (jr.) in zijn aanbevelingsbrief als voornaamste doel van zijn reis naar Frankrijk het ‘veoir la cour’ opnemen.[157] Constantijn Huygens staat zijn zoon en naamgenoot nà diens grote tour en gyro een verlenging van zijn reis toe om in Parijs het hof te zien. Daarbij ongetwijfeld indachtig zijn eigen preoccupatie met het Engelse hof, destijds in 1618. Ook Christiaan en Lodewijk krijgen daartoe de gelegenheid, maar wimpelen het aanbod af met het argument dat zij dan extra onkosten voorzien aan vervoer en visites.[158]

Die onkosten had Pieter Berkhout er graag voor over, toen hij in de zomer van 1664 van Parijs naar Fontainebleau reed. Hij moest er zich met een klein en duur kamertje als onderdak behelpen, maar kon toen een week besteden aan het op zijn gemak ‘considereren’ van vrijwel alle leden der koninklijke familie. Naderhand wist Coenraad Ruysch op een dergelijke manier de koninklijke familie in doen en laten te Versailles te betrappen. Hij observeerde hen tijdens de mis, vergezelde hen naar de comédie en typeerde hen tijdens de promenade.[159]

Soortgelijke berichten komen uit Engeland. Met voldoening schrijft Wicher Pott naar Groningen, dat hij op zijn reis naar Oxford en Windsor de koning en de koningin ‘nae ons begeren aen tafel gesien [hebben].’[160] Pieter de la Court geeft scherp omlijnde tekeningen van Karel I en van aartsbisschop William Laud. Tijdens een kerkdienst in de Tower heeft Pieter geen oog van de gevangen kerkvorst af en hij weet hem dan ook precies te beschrijven ‘...vet en dick groot van hooft, lanck van aensicht en wat ingevallen, bruyn van ogen, hooch van wynbrauwen, gerimpelt van vel’ met een ‘swart vellipen kapken’ op het hoofd en een ‘swarten syde grofgreynen rock met vellip gevoert die wel een half elle te lanck was’. Pieter kwam niet voor niets uit een familie van lakenfabrikanten. (5)

Een paar dagen later vult hij zijn portret-portefeuille aan met een schets van Karel I tijdens diens glorieuze intocht in Londen, na afloop van de strafexpeditie naar Schotland, ‘...een man synde in t fluer van syn leven omtrent van mynder lengte of kleender blaw van ogen. De nues wat rootachtich, spits van baert van een vriendelyck aensien, groetende op veel plaetsen het volck’. (6) En zo gaat hij door

156 Zie ook Bachrach 116, 117, 181.

157 Brief van Jean de Mesmes, comt d'Avaux, ambassadeur van Frankrijk in de Nederlanden, aan Mr Mignon, conseiller, secrétaire du Roy, Den Haag, 27 sept. 1685. Familie-archief de Witt-Beyerman 1, nr 29 en zie hfdst. IV, noot 94.

158 Christiaan aan Constantijn, Den Haag, okt. 1650. Oeuvres I, 135. Christiaan aan zijn vader, Parijs, 26 nov. 1655. Oeuvres I, 367.

159 Berkhout, vanaf venderdij 4 [juillet 1664]. Ruysch II, ff I72^{r}-173^{v}. Zie ook hfdst. VI, 223; VII, 258.

160 Brief uit Londen, 26 aug. o.s. 1684.

12. ‘Veoir la cour’. Het gaf menig tourist grote voldoening om naar huis te kunnen schrijven ‘...hebben de koning en de koninginne nae ons begeren over maelteyt gesien’.

met zijn serie portretten. De jeugdige Prins van Wales '...wat blanc van coluer synde, maer swart van hayr, fray te paert sittende' (6) '...miLord Keeper is ront van aensicht en opdrachtich van lever.' (7)

Een 'salutatio', om het spraakgebruik van Erpenius te kopiëren, was maar een enkeling der touristen beschoren. Johan de Witt werd aan Karel I voorgesteld toen hij de Hollandse ambassadeur Joachimi naar Reading mocht begeleiden waar de koning 'op een edelmanshuis [van Sir Thomas Fairfax] was'. Van deze audiëntie bij een vorst in gevangenschap vermeldt Johan de Witt, zijn irriterende gewoonte getrouw, verder geen enkele bijzonderheid.[161]

Een verwijt dat Constantijn Huygens beslist niet gemaakt kan worden! Over zijn verkeer ten hove, tijdens dat eerste zorgeloze verblijf in Engeland, schrijft hij uitvoerig. Speciaal over die gedenkwaardige zomerdag toen James I zich in de boomgaard van Huygens' gastheer, Sir Noël de Caron te goed deed aan Hollandse kersen en Constantijn in het vooruitzicht gesteld werd dat hij bij een volgende gelegenheid zou mogen zorgen voor de muzikale verstrooiing van de koninklijke gast. Die dag was het goed kersen eten met hoge heren![162]

In Italië spitst de nieuwsgierigheid der vreemdelingen zich natuurlijk toe op de persoon van het Hoofd der Katholieke Kerk. In Rome is de paus de belangrijkste bezienswaardigheid, voor gelovigen en protestanten gelijkelijk; zij het dat dezen hem met ootmoedige eerbied en genen met vrijmoedige nieuwsgierigheid bezien èn beschrijven. De tourist ziet de paus, in triomfante majesteit rondgedragen door de St Pieterskerk, en korte tijd later slaat hij dezelfde figuur gade, nu in een houding van diepste nederigheid tijdens de traditionele voetwassing der twaalf pelgrims. De tourist mengt zich tussen de gelovigen die de pauselijke benedictie ontvangen en voegt zich in de rijen derzulken die de ring van de Heilige Vader kussen.[163] Ook de groothertog van Toscane en de doge van Venetië krijgen een eervolle plaats op het lijstje der 'aansienlycken', worden scherp op uiterlijk en gedragingen geobserveerd en dienovereenkomstig in de journalen getypeerd.[164]

Een derde vorm van contact, aan te duiden als 'conversatio' tussen burgerlijke onderdanen van een buitenlandse republiek-jongelieden van patricischen huize, zich van hun standing in eigen land zeer wel bewust - en personen van koninklijken bloede, was een zeldzaamheid. Dit zou dus geen verdere vermelding behoeven, ware het niet dat Coenraad Ruysch in 1675 uitvoerige verslagen maakte van zijn audiënties bij koningin Christina van Zweden. Daaruit blijkt dat de gesprekken

161 J. de Witt I, 15 en 16 juli 1647. Rowen 19. Ook Hinloopen mag in 1667 in het gevolg der extra-ordinaris ambassadeurs Meerman en Boreel mee op audiëntie bij de koning (f 44). Daags daarop is hij in Whitehall tegenwoordig bij de ceremonie der koninklijke handoplegging van zieken (ff 45, 46).

162 Bachrach 115, 119.

163 Zo bijv. Merens 138; A. Hooft ff 72^{r}, 80, 91^{v}, 102^{v}.

164 Wicher Pott, brief uit Venetië, 4 juni 1686. Voor de contacten van Van Aerssen van Sommelsdyck en Ruysch met leden van vorstelijke familie zie de hier volgende bladzijden.

allerminst beperkt bleven tot beleefde plichtplegingen, maar integendeel levendige gedachtenwisseling waren.

Ruysch dankt zijn eerste entree ten hove aan een introductiebrief van de oud-bibliothecaris der koningin, Nicolaas Heinsius. Majesteit ontvangt de beide Nederlanders (neef Hoogeveen vergezelde Ruysch) allerminzaamst. Zij blijkt verrassend goed geïnformeerd over de toestanden in Nederland en laat zich op de hoogte brengen van het laatste politieke nieuws, waarbij zijzelf het gevoelige onderwerp van de verhouding tussen Zweden en Nederland aanroert. Zij vraagt belangstellend naar het politieke krediet der heren Van Beuningen en Van Beverningk (die zij vroeger aan haar Zweedse hof had ontvangen) en zij spreekt met de 'Grootste Estime en tendresse' over de heren De Witt. De effectiviteit der inundaties in de strijd tegen Frankrijk komt eveneens ter sprake. En in de kwestie van een hertogstitel voor de Prins van Oranje trekt Majesteit duidelijk partij voor de vrijheidsgezinden, tegen de Prins.[165]

Deze eerste audiëntie, zo besluit Ruysch trots zijn verslag, duurde zeker drie kwartier en blijkt de inleiding te zijn tot een aantal ontmoetingen.[166] Hij mag bij volgende gelegenheden nog twee landgenoten, Adriaan, baron van Overschie en naderhand ook de heer Smit, aan de koningin voorstellen, die zich lichtelijk ontstemd had getoond over de onwellevendheid van de heer De Witt die verzuimd had haar zijn opwachting te maken. De vorstin inviteert Ruysch om in haar 'treyn' mee te gaan naar de befaamde theatervoorstelling der leerlingen van het Collegium Clementinum, de jezuïetenschool. Als zij haar muntenkabinet ter bezichtiging voor hem openstelt, verstout Ruysch zich zijn koninklijke gast-vrouwe een medaille aan te bieden voor haar verzameling, een hoffelijke geste die op even voorkomende wijze wordt beantwoord. Wanneer de koningin laat weten dat zij zeer geïnteresseerd is in de afloop van de kwestie van de hertogstitel, is dat een kapitale aanleiding voor een volgende visite. Een jaar later, vlak voor zijn definitieve vertrek uit de stad, ontvangt de koningin hem nogmaals in haar palazzo Corsini in afscheidsaudiëntie.[167] Ruysch is een voortreffelijk notulist der gesprekken, maar over omgeving of voorkomen der koninklijke vrouwe rept hij met geen woord. Dat verzuim maakt Frans van Eminga goed 'Sij is kleijn van postuijr dickachtich blont haer, blaeuwe ooghen, ront Ende een weijnich

165 Ruysch II, ff 36^{v}-38^{v}, audiëntie van 15 febr. 1675. Coenraad van Beuningen (1622-1693): NNBW VII, 118-120; Heringa 628, passim. Hieronymus van Beverningk (1614-1690): NNBW VII, 127-129; Heringa 628, passim.

166 Ruysch II, ff $50^{r,v}$, 55^{r}, 80^{v}. Jacob de Witt (1652-1675), zoon van Cornelis, was in 1672 aan zijn Groote Tour begonnen. Op hun gyro hadden De Witt en Ruysch elkaar in Florence (weer) ontmoet. Ruysch II, f 15^{r} e.v. Na zijn vertrek uit Rome reisde De Witt naar Padua waar hij in januari 1675 promoveerde (Den Tex nr 475). Een half jaar later overleed hij in Wenen. NNBW III, 1453.

167 Afscheidsaudiëntie op 6 jan. 1676. Ruysch II, f 97^{v}. De heren de Villers hadden de koningin gezien in het voorjaar van 1658, tijdens haar verblijf in Fontainebleau en in het Louvre; de vorstin werd door hen minutieus beschreven èn gekritiseerd. De Villers 350 e.v.; 454-456.

volslaghen van aensicht. Ick hebben haer hooren spreecken, haer stem gheleeck al soowel een mans als een vrouwen stem toe sijn.'[168]

Ook in Florence verkeerde Ruysch in doorluchtig gezelschap. Daar was het juist Jacob de Witt geweest die door bemiddeling van een tussenpersoon zijn vriend aan het groothertogelijk hof introduceerde. Coenraad werd er bijna onmiddellijk in audiëntie ontvangen. Tijdens dit onderhoud wist groothertog Cosimo III zich te herinneren dat hij vroeger de vader van zijn Hollandse bezoeker ontmoet moest hebben. Een dag na deze ontvangst liet de groothertog bij Ruysch een paar flessen wijn en wat meloenen aanreiken.[169]

Intiemer was de relatie die in 1654 Van Aerssen met de groothertogelijke familie mocht onderhouden. Na de gebruikelijke procedure van de eerste audiëntie wordt hij vriendelijk aan het hof ontvangen, waar hij nadien regelmatig zijn opwachting maakt, zowel bij Ferdinand II zelve als ten paleize van één van diens broers, de Florentijnse éminence grise, kardinaal Matthias. Hij krijgt een uitnodiging voor een dagje op het prinselijk buitengoed te Pratolino, waar de gastheer zich zeer minzaam met Van Aerssen onderhoudt. Wanneer hij zijn afscheidsbezoek maakt, krijgt hij een doos medicinale oliën ten geschenke. Maar hier blijft Van Aerssen in gebreke: van de inhoud der gesprekken vertelt hij vrijwel niets. Overigens weerhouden al deze gunstbewijzen hem er niet van om de hertogelijke familie, au grand complet, naar uiterlijk en karakter scherp te typeren, de gebruikelijke roddels en schandaaltjes incluis. En op hun bestuurlijke capaciteiten veroorlooft hij zich ongezouten kritiek.[170]

Al deze en dergelijke ontmoetingen van touristen met de 'aensienlycken', meestentijds van zeer vluchtige aard, dienden nu in de gedachtengang van Erpenius en Lipsius uitgangspunt te zijn voor een nadere bezinning op gewicht en betekenis dezer 'notabelen' voor de contemporaine geschiedenis. Maar daar bekommerde het touristendom zich niet om. Het plezier ervan, de aanschouwing, hadden zij beleefd. Het profijt ligt echter niet besloten tussen de bladen van hun dagboek.

De politieke aspecten van het maatschappelijk leven werden door de tourist, regent in spe, in zijn beschouwingen nogal stiefmoederlijk bedeeld. Studie daarvan was trouwens door Van Erpen ook niet expressis verbis gepropageerd. De meesten reppen in hun verhalen van het eigentijdse gebeuren alleen dan, wanneer zij er zich persoonlijk bij betrokken voelen. Slechts enkelen brengen regelmatig verslag uit.

Zo de twee heren De Villers die in 1657 onder de bekwame leiding van hun gouverneur De Brunel in de Parijse salons geschoold worden tot 'honnête

168 Van Eminga ff 82^{v}, 83^{r}.

169 Ruysch II, ff 16^{v}, 17^{r}. Nicolaas Ruysch (1610-1670), vanaf 1650 griffier der Staten-Generaal. Hoogewerff, Cosimo III, 177, 179 en passim.

170 Van Aerssen 221-225, 235-238, 241.

homme'. Een van de hoofdvakken is 'la conversation' met als belangrijk onderdeel: politiek. Dit onderwerp is dan ook haast thematisch in hun journaal verwerkt. Telkens weer zijn de 'dingen van de dag' in Frans èn Europees kader, onderwerp van gesprek. Een van de meest geruchtmakende affaires tijdens hun verblijf te Parijs is wel een 'coup' van Michiel de Ruyter die in de Middellandse Zee twee Franse oorlogsbodems heeft opgebracht. Deze onbeschaamdheid verwekt grote opschudding in Parijs en woede aan het hof. Ambassadeur Boreel ziet zich de delicate taak toegeschoven om de gekwetste gevoelens weer glad te strijken. Een opdracht waarbij hij volgens het commentaar van zijn jonge landgenoten die zijn uiteenzetting ten hove aanhoren, ten enenmale te kort schiet.[171]

Als politiek verslaggever 'de ce qui passoit de plus nouveau en france' slaat Johan Huydecoper geen slecht figuur. Het is best mogelijk, dat Johan daartoe was aangezet door zijn - autoritaire - vader. Maar zijn 'snipjes' over de 'troubles te Parijs' in het najaar en de winter van 1649 zijn daar niet minder om. Zo schrijft hij over de 'kwade gratie' van Mazarin bij het volk en over nieuwe belastingen. Ofschoon hij uit brieven van huis de indruk krijgt, dat zijn vader in Amsterdam beter op de hoogte is van wat er in Frankrijk omgaat dan hijzelf in Saumur, blijft hij zijn 'devoir' doen. In maart 1649 vermeldt hij het einde van de burgeroorlog en vertelt van plannen voor een triomf-intocht van de koning in Parijs. Dan breken er onlusten in de provincie uit en bij die zout-troebelen voelt Huydecoper zich zo persoonlijk betrokken, dat hij schrijft over 'onse borgers' (die van Saumur), die, wel vijfhonderd in getal, samen met een grote menigte uit omliggende plaatsen - allen 'sout haelders' - gestraft zullen worden als 'violatores criminis lesa maiestatis'. Toch laat hij zich met commentaar of speculaties over oorzaken en achtergronden niet in.[172] Dat had Gijsbert de With in Bordeaux evenmin gedaan toen daar in mei 1635 een pachtersoproer losbarstte. Ook al beschrijft hij dat protest tegen Richelieu's financiële politiek - één uit vele - uitvoerig, (f $73^{r,v}$)

Nog duidelijker blijkt dit gebrek in de notities van Aernout Hooft wanneer deze door Duitsland reist, waar zojuist de dertigjarige oorlog ten einde is. Hij heeft alleen belangstelling voor de sterkte der fortificaties van de steden waar hij doorkomt, maar aan de oorlog zelf refereert hij alleen terloops in Neurenberg, naar aanleiding van de 'swier' in de stad, de feestelijkheden ter gelegenheid van de vrede. (f 33^{v})

Anderzijds maakte een betrekkelijk 'lokale' volksopstand in Zuid-Italië, de 'Revolte van Napels' in 1647, grote indruk op de Hollandse touristen uit die tijd. Zij zagen hierin waarschijnlijk allereerst een bedreiging van hun eigen plannen, zeker toen bleek dat de opstand elders in Italië repercussies had. In Rome heerste

171 De Villers 117, 122, 123; 125-127. Uit Holland krijgen zij de rede toegezonden die de Franse ambassadeur De Thou over deze kwestie in Den Haag had gehouden (163-166). Voor de gezant Boreel zie ook hfdst. VI, 220.

172 Brieven uit Saumur, 26 sept., 8 okt., 30 dec. 1648, 20 jan., 22 maart, 24 april 1649.

hongersnood, zo wist De Geer in Genève aan Huydecoper en diens vrienden te vertellen, toen hij daar in februari 1648 uit Italië aankwam. Maar in Genève was men toch ook geïnteresseerd in de revolte zelve. Huydecoper kocht meteen een Frans boekje over de opstand en hij schreef erover naar Holland. Zeven jaar later nog wijdde Van Aerssen er een hele beschouwing aan.[173] Vond die belangstelling der Nederlanders misschien haar oorzaak in gevoelens van verre verwantschap met die Napolitanen, die op hun beurt probeerden zich van het Spaanse juk te ontdoen? Of zag men deze opstand als een afschrikwekkend gebeuren, waarin een verlangen naar 'democratie' de kop opstak?

Twee touristen zijn in Engeland, in bewogen tijden. Pieter de la Court is er toevallig getuige van de aanloop der gebeurtenissen die van het koninkrijk Engeland een republiek zullen maken. Nadien gaat Lodewijk Huygens erheen naar aanleiding van dreigende conflicten, dit keer op het internationale vlak. In beider dagboek vinden de politieke ontwikkelingen hun afspiegeling.

Pieter de la Court is in London op het moment dat Karel I zijn verhouding tot het parlement opnieuw op scherp zet: 'Den 3 [januari 1642] beschuldichde de konick door syn sollicitor 6 voorneme heren van 't parlement. Den 4 sach de koninck met extraordinaris gewapende suite wt het parlementshuys comen, daer geweest hadde om de voorschreve persone te doen versekeren; maer door dien niet en waren verschenen soo quam den koninck den 5 te Guilhall in London om de selve van de magistraet te bekomen, want in de stat haer versteken hadde. Als hy syn middachmael gedaen hadde quam ick hem tegen, wiert van veel volcks gevolcht roepende no bishop, no bishop.' (7) De Londenaren hadden in de voorafgaande weken al in verschillende demonstraties hun felle antipaapse gevoelens gelucht. Pieter was toen een keer poolshoogte gaan nemen in Westminster en nadien, in januari van het nieuwe jaar, volgde hij het verloop der gebeurtenissen op de voet. Rubrieken politiek nieuws worden in zijn journaal afgewisseld met 'gemengde' berichten over predikaties, over dierengevechten en het bezoek aan een lokaliteit waar dobbelaars vrij spel hebben. Hoe ter wereld is het mogelijk dat 'sulcke godtlosheyt soo [door] publyke authoriteyt' gedekt wordt! Het is maar goed dat Pieter op zijn tour door Frankrijk niet in Nantes is tijdens de Paasweek. Daar dobbelt, op mardi-gras, de gehele bevolking. Iedereen en overal.[174] In Londen vertelt Pieter verder van de vele petities en protestaties die door allerlei deputaties uit het volk werden aangedragen. Als kort daarop de breuk tussen vorst en volk

173 Brief uit Genève, 12 febr. 1648. De Geer had verteld dat in Rome hongersnood heerste, ten gevolge van de gebeurtenissen in Napels. Van Aerssen 205, 206. In Nederland verscheen 'Historisch Verhael van de schrickelijcke beroerte van Napels...', Amsterdam 1650, in 1652 gevolgd door een tweede deel, beide door Lambert van den Bos. (Als eigen werk of als vertaling?) Voor een hedendaagse visie op de Revolte zie Kamen 361-363. - De Geer is waarschijnlijk Emanuel, zoon van Louis (en oudere broer van de Benjamin die in 1653 het Nomina et Stemmata Album in Genève tekende? nr 560) Zie Poelhekke nr 401. Emanuel schreef in Rome in het Album amicorum van Hans Hoch. Hoogewerff, Besch. III, 371; hfdst. VII, 282.

174 De la Court 7, 8; Ruysch II, f 155^{v}.

definitief is, rapporteert hij dat de ‘twee huysen vant parlament ten lesten overeen [quamen] dat het koningryck in postuere van oorloch soude geset worden.’ (8) Nog twee weken lang volgt hij de ontwikkelingen, dan ebt zijn belangstelling weg. De la Court observeert en registreert, helder en zakelijk, maar onthoudt zich in zijn ‘Memoriael’ van persoonlijk commentaar.

Tien jaar later neemt Lodewijk Huygens de draad van het politieke gebeuren weer op, als hij beschrijft hoe hij tijdens zijn tocht van Londen naar Wales op verschillende plaatsen nog duidelijk de tekenen van verwoesting ziet als navrante herinnering aan de recente burgeroorlog. Bij Worcester bezoekt hij ‘le fameux champ de bataille’ en laat zich een ooggetuigenverslag geven van het verschrikkelijk treffen tussen koning en parlement. Verbaasd constateert hij hoe koningsgezind de bevolking daar nog is en ‘detestoit tout haut’ Cromwell ‘et le reste de ses gens’. Deze houding was hem ook elders opgevallen en speciaal in de hoofdstad zelf. Daar hadden vrouwen uit het volk spontaan geroepen ‘God blesse you, if you go to meet with our King Charles’, toen de koetsen passeerden die leden van de Hollandse ambassade naar de Tower brachten om daar de Deense ambassadeurs te verwelkomen.[175]

Bij verbazing blijft het; ook Lodewijk Huygens gaat er niet dieper op in. Ofschoon hij van Engeland meer ziet dan de gebruikelijke driehoek Londen-Oxford-Cambridge, verraadt de beschrijving van zijn particuliere reis naar Wales geen speciale interesse in ‘things Welsh’.[176] Na terugkomst in Londen hervat Lodewijk als assistent van Janus van Vliet zijn werkzaamheden. Het is begrijpelijk dat hij daarbij in zijn journaal allerlei bijzonderheden optekent over het verloop van de missie der HH ambassadeurs, hij was er ‘beroepshalve’ immers nauw bij betrokken. Misschien is het ontbreken van politiek nieuws op andere fronten het gevolg van een verzoek van zijn vader om met de wekelijkse diplomatieke depêches naar Holland een briefje mee te geven om hem op de hoogte te houden ‘de ce qui se passe au paijs’. Dan diende wel, zo had zijn vader hem gewaarschuwd, die informatie in zo discrete termen vervat te zijn, dat niemand er aanstoot aan zou kunnen nemen, in het geval de post in verkeerde handen zou vallen. Maar zo Lodewijk dergelijke rapporten schreef, dan zijn die inderdaad ‘esgarés’, onderweg of naderhand.[177]

Misschien weerhield de gedachte aan de mogelijkheid van zoekraken destijds Lodewijks vader ervan, om naar huis te schrijven wat hij eigenlijk zou willen. De omstandigheden waaronder Constantijn in Londen leefde, waren ideaal om kijk

175 L. Huygens, Engeland ff 16, 19, 20, 80. Voor bijzonderheden over de ontvangst van deze Staatse missie zie Heringa 352, 353.

176 Voor Lodewijks belevenissen in Engeland moge verder verwezen worden naar de spoedig te verwachten uitgave van zijn dagboek door A.G.H. Bachrach, ‘Lodewijck Huygens. The English Journal, 1651-1652’.

177 Dit verzoek van Constantijn-père was vervat in diens ‘Instruction...’. Chr. Huygens, Oeuvres XXII, 447.

te krijgen op het politieke gebeuren. Werd in 1652 de visie van de adjunct-secretaris der Hollandse ambassade op de politieke ontwikkelingen bepaald door het Staatse standpunt, de jonge ambteloze 'estranger' uit Holland bekeek zijn Londense omgeving en het politieke nieuws beurtelings door de ogen van de Engelse gezant in de Nederlanden, Sir Dudley Carleton en vanuit de gezichtshoek van diens Nederlandse tegenspeler in Londen, Sir Noël de Caron. Beide diplomaten deden als vrienden van Christiaan Huygens alles wat in hun vermogen lag om hun jeugdige gast te doen profiteren van de vele voordelen inherent aan hun positie en om hem een gunstige plaats te bezorgen in het politieke theater.

De gebeurtenissen waren juist in die zomer van 1618 uiterst dramatisch. Aantijgingen en beschuldigingen tegen hooggeplaatsten in het binnenland, een 'Spaanse affaire' op het Continent en verontrustende ontwikkelingen in Bohemen, waarbij Engeland ook betrokken zou raken. Van dit alles siepelt af en toe iets door in Constantijns berichtgeving naar zijn familie.[178] Dat hetgeen zich in Londen op het politieke front afspeelde hem bijzonder interesseerde, is buiten kijf; daarvoor staat dat ene zinnetje uit de correspondentie met zijn ouders garant: 'pouvoir demander beaucoup' schrijft hij, '...j'estime estre le debvoir d'un estranger curieux', waarbij hij zijn ouders uitlegt dat hij zijn weetgierigheid slechts kan bevredigen wanneer hij zijnerzijds zijn Engelse informanten op de hoogte houdt van het laatste nieuws uit Holland. Constantijn verzoekt dan ook bij herhaling om ruime toezending van dit informatieve betaalmiddel.[179] Als hij tenslotte tegen het einde van het jaar boordevol nieuwe indrukken in Den Haag terugkomt, is hij inderdaad teruggekeerd '...plus sçavant qu'il ne part d'icy', óók in politicis.[180]

Van Erpen zet alweer een volgende richtlijn uit in het bestek van studie der 'res Galliae'. Enige notie van de Franse rechtspraak hoort daarin thuis, zeker voor de juristen onder de Nederlandse bezoekers. Voor hen lijkt het Van Erpen zeer leerzaam om eens een kijkje te nemen in de hoven van justitie, de 'parlementen' (acht in getal, die verspreid over Frankrijk hun juridisch en registrerend werk deden), daar een rechtszitting mee te maken en er 'parlementariërs' aan te spreken.[181]

Inderdaad liep deze of gene tourist in de provincie wel eens een gerechtsgebouw binnen, maar daar bleef het dan ook bij. De bezoeker zag blijkbaar geen aanleiding zich verder te oriënteren in Franse rechtspraak en rechtswezen. Zo bekeek Jan Merens het 'Pallais' in Aix en woonde een openbare zitting bij in Montpellier, waar zoals hij opmerkte, direct vonnis gewezen werd. Ruysch hoort

178 Bachrach 129, 164, 190.
179 C. Huygens aan zijn ouders, South Lambeth, 6 en 21 aug. o.s. 1618. Briefw. I, 30, 31.
180 Huygens, Instruction 447.
181 Erpenius 15.

een pleidooi in het hof van Grenoble en François van Aerssen woont een zitting bij van de Rota in Napels. ‘Nous fusmes entendre une cause et vismes que tout s'y traitte avec assez de confusion et peu d'autorité.’ Hij was niet onder de indruk.[182]

In Parijs, waar het parlement gehuisvest was op het Ile de la Cité in een voormalig koninklijk paleis daterend uit de tijd der Capetingers, een ‘heerlyck gebouw, nae de manieren van sijn tijt’, vertoonde een enkele tourist zich op de publieke tribune; Frans van Eminga hoort er ‘pleijdeeren in de groote Camer’. Maar dat is dan ook de enige directe notitie getuigend van belangstelling voor de werkzaamheden van dit hoogste Franse gerechtshof, terwijl juist dit parlement door de aard van zijn veelomvattende verscheidenheid van taken een interessant onderwerp van studie had kunnen zijn.[183] Toch wisten de heren touristen de weg naar het ‘Hoff ofte parlement’ heel goed te vinden. ‘Waeren op het parlement’ is een zinnetje dat in de Parijse journalen herhaaldelijk voorkomt. Maar dan als inleiding tot een gezellige ontmoeting met vrienden. Vreemdelingen zogoed als Parijzenaars gaven elkaar graag rendez-vous ‘op het paleis’, om daar te wandelen of te winkelen en vooral om er te kijken naar het drukke va-et-vient van ‘procureurs, advocaten, edellieden, joffrouwen rijckeleijck gecleet ende verciert, sonder de hoeren te vergeeten’.[184] Die winkels waar ook de tourist graag inkopen deed (men kon er uitstekend terecht, speciaal voor modeartikelen, boeken en kaarten), waren gelegen aan een grote galerij, vanwaar men uitzicht had op de plaats waar gevangenen gelucht werden. Bij gelegenheid mengde de tourist zich hier onder het nieuwsgierige publiek dat kwam kijken naar de voltrekking van een gerechtelijk vonnis, ‘Daer wiert een man geworgt en gebrant die in de kerck van St Sulpice instrumenten van de mis gestolen had.’ Gijsbert de With had daar tot zijn ontsteltenis ‘Voor het eerst van mijn leven, een vrouwmensch sien ophangen’ en Ruysch werd door een vriend meegesleept om getuige te zijn van het radbraken van een moordenaar.[185]

Na observatio van bestuur en rechtspraak is nu die van de godsdienst, als derde zware peiler van het maatschappelijk bestel, aan de beurt. Van Erpen verlangt van zijn lezers inzake beschouwing der Rooms Katholieke Kerk slechts dat zij enige notie hebben van de namen der figuren aan de top van de kerkelijke hiërarchie. Zijn eisen zijn zwaarder wat betreft kennis van de geloofsgemeenschap der Gereformeerde Kerk. De uitwerking van deze twee opgaven is omgekeerd evenredig aan de opdracht.[186]

Ten aanzien van de katholieke godsdienst toont de tourist veel meer belangstelling voor de uiterlijke vormen waarin dit geloof beleden wordt, dan

182 Merens 107, 108; Ruysch II, f 123^{v}; Van Aerssen 205.

183 P.C. Hooft 411; Van Eminga f 72^{v}; Van Buchell, Description 84-87.

184 Merens 87, 88; Hooft 411 en, uitvoerig, Buysero 84-86.

185 C. Huygens jr 101; G. de With f 102^{r}; Ruysch II, f 167^{v}.

186 Erpenius 15-17.

voor de dienaren der Kerk als hoeders van het zieleheil der gelovigen: een interesse die speciaal in Italië in een jubeljaar nog eens extra werd aangewakkerd. De touristen die zo fortuinlijk waren om juist gedurende een kerkelijk feestjaar hun gyro te kunnen maken, keken hun ogen uit bij de schier eindeloze reeks van religieuze manifestaties, waarmee het hoogtij-jaar gevierd werd. Jan Merens, Aernout Hooft, Coenraad Ruysch, Pieter en Jacob van der Dussen, zij schrijven allemaal uitvoerig over het grandioze kijkspel van pralende processies, fleurige carnavalsfeesten, schittering van kerkschatten en kleurrijke hoogmissen. Daarbij krijgt in de ogen der touristen de Kerk de functie van organisator en leverancier van 'vermaeckelijcke' processies en 'heerlycke musyck', haar hoogste gezagdrager is een 'notabel' persoon en haar prelaten zijn kleurige figuren in eredienst of ommegang.

Zo talrijk als de beschrijvingen van religieuze feestelijkheden zijn, zo schaars echter de aanduidingen van belangstelling voor de religieuze achtergrond van deze gebruiken. Van enige bezinning op de grondslagen der rooms katholieke geloofsleer zijn de journalen al helemaal gespeend. Soms veroorlooft een tourist zich kritiek op de hovaardigheid en de pronkzucht der wereldse kerk. Zo betreurt Jan Merens in een ironisch versje dat de Apostolische Kerk haar eenvoud verloochend heeft en hekelt Van Aerssen de wantoestanden aan het hof van Innocentius X. Maar daarbij blijft het.[187]

Op de manier van geloofsbelevenis der Italianen, die in haar uitbundigheid de ingetogen noordelingen toch wel vreemd zal hebben aangedaan, is merkwaardig weinig commentaar. Men verbaast zich wel eens over het losse, vrije gedrag der gemeente tijdens de mis, waarbij de gelovigen zich amuseren met gepraat, gelach en gelonk naar mooie meisjes, een gewoonte die de vreemdelingen maar al te graag overnemen, maar verder reikt de verwondering of verbazing nauwelijks. Zelfs het fanatisme der flagellanten ontlokt aan Hollandse toeschouwers niet meer dan een enkele zin; over de soort van gesel die gebruikt wordt of over de hevigheid der verwondingen.[188]

Bestond er voor de geloofsbelevenis weinig begrip, voor de kerkschatten koesterden de protestantse vreemdelingen innige bewondering. Overal in Italië en Frankrijk lieten zij zich bij rondgang in kerken met het grootste genoegen de misgewaden, juwelen, misgerei en relikwieën tonen, waarbij respect voor de rijkdom van het getoonde het vrijwel steeds won van gevoelens van afkeuring over zoveel uiterlijk vertoon. Zij vulden hun memorieboekjes, in niet aflatend enthousiasme, met bladzijden-lange opsommingen van kunstschatten en omstandige verhalen over de diverse stukken, waarbij het trésor van de St Denis bij Parijs en ''t swarte huisjen' te Loreto onveranderlijk als hors concours beschouwd werden.

187 Merens 137; Van Aerssen 194 e.v.

188 Zo ook Schudt 203 e.v. en in het hiervolgende hfdst. VII, 292.

De touristen hadden soms wel enig bedenken tegen de ‘reverentie’ van relikwieën, maar ofschoon die hun schijnheilig voorkwam, zagen zij er geen schatkamer minder om. Speciaal Johan de Witt toonde grote belangstelling. Op zijn grote tour had hij, gaande van Parijs naar de Provence, in Champigny, Poitiers en Toulouse in de verschillende kerken meer aangetekend over de relikwieën die daar als kostbare schatten gekoesterd werden, dan hij gewoonlijk deed over hetgeen hij onderweg zag. Overigens onthield hij zich, eveneens gewoontegetrouw, ook hier van enig persoonlijk commentaar. In St Maximinien, van oudsher het centrum van verering van de Heilige Magdalena schaft hij zich ‘paternosters, ringkens en ander tuyg’ aan. Als curieus souvenir? Om straks, terug in Holland zijn verhalen over deze rooms katholieke ‘veelgoderij’ te illustreren? Louter nieuwsgierigheid? Of belangstelling voor een wijze van geloofbelijden die in de Lage Landen buiten zijn gezichtsveld was gebleven?[189]

De aanschaf van religieuze souvenirs was overigens onder touristen niet ongebruikelijk. In Italië loopt Aernout Hooft met een paternoster op zak en Ruysch koopt er zilveren en koperen medailles ter versiering van een rozenkrans. En dat, terwijl hij zich even te voren grof had uitgelaten over heiligenlegenden, die hij als ‘grollen’ kwalificeerde.[190] In Zuid-Frankrijk gedraagt hij zich naderhand al niet veel fijngevoeliger. Als hij op zijn beurt de ronde doet door kerken, kloosters en abdijen wordt hij in Toulouse aangestoken door de devote hebzucht van de roomse pelgrims, wat ‘la belle Paule’, hier opgebaard, in haar deerlijk geplukte staat wel is aan te zien. Ook Ruysch tracht zich daar een macaber memento toe te eigenen. Maar helaas, ‘Haer vinger was te taey.’ Geen roomse relikwie in protestantse handen.[191]

Ook hier, in katholiek Frankrijk had de tourist alleen oog voor de uiterlijke praal van de Kerk en voor de publieke manifestaties der geloofsbelevenis. Een kritische geest als Pieter Berkhout was er bepaald een uitzondering. Deze ging 's zondags wel eens twee keer ter kerke; 's ochtends als gelovige bij die van de religie en 's middags als criticus, naar een katholieke dienst, om de gereformeerde en de dominicaner of jezuïeten-preek op hun onderscheiden verdiensten te vergelijken.[192]

Pieter de la Court was de enige die zich wèl verdiepte in het katholieke geloof. In Saumur vroeg hij de theoloog Moyse Amyraut om raad: ‘...soo raden hy my boven alle paepse schrijvers Becani theologicam scholasticam aen als die geene synde die alderoprechtst het gevoelen van de roomsche kercke voorstelt.’ (20) Maar Pieters interesse was haast een professionele; hij zal zich vrijwel meteen bij terugkomst in Holland te Leiden laten inschrijven als student in de rechten en de theologie. Vanaf het moment dat hij in Dieppe voor zijn grote tour aan wal stapt,

189 J. de Witt I, 26 febr., 21 en 27 april, 6 mei (?) 1646. Rowen 16, 17.

190 A. Hooft f 69^{r}; Ruysch II, f 29^{r} e.v.

191 Ruysch II, f 141 b^{v} (Ruysch vergist zich hier in de paginering).

192 Berkhout, dimanche 3 [aoust 1664].

toont hij belangstelling voor alles wat met het katholieke geloofsbeleven te maken heeft. Hij wil van alles zien en meemaken, maar is als principieel protestant niet van zins in opvattingen of gedrag ook maar de geringste concessie te doen. De koster in Rouen is gelukkig inschikkelijk; hij zal Pieter het trésor tonen, ook zonder dat deze 'enige reverentie' bewijst. Zo bekijkt hij 'alle de kostelicke altaer en misgewaet... de bisschops miter al met peerlen saphieren ende robynen bedeckt, het gulde crucific', zonder zijn hoofd te 'ontdecken' of 'gebedekens' te 'mommelen'. (12) Zijn eerste notities over Parijs zijn niet de gebruikelijke ontboezemingen over de 'délices' van deze wereldstad, maar nauwgezette aantekeningen over gedragingen van gelovigen tijdens biecht en boetedoening en over de wijze van afkondiging van een 'Pardon Perpetuel'. (13) Tijdens zijn tour door Frankrijk blijft het katholicisme één van zijn voornaamste studie-objecten. Hij zal dan nog menigmaal aanstoot nemen aan de in zijn ogen wonderlijke vormen van fanate geloofsbelijdenis en verblinde devotie. (14, 15) Uitvoerig verhaalt Pieter over processies, missen, begrafenisriten en predikaties. Hij gaat in debat met katholieke geestelijken en test een paar minderbroeders, medepassagiers op de boot tussen Orléans en Blois, op hun intellectuele niveau: '...waeren goetaerdige doch gants onwetende gesellen'. (15) Tijdens zijn verblijf in Saumur is hij toeschouwer bij de feesten ter ere van Pinksteren en St Jan. Zakelijk doet hij verslag van de plagerijen, speldeprikken en pogingen tot intimidatie waaronder zijn Franse geloofsgenoten te lijden hebben. (15-19)

Zo onbewogen als De la Court rapporteert over deze wrijvingen tussen katholieken en protestanten (die in zijn tijd, met recht van beroep op hun koninklijke beschermheer, toch niet weerloos waren), zo bekommerd toont zich veertig jaar later Wicher Pott. Ontsteld beschrijft hij wat hij ziet en meemaakt van de gebeurtenissen van 1685. Als hij in dat najaar in Orléans ter kerke wil gaan, blijkt dat niet mogelijk. Daarvoor moet hij naar Blois, in wijde omtrek de enige plaats waar het nog is toegestaan om 'Godtsdienst te plegen', 'uit redenen dat bykans alle kercken in Vranckrijck afgebroken of toegesloten syn.' Slechts buitenlanders en inwoners van het betreffende district worden er in de kerk toegelaten. Tijdens de dienst wordt scherp controle gehouden op de inhoud van de preek, want indien 'de Pastor de minste controversie debatteerde' zou de dienst onmiddellijk gestaakt worden.[193] Als Pott op zijn reis naar Zuid-Frankrijk ziet hoe benard het bestaan is van zijn geloofsgenoten, doet hij een bewogen beroep op zijn vader en de gereformeerde gemeente in Groningen om toch vooral de refugiés in Nederland medelevend en gastvrij te bejegenen. U kunt zich nauwelijks voorstellen, schrijft hij verder, hoe in dit Frankrijk 'menigte door duisent periculen haer Vaderlant goet en vrienden hebben geabandonneert om geen afsweringe van religie te doen, welcke meer als twee millioenen sielen gedwongen sijn te doen, door noit te vooren [gehoorde, of: gebruickte?] middelen,

193 Brief uit Orléans, 27 sept. 1685.

van alderhande dreigingen, injurien, afnemen van goederen, waer van eenigsints in mijn notula hebbe gewagh gemaeckt, synde in geheel gascognen, Provence, Languedoc, Berry, Dauphinat; etc; gene te vinden die openbaerlyck sich van de gereformeerde religie durft seggen, hoewel van alle die afsweringe gedaen hebben geen 5 van religie verandert syn; maer souden niet naelaten by gelegentheit haer ressentiment te tonen'. Later zal hij vanuit Turijn en Straatsburg opnieuw bijzonderheden geven over het lot der refugiés.[194]

De beweegreden voor deze uitvoerige berichtgeving vloeit direct voort uit de dramatiek der gebeurtenissen: de schokkende herroeping van vrijheden de hugenoten bijna honderd jaar tevoren bij koninklijk edict gegarandeerd. Het is de enige keer dat er uit geschriften van touristen speciale aandacht blijkt voor de levensomstandigheden der gereformeerden in Frankrijk. Tijdens zijn bezoeken aan kerken, kastelen en slagvelden wordt de tourist een ogenblik herinnerd aan bepaalde voorvallen uit de tumultueuze geschiedenis van het Franse protestantisme, maar verder blijven de dagboeknotities doorgaans beperkt tot een enkele bijzin in plaatsbeschrijvingen: '...die van de religie hebben hier hun kerck.' Dat is dan wel een heel flauw aftreksel van hetgeen Van Erpen beoogd had. Deze geringe belangstelling had overigens niets te maken met de eigen houding als gelovig protestant. De tourist ging trouw ter kerke, daar waar dit mogelijk was. In de provincie bij Franse predikanten en in Parijs bij de Hollandse dominee in Charenton. Maar anderzijds ging in Italië niemand er onder gebukt dat daar te lande het vervullen van kerkelijke plichten onmogelijk was.

Wel nam de tourist nota van Erpenius' advies om contact te zoeken met theologen. Maar of die predikanten gezocht waren als docent, als 'wegh-wyser' in de 'res Galliae', of eer als hospes die gastvrijheid bood onder rechtzinnig dak, wie zal het zeggen? Het groepje Hollandse vrienden van Gijsbert de With dat in de wintermaanden van 1634 in huis was bij Mr Carè, predikant in Châtellerault, zal zeker allerlei wetenswaardigheden van hem hebben opgestoken, maar wat zij aan inzicht in de Franse maatschappij wonnen, moesten zij, Hollanders onder één dak, weer prijsgeven aan spreekvaardigheid in de Franse taal.[195]

Tot slot verdient nog één uitspraak van Erpenius aandacht. 'Certe unum hominem doctum vidisse plus juvabit, quam decem palatia' schrijft hij in het hoofdstuk 'De Observatione', daar waar hij omgang met gerenommeerde juristen en theologen aanmoedigt. (15) Enkele bladzijden verderop in zijn uiteenzetting wijst hij nogmaals uitdrukkelijk op het eminent belang van contact met deskundigen juist voor hen '...qui in conventibus tum Ecclesiasticis, tum etiam Politicis, apud nos, atque adeo in omni conversatione ostendere cupiunt, se res Galliae intelligere, & cum magno fructu in ea peregrinatos esse'. (19)

194 Brief uit Agen, 24 okt. 1685. De 'notula' waarvan hij hier gewaagt, zijn niet bewaard. Brieven uit Turijn en Straatsburg van 28 juli n.s. 1686, 9 sept. n.s. 1686. In de tweede brief vertelt hij van de grote 'chariteit' der gereformeerde Zwitsers ten aanzien van hun Franse geloofsgenoten.

195 Erpenius 17, 18; G. de With f 36^{r}.

Nu doelde hij, in het verband van zijn betoog, wel op deskundigen die midden in het maatschappelijk leven stonden, maar zijn stelling was even toepasselijk op de homines docti in de wetenschappelijke wereld. Eigenlijk prees hij niets anders aan dan Lipsius in zijn 'Epistola', die in vervoering schreef over het voorrecht jongelieden beschoren, wijsheid te mogen indrinken 'e sacris illis pectoribus.' (113) Al zag het gros der 'reysende Jongeluyden' het 'abboucheren' van 'Personagien ende Personen van renommée ende van wetenschap' zeker niet als 'principael doelwit', dat neemt niet weg dat verschillende van hen wel degelijk dergelijke ontmoetingen zochten en bewust cultiveerden.[196] Frederik Coenders gewaagt in Parijs met trots van zijn vriendschappelijke omgang met Petrus Ramus. (172) Later schrijft Van Buchell uitvoerig over zijn bezoek aan de dichter Jean Dorat, gewaagt van het bijwonen van een privatissimum over Romeins recht door Pierre Suger en noemt, profetisch, Giordano Bruno 'un professeur plus subtil en philosophie qu'il ne convient à son salut.' En een groot aantal jaren later gaat Pieter de la Court in Engeland op bezoek bij Comenius en tracht deze 'heel vriendelyck gespraecksaem man' te bewegen tot uitgave van diens 'Janua linguarum' in Nederland.[197]

Ook de eerste contacten van Constantijn Huygens met 'Geleerd Europa' dateren uit de jaren dat hij als 'estranger curieux' in het buitenland reisde. Op zijn allereerste tocht 'outre mer' verkeerde hij voornamelijk in gezelschap van politici, diplomaten, bankiers en kunstminnenden, maar op zijn eerste reis over het continent greep hij zijn kans ter bevrediging van zijn wetenschappelijk 'sçavoir'. Toen reisde hij in de suite van François van Aerssen naar Venetië. Onderweg werd dit officiële gezantschap in Duitsland, het goede gebruik getrouw, in alle pleisterplaatsen met vlagvertoon ingehaald, met egards omringd, gehuisvest en gefêteerd. Een audiëntie bij Madame l'Electrice Palatine, een ontvangst in Stuttgart ten paleize van de hertog van Wurttemberg en diners aan het hof lieten de jongelui uit de suite zich met gratie welgevallen. Het waren blijkbaar simpele zielen die met goed eten en drinken volmaakt tevreden waren, '...gents de peu de curiosité ou diligence pour la pluspart, et qui se contentent prou [?] d'avoir bien beu et mangé et passé outre.' Een treurig vertoon van gebrek aan belangstelling en een achteloos voorbijzien aan unieke kansen op ontmoetingen met 'gens sçavants'.[198]

Niet aldus Constantijn! Terwijl zijn suite-genoten zich vermaken met de echo in de 'salle ronde' van het keurvorstelijk paleis, brengt hij een bezoek aan Dionysius

196 Aldus J. de Witt. Deze formulering bezigde hij vele jaren na afloop van zijn Tour (in een brief aan W. Boreel, Staats gezant te Parijs, van 30 juni 1654). Rowen 15. In zijn eigen reisverslag blijft juist die rubriek 'contact met geleerden', een onbeschreven blad.

197 Van Buchell, Description 141-148; Van Langeraad V, VI. Giordano Bruno (1548-1600): NBG t. 7, 631-633; Jean Dorat (omstreeks 1508, of 1517?-1588): DBF t. 11, 556, 557; De la Court 8; Van Tijn 310.

198 Brief uit Venetië, 18 juni (1620). Briefw. I, 48.

Gothofredus, aan wie hij was voorgesteld tijdens een diner aangericht door de Staatse agent Brederode. Deze beroemde hoogleraar die aan de universiteit van Heidelberg rechten doceerde, ontvangt Constantijn allervriendelijkst en houdt zich twee volle uren met hem bezig. Over de onderwerpen van gesprek helaas geen woord.[199] Daarna maakt Constantijn zijn opwachting bij de grote filoloog Janus Gruterus, die in Heidelberg de Palatina beheerde. Ook hier valt hem een goede ontvangst te beurt en tevens de gelegenheid om de bibliotheek te zien. Wat een ongelofelijk aantal boeken, schrijft hij enthousiast in zijn journaal. En dan had ik al zo hoog opgegeven van de schat aan boeken in Oxford! Ik zag onder meer een Grieks evangelie van de hand van St Paulus en autografen van Vergilius, 'je l'ay veu et creu, si fas est', voegt hij er nuchter aan toe. Hoogst voldaan over deze bezoeken rapporteert hij, niet geheel vrij van eigenwaan, aan zijn ouders '...bien ay je trouvé des gents sçavants et honestes partout, qui ont esté autant aises de mon accointance que peut estre d'aucun des nostres'.[200]

Wat in Duitsland een voordeel was geweest - te behoren tot de naaste entourage van een ambassadeur - werkte averechts in Venetië. Huygens kwam ook daar, mede uit hoofde van zijn functie als secretaris der Hollandse missie, in aanraking met tal van vooraanstaande Venetianen, maar het was een diepe teleurstelling dat er geen sprake kon zijn van een kennismaking met de auteur van de 'Istoria del Concilio tridentino', Paolo Sarpi. De teleurstelling kwam waarschijnlijk des te harder aan, na alles wat in Engeland de uitgeweken aartsbisschop Marcantonio de Dominis hem over zijn vermaarde vriend verteld zal hebben. Het was maar een schrale troost te horen dat het Venetiaanse ambtenaren - Sarpi was 'Lands-theoloog' van de Republiek - ten strengste verboden was om met vreemdelingen meer dan officiële contacten te onderhouden.[201]

Het was daarom ook jammer dat Huygens niet verder kwam dan Venetië, want elders in Italië vonden vreemdelingen, 'desireus' om een 'wijs, geleert, of deftig man' te ontmoeten, niet dergelijke versperringen op hun pad.[202] De deftigen uit deze trits, met name de monde, mocht dan, speciaal in Rome, de reputatie hebben van teruggetrokken te leven, de intellectuelen lieten zich gemakkelijker benaderen. Want wie zich in Italië op de hoogte wilde stellen van wat er wetenschappelijk omging, zocht daarvoor niet meer een plaats in de collegebanken der universiteiten, maar stak zijn licht op ten huize van de geleerden zelf.[203]

199 Dezelfde brief; Huygens, Venetië 79, 80. Denis Godefroy (1549-1621), Frans rechtsgeleerde. Wicher Pott refereert in Italië herhaaldelijk aan 'Gothofredus'. Waarschijnlijk is bedoeld het commentaar op de Codex Theodosianus ('die goudmijn voor de kennis van de late keizertijd') van Jacques Godefroy (1587-1652), rechtsgeleerde, zoon van Denis.

200 Huygens, Venetië 80, 81; Briefw. I, 48.

201 Huygens, Venetië 130. Voor contacten tussen De Dominis en Huygens in Engeland: Bachrach 120-124; Bots 144.

202 Cats, 't Samen-spraeck 552.

203 Schudt 207-212.

In de wereld van de ‘Respublica literaria’ waren het vooral de bibliothecarissen van de grote boekerijen - de Ambrosiana, de Vaticana en de Laurentiana - en de beheerders van privé-verzamelingen als die der koningin van Zweden, die door de jaren heen een gestadige stroom van bezoekers te verwerken kregen. Geleerden van naam, ambitieuze, pas afgestudeerde academici zogoed als ‘gewone’ toeristen nieuwsgierig naar het bezienswaardige, kwamen hun introductiebrieven aanbieden. Een bibliothecaris was bij gelegenheid ook goed voor het uitschrijven van introducties bij collega's of diende als voorspraak in persoonlijke kwesties. Lucas Holstein ontving in de jaren dat hij de boekenschat van het Vaticaan beheerde, vele touristen. Vooral in de twee heilige jaren 1625 en 1650, toen zij, zoals Aernout Hooft, bij hem aanklopten met het verzoek hun een toegangsbewijs te bezorgen voor plechtigheden in de St Pieter, of zoals Volkert Berkhout die, in een uiterst benard parket geraakt, wanhopig een beroep deed op Holstein.[204]

Ging het er de meeste touristen slechts om de bibliotheek te zien, zo mogelijk onder persoonlijk geleide van de geleerde beheerder, een enkele verlangde meer. Ruysch lichtte zijn verzoek om toegang tot de boekerij van kardinaal Barberini in Rome toe met een ‘bijaldien wij er wilden studeeren.’ Of hij daartoe metterdaad in de gelegenheid werd gesteld blijkt niet, maar de kardinaal ontving Ruysch met neef Van Hoogeveen wèl in audiëntie. De bezoekers waren zeer verrast over de minzame wijze waarop de kerkvorst zich wel een half uur lang met hen over boeken en geleerden onderhield. En zij waren bijzonder gecoiffeerd door de hoffelijkheid waarmede zij bejegend werden; zij mochten het hoofd gedekt houden en de kardinaal deed hen persoonlijk uitgeleide tot de tweede deur. Maar Ruysch had dan ook goede papieren; zijn ‘geloofsbrieven’ voor de kardinaal waren uitgeschreven door Nicolaas Heinsius.[205]

Op een dergelijke manier vond hij in Rome zijn weg naar de bibliotheek van koningin Christina. Hier werden hem de deuren ontsloten dankzij een aanbeveling van Antonio Magliabecchi gericht tot zijn Romeinse ambtgenoot Francesco Camelli. Hoogstpersoonlijk begeleidt deze ‘Bibliothecarus en Antiquarius van de Koninginne van Sweeden’ Magliabecchi's protégé en diens gezelschap (Ruysch had meteen alle compatriotten opgetrommeld) op hun bezoek. Zo profiteerden de heren Van Overschie, Van der Dussen, Hoogenhoeck, Van der Nieuwburch en Van den Berch van de buitenkans om deze verzameling te zien ‘die voor een Vrouw seer notabel is.’ Ruysch werd hier speciaal getroffen door de geografische kaarten en de medailles, waarvan de koningin een grote verzameling had.[206]

204 Lucas Holstein (1596-1661): Noack I, 111; A. Hooft f 77^{r}; in het hiervolgende hfdst. VI, noot 130.

205 Ruysch II, ff 39^{v}-40^{v}. In Florence werd hij door Magliabecchi voorgesteld aan kardinaal Leopold de Medici (oom van de groothertog Cosimo III), die zich met hem onderhield over ‘...de geleerde luyden van alle oorden van de Werelt’. Eminentie sprak daarbij vol lof over Christiaan Huygens (II, f 58^{r}).

206 Ruysch II, f 28^{v}. Bijzonderheden over de koninklijke bibliotheek: Schudt 257.

De welwillendheid Coenraad in Rome betoond, werd nog overtroffen door de beminnelijkheid waarmede hem in Florence de beroemde bibliothecaris van de Medici-boekerij, Antonio Magliabecchi, tegemoet was gekomen. Van zijn eerste ontmoeting geeft Ruysch een tekenend beeld 'Woensdach den 14 dito [november 1674], bracht ons de Heer de Wit bij de Heer Maillabechi Bibliothecarius van den Hertoch, en aen 't hof seer geestimeert. Desen Heer onthaelden ons [neef Van Hoogeveen was ook meegegaan] met extraordinare groote Civiliteyt. Hij leeft even als de oude Philosopen, en sit tot syne ooren toe in de Boeken, dewelke met een ongeloofelijke quantiteijt sijn gansche huijs door, seer confus op en door malkanderen leggen, doch hij weet niet te min in een moment en gelijck als blindelinck te vinden 't geen iemant desireert te sien.'[207] Vijfentwintig jaar later maakte de inmiddels hoogbejaarde Magliabecchi op Jacob en Pieter van der Dussen precies dezelfde indruk. Ook zij verbaasden zich over de chaos en het verbluffend gemak waarmede de geleerde zich in dit 'pakhuis' bewoog. Voor déze Hollanders, introducés van Graevius, fungeerde de bibliothecaris als cicerone in Florence, met dezelfde voorkomendheid als waarmee hij destijds ook Ruysch en diens vrienden door de stad had rondgeleid.[208]

Bij zijn tweede verblijf in Florence gaat Ruysch Magliabecchi direct opzoeken om het vriendschappelijk verkeer te hervatten. Op uitdrukkelijk verzoek van de groothertog laat Magliabecchi aan Coenraad en enkele vrienden de beroemde 'Pandecten florentine' zien. Ruysch was in deze wetboeken, kostelijk gebonden en in Florence vereerd als waren het relikwieën, zeer geïnteresseerd, maar met de ontcijfering van het schrift wist hij geen raad.[209] Beter ging hem dat blijkbaar af met het manuscript 'het eenichste dat in de wereldt soude sijn' van Traiano Boccalini's '...laetste Centurio van het Ragualhio, ick heb Abuys, van de Pietra di Paragone van Boccalini, de welcke ick absolveerde en scrikkelijck scerp vont tegens Spanie.' Had Magliabecchi zijn nieuwsgierigheid naar dit omstreden geschrift gewekt? Had Ruysch in Holland de beroemde 'Niewmaren uit Parnas' in Hoofts vertaling gelezen? Ging het hem om Boccalini's politieke stellingname, 'Italië van vreemde smetten vrij', of om diens visie op de geschiedenis, waar de Ragio di Stato en de Prudentia hoog ten troon zetelden? Vragen waarop Coenraad het antwoord schuldig blijft. Boccalini's kostbaar manuscript is weer afgegeven aan Magliabecchi en Ruysch is met vriend Burgh gaan wandelen.[210]

Ook elders in Italië vond toentertijd een 'curieus' vreemdeling gemakkelijk zijn weg naar geleerden. Zo werd Ruysch - landgenoot van Christiaan Huygens - in Milaan zeer beminnelijk ontvangen door de geleerde kanunnik Marco Settala.

207 Ruysch II, f $15^{r,v}$. Antonio Magliabecchi (1633-1714): Schudt 64; NBG t. 32, 706-709.

208 Van der Dussen f 75^{v} e.v.

209 Ruysch II, f 56^{v}.

210 Ibid. f $70^{r,v}$. De 'Pietra del Paragone' van Boccalini (1556-1613) werd in 1615 gepubliceerd en als derde deel toegevoegd aan latere edities der 'Ragguagli di Parnaso' (eerste uitgave Venetië 1612, 1613). Van Tricht 176 over de vertaling van Hooft.

Diens verzameling was even vermaard als zijn gastvrijheid beroemd. Hij hield zich bij voorkeur bezig met het slijpen van lenzen, het construeren van optische instrumenten en het koesteren van zijn verzameling, waar deze constructies van eigen vinding hun plaats hadden naast een collectie van muziekinstrumenten en van schilderijen van Italiaanse meesters. Tijdgenoten waren het er vaak niet over eens wat nu in Milaan het meest bezienswaardig was, de Ambrosiana of het Museo Settala.

Coenraad Ruysch was ‘confuus’ door de warmte waarmede hij door Settala werd verwelkomd en raakte al gauw bevriend met deze ‘man die ons de meeste affectie van de werelt toonde.’ Op zijn eerste ontmoeting met deze geleerde had hij zich, onderweg van Genève naar Milaan, zorgvuldig geprepareerd. Settala, van zijn kant, had zich aangenaam verrast getoond toen hij begreep dat zijn bezoeker, die voor een vreemdeling opmerkelijk goed geïnformeerd was, zijn kennis dankte aan het reisjournaal van Balthasar de Monconys, een persoonlijke vriend van Settala. Deze Fransman, van huis uit jurist, naderhand natuurkundige en verwoed reiziger, had in zijn boek aan ‘l'incomparable Settala’, diens instrumenten en collectie een uitvoerige beschouwing gewijd. Dit boek was afgestemd op de grote belangstelling voor de natuurwetenschappen in die tijd en verschafte aan ‘sçavants’ informatie over ‘...un nombre infini de nouveautez, en machines de mathematique, experiences physiques, raisonnemens de la belle philosophie, curiositez de chymie, & conversations des illustres de ce siècle’ (en dit is pas één derde van de titel) - kortom een opsomming van al die verschillende onderwerpen die de belangstelling hebben van een ‘honeste homme’.[211]

Ruysch voelde zich met recht gestreeld door de attenties en eerbewijzen waarmede Settala, een geleerde van Europese naam, hem, de onbekende Hollander, bij voortduring overlaadde. Toch stak hierin niets uitzonderlijks. Met even grote vriendelijkheid trad Settala al die andere belangstellende vreemdelingen tegemoet die hun weg naar zijn laboratorium wisten te vinden.[212] Gul openbaart hij Ruysch het geheim van de bereidingswijze van het zogenaamde ‘Aureum Diaphoreticum’ en vertelt hem het geheim van een schietwapen dat drie keer zo ver draagt als een normaal geweer. Bij een andere gelegenheid houdt Settala een voordracht over de ‘Scilpen en hoorens, etc, die tegenwoordigh in de bergen gevonden worden, en de reden, die sommige de diluire [?] toescrijven’. Hij geeft Coenraad ter nadere oriëntatie een boek mee, dat aan hem, Settala, is opgedragen. De volgende dag treft Ruysch de vriendelijke kanunnik in druk gesprek met twee nonnen, die hij in zijn laboratorium rondleidt, ‘de discoursen

211 Marco Settala (1600-1680): NBG t. 43, 827; Ruysch II, ff 5^{v}-6^{v}, 8^{r}, $9^{r,v}$, $10^{r,v}$. Voor Settala en diens verzameling: Schudt 166, 254; voor Monconys (1611-1665): Schudt 106, 412 en passim.

212 Ook Van Eminga f 67^{r}; Wicher Pott, brief uit Turijn, 28 juli 1686 en de heren van der Dussen f 93^{v} zien Settala's verzameling.

liepen veel over 't prepareren en 't spannen van den incombustiblen Steen... hij gaf mij eenich gepreepareerde uytswafelinck [?] van den selve.'[213]

Als tenslotte voor Ruysch de dag van vertrek aanbreekt scheiden zij als dierbare vrienden. Waarschijnlijk heeft Ruysch' aandeel in hun 'discoursen' zich beperkt tot die van belangstellend toehoorder; in zijn verslaggeving althans, laat hij alleen Settala aan het woord. Wel wist Ruysch zich in Milaan, in Florence en in Rome te handhaven in een uitwisseling van nieuws over gemeenschappelijke kennissen uit de kring der 'curieuze luyden van Europa'. Hij kende Heinsius, die hem immers een hele bùndel introducties had meegegeven en kon meepraten over Christiaan Huygens, maar uit zijn journaal is niet op te maken of hij in dit internationale gezelschap van geleerden en 'dilettanti' aanspraak kon maken op een eigen plaats als 'amateur des belles sciences', zoals Constantijn Huygens-père, die de nieuwste ideeën en ontwikkelingen op het terrein der letteren, filosofie en fysica op de voet volgde en daar zelf in huiselijke experimenten actief deel aan had.[214] Evenmin wordt duidelijk in hoeverre bij hem, en ongetwijfeld bij velen van zijn tijd- en standgenoten, een wezenlijk wetenschappelijke interesse en een zich conformeren aan de laatste 'mode' elkaar aanvulden of dekten. In de tweede helft van de zeventiende eeuw was het immers, getuige ook de titel van de Monconys' boek, bon ton dat een honnête homme kennis nam van wat er omging in de Respublica literaria, philosophica et physica, of tenminste zich daarvan het air gaf. Van deze maatschappelijke verplichting leek althans Ruysch goed doordrongen.

Zo had hij in Rome op uitnodiging van koningin Christina een zitting bijgewoond van haar Academia. In aanwezigheid van de koninklijke stichtster en een groot aantal kardinalen werden er bij die gelegenheid drie oraties gehouden in het Italiaans. De eerste, schrijft Ruysch, werd uitgesproken door een jezuïet die 'admirabel wel sprak en deze materie tracteerden te weeten dat de natie in een steeril oort gebooren, veel industrieuser waeren, als die geene dewelke in die quartieren gebooren waeren, daer den overvloet en de delicien haer plaets genoomen hadden. de twee anderen wirden van Cavalliers gedaen, den eenen de Philosophie prefererende van Plato boven Aristoteles, en den anderen, de Philosphie van Aristoteles, wederom ter contrarie boven die van Plato stellende. Hiermede nam onsen dach een eynde.' De eerste rede een illustratie van de 'challenge and response' theorie, terwijl de twee andere sprekers een ouderwets retorisch steekspelletje opvoerden. Maar wat vond Ruysch er nu van?[215]

Een poosje later krijgt hij opnieuw een uitnodiging voor een bijeenkomst. Dit keer hoort hij er '10 korte harangues altemael tegens de pronosticatie uijt de Astrologie. Daer waeren seer geleerde en wel spreekende luijden onder.'

213 Ruysch II, ff 107^{v}, $108^{r,v}$. Is met 'diluire' misschien 'diluvium' bedoeld?

214 Zie I. Matthey, 'De betekenis van de natuur en de natuurwetenschappen voor Constantijn Huygens', in Bots 334-459.

215 Ruysch II, f 29^{r}. Voor de 'conversazione' van koningin Christina in Rome zie: Schudt 167.

Ongetwijfeld, maar wie wat nieuws wilde horen, vooral op natuurwetenschappelijk gebied, moest niet in Rome het oor te luisteren leggen, maar in Napels.[216] Maar juist dáár, waar de heren touristen tijdens hun bestijging van de Vesuvius en bij de demonstratie van de bedwelmende werking van zwaveldampen gediend zouden zijn met een deskundige toelichting, taalde niemand naar contact met geleerden. Terwijl toch juist de Accademia dei Virtuosi de naam had het grootste intellect te vertegenwoordigen dat Italië op natuurwetenschappelijk terrein rijk was.

Ook in Frankrijk vond men intellectuele en vooral literaire centra, verspreid door het land. Maar in de ogen van tijdgenoten was er geen kwestie van dat zelfs het uitmuntendste in de provincie kon wedijveren met wat er in de hoofdstad omging. Parijs was en bleef mondain, cultureel en intellectueel het middelpunt, dat als een magneet de besten, de rijksten en de begaafdsten naar zich toe trok. De fine fleur op het gebied der letteren - de uitnemendste geleerden en illustere amateurs waren 'georganiseerd' in twee beroemde genootschappen, de Académie Française (gesticht in 1635) en de Académie des Sciences (uit 1666), maar ook in losser verband kwam men graag en veel bijeen om over de meest uiteenlopende onderwerpen van gedachten te wisselen. Er werden avondjes georganiseerd door dames uit de monde en er werden openbare lezingen gehouden door liefhebbers. Een geïnteresseerd tourist had gemakkelijk toegang tot dergelijke bijeenkomsten. Zo beschrijft Pieter Berkhout in de zomer van 1664 op de hem eigen, amusante manier een 'séance' bij een 'Philosophe', een zekere Mr Rovost. Pieter kreeg kennelijk geen hoge dunk van wat hij daar hoorde en zag.[217] Maar uit zijn spottende beschrijving blijkt wel dat hij terecht was gekomen in een gezelschap 'minorum gentium', waar geleerden van het tweede of derde echelon trachtten de coryfeeën te imiteren. Pieter was al niet veel gelukkiger op de bijeenkomst van een ander gezelschap, dat zich de 'habiles' noemde. Hier kon hij de draad van het betoog en het debat niet volgen; hij had dan wel het begin gemist, maar andere toehoorders, geleerder dan hij, begrepen er ook niet alles van, zo vertrouwde Pieter zijn correspondente in Holland toe.[218]

216 Ruysch II, f 40^{r}. Over Napels: Schudt 211. Van Aerssen (233) wijdt een paragraaf aan de activiteiten van de twee bekende Academies in Florence, die beide prins Leopold de Medici (later: kardinaal) tot voorzitter hebben; de Crusca, die zich het zuiveren van het Toscaans ten doel gesteld heeft en de Surgenti, waar lezingen van allerlei aard gehouden worden 'pour occuper la jeunesse à quelque chose et pour la stiler à bien et nettement parler.' In het voorjaar van 1700 zijn de Van der Dussens in Florence aanwezig op een avond bijeenkomst van '...een geselschap datse de Accademie hieten, hier wier eerst Musiek gespeelt, daar wiert een Oratie gedaan in laudem Musaie en daar na quam ieder Poet met een sonet voor den dag, den eenen was ter eeren van den Orateur, den anderen van de musiek, dog daar was er ook een dat redelijk Vuijl was, om dat daar Vrouwen present waren.' ['omdat'?] (f 79^{r}).

217 Berkhout, merquerdij 25 [juin 1664].

218 Ibid., lundij 21 juillet 1664.

Op dit punt hadden Christiaan en Lodewijk Huygens het in Parijs beslist beter getroffen. Zij waren reçu in de literaire en vooral ook muzikale gezelschappen, waar Valentin Conrart, secretaris der Académie Française, hun een hartelijk welkom had bereid, maar zij maakten ook, op Christiaans gezag van jong geleerde, een royale entree in die kringen waaruit later de Académie des Sciences zou voortkomen.[219]

Ook Coenraad Ruysch had hier toegang. Toen hij aan het einde van zijn grote tour door Frankrijk in het voorjaar van 1677 in Parijs aankwam, bezorgde hij al spoedig de laatste aanbevelingsbrief die hij nog op zak had. Deze was bestemd voor de bekende taalkundige, de abt Ménage, enfant chéri van de Parijse salons en lid van de Académie Française. Ook hier reageerde de geadresseerde op de gebruikelijke positieve manier op Heinsius' naam en schriftuur. Ménage ontving Ruysch met open armen en bejegende hem in het gesprek als zijns gelijke. Hij vertelde zijn bezoeker die immers nog onlangs in Italië was, hoe hij juist in correspondentie was met de Accademia della Crusca in Florence, 'raeckende een crisis over zeker, *O che spero,* staende tusschen een parenthesis van een vers van Petrarcha, synde de questie of het voors *o* een admiratie dan of het een subjunctie is.'[220]

Ruysch kreeg van zijn gastheer een uitnodiging voor een zitting van wat hij aanduidde als 'de geleerde en curieuse luyden', een vergadering van de Académie, die ten huize van Ménage gehouden zou worden. Op deze bijeenkomst, zo rapporteerde de toehoorder uit Holland, liep de discussie in het begin over de 'affiniteyt dewelke de taelen soo doot als levendich noch met malkanderen mogen hebben. Ten tweden over eenig passagies van Ovidius, ten derden over het tituleren gebruykelyck bij de Italiaenen in t' brieve scrijven, en voor t' laetsten over de tegenwoordige nouvelles soo in Europa als aen t' hof van Vranckryck En de fransche Academien traiteerende.'[221] Misschien vond Ruysch, een enthousiast schouwburgbezoeker, die middag nog wel de meeste voldoening in een gesprek ter vergadering met 'den fameusen Monsr Corneille', die hij al zo menigmaal in de comédie gezien had. Besefte hij wel dat hij die middag op de top van de Parnassus was toegelaten?

Erpenius' opdrachten zijn nu alle uitgedeeld. Talen zijn geleerd, vloeiend of hakkelend. De notula zijn geschreven, flodderig of gedegen. De 'remarques en

219 Chr. Huygens, Oeuvres I. Brieven aan zijn vader in zomer en najaar 1655; zo die van 6 aug., 24 sept. en 15 okt. (waar hij in het bijzonder blijk geeft van zijn grote belangstelling voor het Parijse muziekleven). Zie ook het commentaar op het verblijf in Parijs tijdens deze Franse reis. Chr. Huygens, Oeuvres XXII, 471-473 en A. Romein-Verschoor 265, 266, 273 e.v.

220 Ruysch II, f 167^{r}. Abbé Gilles Ménage (1613-1692): NBG t. 34, 887-898. Ook Johan Thijs had een aanbeveling voor Ménage, te wiens huize, zoals Thijs schreef '...il y a des assemblees de jour en jour des gens dela robe et dela Cour'. Thijs 107. (Of hij van die introductie gebruik maakte?)

221 Ruysch II, f 169^{r}.

reflectien' zijn gemaakt, volgens dictaat of naar eigen inzicht. Een beoordeling van aller werk lijkt aan de orde.

Heeft het zin om op grond van de beschikbare gegevens een balans op te maken en voldoendes en onvoldoendes uit te delen? Wie in kwaliteit van 'jury', in verlegenheid gebracht door deze delicate taak, te rade gaat bij ouders en opvoeders uit de zeventiende eeuw, wordt het bang te moede. Blijkbaar hebben zij geen hoge dunk van de studieresultaten door het kroost op reis geboekt. O ja, Du Plessis-Mornay laat zich in bijzonder lovende termen uit over zijn beschermeling François van Aerssen. Maar wanneer diezelfde Van Aerssen op zijn beurt in Parijs pupillen onder zijn hoede neemt, moet hij na verloop van tijd mismoedig erkennen dat hij in zijn opzet beide jonkers Barnevelt op te voeden niet is geslaagd. Zijn overtuiging 'Paris les peut former' blijkt foutief; zijn toezegging 'ien seraij le Gouverneur' kan hij niet nakomen. Niet lang nadien schrijft Van Erpen een verhandeling tegen de verkeerde aanpak van zaken die het 'vulgus peregrinantium' demonstreert. Nog later vermaant en berispt Constantijn Huygens bij verschillende gelegenheden zijn eigen zonen en jeremieert Cats over jongelieden die op reis 'voor alle ding maer op geneugte peysen' met voorbijgaan aan 'Wat haer of haer gemoedt ten goeden dienen mag'. En ten slotte moppert de 'Amsterdamse Vader' over de reizende jeugd die eigen verantwoordelijkheid en verplichtingen afschuift op haar gouverneurs.

In de ogen van deze zegslieden, dat is duidelijk, blijft het merendeel der touristen op het stuk van studie onder de maat der verwachting. Moet dan inderdaad de epitaaf van de tourist-student getooid worden met dit opschrift:

> 'Ick heb van huys geweest, en ben na huys gekeert,
> Maer waer ick immer quam, ick heb' er niet geleert.'[222]

Is het toch niet billijker - bedenkende dat tekortkomingen als regel meer publiciteit trekken dan deugd en oppassendheid en rekening houdend met de lapidaire aard der nog beschikbare gegevens - om, in afwachting van gedrag en prestaties der touristen in de twee resterende 'vakken', het iudicium nog even op te schorten?

222 Beide citaten: Cats, Ouderdom 318.

Hoofdstuk VI
Heer in de leer

'...*façonner l'esprit el le corps*'[1]

De scholing van 'kennisse en verstant' in vreemde landen heeft zijn beslag gekregen. De tourist moge nu geleerd en verstandig zijn, hij mag zich pas volleerd noemen wanneer hij ook 'besnoeijt' is en begrip heeft van 'betaemelijkheijdt'.[2] Daartoe is een tweede leergang nodig die, als complement van de verstandelijke vorming tijdens de educatiereis, bijschaving van voorkomen en optreden der 'aenkomende jeucht' ten doel heeft.

Het beoogde 'eindprodukt', het beschaafde, 'geslepen' jongmens, te typeren met één Nederlands woord geeft problemen. De term 'heer' in de titel van dit hoofdstuk gebezigd, is daarvoor eigenlijk niet de juiste. Want in het gangbare moderne Nederlandse spraakgebruik lijkt de positieve betekenis van dit begrip wat gekleurd door een klemtoon van 'fatsoen', terwijl juist de elementen 'hoofs' en 'heus' zouden moeten prevaleren.

Leentjebuur spelen in het buitenland geeft eigenlijk geen pas en lost de moeilijkheid trouwens niet op, ook al is het verleidelijk de term 'gentleman' over te nemen. Immers, dit begrip wordt wèl als onverdeeld positief ervaren, in een gelukkige combinatie van standing, integriteit, optreden en ontwikkeling.[3] Het bezigen van 'gentilhomme' brengt evenmin uitkomst. Ook al zijn hier, evenals bij 'gentleman' de elementen afkomst en aanzien hecht verstrengeld, geen van beide karakteriseert het ideaal van beschaving dat zeventiende-eeuws Europa als lichtend beeld voor ogen stond, de 'honnête homme'. 'Gentleman' en 'gentilhomme' waren toentertijd vooreerst standsbegrippen, gegrond in geboorterecht. De eretitel 'honnête homme' te mogen voeren, was een voorrecht; slechts beschoren aan hem, die daarvoor op grond van zekere persoonlijke kwaliteiten in aanmerking kwam.

1 De Villers 5.
2 'Onbesnoeijt': term gebezigd door A. Hooft in een karakterisering der Duitsers. '...uijtgenoemen die, die de betaemelijkheijdt in andere landen geleert hebben' voegt hij er aan toe (f 45^{r}).
3 In Engeland zelf werd en wordt hierover ook anders gedacht: zie het artikel van Shirley Robin Letwin. - Romein noemt als kenmerkende kwaliteit van het Néderlandse 'heer-ideaal' de maatschappelijke betrouwbaarheid. J. Romein 331 e.v.

Nu het lenen van termen buiten de landsgrenzen geen soelaas brengt, zit er niets anders op dan het eigen, inheemse taalmanco te erkennen voor wat het is: typerend voor de configuratie der zeventiende-eeuwse burgermaatschappij. Want 'heer' werd in het profane spraakgebruik der Republiek alleen gebezigd voor leden van bepaalde maatschappelijke groeperingen, geclassificeerd naar maatschappelijke positie, sociale standing of materieel bezit. Met een beschavingsniveau als zodanig had de aanduiding niets van doen.

Naarmate vanaf het begin der zeventiende eeuw het conglomeraat van stadsrepubliekjes zich economisch krachtig ontwikkelt, hun aanzien en zelfbewustzijn gelijkelijk toeneemt, doet zich bij de maatschappelijke top, het 'regenten-patriciaat', de behoefte gevoelen om de onlangs verworven materiële welstand te consolideren en tevens het gewicht van de eigen sociale positie te onderstrepen door zich een nieuwe, ruimere stijl van leven aan te meten. Het particuliere leven cirkelt dan niet meer uitsluitend rond het Haagse stads- of Amsterdamse grachtenhuis; er worden landerijen en heerlijkheden aangekocht, niet zelden in aanzienlijk getal en omvang. Als een solide geldbelegging ongetwijfeld, maar als beweegreden voor de aankoop van gronden waaraan heerlijke rechten verbonden zijn, speelt zeker ook mede een ontvankelijkheid voor de titel die daarmee samengaat. In het particuliere leven schept men er een onmiskenbaar behagen in zich te doen aanspreken als heer van Zuylichem of heer van Maarseveen.[4] Deze gevoeligheid voor eer en aanzien blijkt ook duidelijk uit het solliciteren naar ridderslag of adelbrief van Engelse of Franse, van Zweedse of keizerlijke signatuur.

Toch beschouwen de Nederlandse heren zich in 'standing' volkomen als de gelijken van de buitenlandse heren die zij in Den Haag ontvangen of in den vreemde aan vorstelijke hoven ontmoeten. Daar, op het internationale politieke vlak, spelen zij als 'Hoog Mogende Heeren' het protocollaire spel van 'Eer en Hoogheid' mee als de besten.[5] Maar buiten de perken van dit ceremoniële steekspel weten zij zich, als heer van Heemstede, als heer van Sorghvliet, vaak de minderen van hun tegenspelers. Zij zijn er zich in eigen kring van bewust dat het hen aan 'savoir vivre' mankeert en zij beseffen dat er een discrepantie bestaat tussen hun ambt van regent en hun heer-lijk bezit enerzijds en hun niveau van geciviliseerdheid - niét geletterdheid - anderzijds. Aan het maatschappelijk peil, aan de nieuwe ambtsheerlijke levensstijl ontbrak als harmonieuze aanvulling, zo begrepen zij, de hoofse allure.[6]

De heren waren er evenzeer van overtuigd dat een Hollandse opvoeding alleen,

4 Huizinga 443; Schöffer 128, 129; Roorda 39, 40.

5 Heringa 79, 264.

6 In de Nederlanden was, ten tijde van Amalia van Solms en Elisabeth van Bohemen, buiten de directe omgeving dier vorstelijke vrouwen van een hofcultuur vermoedelijk niet veel te merken. De paar salons, waaronder die van de Ordre de la Joye in Den Haag en van Slot Develstein bij Dordrecht waren te intiem om van invloed te zijn. Dijkshoorn 164-229; Huizinga 439-441.

hoe gedegen ook in verstandelijke scholing, ontoereikend was om de jeugd te verheffen tot het begeerde, beschaafde, dat wil zeggen het Franse niveau. Dus trokken zij ‘weetende wat burgerlyke wysheit en *heusche zeeden* men uit het zien van landen en luiden kon leeren’ de consequentie, en zonden hun kroost buitenslands ‘om zich in dat deel van Euroope, 'twelk van de geestighste en *gesleepenste* volken des aardtboodems wordt bewoont, voor een tydt t' onthouden.’ Door deze gedachtengang had burgemeester C.P. Hooft zich laten leiden toen hij in 1598 zijn zoon op educatiereis stuurde. Ofschoon de formulering van die gedachten hem pas veel later in de mond is gelegd door de biograaf van die zoon, past ze wonderwel in de ideeënwereld van deze verlichte magistraat, die immers de regering van stad en land in handen wenste van de ‘beste en gequalificeerste vanden ingeboornen van den Landen.’ Van de opleiding dier ‘aristoi’, juist ook ten behoeve van die ‘gesleepenheyt’, beschouwde hij de educatiereis als een waardevol onderdeel.[7]

Burgemeester Hooft was zeker niet de enige of de eerste die er zo over dacht; op het eenzijdige van die noordelijke opvoeding was al eerder geattendeerd. Toen in 1578 Lipsius zijn eulogie op de educatiereis schreef, noemde hij als begerenswaardig goed ook een zekere hoffelijkheid en wellevendheid en een zekere uiterlijke, om het zo eens te zeggen, deugdzaamheid, die de ‘polijte’ Italianen, Spanjaarden en Fransen sierden. (117) Wanneer de noordeling zich zou spiegelen aan die zuidelijke omgangsvormen, dan zou dat boerse en linkse, die ‘plompigheyt’, zo meende Lipsius, er wellicht een beetje afgaan. (117)

Als vijftig jaar later die Hollandse boersheid opnieuw ter sprake komt, dan is de vergelijking tussen plomp en polijt toegespitst op Frankrijk. Onderwerp van discussie is de opvoeding van de kinderen van Hugo de Groot in de jaren dat hij met zijn gezin in Parijs woont. In het voorjaar van 1629 schrijft Maria van Reigersberch aan haar broer Nicolaas dat zij het raadzaam acht om twee van haar zoons voor verdere scholing naar Holland te sturen. De raadsheer reageert verbaasd; hij kan zich niet voorstellen dat in het gezin van zijn zwager onderwijs in het Latijn een probleem oplevert. ‘...Wat de opvoedinge belangt’ geeft Maria toe ‘weet ic wel dat ghij ghelijc hebt, datse in Hollandt vrij wat bot opghevoedt werden. Maer wat sullen wij doen? Hier zeydt mijn man datse gans geen goed latijn en leeren, te weeten in de colegen.’ Een argument dat voor Reigersberch echter geen reden is om zijn bedenkingen tegen de Hollandse opvoeding van zijn neven Pieter en Dirk te laten varen. ‘...De botheyt is hier te groot ende de gallardise is gelt waert’ schreef hij beslist; hetzelfde bezwaar tegen opvoeding van zijn neven in Holland had hij twee jaren tevoren ten aanzien van de oudste, Cornelis, aangevoerd, toen hij zijn zuster had geadviseerd deze uit Holland terug te roepen en in Parijs naar de academie te sturen. Zijn Frans zou er bij winnen en

7 Brandt 9. En zie hfdst. II, 41. Cursivering AFvW.

13. Twee jeugdige heerschappen - afkomstig uit ‘dat deel van Euroope, 'twelk van de geestighste en gesleepenste volken des aardtboodems wort bewoont’ - staan model voor de ‘onbesnoeyde’ noordeling (G. Brandt 9).

hij zou ‘wat ghemanniert’ worden.[8] Ook nu weer, met de belangen van Pieter en Dirk voor ogen, was het voor de ouders een moeilijke beslissing. Geleerde botterikken in Holland of galante leeghoofden in Frankrijk? De beslissing viel tenslotte ten gunste van Hollandse leerjaren.

Dichter bij het Franse vuur zagen Hugo en Maria de Groot allicht de gevaren van die in Nederland zo gewaardeerde ‘gaillardise’ wat duidelijker; voor ouders in de Lage Landen bestond dit dilemma niet. Voor het ‘façonner ses moeurs’ was Frankrijk, en speciaal Parijs, de aangewezen leerschool. Naarmate de jaren verstreken kreeg die overtuiging een haast axiomatische waarde, maar ze deed ook al opgeld in het eerste decennium der zeventiende eeuw, toen Frankrijk de burgeroorlogen nog maar nauwelijks achter de rug had en aan het Franse hof beschaving nog verre te zoeken was.[9] In de jaren dat hij de Staatse belangen in Frankrijk behartigde, toonde François van Aerssen zich een warm voorstander van die Hollandse visie. ‘Paris les peut former’ verzekerde hij Oldenbarnevelt, toen deze hem om advies had gevraagd inzake het vervolg van de educatiereis van zijn beide zonen. Laat Reinier en Willem toch naar Parijs komen; in Genève (waar de beide jonkers in dat najaar van 1607 verbleven) hebben zij niets te zoeken, zo oordeelde de gezant, ‘ie ne puis approuver leur demeure à Geneve, ils n'y ont exercice que les estudes, point de conversation, pour leur qualité, point de langue qui soit receue’.[10] In een van zijn volgende brieven licht hij zijn standpunt nog nader toe. Ik stel mij voor, zo schrijft hij, dat de scholing van Uw zonen te Parijs wordt aangevat op tweeërlei vlak. Enerzijds moeten zij zich toeleggen op de ‘exercices’, ‘aux Mathématiques, à monter à cheval, tirer des armes, et autres functions de noblesse, mais sur tout, aux conversations frequentans la Cour,... et s'accoutoumans a hanter les plus grands,... à mon advis rien ne forme mieux l'esprit d'un gentilhomme que ceste action’.[11]

‘Exercices’ en ‘conversation’ zijn de twee peilers waarop Van Aerssens opvattingen zijn gebaseerd. Stellingen die in wezen de vorming tot ‘heer’ gedurende de gehele zeventiende eeuw zullen blijven bepalen en, volgens welke variant ook geformuleerd, in eerste aanleg allemaal teruggingen op denkbeelden zoals die al bijna honderd jaar lang in beschaafd Europa opgeld deden, sinds zij in de ‘Cortegiano’ hun verwoording hadden gekregen. En al onderwees Van Aerssen zijn correspondent op het breukvlak van de zestiende en zeventiende eeuw, in het vervolg van dit hoofdstuk moge blijken dat de verarming der Franse zeden rond die eeuwwisseling geen blijvend vat kreeg op het ideale beeld van de beschaafde mens; maar dat integendeel, juist die tijdelijke verruwing een Franse

8 Maria aan Nicolaas, Parijs, 24 maart 1629. Rogge 183. Nicolaas aan Maria, z.pl., 8 april 1629, Grotius, Briefw. IV, 487; Rogge 300. Maria aan Hugo de Groot, Delft, 8 of 28 juli 1627; Rogge 143.

9 Magendie I, 1-14 en passim.

10 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 10 okt. en 3 okt. 1607.

11 Ibid., Parijs, 5 dec. 1607.

renaissance van dit beeld in de hand werkte. Want toen na verloop van tijd rust en veiligheid hun rentree maakten in de Franse maatschappij, toen stroomde de cultus van de ‘perfett' uomo’ opnieuw adepten toe, die op hun beurt het Ideaal, nu in de gestalte van de ‘honnête homme’ met precieus raffinement zouden opsieren. Vanaf dat moment werd, wat oorspronkelijk in Italië gecreëerd was, à la française in geheel Europa geadoreerd en gecopieerd.

Maar dat is ver vooruitlopen in de tijd en een tweede fase aankondigen, terwijl van de eerste, uitermate leerzame episode nauwelijks de inleiding is verhaald. Want het is lonend om verder te bladeren in de zakelijke depêches van Van Aerssen en daaruit de ‘addenda’ te lichten die gedurende drie achtereenvolgende jaren vele van de brieven aan zijn lastgever besluiten. In deze rapporten, steeds ingeleid met een ‘pour le particulier, monsieur’ ligt als een doorlopend verhaal met een veelheid aan boeiende details, de geschiedenis besloten van de Parijse tijd der jonkers Barnevelt. Ofschoon dit één van de redenen is die de uitvoerige verteltrant van het nu volgende moge wettigen, ligt toch de voornaamste reden daarvoor in het feit dat deze particuliere berichtgeving het oudste document is in de geschiedenis van de Nederlandse leergang in ‘heusche zeeden’.

Van Aerssens aanbod zich beschikbaar te stellen als ‘Gouverneur’ van Reinier en Willem Barnevelt, vond in Den Haag een gunstig onthaal. Te meer daar dit voorstel afkomstig was van iemand die bij uitstek tot raadgeven en oordelen bevoegd was. Van Aerssens eigen opvoeding immers was destijds ook in Frankrijk voltooid, tijdens leerjaren bij Duplessis-Mornay en nadien waren hem, op zijn diplomatieke post in Parijs, gevoelens en opvattingen der toonaangevende kringen zeer vertrouwd geworden.[12] Naar de voorstellen van de gezant, die de opleiding van de heer van Groenevelt en de heer van Cralingerpolder, tot ‘heer’ van Frans fatsoen beoogde en daarmede tevens hun entree in de aanzienlijkste Parijse kringen in het vooruitzicht stelde, had hun vader, de heer van Berkel en Rodenrijs, wel oren. Hij moet onverwijld gereageerd hebben op die brief van 5 december 1607 uit Parijs met een missive aan het adres van Meursius in Genève, want enkele weken later al arriveert deze mentor met zijn pupillen in Parijs. Daar worden de jonkers Barnevelt gastvrij ontvangen door de Staatse gezant, die mèt de zonen van zijn lastgever ook kommer en zorgen in huis haalt.

De eerste paar weken is er van problemen nog geen sprake. Reinier en Willem zijn, vol ijver, meteen aan hun ‘exercices’ begonnen. Het moment van hun officiële entree in de Parijse wereld wordt nog even opgeschort in afwachting van een beslissing van hun vader over een eventuele tour door Frankrijk, die dan éérst gemaakt zou worden. Eind januari, terwijl vanuit Den Haag nog steeds geen uitsluitsel is ontvangen, doorkruist koning Henri IV zelve, wien de aanwezigheid van Oldenbarnevelts zonen in Parijs ter ore is gekomen, Van Aerssens

12 Over Van Aerssens Franse opleiding zie hfdst. II, 28. Vanaf het voorjaar van 1598 behartigde hij in Parijs de Nederlandse belangen, eerst als agent en naderhand als gezant.

zorgvuldige opzet. Hij verbreekt ontijdig hun ‘incognito’ door Reinier en Willem aan zich te doen voorstellen. En met deze ‘Révérence au Roy’ en een visite bij Mr de Villeroy, 's konings minister, is dan formeel ook de buiging voor de Parijse monde gemaakt.[13]

Het staat Van Aerssen nu vrij om zijn protégés in de Parijse salons binnen te loodsen. Dáár immers leren jonge mensen hun ‘maintien’. Reinier en Willem hebben zelf de ‘exercices’ ter hand genomen, hun nieuwe Gouverneur zal zorgen voor de nodige ‘conversation’. Het lijkt allemaal veelbelovend. Het tweetal vergezelt Van Aerssen op diens werkbezoeken, krijgt invitaties voor diners en maakt in gezelschap een goede indruk.[14] Maar dit vertoon van lofwaardig ‘comportemens’ verflauwt al gauw. Kennelijk delen deze jongelieden niet het inzicht van hun leidsman, die speciaal voor de zonen van de eerste burger der Nederlanden ‘Visites’ zo belangrijk vindt ter verwerving van ‘un entregens et franchise de parler a toutes qualités.’[15] Zij laten zich in de salons niet meer zien, des te meer daarentegen in de manege, waar zij zich onder verwaarlozing van hun andere ‘exercices’, nu geheel concentreren op paardrijden.[16]

Van Aerssens pogingen hen weer in het goede spoor te krijgen halen niet veel uit. Reinier en Willem laten zich weinig gelegen liggen aan de vermaningen van hun gastheer, te meer daar berispingen van hun vader uitblijven. Blijkbaar legt deze de brieven van Van Aerssen, waarin de gezant blijft hameren op het eminente belang voor ‘Messieurs vos fils’ van ‘les honorables conversations’ en van de ‘exercices’, in het bijzonder de ‘Mathématiques’, naast zich neer.[17]

Het is intussen voorjaar geworden en Reinier, de oudste van de twee, staat alweer op punt van vertrek naar huis. Hij had in Parijs alles volkomen ongeïnteresseerd aan zich voorbij laten gaan; blijkbaar waren zijn gedachten in Holland, waar zijn jonge bruid hem wachtte. Oldenbarnevelt maakte geen bezwaar tegen een vervroegde thuiskomst, mits Reinier zijn rentree in Holland zou maken als ridder in de orde van St George. Dit koninklijk eerbetoon, een hoffelijk gebaar ten aanzien van de Landsadvocaat van Holland, werd inderdaad verleend en kort nadien verdween Reinier van het Parijse toneel.[18]

13 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 10, 17 en 30 jan. en 9 febr. 1608.
14 Ibid., 9 en 15 febr. 1608.
15 Ibid., 9 febr. 1608.
16 Ibid., 19 maart 1608.
17 Ibid., 15 en 20 febr., 19 maart 1608. Van Aerssen verduidelijkt: ‘Les visites leur sont necessaires, pour acquerir un entregens, et franchise de parler a toutes qualités,...’ en ‘Les Mathematiques,... me semblent bien convenables a un gentilhomme, et qui luy mettent le discours en main.’ Brief van 9 febr. 1608. Visites en exercices komen in het navolgende nog uitvoerig ter sprake.
18 Van Aerssen had, op verzoek van Oldenbarnevelt, begin februari al de eerste diplomatieke demarches gedaan om dit eerbewijs voor Reinier te bemachtigen. In zijn brief van 9 mei 1608 beschrijft hij de ceremonie van de ridderslag. Reinier had in april een kastelentochtje rond Parijs gemaakt. De kleine tour had Van Aerssen hem niet toegestaan, omdat hij vond dat de kosten in geen verhouding stonden tot het profijt dat ervan te verwachten viel. Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 12 en 22 april 1608.

Het laat zich in de daaropvolgende zomermaanden aanzien alsof Van Aerssen met Willem meer succes zal boeken, in zijn pogingen althans van de jongste Barnevelt een presentabel gentilhomme te maken. Willem laat zich gewillig meetronen op werkbezoeken en Van Aerssen weet zijn beschermeling zelfs te bewegen de studie weer op te vatten. Onder leiding van een met zorg gekozen leraar, die wiskunde volgens een beknopte methode doceert, werkt Willem Euclides door.[19]

Van Aerssen staat op winst, maar toch heeft hij de strijd, met Willems opleiding en vorming als inzet, verloren. Tegen Oldenbarnevelts strategie en doordrijverij is hij niet opgewassen. De eerste schermutselingen dateren al van februari. Blijkbaar had de landsadvocaat toen al laten doorschemeren dat hij zijn zoon graag aan het hof zou zien, want Van Aerssen had op deze ‘ouverture’ gereageerd met een afwijzend advies, met klem van redenen geadstrueerd. Hij was niet zozeer gekant tegen het idee zelf, want behalve eervol, was zo'n positie van ‘gentilhomme chez sa Majesté’ ook zeer leerzaam, maar hij achtte de stap onberaden en het tijdstip volstrekt niet opportuun. Hij voorzag grote moeilijkheden als Willem aan het hof zou worden ‘losgelaten’ tussen zijn Franse leeftijdgenoten; dat zou onvermijdelijk uitlopen op een botsing tussen de jonge Hagenaar, ‘fort francq du Collier’ en de Franse noblesse, ‘trop pointilleuse’ van aard. Het gevaar van een duel was allerminst denkbeeldig.[20] Van Aerssen had zijn bedenkingen nog meer kracht kunnen bijzetten door Oldenbarnevelt het oordeel der Fransen zelve over te brieven: ‘notre jeune noblesse d'aujourd'hui est aussi mal embouchée qu'elle est sotte et mal apprise.’ Inderdaad, geen geschikte speelgenootjes voor Willem.[21]

En dan was het financiële bezwaar nog niet eens genoemd! Oldenbarnevelt diende wel te beseffen dat de functie eervol was, maar de lasten zwaar. Die stonden niet in verhouding tot de remuneratie die een gentilhomme-ordinaire in dienst van Zijne Majesteit mocht verwachten. Ge zult Uw zoon jaarlijks zeker 1200 écus als toelage moeten geven, zo legde Van Aerssen uit, wil hij de staat voeren die zijn positie aan het hof meebrengt. Dat wil zeggen dat hij zich personeel moet aanmeten, te weten een kamerdienaar en twee lakeien die in livrei gestoken moeten worden, en dat hij rijtuig moet houden, waarbij zeker drie of vier paarden horen. Van zijn kant vergoedt de koning van deze uitrustingskosten maar een bedrag van 600 écus.[22]

Op deze uiteenzetting en bedenkingen reageerde Oldenbarnevelt blijkbaar niet; evenmin ging hij in op Van Aerssens aanbod Willem voorlopig nog als zijn logé onder zijn persoonlijke hoede en toezicht te houden. Oldenbarnevelt liet de

19 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 17 en 28 juni, 3, 9, en 29 juli, 19 aug. 1608. Voor de Euclides zie dit hfdst., noot 105.

20 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, vooral in de brieven van 26 febr. en 19 maart 1608

21 Aldus Pierre de l'Estoile (de Franse kroniekschrijver van de tijd van Hendrik IV) in 1610. Magendie I, 110.

22 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 9 febr., 28 maart, 27 april, 6 mei 1608.

protector van zijn zoon eenvoudig in het ongewisse en bracht in Holland zwaarder geschut in stelling om zijn zin toch door te drijven. De manoeuvre - bemiddeling van 's konings minister en tijdelijk gezant in de Nederlanden, Jeannin - had succes en begin augustus 1608 volgde de aanstelling van de heer van Cralingerpolder tot gentilhomme-ordinaire van koning Henri IV van Frankrijk. Tijdens een ontvangst ten hove onderhield Zijne Majesteit zich allervriendelijkst met de zoon van de Landsadvocaat en voorspelde dat hij zijn Hollandse hoveling binnen enkele jaren geheel naar Frans model zou kneden.[23]

Van Aerssen, sans rancune, bracht uitvoerig verslag uit, berichtte over het Willem toegezegde ‘pension’ van 1000 écus 's jaars en verzekerde Oldenbarnevelt dat hij persoonlijk zou toezien op aantrekken van personeel, équipage en aanschaf van garderobe. Maar hij bleef een hard hoofd houden in het resultaat van de onderneming en hernieuwde, te elfder ure, zijn aanbod Willem bij zich aan huis te houden; een laatste poging om het kwaad dat hij voorvoelde, ‘l'Inconvenient des querelles’, te bezweren.[24]

Oldenbarnevelt laat opnieuw, zoals te verwachten was, de gebeurtenissen op hun beloop en eind september trekt Willem weg uit het gastvrij huis van de Hollandse gezant, om in functie te treden als ‘geappointeert Edelman van zijne Majesteit’. Van Aerssens sombere voorgevoelens worden al spoedig bewaarheid, zij het op een andere manier dan voorzien. Willem wordt niet het slachtoffer van twisten met zijns gelijken aan het hof, maar van zijn eigen speel- en spilzucht. Hij verzaakt zijn plichten, vertoont zich niet ten hove, maar woont op eigen gelegenheid en brengt zijn tijd door op de tennisbaan, waar hij enorme bedragen verspeelt.[25]

En dáár ligt dan het breekpunt. Oldenbarnevelt, die noch over plichtsverzuim, noch over verwaarlozing van studie gevallen was, maakt nu zijn misnoegen kenbaar over de hoge rekeningen die hem in Den Haag bij voortduring worden voorgelegd en hij stelt hiervoor Van Aerssen verantwoordelijk. Er volgt, over het hoofd van de schuldige heen, een geprikkelde correspondentie tussen zijn vader en zijn beschermheer; verwijten en protesten gaan over en weer. Terwijl Van Aerssen alle aantijgingen van de vader verontwaardigd van de hand wijst, roept hij de zoon ter verantwoording. Zijn ‘remonstrances’ hebben helaas maar

23 Ibid., Parijs, 4 aug. 1608, waarin de ontvangst ten hove en de bijzonder vriendelijke woorden van de koning aan het adres van Mr Barnevelt-père uitvoerig worden overgebriefd. In deze brief staat nogmaals een uiteenzetting over de uitmonstering van Willem, wat betreft meubilair, personeel en gerij. De aanstellingsbrief, gedateerd 7 aug. 1608, voor ‘le Sr Guillaume de Barneveldt’ tot gentilhomme ordinaire, is afgedrukt in Oldenbarnevelt, Besch. III, 658.

24 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 4, 13 en 27 aug. 1608.

25 Ibid., Parijs, 25 sept., 18 okt. en vooral 10 nov. 1608. ‘ie vous diraij franchement, que ie ne Juge pas, qu'il luy soit utile de demeurer en la Cour, sans l'authorité de quelqu'un qui le conduise, ses Actions ne sont pas debauchées, mais aussij il ne s'occupe point en celles qui le doivent former, tous ses exercices cessent, et ne continue plus les Mathematiques, et ce par ce qu'il s'adonne trop au Jeu de la paulme’.

kortstondig effect en Willem vervalt opnieuw in zijn oude zonden: tennissen en open tafel houden. Deze twee geldverslindende vormen van vermaak,[26] in combinatie met voortdurende uitgaven bij de kleermaker, hebben Willem in schulden gebracht. Die schulden worden met hulp van Van Aerssen vereffend, maar in maart ziet Willem zich genoodzaakt opnieuw geld te lenen. Van minder dan 200 écus per maand kan hij, naar zijn zeggen, niet rond komen en hij ziet geen enkele noodzaak tot bezuiniging.[27]

Nu wordt het zelfs Van Aerssen te veel. En wanneer 'Den Haag' niets beters weet te bedenken ter beteugeling van Willems verkwistendheid dan hem een extra paard te zenden (waarvan de verzorging weer nieuwe kosten met zich meebrengt), dan trekt de gezant zijn handen van de onverbeterlijke lastpak af. Hij verzoekt Oldenbarnevelt dringend zijn zoon ter verantwoording naar huis te roepen en dit keer wordt aan zijn verzoek gevolg gegeven. Eind maart 1609 vertrekt Willem met een half jaar eervol verlof uit Parijs, op terugreis naar Holland.[28] In zijn bagage een loffelijk getuigschrift plus de verzekering dat hij, na het verstrijken van zijn verlof opnieuw in koninklijke dienst welkom is. Inderdaad verschijnt de heer van Cralingerpolder zes maanden later opnieuw aan het Franse hof, maar niet om er zijn plaats als gentilhomme weer in te nemen. Hij logeert dan in Parijs op doorreis naar Italië...[29]

Het wordt nu hoog tijd om de jonker Barnevelt vaarwel te zeggen en de balans op te maken van zijn 'faits et gestes' te Parijs, waar de educatiereis eind en bekroning had moeten krijgen in zijn vorming tot gentilhomme. De geboekte resultaten echter, blijven verre beneden verwachting en zijn in feite bijzonder onbenullig. Willem Barnevelt heeft zich een zekere vaardigheid eigen gemaakt in dressuur-rijden en wapengebruik, hij heeft kennis genomen van elementaire begrippen uit de wiskunde en de beginselen van fortificatieleer. Of, om het wat extremer te stellen: hij heeft in Parijs zijn exercices gedaan in de manege en vooràl op de tennisbaan. Conversatie heeft hij er gehad, niet met diegenen aan het hof in wier speciale protectie hij was aanbevolen, maar met eigen leeftijd- en landgenoten, als

26 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 26 nov., 13 dec. 1608, 3 jan. 1609. Daarbij rijzen ook moeilijkheden over de uitbetaling van Willems jaarwedde.

27 Ibid., 11 jan. en 27 maart 1609. Was de benoeming als gentilhomme ordinaire er één voor het leven geweest? Twee jaar later schrijft Oldenbarnevelt nog over Willem als 'eedelman ordinaris van de Co^{e}Ma^{t} van Vranckrijck'. Oldenbarnevelt, Besch. II, 471. De koning had dit verlof zonder bezwaar verleend. Hij was er zeer voor geporteerd dat jonge mensen iets van de wereld zagen, zoals hij naderhand tegen Cornelis van der Mijle opmerkte. Van der Mijle aan Oldenbarnevelt, Fontainebleau, 15 okt. 1609. J.C. de Jonge 473.

28 Na vertrek van Willem doet Van Aerssen, in de verwachting dat hij zal terugkomen in Parijs, nog nieuwe voorstellen. Ook de koning interesseert zich nog voor hem en meent een geschikte Hollandse huwelijkskandidate voor Willem te weten. Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, 28 maart 1609; Fontainebleau, 24 juni 1609.

29 Als lid van de suite van zijn zwager Cornelis van der Mijle, belast met een zending naar Venetië.

Retia dum pilulam fugiunt hinc inde volantem, Nam pila restituerat malefano in corpore vires,
Exercet tuetur corpus, et ingenium. Torpet at assiduis obruta mens studijs.

14. Velen spelen op de tennisbaan om de ‘frais’ alleen, een enkeling ‘s'adonne trop au jeu de la paulme’ en vergokt er aanzienlijke bedragen.

gastheer presiderend aan eigen tafel. En tenslotte heeft zijn positie aan het hof hem een uitgebreide garderobe, 'fort à la mode' opgeleverd. Zelden zijn schitterende kansen zo bedroevend verspeeld.

Het is nutteloos om te speculeren over de vraag hoe Willem zou zijn 'uitgevallen' als de Franse koning en de Hollandse gezant wel geslaagd waren in hun opzet om de Haagse jonker te 'parformer'. Het enige dat hiervan met stelligheid te zeggen valt is, dat hèt kenmerk van een gentilhomme 'style Henri IV', namelijk het martiale, zou domineren over het geciviliseerde en het algemeen culturele element in Willems opmaak als 'heer'.

Overigens is de essentie van die Parijse tijd niet geheel aan hem voorbij gegaan. Van de preken en bedoelingen van zijn mentor, François van Aerssen, is bij Willem toch wel iets blijven hangen, getuige een wijze uitspraak in een brief aan zijn vader. Wanneer hij in februari 1610 vanuit Rome verandering van reisplannen verdedigt, schrijft hij in diezelfde brief ook dat hij tot zijn teleurstelling totaal geen contact heeft met de Italiaanse monde: 'Je diray seulement que la conversation de ce pays ne me plaist pas trop, et i' aurois plus de contentement aillieurs que icy après avoir tout veu; car ils sont trop retirés, on ne les peut à grand peine hanter, et *la conversation des hommes de bien faict l'homme*.'[30]

Is het toeval dat Willem de waarde van de stelling, hem in Parijs tot vervelens toe voorgehouden, eindelijk onderkende in Italië, de bakermat van de wellevenskunst? Heeft in Padua de spraakmeester 'die Syn E Italiaens leert lesen' misschien bij zijn lessen het vermaarde boek van Castiglione gebruikt? Of dat andere, iets recentere handboek van heuse zeden, de 'Galateo'? Of behandelde die Paduaanse leraar misschien met Willem Guazzo's 'La civil conversatione'?[31]

Via de lectuur van deze geschriften, waarin het ideale beeld van de 'gentiluomo' van alle kanten belicht werd, konden Willem Barnevelt en zijn soortgenoten, jeugdige heerschappen uit 'onbesnoeyde' landen, een duidelijke voorstelling krijgen van de beschaving die zij zochten. Maar gezien het besloten karakter van de gemeenschap der Italiaanse monde, waarin vreemdelingen, hoe aanzienlijk

30 Willem aan zijn vader, Rome, 26 febr. 1610. Oldenbarnevelt, Besch. II, 403, 404 (cursivering van de auteur AFvW). Oldenbarnevelt had hem geschreven niet langer dan drie weken in Rome en één week in Napels te blijven. Besch. II, 400, 401. Alles bij elkaar verbleef Willem in Italië van eind oktober 1609 tot 1 mei 1610. Rogge, Oldenbarnevelt 298-301. Op weg naar het Zuiden tekende Willem op 16 februari de matrikel in Siena. Weigle I, 190. Immatriculatie in Padua op 12 nov. 1609. Den Tex nr 330.

31 In de opstelling van de voornaamste uitgaven door Willem op deze reis gedaan, komt een post voor van 9-0-0 voor de Italiaanse taalmeester. Aan 'diversche boucken' besteedde Willem in Italië 42-0-0(guldens?). Oldenbarnevelt, Besch. II, 395, 396. De speculatie over de gebruikte boeken betreft 'Il Cortegiano' van Baldassare Castiglione, 'Il Galateo' van de aartsbisschop van Benevento, Giovanni della Casa (1573-1556) en 'La civil Conversatione' van Stefan Guazzo (1530-1593), evenzo een beroemde handleiding voor maintien en conversatie. Magendie I, 154-159; Garin 140, 141.

ook, niet werden opgenomen, konden de touristen het in Italië met het ‘slijpen’ van hun verschijning en conversatie niet ver brengen.[32]

Gelukkig was die kunst elders in Europa, met name in Frankrijk, zeer wel aan te leren.

Juist in de jaren dat Willem van Oldenbarnevelt zijn historische opmerking maakte over de ‘homme de bien’ zette in Frankrijk het reveil van cultuur en beschaving in. Toen werden de eerste geschriften gepubliceerd die ten doel hadden ‘la vie de société’ weer op beschaafd niveau terug te brengen. Deze verhandelingen gaven voorschriften voor maintien en conversatie, voor taalgebruik zogoed als voor kleding en hygiëne; kortom, zij bestreken met hun regels alle facetten van het dagelijks leven van de ‘parfaict gentilhomme’.[33]

Deze ijveraars voor civilité kregen geestdriftige bijval uit de aristocratische kringen waar Catherine de Vivonne, marquise de Rambouillet de toon aangaf. Tijdens de spirituele en speelse bijeenkomsten in haar beroemde Chambre Bleue werd de ‘uomo universale’ - zoals weleer uitgebeeld door de ‘Cortegiano’ - tot nieuw leven gewekt, omgedoopt en als ‘honnête homme’ ten troon verheven. Als romancier van wat zich afspeelde in het Hôtel de Rambouillet wierp zich op Honoré d'Urfé, comte de Chasteauneuf, die in zijn ‘Astreé’ de lezers binnenvoerde in dat exquise wereldje van heuse manieren, van vrolijkheid en hoofse liefde. In later jaren namen précieuses als Madame de Lafayette en Mademoiselle de Scudéry zijn taak over en schreven romans die door een bewonderend lezerspubliek geroemd werden als meesterwerken der galanterie.[34]

Het toneel waar die gebeurtenissen zich afspelen - in feite en in fictie - is niet langer, zoals destijds in Urbino, het vorstelijk hof en het milieu waarin de honnête homme zich beweegt is evenmin per se aristocratisch - in principe heeft een ieder er toegang - maar wel zeer exclusief. ‘Bienséance’ is er het wachtwoord, ‘conversation’ het aangenaamste divertissement en ‘vivre heureusement’ 's levens enig doel. ‘Servir’ als devies, is vervangen door ‘plaire’; het ‘ghemeene best’ is teruggetreden voor het individuele geluk. Apostel en hogepriester van de leer der honnêteté is Antoine de Gombauld, chevalier de Méré. Hij verklaart de

32 Zoals naderhand de ‘Amsterdamse Vader’ zou constateren. Zie hfdst III, 59. Ook Van Aerssen van Sommelsdyck beklaagde zich hierover in Rome (192 e.v.).

33 Voor uitvoerige behandeling van het aristocratisch ideaal der zeventiende eeuw en de kenschetsing der verschillende staten van diens beeltenis zie Magendie I en II; Mongrédien, Société. Aan de lange reeks van studies over leven en streven van de honnête homme is onlangs de interessante studie toegevoegd van Domna C. Stanton, ‘The aristocrat as árt, a study of the Honnête Homme and the Dandy in seventeenth- and nineteenth century French literature’, New York 1980. Zie ook Heringa 49-56. Over het reveil: Magendie I, 120-148. Voor de handboeken der wellevendheid: Magendie I, 159 e.v.; Mongrédien, Société 23, 24.

34 Voor Rambouillet; voor Madame de Lafayette (1634-1693) en haar roman ‘La Princesse de Clèves’; voor Madeleine de Scudéry (1607-1701) en haar romans ‘Le grand Cyrus’ en ‘La Clélie’ zie Adam I en II; Magendie I, II; Mongrédien, Société, passim.

schrift, legt principes vast en zet richtlijnen uit.[35] En al is het verschil tussen ‘comme il faut’ en ‘faux pas’ in taalgebruik, in houding en expressie, in kleding en tijdverdrijf voor ingewijden duidelijk, soms zijn ook zij niet bij machte de delicaatste nuances onder woorden te brengen en moeten zij hun toevlucht nemen tot het gevoelduidende ‘je ne sais quoi’.

Voor buitenstaanders is deze leer echter, nog afgezien van alle bijkomende moeilijkheden in het onderling afwegen van waarde tussen een ‘homme de bien’, en ‘habil'homme’ of misschien ‘homme habile’, tussen een ‘galant homme’ en een ‘homme poli’, zo een ‘intricaete materie’, dat het hier verstandiger is daar verre van te blijven. Te meer daar de jonge Nederlanders op tour - al schermden ook zij graag met de term ‘honnête homme’ - zich over al die subtiliteiten van dit aristocratisch spel het hoofd niet braken. De noties die zij van honnêteté kregen, dankten zij vermoedelijk voor het grootste deel aan de lectuur van Franse romans, plus de verhalen van hun vrienden, juist terug van tour. Het ging er hun voornamelijk om Franse beschaving deelachtig te worden en iets van Franse wellevendheid te leren.

Waarschijnlijk had alleen de kleine groep jongelieden die zich in de Haagse monde thuisvoelde, een lichte voorsprong op hun soortgenoten elders in den lande. Daar immers was, met of zonder stadhouderlijk hof, in de omgang met Franse diplomaten en Franse legerofficieren altijd wel een vleugje hoofse lucht te snuiven. Allicht dat in die Haagse kringen het accent van de educatiereis wat nadrukkelijker op die Franse heuse zeden lag en dat imitatie daarvan gold als een belangrijk motief om jonge mensen buitenslands te sturen.

Zo dachten althans Alexander de Zoete de Laeken, heer van Villers, en Adrienne van Aerssen. Uitgaande van de overweging ‘pour vivre dans un Estat comme celuy là, les Pays-Bas il ne faut pas peu d'adresse et de connoissances’, besloten zij in 1656 hun zonen naar Parijs te zenden om in dat centrum van beschaving alles te leren ‘...ce qui peut façonner l'esprit et le corps, et donner de belles lumières à l'un par la *conversation*, et un beau port, de l'adresse et de la vigueur à l'autre, par les *exercices* qui s'y enseignent parfaitement bien.’ Ook voor deze kleinzoons van François van Aerssen zal, precies zoals hij dat zelf destijds aangaf, de Franse scholing geconcentreerd worden op ‘conversation’ en ‘exercices’, de voornaamste elementen in de vorming tot man van beschaving.[36]

Toen enige jaren voordien Constantijn Huygens de mogelijkheid onderzocht om twee van zijn zonen de reis naar Frankrijk te laten maken, ging het hèm er zelfs uitsluitend om dat Christiaan en Lodewijk zouden leren zich in gezelschap te bewegen. Hij ging te rade bij zijn vriend André Rivet en deze beloofde zijn gedachten te laten gaan over Constantijns vraag ‘Comment en ceste france mes

35 Voor de leer van de chevalier de Méré (1610-1684), ‘le professeur des bienséances’: Mongrédien, Société 113 e.v.; Magendie II, 730, 790.

36 De Villers 4, 5 (cursivering AFvW).

jeunes gens dirigeront pour le mieux le cours de leur pérégrination'. Het is niet nodig dat er een reis wordt uitgestippeld waarin studie van de taal centraal staat, want op dat punt hebben mijn zoons weinig meer te leren. Het gaat er mij vooral om dat zij zich toeleggen '...a proprement estudier la bonne et belle conversation.'[37]

In de machtige Amsterdamse koopmanswereld denkt men dan - omstreeks 1650 - over deze kwestie al niet anders. Daar maakt in 1647 Aernout Hooft, als voorbereiding op zijn educatiereis, onder meer een overzichtje van de verschillende plaatsen waar hij, eenmaal op tour, van plan is 'wat te wonen'. De notities der speciale attracties van steden in Italië betreffen louter bezienswaardigheden. In de regels gewijd aan Parijs echter, geen woord daarover. Hier is alles toegespitst op het thema der wellevenskunst. Met zijn 'Parijs... Praecipue ob emendandos mores' neemt Aernout Hooft de woorden over van zijn grootvader, de burgemeester van Amsterdam, en Aernouts, '...Conversatio ibi optimorum' klinkt als een verre maar getrouwe echo van de uitspraak met betrekking tot Italië gedaan door Aernouts landgenoot en roemruchte voorganger te Parijs, de heer van Cralingerpolder.[38]

'Civiliteyt' en 'conversation' - daarover zijn ouders en aanstaande touristen het roerend eens - kunnen alleen in Frankrijk geleerd worden. Dus troept jong Nederland, de Hagenaren voorop, naar het Mekka der Manieren, naar Parijs. Voordat echter een tourist, eenmaal in Parijs aangekomen, zijn opwachting kan maken in de monde, zelfs voordat hij zijn 'geloofsbrieven', de introducties voor Franse relaties in Holland uitgeschreven, ter bestemder plaatse kan overhandigen, moet er eerst van allerlei zo goed mogelijk geregeld worden. De jongeman in kwestie dient zich te verzekeren van logies, transport en een passende garderobe.

Meestal neemt hij voor de eerste dagen een kamer in de 'Croix de Fer' of 'La Ville de Brissac', herbergen die bij generaties van Hollanders populair waren, om van daar uit een onderkomen te zoeken, geschikt voor langer verblijf. Als hij beschikt over royale middelen is het allicht eenvoudiger om goede kamers te vinden dan wanneer de reistoelage niet zo ruim gesteld is. In dit opzicht zijn Philippe en François de Zoete van Laeken zeer bevoorrechte touristen. Hun ouders laten hen op comfortabele manier reizen en in Frankrijk op onbekrompen voet leven. Op kosten voor huisvesting, personeel, equipage en kleding wordt niet gekeken. Bovendien was met de aanstelling tot gouverneur van Antoine de Brunel, die zijn sporen als reisleider wel verdiend had, het succes van de reis al verzekerd. Zo iemand, dan bezat De Brunel als Fransman en oud-militair van

37 C. Huygens aan A. Rivet, Den Haag, 22 april 1649. Chr. Huygens, Oeuvres I, 106, 107. In zijn antwoord, enkele dagen later, belooft Rivet dat hij een reisroute door Frankrijk zal uitstippelen en een aanbevelingsbrief zal opstellen, die Christiaan en Lodewijk mogen gebruiken bij al diegenen wier namen hij zal opgeven. Chr. Huygens, Oeuvres I, 109, 110. Zie ook hfdst. V, 160.

38 A. Hooft f $11^{r,v}$.

adellijken huize alle kwalificaties vereist om de jeugdige heren de Villers wegwijs te maken in de Parijse wereld.

De Brunel nu, brengt zijn pupillen tijdelijk onder in de ‘Ville de Brissac, rue de la Seine’ - waar herbergier Montglas ‘van de religie’ is - terwijl hij uitkijkt naar een geschikt appartement. (30) Dat vindt hij in het ‘Hostel de Montpellier’, rue de Bourdonnois, waar De Brunel een kamer huurt met een kabinet en suite. De kamer is groot en ‘fort bien meublée, le lict y est élevé sur une estrade et est d'un brocard de soye, les sieges et la tapisserie sont de mesme estoffe.’ (34) Tweede reden tot grote tevredenheid: in deze herberg logeren uitsluitend Fransen. Er is gelukkig geen Duitse tourist te bekennen, want die heren ‘s'atrouppent aux païs estrangers, et s'adressent et se logent chez ceux de leur nation’ zoals misprijzend in het journaal opgetekend wordt. Alsof Hollanders op tour daarvan géén handje hadden! (33)

Voor Johan en Cornelis de Witt, die hier de gehele winter van 1646/47 bij Montglas logeerden, was dat blijkbaar geen reden geweest om er weg te blijven.[39] Ook Christiaan en Lodewijk Huygens strijken er neer als zij in de zomer van 1655 in Parijs aankomen. Christiaan krijgt hier een ‘chambre tapisee’ die echter blijkt te liggen onder een graanzolder, vanwaar ratten en muizen hem vaak gezelschap komen houden. En 's nachts wordt hij door vlooien gemaltraiteerd. Ik zie er niet uit, schrijft hij aan broer Constantijn. Toch is dit een van de beste pensions in de stad.[40] Eigen schuld, antwoordt vanuit Den Haag Constantijn, die destijds zelf ook bij Montglas gelogeerd had. Je moet naar ‘l'hostel de Mouchon’ gaan, ‘logement pour messieurs les estrangers’, waar je kunt genieten van ‘le voysinage le plus Joly du monde, maer 't kuycken wil altoos wijser wesen als 't eij.’[41] Een paar weken houden Christiaan en Lodewijk het nog uit bij Montglas, maar wanneer zij in september van een ‘tour de campagne’ terugkomen in Parijs, verhuizen zij toch naar een ander adres, misschien niet veel hygiënischer, maar toch wel goedkoper. Bovendien zijn er bij Montglas nog een paar ‘Flamands’ komen logeren. Nu wensen ook zìj zich te distantiëren![42]

Pieter Teding van Berkhout stapt bij aankomst in Parijs af in de ‘Croix de Fer’, die andere ‘générale descente de nostre nation’. Maar de eetzaal is er benauwd en het gezelschap onsympathiek, ‘...plusieurs gens, qui firent fort les capables et qui à mon advis l'estoient toutefois fort peu’. Hij pakt schielijk zijn koffers en huurt een kamer vlakbij het Louvre en hier dicht in de buurt vindt hij een herberg waar hij voortaan, in redelijk goed gezelschap, gaat eten.[43] Hij heeft eigen paarden meegebracht uit Holland en kan zich dus in Parijs en de nabije omtrek

39 J. de Witt I, notitie van 10 okt. 1646.
40 Christiaan aan Constantijn, Parijs, 23 juli 1655. Oeuvres I, 340, 341.
41 Constantijn aan Christiaan, ibid. 343.
42 Christiaan aan Constantijn-père, [aug. 1655] en [24 sept. 1655]. Oeuvres I, 344, 349.
43 Berkhout, leundij 16 [juijn 1664].

gemakkelijk verplaatsen. Een voordeel dat - in zijn ogen - het nadeel van de hoge kosten van stalhuur en verzorging der paarden ruimschoots compenseert. Vervoer húren is evenmin goedkoop. Christiaan Huygens is nauwelijks een week in Parijs of hij schrijft al zorgelijk, dat hij hoge uitgaven voorziet voor fiacres. Als hij vijf jaar later weer in Parijs is, koopt hij een chaise en regelt zijn bezoeken zó dat hij maar twee keer per week dragers behoeft te huren.[44]

Philippe en François de Villers blijven ook in dit opzicht in stijl. Zij kopen een karos die van buiten karmijnrood is geschilderd en van binnen fraai 'aangekleed' met gordijnen en franjes en zittingen heeft met zijde gestoffeerd. Het geheel is 'fort beau et de la plus nouvelle façon', verzekeren zij met gepaste trots.[45] Zij moeten helaas nog even geduld oefenen voordat zij in deze stralende koets kunnen uitrijden om bezoeken af te leggen, want de grote bagage uit Holland is nog niet aangekomen. Het is ondenkbaar een entree in de Parijse wereld te maken zonder behoorlijke kleding. Daarom kunnen zij zich die eerste weken ook niet in de kerk vertonen. We hebben slechts reiskleding bij ons, 'habits de vieille mode', schrijven zij in hun journaal. Het is onaangenaam, maar in afwachting van de bagage, moeten Philippe en François zich voorlopig vergenoegen met wat wandelen door Parijs.[46] Pas na vier weken komt aan deze periode van incognito een einde; de koffers zijn gearriveerd en de kleermaker wordt aan het werk gezet met de opdracht de Haagse plunje te fatsoeneren. Want in januari 1657 is die, opgedirkt met kwikken en strikken, goud en zilverdraad, in Franse ogen bepaald ouderwets. De ware élégance in Parijs werd toen gekenmerkt door eenvoud; niet omdat dit door de mode gedicteerd werd, maar omdat zulks van hogerhand gedecreteerd was, in een zoveelste poging om de pompeuze pralerij in garderobe (en equipage) waaraan de Parijzenaren zich zo graag bezondigen, aan banden te leggen.

Dankzij de vaardige schrijfstift van De Brunel en diens gevoel voor detail, zijn het weer François en Philippe de Villers die zo uitvoerige informatie geven over deze belangrijke kwestie, die een entree in de Parijse society kon maken of breken. Ook voor hun tijdgenoten, zogoed als voor hun voorgangers op educatiereis was aanpassing der kleding aan Franse normen een punt van belang.[47] Johan de Witts lange kolommen van uitgaven bevatten talrijke posten voor betalingen aan de kleermaker en voor aanschaf van allerlei stoffen en fournituren. Bij zijn vertrek uit Frankrijk sloeg hij een hele voorraad stoffen en kant in, waarschijnlijk ook ten

44 Christiaan aan Constantijn, Parijs, 23 juli 1655. Oeuvres I, 340; Christiaan aan Lodewijk, Parijs, 26 jan. 1661. Oeuvres III, 226.

45 De Villers 51, 52.

46 Ibid. 31, 32.

47 Frederik Coenders en de neefjes reppen zich (in 1572), zodra zij in Lyon voet op Franse bodem zetten, naar de kleermaker om 'Gallica vestamenta' te laten maken (Journaal 158). Willem Barnevelts gevoeligheid voor modieuze kledij was een der redenen van zijn vaders misnoegen over hoge uitgaven en van de Memorie van uitgaven, naderhand in Italië opgesteld, is het totale bedrag voor kleren zeer aanzienlijk. Oldenbarnevelt, Besch. II, 395, 396.

pleziere van de familie in Holland. Johannes Thijs deed precies hetzelfde en ook bij Johan Huydecoper is het van hetzelfde laken een pak.[48] Als hij de winter van 1648 in Genève doorbrengt, bestelt hij in Parijs schoenen, een hoed en poveretten (manchetten). Voor het model van de hoed verwijst hij degene die hij met deze commissie belast naar zijn vriend, jonker Ploos (per adres de rijschool van Mr du Vaux), die zo'n 'graue ruijge vigonie' bezit.[49] Later, wanneer Johan ten tweede male in Frankrijk is, laat hij in Saumur twee 'pakken' maken. Een 'grau kleet met kant' voor 's zondags en een 'slegt om alle daeg bij de vier te gebruijcken en int lelyck weer.' Met het oog op de aanstaande reis naar Italië vult hij dan ook zijn linnengoed aan, koopt een hoed, kousen, handschoenen, linten, schoenen en laarzen, zodat hij met recht zijn vader kan melden dat hij zich van 'alles naer behooren versien heeft.'[50]

Is de tourist goed en wel 'en équipage', dan zijn er geen beletsels meer om de Parijse monde tegemoet te treden. Het afleggen van een beleefdheidsvisite bij de gezant van de Republiek is een eerste stap in die richting. Sommigen laten het bij dat ene bezoek, anderen houden het contact aan. Het kan zijn nut hebben. Ten huize van de gezant valt namelijk het laatste nieuws uit binnen- en buitenland te horen, in het bijzonder de tijdingen uit het vaderland. De gezant stelt zijn huiskapel open voor 'die van de religie', wanneer de zondagse gang naar Charenton, waar de gereformeerden ter kerke gingen, bezwaarlijk is. En het is alweer de gezant die wel eens een tourist in zijn gevolg opneemt ter gelegenheid van een audiëntie ten hove.

Zo maakten François en Philippe de Villers, Pieter Berkhout, de Huygensen, Johan en Cornelis de Witt en talrijke andere Hollandse touristen in Parijs hun opwachting bij de vertegenwoordiger der Republiek aan het Franse hof. In de jaren vijftig was dit Willem Boreel, heer van Duynbeecke.[51] Te oordelen naar de notities van zijn jeugdige landgenoten ontving hij hen steeds voorkomend en was hen naar vermogen ter wille. Kritiek hadden zij intussen ook. Het oordeel van de twee De Villers over de capaciteiten van de gezant en de kleinburgerlijke ijdelheid van zijn familie is weinig vleiend. Erger nog, Mevrouw, 'een echte Amsterdamse-Moer' spreekt en verstaat geen Frans, maar dit alles is toch geen reden om de

48 In Thijs' Reysboeck staan bijv. op ff 37^{v} en 38^{r} allerlei posten voor garderobe-uitgaven, zoals een 'kleet van swart laken' (183 gulden en 14 stuiver) een 'somerkleet', een pluim, hoed, kousen, een zilveren degen, ruim 100, en zilveren sporen, ruim 50 gulden.

49 Huydecoper aan Mr Lamot, Genève, 21 jan. 1648. J. De Witt II, 7e boekje.

50 Huydecoper aan zijn vader, Saumur, 9 dec. 1648. Die kleding-posten komen voor op zijn verantwoording 'Van 245 gulden den 3 November van Kannars getrockken', 'van 294 gulden den 9 December getrockken', 'Van 490 gulden den 30 December getrockken'. Aan 'mijn beste kleet' spendeert hij 126 'cardescu' en 16 soldi (1 'cardescu' gerekend tegen 1 gulden) en zijn 'daagse pak' kost 53 'cardescu'.

51 Willem Boreel, baron van Vreendijk en Vreenhove, heer van Duynbeecke, etc. (1591-1668): NNBW VII, 177-179; Heringa 71 en passim.

familie te mijden.[52] Christiaan Huygens veroorloofde zich in een brief aan broer Constantijn een spottende opmerking over Boreel en werd hierover prompt door zijn vader à faire genomen. Waarop Christiaan zich schielijk verontschuldigde over dit grapje en de heer Boreel eigenlijk bijzonder geschikt noemde.[53] Pieter Berkhout, evenmin benauwd om een oordeel te geven, laat zich uit in vriendelijke termen; hij komt er geregeld aan huis en brengt ook Mademoiselle Boreel bezoekjes.[54]

Wanneer de touristen hun verplichting tegenover hun gezant zijn nagekomen, zijn zij vrij Franse families te benaderen. In hun bemoeienissen met de Parijse monde concentreren de Franstalige Nederlanders zich op de ‘conversation’, de anderen zoeken hun heil elders. Het heeft immers weinig zin in Frans gezelschap te verkeren, zolang men onvoldoende is ‘geattacheert’ aan de taal en buiten de kring der ‘Haagse’ heren hield de spreekvaardigheid der Nederlanders meestal niet over. Toch moge blijken dat ook zij de Franse ‘heusche zeeden’ navolgden, zij het van wat groter afstand dan hun linguïstisch beter toegeruste landgenoten.

In geen der berichtgevingen wordt zo omstandig verhaald over het leven der Parijse beau monde als in het journaal der jonkers de Villers. Hun allereerste bezoek, nog vóór de visite bij de Hollandse gezant, geldt Mr le premier, Henri de Beringhen, opperstalmeester van Zijne Majesteit. Een bijzonder voorkomende figuur, die de Nederlandse touristen in het algemeen en de familie de Villers in het bijzonder genegen was. Hij is dan ook degene die bij herhaling deze jeugdige vrienden plaatsen bezorgt voor balletvoorstellingen aan het hof.[55]

In snel tempo maken François en Philippe visites bij een drietal diplomaten, bij de heer Boreel, bij diens ‘opposite number’ Mr Chanut en tevens bij Mr Brasset, waar mademoiselle zijn dochter de honneurs waarneemt. Dan volgen bezoeken bij verschillende andere Franse families, maar bij voorkeur komen zij toch aan huis bij de messieurs Chanut en Brasset, om daar het politieke nieuws - het Franse, zogoed als het Europese - te horen en te bespreken. Speciaal Mr Chanut beluisteren zij graag, omdat er, zoals zij braaf vaststellen, van diens conversatie altijd veel te leren valt.[56]

Gedurende de zomermaanden - het is dan 1657 - staat het militaire nieuws in het centrum der belangstelling. De krijgsverrichtingen van maarschalk de Turenne, die op zomercampagne is in Vlaanderen, worden op de voet gevolgd.[57] Deze conversatie over politieke en militaire kwesties is strikt een zaak van heren

52 De Villers 57, 125, 126, 182, 90.
53 Christiaan aan Constantijn, Parijs, 23 juli 1655 en Christiaan aan zijn vader [Parijs, aug. 1655]. Oeuvres I, 340, 345.
54 Berkhout, merquerdij 18 en mardij 24 [juin 1664].
55 De Villers 68; C. Huygens jr 93, 96, 113; Chr. Huygens, Oeuvres I, 350 (met ‘Monsieur le premier’ wordt deze opperstalmeester bedoeld, niet Mazarin).
56 De Villers 57, 65, 40, 147. Jean Brasset was van 1648 tot 1654 ministre résident van Frankrijk in Den Haag, waar Pierre Chanut als ordinaris ambassadeur zijn opvolger werd. Heringa 641.
57 De Villers o.a. 216, 231, 256, 286.

onder elkaar. Zodra zich dames in het gezelschap mengen, veranderen de heren van onderwerp en slaan een luchtiger toon aan, ‘nous nous mismes à railler et à parler plus galamment.’ (193) De Brunel ziet er zorgvuldig op toe dat zijn pupillen ook in de ‘ruelles des dames’ hun scholing krijgen. Want van ‘toutes les qualitez qui sont requises à un honneste homme’ zijn de correcte omgangsvormen met vrouwen van aanzien wel heel belangrijk. (93) De kennismaking met Madame de Longchamps valt zo tot genoegen der beide jonkers uit, dat zij uren blijven praten in haar salon. (93) Een ontstellende faux pas voor een eerste visite, zoals zij beschaamd opbiechten. Madame houdt het hun allerminst na, nodigt hen uit voor een rijtoer naar Meudon en rekent deze heren uit Holland verder tot de kring van haar vaste bezoekers. (183) De ontvangst bij Mademoiselle de St Armand is al even vriendelijk. (184) Van Madame de Lorme bewonderen Philippe en François haar ‘esprit’ en van haar familie de belezenheid. Madame en Monsieur hebben ieder een eigen bibliotheek; die van Madame staat vol met de nieuwste Franse romans. Van weer een andere gastvrouw heet het in hun journaal dat zij is ‘...une dame qui fournit bien à la conversation et qui reçoit le monde de fort bonne grace.’[58] Wat er nu allemaal besproken wordt behalve het doen en laten der afwezigen (society-nieuws en society-roddel waren geliefkoosde onderwerpen) blijft helaas onvermeld. Het peil der gesprekken zal het in vele der ‘ruelles’ niet gehaald hebben bij het intellectuele of spirituele niveau der meest befaamde salons. Parelende woorden waren natuurlijk zeldzamer dan gemeenplaatsen, maar het gesprokene was steeds gevat in een sierlijke zetting van beleefdheidsformules en plichtplegingen.

Misschien hadden De Brunels pupillen ook wel eens moeite met het begrijpen van het precieuse taalgebruik dat in sommige salons en vogue was. Zo prikkelen zij wel sterk de nieuwsgierigheid met hun aankondiging van een ontmoeting met Madame de Lafayette. Al voor hun bezoek zingen zij de lof van deze ‘omwaerdeerlijcke vrouwe’, van wier reputatie als ‘précieuse’ zij precies op de hoogte zijn. Maar over het verloop van de visite zelve bewaren zij een volstrekt stilzwijgen.[59]

Als notulist van salon-conversatie is Pieter Berkhout geen haar beter. Wanneer hij in de zomer van 1664 in Parijs aankomt, geldt zijn eerste bezoek intieme vrienden; in Montrouge, dichtbij Parijs, wordt hij als ware hij een dierbaar familielid ingehaald bij Madame la marquise de Hauterive.[60] Vervolgens doet hij

58 Ibid. 174-177, 318.

59 De Villers 389, 390. Over deze illustere gastvrouwe schrijven zij in hun journaal: ‘c'est une femme de grand esprit et de grande reputation, où une fois du iour on voit la pluspart des polis et des biendisants de cette ville. C'est une des *pretieuses* du plus haut rang et de la plus grande volée.’ Mongrédien, Société 88 e.v.

60 Berkhout, mardij 17 [juin] en passim. Dit is Berkhouts tweede bezoek aan Frankrijk. Madame la marquise is waarschijnlijk Madame de Hauterive, gehuwd met François de l'Aubespine, markies van Hauterive en Chateauneuf, Frans officier in Staatse dienst, gouverneur van Breda van 1648 tot 1664. Zie ook De Villers 394.

de ronde bij andere Franse vrienden die niet minder verheugd zijn Monsieur Berkhout weer in hun midden te zien. Hij beweegt zich met gemak en gratie in vele der Parijse salons, om het even of het oude vrienden geldt of het aanknopen van nieuwe banden. Rond zijn oude vriendenkring trekt hij een wijde cirkel van nieuwe kennissen. De conversatie van en met Mlle de St André beschouwt hij als een grote aanwinst, 'une personne aussij spirituelle que peutestre il ij en aijt dans Paris'.[61]

In juli onderbreekt hij zijn verblijf in Parijs voor een week, om in Fontainebleau het hof te gaan zien. Ook daar voelt hij zich met behulp van introducties onmiddellijk thuis en geniet er gastvrijheid van vooraanstaande families. Hij bestaat het om zonder enige vorm van aanbeveling binnen te stappen bij Madame d'Aumale, 'dame de grande condition', onder voorwendsel '...de luy avoir des baijsemain a faijre.' Madame la comtesse ontvangt de vreemdeling, die het spel der conversatie volgens de regels van de kunst weet te spelen, allervoorkomendst, noodt hem ten eten en neemt hem mee uit rijden. Voor die gastvrijheid en 'affabilité', de Fransen eigen, heeft Pieter alle waardering en hij noemt ze nadrukkelijk als nationale deugden.[62]

Op andere punten is zijn oordeel minder vleiend. Hij beschrijft met goedmoedige spot de warhoofdigheid waaraan vele jonge meisjes uit de Parijse monde lijden. In hun pogingen om toch maar voor 'galante Fille' door te gaan, halen zij de dwaaste dingen aan. Sommigen verdiepen zich in de wijsbegeerte, maar worden 'sottes' als zij proberen de filosofie van Descartes te begrijpen, anderen zoeken hun ziel en zaligheid in devotie en worden 'bigottes'. Een derde categorie bestaat uit meisjes, die 'n'aijment que la galenterie, les poesies, les sottises des passionez les rubans, les Blondins,... et mille autres extravagances' en daardoor ook volkomen van streek raken.[63] En de jonge Franse messieurs zijn al niet veel wijzer. Met enkele lijnen tekent Pieter een spotprent van het luchthartige type Fransman dat graag wil poseren als 'galant homme'. Wie dit predikaat wil voeren, moet wel bereid zijn zich financiële offers te getroosten of schulden te maken, want een passende stijl van leven vergt zeker een 20.000 francs per jaar. In al hun doen en laten gaan deze heren uit van het principe 'qu'ils sont a tout Faijre, et qu'ils ne s'incommodent iamais de rien.' Hetgeen betekent dat niets hen te dol is, dat zij altijd van de partij zijn, onverschillig waar het om gaat: '...il faut estre un peu fou, un peu badin, avoir une petite Galanterie Venerienne, danser et chanter quelquefoijs au milieu de la rue, et sur tout au promenades publiques,

61 Berkhout, sammedij 28 [juin 1664].

62 Ibid., lundij 7 [juillet], lundij 14 [juillet]. Bij Mademoiselle d'Aumale (die later de maarschalk de Schomberg zal huwen), maakten ook de heren de Villers hun opwachting (324). In Den Haag behoren leden van die twee Franse families en van de geslachten De Hauterive en De la Trémouille tot de vriendenkring van Jan Wolfert van Brederode, veldmaarschalk van de Republiek. Zijn dochter Amélie was de ziel van de Ordre de l'Union de la Joye en Johan de Witt was er een geziene verschijning. Der kinderen-Besier 127, 128; Dijkshoorn 212; dit hfdst., noot 6.

63 Berkhout, Lundij, 14 [juillet].

causer beaucoup a la Messe, s'entrerire qu'elquefois et se vanter d'avoir force intrigue avec les dames, et d'en recevoir des faveurs car un François ne croit pas avoir receu une faveur n'ij n'en resent point le plaijsir s'il ne le dit a toutes ces cognoissances: car ils sont de l'opinion de ce commun dire latin *Scire tuum nihil est, nisi te scire, hoc sciat alter*'.[64]

Met deze lichtdruk van 'l'humeur des François' neemt Pieter Berkhout afscheid van het Parijse society-leven, waar hij na twee maanden meer dan genoeg van heeft, 'estant corne assomi de voir du monde' en trekt de provincie in.[65]

De Parijse tijd van Pieters zwager Ruysch wordt gekenmerkt door een zekere matheid van toon in de berichtgeving. In het journaal mankeren het elan en de uitvoerigheid die zijn Italiaanse verslaggeving eigen waren. Het feit dat in de zomer van 1677 zijn Groote Tour ten einde loopt, zal er gedeeltelijk debet aan zijn. Misschien was ook de oorlog tussen Frankrijk en de Republiek daaraan schuld. Niet dat hem op zijn tocht door Frankrijk ergens ook maar een strobreed in de weg was gelegd - afgezien van het examen-incident in Poitiers.[66] Evenmin werd Ruysch vijandig bejegend in Parijs. Iedereen was er voorkomend als steeds. Overal werd hij met de gebruikelijke 'hondert civiliteyten' ontvangen. Zijn Frans was beslist niet gebrekkig, want niemand wordt, zoals Ruysch, een fanaat schouwburgbezoeker als hij de dialoog niet kan volgen. Hij zal zich in de Parijse salons evenmin gauche gedragen hebben als in de provincie of in Italiaanse gezelschappen. Blijkbaar zocht hij liever zijn conversatie bij geleerden dan dat hij behoefte had aan een druk society-leven. Natuurlijk kwam ook Ruysch in Parijs wel bij Franse families aan huis. In de eerste plaats bij Madame de Hauterive. Ook toeft hij graag bij Mademoiselle Certain, wier vriendschap hij te danken heeft aan Christiaan Huygens. Zij is 'seer savant' en speelt goed klavecimbel. Bij zijn eerste bezoek treft hij nog meer gezelschap en toont zich aangenaam verrast door de 'seer goede conversatie'. Hij koestert grote verwachtingen van zijn omgang met de muzikale gastvrouw en haar vrienden en meent dat hij zich in die kring 'seer wel[zal]diverteren.'[67] Gewapend met een introductie uit Holland laat hij zich aandienen bij de 'marechalle' de Schomberg, die haar Hollandse bezoeker weer een aanbeveling bezorgt bij Madame de Valentinois, waardoor zijn bezoek aan Fontainebleau extra gloed en kleur krijgt.[68]

Met deze feitelijke gegevens over Ruysch' bewegingen in de Parijse monde moet de lezer van zijn journaal genoegen nemen. De connecties bestonden, maar achter het 'waarover spraken zij' volgt slechts een vraagteken.

64 Ibid. (cursivering Berkhout).
65 Berkhout, Mardij le 29 de Juijllet 1664.
66 Zie hfdst. V, 148, 149.
67 Ruysch II, ff 167^{v}, 169^{v}, 168^{r}, 169^{v}, 170^{r}. Van Marie-Françoise Certain(?-1711) was in 1655 een bundel poëzie gepubliceerd. Cioranescu I, 532.
68 Ibid. ff 168^{v}, 171^{r}, 172^{r}; 172^{r}-173^{v}. De 'Marechale de Schomberg' is de dochter van Daniel d'Aumale, sieur d'Hancourt. Zie dit hfdst., noot 62.

Als beoefenaars van ‘la bonne et belle conversation’ bleven Constantijn, Christiaan en Lodewijk Huygens wat onder de maat, althans afgelezen op de schaal der verwachtingen die hun vader daaromtrent koesterde. Christiaan en Lodewijk zijn in Parijs zo volledig in de ban van de wondere kunstschatten, dat zij behalve het verplichte bezoek bij de Hollandse gezant en bij Mr Brasset, nauwelijks één visite afleggen. Dat maken zij dan weer goed, door na terugkomst in Parijs van hun kleine tour, een reeks bezoeken af te leggen bij musici en litteratoren, vrienden en correspondenten van hun vader.[69]

Ook Constantijn was, zes jaar tevoren, een onvermoeibaar toerist en ook hij gooide het met zijn verplichtingen tegenover de Franse vrienden van zijn vader nogal op een akkoordje. Hij tenniste liever met ‘de soon van den Heer van Beverweert’ en andere heren-zonen uit het vaderland. En dat, terwijl Constantijn als zoon van de heer van Zuylichem en met hulp van de onafscheidelijke Tassin, zijn Parijse ‘wegh-wyser’, al heel gemakkelijk een Franse vriendenkring had kunnen opbouwen.[70]

Wat hij in Parijs bewust uit de weg was gegaan, dat werd hem in de Provence als het ware opgedrongen. In Orange werd hij door de notabelen ter plaatse, gegroepeerd rond de pas benoemde gouverneur, de graaf von Dohna, ingehaald als een zeer aanzienlijk bezoeker. ‘Dit volck was my seer beleeft’, noteert hij met zekere voldoening in zijn dagboek en dat is dan de ouverture tot een ronde van bezoekjes, uitstapjes en danspartijen. (129) Elders in de provincie vermaakt men zich met kaartavondjes. De beau monde in Grenoble, vooral het vrouwelijk deel, is verslaafd aan het ombre-spel. De dames hebben een eigen ‘sociëteit’ en er wordt iedere avond bij een van de leden thuis gespeeld, met een uitgebreide ‘collation’ nà.[71] Ruysch, die in de zomer van 1676 een maand in de residentie van de hertog de Lesdiguières doorbrengt wordt door dit gezelschap joyeus ingehaald. Hij maakt furore met zijn verhalen over het leven der vrouwen in Italië. Zijn gehoor luistert gefascineerd en vraagt honderduit; wat een teruggetrokken bestaan! Voor geen goud zouden de dames willen ruilen![72] Ruysch voelt zich temidden van het vrouwelijk schoon - over vrouwelijk esprit wordt niet gerept - evenzeer op zijn plaats als in het gezelschap van heur echtgenoten. Eén hunner, Mr de la Pierre, raadsheer van de hertog, bemiddelt, vanzelfsprekend na overhandiging van een klinkende introductiebrief, bij Ruysch' audiëntie ten hove. De eerste ontvangst is voorkomend. Ter gelegenheid van een volgende audiëntie wordt Ruysch te

69 Chr. Huygens aan zijn vader, Parijs, 6 aug. (24 sept.), 15 okt., 26 nov. 1655. Oeuvres I, 341-366.

70 Zie dit hfdst., noot 111.

71 Ruysch II, f 124^{v}.

72 Ibid. f 125^{r}. Wicher Pott had dit verhaal zó van hem kunnen overnemen: ‘...de groote Dames en Juffrouwen siet men seer weinigh op straet maar ordinaerlijck in een chaise door twee muilEesels gedragen nae de Kercke off om haer vriendinnen te besoecken, anders sijn se altijdt in huis opgesloten en hebben nauwlijcks de vrijheidt om te venster uijt te leggen: Sy stellen groote ciraet in geel hair’. Brief uit Genua, 18 dec. 1685.

dineren gevraagd. De ‘magnifieke tafel’ wordt omstandig geboekstaafd, de conversatie der disgenoten blijft onvermeld.[73]

Juist Grenoble - waar de mensen ‘fort sociables’ zijn en in hun optreden veel aan Parijs doen denken - is de plaats bij uitstek voor een jongmens om te leren ‘...a Hanter les honestes gens et a aprendre L'Aijr du monde.’ Tot die conclusie kwam Pieter Berkhout, die er tijdens een schouwburgvoorstelling de beau monde nauwlettend had gadegeslagen. Niet dat zijn eigen zwager zo'n scholing nog nodig had![74]

Pieter zelf beleefde meer sociaal genoegen in Avignon dan in Grenoble. Een van zijn Franse reisgenoten op het traject van Grenoble naar Avignon troont Pieter mee naar het paleis van zijn neef, de markies de Grillon. Daar ontmoet Pieter de fine fleur van de Italiaanse adel aan het hof van de pauselijke legaat. In dit gezelschap maakt hij een ontvangst mee ten paleize van de kerkvorst, waar de plaatselijke elite - au grand complet - is uitgenodigd. De kardinaal doet geanimeerd mee aan het kaartspel en biedt, later op de avond, zijn vrouwelijke invitées een collation aan, waarbij zijn Hollandse gast zijn ogen uitkijkt op de ongekende pracht en overdaad.[75]

Men kan zich afvragen in hoeverre dit ‘society’ vermaak nu bijdraagt tot de vorming van een ‘honneste homme’. Maar wat men ook van peil en inhoud der gesprekken en van de omgang in het algemeen met de Franse monde in de provincie moge denken, de gastvrijheid jegens vreemdelingen was er groot en de gezelligheid niet minder. Deze beide elementen voerden ook de boventoon in Genève, in de monde van dominees en bankiers.

Generaties lang zorgden hier Turetini's voor kerkelijke stichting, behartigden Burlamachi's en Calandrini's, wier rollen ook onderling verwisselbaar waren, de financiële belangen en het amusement der touristen, in het laatste trouw terzijde gestaan door een grote schare gastvrije vrienden.

Constantijn Huygens is in de winter van 1649 kind aan huis bij deze drie families en hun kennissenkring, zogoed als Aernout Hooft en naderhand Coenraad Ruysch. De dagen worden gevuld met wandelingen en bezoekjes en de avonden gaan voorbij met ‘veilleren’ en kneuterige kout in alweer hetzelfde gezelschap.[76] Men zet zich aan het schaakbord en de Geneefse ‘Mamselles’ worden ingewijd in de geheimen van het Hollandse verkeer-spel, tric-trac. Arrangeert een gastheer een dansavondje, dan amuseren de genodigden zich uitstekend, ook al noteert een kritische gast ‘De Violons waren slecht en de Joffrouwen en kosten niet veel dansen, maer 't geselschap was goet.’[77] Men blijft

73 Ruysch II, f 125^{r,v}. Daarna schrijft hij nog vellen vol met verhalen over schitterende collations en society-bezoekjes.

74 Berkhout, merquerdij 3 [sept. 1664].

75 Ibid. merquerdij 10, jeudij 11, venderdij 12 [sept.].

76 C. Huygens jr in Genève 146-162 (winter 1649/50); A. Hooft ff 124^{v}, 126^{v}-128^{v} (okt. 1650-febr. 1651); Ruysch II, ff 109^{v}-117^{v} (maart-juni 1676).

77 C. Huygens jr 150.

dan ook tot na middernacht gezellig bijeen. Coenraad Ruysch' luchtige kortswijl met een aantrekkelijke ‘weeuw’ is een even gebruikelijke wijze van tijdverdrijf als Constantijn Huygens' flirt met de ‘fraeye’ Annelet Calandrini.[78] Hij speelt met haar een ingewikkeld spelletje van lintjes en ringetjes ontfutselen, dat tot in bijzonderheden in het dagboek vereeuwigd wordt. Constantijn laat zijn baard staan, meet zich een pruik aan, de demoiselles fladderen verrukt om hem heen en ook de heren beschouwen hem als een aanwinst voor de Geneefse monde.

Over zijn kennis en talenten wordt in bewonderende termen aan zijn vader gerapporteerd, een beoordeling die bij lezing van zijn dagboek niet zo vleiend zou uitvallen.[79] Maar voordat zijn verhalen als onbeduidend gekabbel worden afgedaan, typerend voor de sfeer van interesse van de toekomstige kroniekschrijver der Hollandse society, is het goed te bedenken dat deze galanterieën volgens de etiquette thuishoren in het ritueel der conversatie tussen dame en honnête homme. In deze omgang past op zijn tijd ook het aangaan van ‘quelque intrigue’ met een wereldwijze madame of een aantrekkelijk jong meisje.[80]

Naarmate de wintermaanden zich aaneenrijgen, vergaat Constantijn echter het plezier in de Geneefse gezelligheid. Hij beklaagt zich er over dat hij in de stad - waar niets interessants te zien was - moet blijven rondhangen, terwijl hij niets liever wil dan zijn vrienden achterna reizen, die, de één na de ander, zijn vertrokken om in Italië de feestelijkheden van het kerkelijk jubeljaar mee te maken. Maar hij was nu eenmaal verplicht te blijven tot zijn reisgezel, Enno-Ludwig, graaf van Oostfriesland, die als een weerspannig paard niet wist of hij vóór- of achteruit zou gaan, het sein voor vertrek zou geven. ‘Dieu scait le plaisir que c'est’. Tenslotte komt dat moment toch ook voor Constantijn en dan duurt het niet lang meer of hij geniet in Rome van alle schoons.[81] Geen knusse muziekavondjes meer en ook geen visites. Trouwens, al had hij dat gewild, het voorrecht van entree in de Italiaanse salons was stranieri niet beschoren. Italië, het is al eerder gezegd, was nu eenmaal niet het aangewezen land om er de kunst van de ‘belle conversation’ te leren.

Wel ging Van Aerssen van Sommelsdyck in Florence vriendschappelijk om met verschillende heren van aanzien, maar de ontmoetingen hadden plaats ofwel tijdens de promenade, ofwel aan het hof van de groothertog. En dat was dan nog in Florence, waar het hof meer op Frankrijk was georiënteerd dan elders in Italië en de adel ook veel in Frankrijk had gereisd. Beide redenen om vreemdelingen

78 Ibid. 151 e.v. A. Hooft danst later op haar bruiloft (f 127^{v}).

79 C. Huygens aan Christiaan, Genève, jan. 1650. Oeuvres I, 115, 116; J.-L. Calandrini aan Constantijn-père, Genève, 14 nov. 1649 en 28 aug. 1650. Huygens, Briefw. V, 29, 49. De Calandrini's behartigden Constantijns financiële belangen tijdens diens gyro in Italië, volgende op zijn winter in Genève.

80 Magendie II, 727, in de bespreking van het geschrift van de maarschalk Jean de Caillière over ‘La fortune des gens de qualité et des gentilshommes particuliers’.

81 C. Huygens aan Christiaan, Genève, 16 maart 1650 en Rome, 29 mei 1650. Chr. Huygens, Oeuvres I, 123, 128.

niet zo op een afstand te houden. Vermoedelijk zou Van Aerssen in Napels, ware hij daar langer gebleven, ook conversatie gekregen hebben met leden van de Napolitaanse noblesse die de reputatie had toegankelijker te zijn dan overal elders in het land. Maar ook dat contact daar in Napels was, zogoed als in Rome of waar dan ook, beperkt gebleven tot het mannelijk element der monde. 'Donne' waren onzichtbaar en ongenaakbaar. Over Rome was hij bijzonder slecht te spreken: 'On passe mal son temps à Rome', afgezien van wandelen en flirten. Trouwens ook elders in Italië had volgens hem een 'honneste homme' niets te zoeken, want het leven was er niets dan ledigheid en losbandigheid. Hij ging dan ook na een gyro van anderhalf jaar teleurgesteld weg uit dit land, waar hij weinig bevrediging en nog minder profijt had gevonden.[82]

Coenraad Ruysch die, in tegenstelling tot Van Aerssen, juist in Italië zijn grootste contentement op de reis beleefde en die van Rome scheidde met een 'onuytspreekelyck regret', verging het wat de conversatie betreft, evenzo. Hij liep te Rome - bij wijze van spreken - in en uit bij koningin Christina van Zweden, maar die geleerde vrouwe was dan ook geen Italiaanse. En hij ging om met de comte d'Aliberti, één harer kamerheren en vooral met de gebroeders Falconieri, maar verder vermocht ook hij niet door te dringen in de Romeinse monde.[83]

Die Italiaanse opvattingen van wat oorbaar of ongepast is, wijken sterk af van het Franse gebruik. Een 'dame de condition' is niet te benaderen, maar een 'cavalier' heeft in kloosters vrij toegang; volgens zekere spelregels, maar dat is sous-entendu. Zo maakt Ruysch in Milaan enkele visites bij een kloosterlinge 'heel galandt toe getaekelt', met wie hij tot wederzijds genoegen in het Italiaans converseert.[84] Er bestond geen enkel 'different' dan een ijzeren tralie. In Rome draagt neef Hoogeveen, bij zijn vertrek uit de stad, zijn conversatie met een non over aan Ruysch. Deze schrijft verrukt over zijn eerste ontmoeting met deze 'Juffr: van groote Conditie'. Hij is zeer onder de indruk van deze vrouwe, 'een van de Gentilste menschen van de Werelt, seer scoon en Jonck, sprack admirabel wel, en hadde een seer spirituelle conversatie die nochtans met seekere innocentie en openhartige charmes vermenckt waeren'. Nooit beleefde hij zoveel voldoening aan een conversatie als aan deze! Hoewel het aantal ontmoetingen door de advent sterk beperkt blijft, ontwikkelt zich toch een romantische correspondentie en een uitwisseling van attenties. De lieve kloosterlinge stuurt mandjes met zelf gebakken macarons, Ruysch doet haar een 'regael' van vruchten toekomen, de dankbetuigingen gaan over en weer, ongetwijfeld in de meest exquise termen vervat.[85] De jonkvrouwe zendt hem invitaties voor speciale plechtigheden die zich

82 Van Aerssen 225-228; 208; 184. 'Il est pourtant à noter que cette vie icy [à Rome], aussi bien que toute autre d'Italie, est oysive, licencieuse, et indigne d'un honneste homme', en dan tekent hij in scherpe zinnen het dag- en nachtvertier der Italianen en Spanjaarden (187, 188). Opmerking bij vertrek uit Italië: 253.

83 Ruysch II, ff 97^{v}; 36^{v}, 80^{v}, 82^{v}, 92^{r}, 94^{r}; 30^{r}, 31^{v}, 33^{r} en passim.

84 Ruysch II, ff 9^{v}-10^{v}.

85 Ibid. ff 91^{r}-97^{r}.

afspelen in haar kloosterkerk, de Sta Maria in Campo Marzo en Ruysch geeft daaraan getrouwelijk en volgaarne gehoor. Hij gedraagt zich in deze delicate vriendschap op voorbeeldige wijze, tot hij net over de schreef gaat in de keuze van zijn afscheidscadeau, een 'extraordinaris fijn stuck swarte saij' in Leiden gemaakt, dat hij speciaal had laten afzetten met een paar 'strickies van bleumurant.'[86]

In Venetië begeleidt hij tijdens carnaval een tijdje een befaamde 'cantatrice' naar allerlei openbare festiviteiten. Maar dit contact met de demi-monde kan nauwelijks staat maken op 'conversatie' in de gebruikelijke betekenis.[87] Deze omgang zou ook Ruysch, met zijn welvoorziene portefeuille van introductiebrieven en zijn gemak van optreden, in Italië toch voornamelijk vinden en onderhouden met eigen landgenoten en wat voor Ruysch gold, ging a fortiori op voor zijn compatriotten.

Is er in de voorgaande bladzijden te veel ophef gemaakt van 'la bonne et belle conversation' nu, alles welbeschouwd, slechts zes verslaggevers hierover expliciet berichten?

Inderdaad is in die dagboeken en brieven sprake van de belevenissen en bemoeienissen van een klein groepje en dus van een minderheid. Toch was die minderheid niet zo gering in getal als de journalen waaruit deze bijzonderheden zijn opgediept. Natuurlijk, Berkhout en Ruysch, Van Aerssen, de heren de Villers en de drie Huygensen zijn hoofdrolspelers in eigen verhalen, maar niet zelden treden andere touristen in bijrollen hen terzijde. Ook zij hebben dan, voor korter of langer tijd, deel aan de belevenissen die vaak uitvoerig en soms met verve zijn geboekstaafd. Zij zijn metgezel op audiënties, gast op eenzelfde soiree, lid van dezelfde 'bande' van jonge mensen op promenades en uitstapjes, deelgenoot in vriendschap met dezelfde Franse of Geneefse familie. De conversatie zelve werd daarbij beoefend als een gezelschapsspel waarvan regels en verloop wisselden met de kring waarin men verkeerde. Geestige woordenwisseling, galante complimenten, filosofische dialoog, zwierige plichtplegingen en lichte flirt, literaire discussie, dit alles had een eigen plaats binnen het kader der 'polijte' conversatie.

Intussen hebben de 'anderen' bepaald niet stilgezeten. Ook de touristen die in het begin van dit verhaal in Parijs en omstreken zijn achtergebleven, beijverden zich op hun manier de zegeningen van de Franse heuse zeden deelachtig te worden. Allereerst, en daarover is al uitvoerig gerapporteerd, waren zij druk doende met het leren van de taal. Velen, zo lijkt het, brachten het daarin zo ver dat zij zich redelijk verstaanbaar konden maken en een Franse roman konden lezen.

86 Ibid. f 97^{r}. De muziek in deze kerk was beroemd. Ruysch hoorde hier De Fonseca, de mooiste zangstem van Italië (II, f 93^{r}). Van Aerssen (188) schreef even enthousiast over een prachtige vrouwenstem.

87 Ruysch II, ff 100^{r}-102^{r}.

'Conversation' en 'discours', omgang en gesprek met Franse families ambieerden zij blijkbaar niet.

Des te meer deden zij zich gelden in die andere oefeningen, die immers, in combinatie met de kunst der conversatie, het aankomend regentendom der Republiek die 'adresse et cognoissances' zouden bezorgen die voor bestuurders van het Ghemeene Best onontbeerlijk werden geacht.[88]

Nu waren deze exercices, deze sportieve en artistieke oefeningen, deels vervolgcursussen op hetgeen thuis, in de Republiek al geleerd was. Nicolaas van Reigersberch zal wel gelijk gehad hebben met zijn verzuchting over de 'botheyt' van de Nederlandse opvoeding, maar al te zwart moet die boersheid nu ook weer niet worden afgeschilderd.[89] Al was de perfecte opvoeding der jongetjes Huygens, twee generaties lang, niet maatgevend voor hetgeen in Hollandse patriciërs-families gebruikelijk was, er bestonden toch verschillende mogelijkheden om de jeugd in eigen land iets bij te brengen van die zo bewonderde Franse élégance en hoofse 'konsten'.

Wat er op dit gebied in de verschillende families aan huisonderwijs gegeven werd, onttrekt zich grotendeels aan de waarneming. Maar ongetwijfeld was muziekonderwijs - vocaal en instrumentaal - daarvan een zeer belangrijk onderdeel. Daarnaast kon de jeugd in openbare instituten terecht. Zo bestond er omstreeks 1630 in Dordrecht een instelling waar onderwijs in schermen, wiskunde en dansen op het programma stond.[90] En reeds vanaf het einde der zestiende eeuw waren er in verschillende steden der Republiek schermscholen in gebruik, waar de 'ridderlicke consten van schermen en vechten' werden onderwezen. In Delft en Leiden werd een tijdlang les gegeven door de grootmeester Ludolf van Ceulen en naderhand, in Amsterdam door Gerard Thibault.[91] Deze laatste werd een beroemdheid toen zijn revolutionaire theorieën en onderwijsmethode internationale bekendheid kregen door de publikatie van zijn 'Academie de l'espée', een foliant met schitterende illustraties.[92] De Amsterdammers waren in die eerste decennia van de zeventiende eeuw wel zeer bevoorrecht; een tijdlang kon de jeugd voor sierlijkheid van bewegen ter lering

88 De Villers 4, 5.
89 Zie dit hfdst. 205.
90 Stoye 262, 263.
91 Verwey, Thibault 132.
92 Ibid. 133 e.v. In de titel van deze handleiding wordt het bijzondere van Thibaults methode aangegeven: 'Academie de l'Espée de Gerard Thibault d'Anvers ou se demonstrent par Reigles Mathematiques sur le fondement d'un Cercle mysterieux La Theorie et Pratique des vrais et iusqu'a present incognus secrets du Maniement des Armes a Pied et a Cheval'. (Door Thibaults overlijden in 1627 is het tweede deel, waarin de schermkunst te paard behandeld zou worden, nooit geschreven.) Exemplaren van dit vorstelijk boek berusten o.a. in de U.B. Amsterdam, de Thysiana te Leiden en in de K.B. Het Leidse exemplaar, dat toegevoegd kan worden aan de reeks door Verwey genoemd, heeft als bijzonderheid afwijkende data in het voorwerk: op de titelpagina het jaartal MDCXXVI, het Franse privilege is van 1620, het Hollandse van 1627, terwijl onder het tekstschild van Lodewijk XIII weer het jaartal 1628 uit de andere exemplaren staat. Voor bijzonderheden van titel en illustraties zie Verwey, Thibault 146-155.

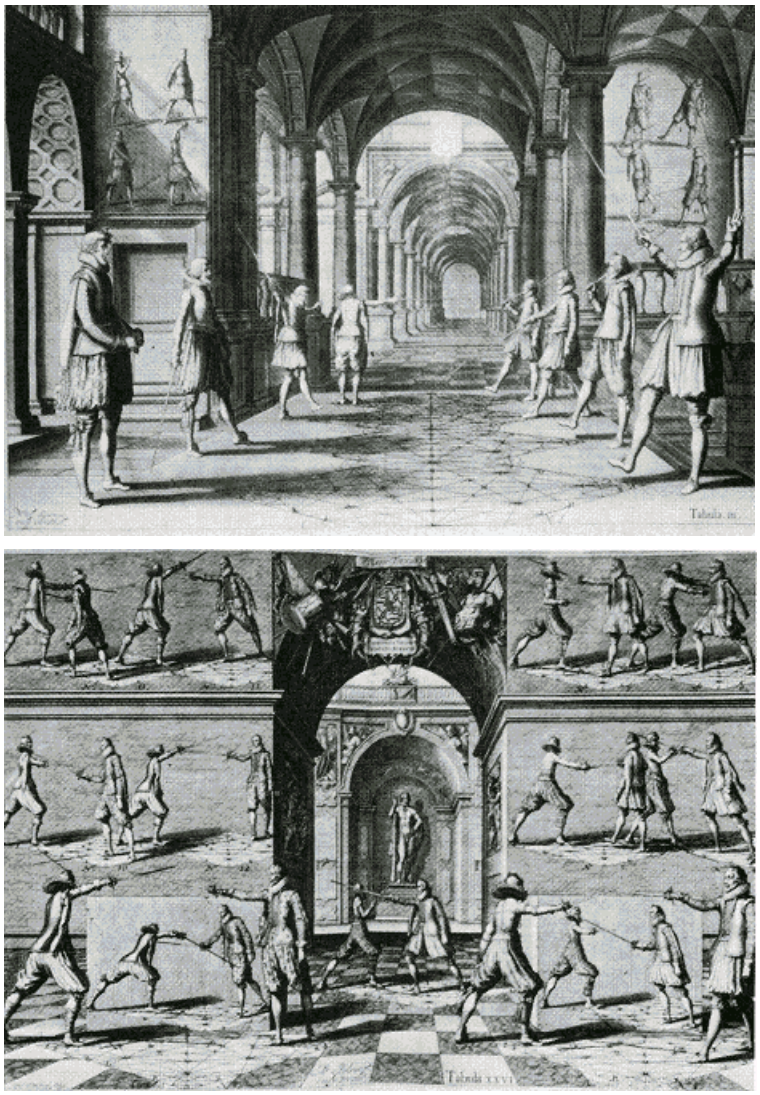

15. Gerenommeerde schermscholen, waar ‘le maniement des armes’ werd onderwezen, waren overal te vinden, in Parijs zogoed als in Orléans, Angers of Genève.

gaan in de ‘danskamer’ van een Fránse muziekmeester, Nicolas Vallet. Alle bedenkingen van de rechtzinnigen ten spijt![93]

Tegen het midden van de eeuw behoefden Leidenaren, studenten zogoed als burgers, wat het gehele scala van exercices betreft, geen stap over de grenzen te doen. Daar stond een keurtroep van leermeesters paraat die zich, door middel van annonces, aangeplakt op de series lectionum van de universiteit, voorstelden als expert in verschillende ‘disciplines’ zoals wapen- en wiskunde, geschiedenis en heraldiek, als spraakmeester, als leraar in boekhouden, schilderen, tekenen en dansen.[94] Leidens internationale reputatie gold niet alleen het peil harer ‘sciences’, maar evenzeer het niveau en de verscheidenheid der ‘exercices’. In de bewoordingen van een buitenlander, nota bene een Fransman, heette het, dat in Leiden ‘...il se trouve d'aussi bons maistres d'exercice qu'en pas un lieu du monde.’[95] Behalve in de reeds genoemde vakken kon men hier ook nog terecht voor ‘musique à écrire’ (componeren?), voor het bespelen van diverse muziekinstrumenten, voor fortificatieleer en astrologie.

Het zal Aernout Hooft in zijn Leidse studentenjaren dan ook geen moeite gekost hebben bekwame leermeesters te vinden, toen hij op aandrang van zijn vader, samen met Diederik van Leeuwen, tekenles nam en bovendien bij drie andere leraren bijhield hetgeen hij vóór zijn Leidse tijd al thuis geleerd had. ‘Ghij dient uwe... oeffeningen van zingen, schermen, dansen, zoo veel t' onderhouden dat ghij daarinne niet achterwaarts gaat’ zo had de Muider drost zijn zoon geschreven. Ik van mijn kant ben gaarne bereid de kosten te dragen, ‘mits dat U.E. zich des arbejds trooste, zoodat ze niet verlooren worden.’[96]

Evenzo werd het door de ouders op prijs gesteld dat hun zonen op tour de exercices bijhielden dan wel aanleerden. Speciaal in Frankrijk bestond daartoe gelegenheid te over. De tourist kon kiezen uit twee mogelijkheden: ofwel privé-lessen nemen, ofwel zich inschrijven als élève aan een academie.[97]

‘Maistres d'exercice’ waren te vinden in elk vreemdelingencentrum van enig aanzien. Vooral Parijs en de stadjes in het Loire-gebied beschikten niet alleen over keurtroepen van ‘spraeckmeesters’, maar ook over dans-, scherm- en muziekleraren. Orléans bijvoorbeeld, dankte haar renommee niet uitsluitend aan ‘Ioanna Darcia’ en de universiteit. Daar werd aan buitenlanders de handel met wapenen

93 Verwey, Thibault 146; Verwey, Le Blon 107 (waarbij ook een gravure van deze dansschool is afgebeeld). Als rechtzinnig calvinist had Marnix van St Aldegonde in zijn ‘Ratio’ het dansen als zedenbedervend afgekeurd. Anderen, voor en na hem, huldigden de ‘klassieke’ opvatting dat dansen niet alleen fysieke en esthetische waarden heeft en maatgevoel aankweekt, maar bovendien een hang naar het edele bevordert; zo Castiglione, zo Elyot, zo Constantijn Huygens.

94 Schotel, Academie 263.

95 Aldus J.N. de Parival in zijn ‘Délices de la Hollande’, geciteerd door Dibon, Leyde 25. Voor Parival zie hfdst. V, noot 69.

96 P.C. Hooft, Briefw. III. Brieven uit Amsterdam, Wijnmaand 24 en 27, 1646.

97 Zoals Zinzerling (Jodocus Sincerus) zijn lezers wist te vertellen in het voorwoord van zijn reisgids, speciaal geschreven ten gerieve van vreemdelingen die in Frankrijk willen reizen en daar ‘...linguam etiam gallicam juxta alia exercitia addiscere cupiunt.’

minstens even kundig onderwezen als de omgang met wetboeken: ‘L'estude des loix’ werd in de privileges der Natio, in één adem met ‘celles des armes’ genoemd.[98]

Ook Angers had wat die ‘maniement des armes’ betreft een goede naam. Johan en Cornelis de Witt namen hier in de winter van 1645 schermlessen en ze begonnen ook met dansen, lessen die zij een jaar later te Parijs hervatten.[99] Daar hadden, in hun tijd, ook Philippe en François de Villers hun dansmeester, die liefst vijf keer per week zijn leerlingen in zwier en gratie van bewegen voorging. (315) Op hun beurt oefenden ook talloos vele Hollandse touristen de passen van sarabande, menuet en courant. Daarnaast hielden zij hun muzikale niveau op peil, vocaal en instrumentaal, onder leiding van zang-, gitaar-, luit- en cornet-meesters gevestigd in Frankrijk en ook in Genève. Helaas verzuimen, zonder uitzondering, alle leerlingen iets aan te tekenen over spelpeil of vorderingen. Zij volstaan met de opgave van het feit van aanstelling van een docent en ze noteren, dat wel, 's mans honorarium. ‘De minste meester vraagt 1 pistool per maand’, schrijft Johan Huydecoper. Dat was blijkbaar het geijkte tarief voor welk onderdeel ook der exercices, de taalmeesters incluis. Uitgezonderd rijlessen, die waren beduidend duurder.[100]

Pikeurs, en dat is niet zonder betekenis, beschouwden zich als de elite der oefenmeesters. In Genève vroeg Herr Frobenius, die in zijn manege dagelijks clubjes van twintig messieurs tegelijk les gaf, vier pistolen per maand.[101] Dat leek dan goedkoop, vergeleken met de rekeningen die de heren touristen in Frankrijk gepresenteerd kregen. Maar au fond ontliepen de tarieven elkaar weinig. Johan Huydecoper die eerst vier maanden zijn ‘devoir’ gedaan had in de ‘mannesi’ van Frobenius, was van plan in Saumur zijn rijlessen te hervatten. De eerste maand zou hem dan liefst 7 pistolen kosten, maar dat werd weer gecompenseerd door het lage tarief van 3 pistolen voor iedere volgende maand.[102]

Nu wordt het uit Johans brieven, noch uit de notities van andere ruiters duidelijk of die stalmeesters hun manege exploiteerden als een zelfstandige

98 Brunot V, 297, die weer naar Gölnitz verwijst. Wicher Pott bericht zijn vader dat hij het in Orléans druk heeft ‘...door de gedurige occupatien van 't leren van *danssen, singen, spelen op de* chitarre en t leren van de Italiaanse taele’ (cursivering van Pott), lessen die hem 2 rijksdaalders per maand per leermeester kosten. Orléans, 18 aug. 1685.

99 J. de Witt II, notities te Angers op 27 nov., 1 dec. 1645, 8 jan. 1646 en Parijs, 22 febr. 1647. In 1681 roemt Horenken, tijdens zijn verblijf aldaar, de ‘exercitien’ van Angers, die in grote getale Duitsers, Hollanders en Engelsen trekken (ff 31, 32).

100 Huydecoper vanuit Genève aan zijn zuster en aan zijn vader, respectievelijk 7 en 29 april 1648. Hij heeft o.a. dans- en taallessen. A. Hooft heeft daar behalve Franse, ook rij- en dansles (ff 193^{r}, 193^{v}, 194^{r}); Ruysch engageerde er leraren in dansen en cornet-spelen (ff 110^{r}, 111^{r}). Huydecoper nam in Saumur luit-lessen (rekeningen van 8 sept., 14 sept. en 9 dec. 1648 en voorjaar 1649, onder ‘Van 300 gulden van den vries’ (verkoop van zijn eerste paard). Ook Thijs had hier dans- en muziekles. Reysboeck ff 34^{v}, 35^{v}.

101 A. Hooft f 126^{v}. Huydecoper aan zijn vader, Genève, 29 april 1648.

102 Huydecoper aan zijn vader, Saumur, 15 aug. 1648.

rijschool, dan wel of dit een onderdeel, beter de nucleus, was van een zogenaamde academie. Een benaming die aanleiding kan geven tot verwarring, nog verder in de hand gewerkt door de touristen zelve die in hun taalgebruik wat nonchalant omsprongen met de termen academie, stallen en manege.

Een academie, sec, vertoonde geen trekken van verwantschap met een geletterd of geleerd genootschap van die naam, was geen vereniging van specialisten in onderling verwante disciplines. Een academie, in Frankrijk in de zeventiende eeuw, was een opleidingsinstituut - een kruising tussen een 'finishing school' en een militaire academie - waar de Franse adel zijn 'apprentisage du monde' kreeg. Op het geestelijk vaderschap kan François de la Noue aanspraak maken, die eind zestiende eeuw zijn ideeën over de 'nourriture' die 'jeunes gentils-hommes François' van node hadden, wel doordacht en duidelijk omlijnd op papier gezet had.[103] Een ontwerp dat Antoine de Pluvinel geïnspireerd moet hebben bij de praktische vormgeving van zijn academie. Deze oud-stalmeester van Henri IV exploiteerde, rue St Honoré, in zijn 'Maneige royal' een rijschool waar hij talloos vele Franse en buitenlandse messieurs inwijdde in de geheimen van de moeilijke en veelomvattende kunst van het paardrijden.

Maar De Pluvinel wilde meer dan het opleiden van cavaleristen met een vaste zit op 'le grand cheval' en het bekwamen van ruiters in dressuur en ringsteken. Gaandeweg breidde hij het lesrooster uit totdat hij zijn koninklijke stallen had omgezet in een veelzijdig opleidingsinstituut waar een aantal leraren ten gerieve van de jeunesse dorée onderwijs gaf in 'plusieurs sortes d'exercices tant pour le corps que pour l'esprit'. Rond de lessen in dressuur werden in de sectie lichamelijke oefening leergangen gegroepeerd in wapenhandel, waaronder schermen en worstelen. Daarnaast werd op de verstandelijke vermogens een beroep gedaan met lessen in wis- en krijgskunde, in fortificatieleer en in tekenen. Dans- en muzieklessen completeerden het lesrooster.[104]

In de Rij-academie van De Pluvinel - en in die van zijn navolgers - waren niet alleen de vakken precies afgestemd op de behoeften der leerlingen, ook de stof was berekend op hun bevattingsvermogen. Zo hielden 'les mathématiques' niet meer in dan de beginselen van de euclidische wiskunde en als vervolg daarop een inleiding tot de fortificatieleer.[105] Op analoge wijze was het tekenonderwijs

103 Zie hfdst. II, 33, 34.

104 Voor de academie van De Pluvinel en soortgelijke 'academies de manège' of 'academies d'equitation' zie Howard 121-131; Adamson chapter X; Poëte 237-246; Chartier 168-171, 181-185; en speciaal voor die te Angers: Frijhoff. J.R. Hale beschouwt de academie vooral als een krijgsschool. Het is waar dat in de praktijk (zoals ook blijkt uit de berichtgeving der touristen) het accent lag op lichamelijke oefening, wapenhandel en militaire leervakken zoals de fortificatieleer, maar de idee die aan de opleiding ten grondslag lag, was toch die van alzijdigheid, een combinatie van exercices, van 'arts d'agréments' met een zeker 'savoir' in verschillende wetenschappen. Chartier 170, 171. Waarom wilden deze academies in Engeland niet aarden, terwijl ze in Duitsland als 'Ritterakademien' floreerden?

105 Euclides(rond 300 v. Chr.) van Alexandrië, Grieks wiskundige. Zijn 'Elementa Geometrica' werd voor het eerst gepubliceerd in 1482, in Venetië.

pasklaar gemaakt voor Franse leerlingen, die nogal 'haestig van hooft' waren. Daar had een Hollandse leraar, Crispijn de Passe de Jonge, de hand in gehad. Deze ontwierp een ingenieuze methode, waardoor de leerlingen op basis van zeven 'Veltmatijge figuren' 'alles, wat op de gantze werelt voort koomt' konden tekenen.[106] De Passe had tevens alle ruiters aan zich verplicht met zijn illustraties bij De Pluvinels uitvoerige verhandeling over dressuurrijden.[107]

De poorten van deze academie stonden ook open voor 'messieurs les estrangers'. Vele Engelsen gingen er binnen en de Duitsers bleven er zeker niet buiten.[108] Ofschoon van Nederlandse inschrijvingen geen bewijzen bestaan, lijkt het zeer aannemelijk dat althans twee hunner, Reinier en Willem van Oldenbarnevelt, hun oefeningen in dansen, paardrijden en allerlei kunsten als 'schermen, sterckbouwen, met spiets speelen, en Musijckzingen' deden in de academie van De Pluvinel.[109] Veertig jaar later, wanneer de faubourg St Germain bezaaid is met dit soort academies, doen vele van hun landgenoten daar de exercices. François en Philippe de Villers kiezen, na zorgvuldige inspectie van een aantal instituten, de academie van Del Campo en doen er maandenlang trouw hun dagelijkse oefeningen in dressuur en ringsteken.[110] De heren van Gent laten hun keuze vallen op die van Mr de St Fort, waar zij samen met de heren van Mathenes en Van Obdam hun paarden aanzetten tot 'courbettes et passages'. De heer van Beverweert oefent zich in de academie van Mr de Nemond, jonker Ploos, bevriend met Johan Huydecoper, en Philippe graaf van Benthem, begunstigen de academie van Mr du Vaux. Deze laatste dankte de clientèle van heren uit de Republiek ongetwijfeld mede aan het feit dat hij 'van de religie' was.[111] Neef

106 Crispijn van de Passe II (1594/95-1670), die in 1617 naar Parijs was gegaan, werkte deze methode uit in zijn 'Van 't Light der teken en schilderkonst', Amsterdam 1643, 1644. In dit fraai geïllustreerde boek met veeltalige tekst, noemt hij de vakken die op De Pluvinels academie werden gedoceerd en in zijn voorwoord beschrijft hij zijn ingenieuze tekenmethode. Voor het graveursgeslacht Van de Passe zie NNBW V, 454-456 en het artikel van C. Kramm.

107 In de K.B. bevindt zich het aan prins Maurits opgedragen exemplaar van De Pluvinels 'Maneige royal' (voor volledige titel zie overzicht B). De K.B. heeft ook een exemplaar van een latere editie, in kleiner formaat, onder een afwijkende titel: 'L'exercice de monter à cheval, ensemble Le maneige royal, Enseignant la methode de reduire les chevaux dans l'obeïssance des plus beaux airs et maneiges pour se rendre bel homme de cheval avec figures', Paris, E. Loyson, 1660.

108 Stoye 56-59, 62.

109 Over de voortvarendheid in dezen van Reinier en Willem bericht Van Aerssen Oldenbarnevelt vanaf 10 jan. 1608 in verschillende brieven. De Pluvinel had tussen de zomer van 1598 en het voorjaar van 1599 ook de jonge prins van Oranje, Frederik Hendrik, onder zijn hoede. J.J. Poelhekke, 'Frederik Hendrik, Prins van Oranje, een biografisch drieluik', Zutphen 1978, 41. Citaat: v.d. Passe: in diens Voorwoord.

110 De Villers 90, 91, 101. Bij Del Campo nam ook Thijs een paar maanden rijles, à raison van 107 gulden per maand (voor hoeveel lessen?) (Reysboeck f 37^{v}).

111 Berkhout, mardij 15 [juillet 1664]; De 'soon van de Heer van Beverweert' over wie C. Huygens schrijft, is Maurits Lodewijk, heer van de Leck en Beverweerd (1631-1683), oudste zoon van Lodewijk, graaf van Nassau, NNBW I, 1366. C. Huygens jr 106 en passim. Huydecoper reed in Genève in de manege van Frobenius. Brief aan zijn vader, Genève, 29 april 1648; de graaf van Benthem: A. Hooft f 137^{r}.

16. Dressuurrijden en ringsteken in de Rij-academie van Antoine de Pluvinel.

Tromp, zo meldt Pieter Berkhout, prefereert boven de Parijse stallen die van Mr Forestier in Lyon.[112] Niet zó verwonderlijk, want ook in de provincie kon men voor deze exercices uitstekend terecht. In de Val-de-Loire had Saumur - waar Johan Huydecoper zijn 'Vrieske' en de 'Spanjaard' bereed - een goede naam en de Rij-academie van Angers was voor talrijke Nederlandse touristen een begrip. Het wemelde daar van élèves uit families met een 'tour-traditie'. Maar of nu Bernhard Bentinck, heer van Diepenheim, Philips Doubleth, heer van St-Annaland, Johan van Reigersberch, Johannes Huyssen, heer van Kattendijke, Antonius van Westhrenen of Simon Magnus, heer van Melissant - als enkelen uit zeer velen - zich daar in Angers inschreven alleen voor de rijlessen, of (zoals in Parijs, Adam van der Duyn, heer van Rijswijk, als pensionair in de academie van Arnolfini) een volledig lesprogramma afwerkten, is niet na te gaan.[113]

Wèl is duidelijk dat dit laatste, zich in de academie 'besteden', een kostbare affaire was. Met inschrijfgeld, honorarium van leraren, aanschaf van studieboeken en salaris voor eigen personeel was meer dan 2000 livres gemoeid. Maar daarvoor werd een 'cadet' van de academie van St Fort in Parijs dan ook niet alleen geoefend in de gebruikelijke exercices van paardrijden, wapenhandel, dansen en fortificatieleer, maar bovendien door de welbekende docent Mr de l'Esclache ingewijd in de geheimen van 'la philosophie françoise'.[114] Vermoedelijk zullen toch de meeste touristen - hun veelvuldig gebruik van de termen 'manege' en 'stallen' duidt er al op - een academie voornamelijk bezocht hebben ter wille van het sportieve plezier in de rijdressuur.

De boog kan niet altijd gespannen zijn; een aankomend heer heeft, als onderbreking van het werken aan zijn leeropdrachten, op zijn tijd behoefte aan verstrooiing.

Aan cultureel 'divertissement' van Frans theater, met als Italiaanse extra's opera en commedia dell'arte, bood Parijs ruimschoots mogelijkheden. Was het bijwonen van balletvoorstellingen - wat ten tijde van Lodewijk XIV betekende

112 Berkhout, venderdij 29 [aoust 1664].

113 Frijhoff nrs 9, 40, 133, 71, 200, 105. De namen van Boreel (nr 29), Schimmelpenninck (nr 149) en Jacob Rosa (nr 142) werden al in ander verband genoemd. Hfdst. V, noten 29 en 34. - Frijhoffs publikatie van drie bronnen over het leerlingenbestand van de Rij-academie in Angers, is waardevol, maar zijn evaluatie is aanvechtbaar (vooral 17, 18, 20, 21). - Adam van der Duyn, heer van Rijswijk (1639-1693): NNBW IV, 541. Een andere vriend der De Villers, Gleser, was en pension in de academie van Du Plessis. De Villers 335. Vgl. hfdst. V, noot 117. Vermoedelijk waren Berkhouts vrienden Van Obdam, Van Gent en Van Mathenes ook intern in hun rijscholen. Evenals, in 1680, Frans van Eminga in die van Lomprée (f 74^{r}).

114 'Estat de ce que couste à un Gentilhomme pour estre à l'Academie et les exercices qu'il y apprend.' Opgesteld voor of door C. Huygens, die toen, in 1663, vergezeld was van zijn neef Maurice de Wilhem (zie hfdst. V, noot 153). Die kosten bedroegen: voor een leermeester 1300 livres, voor een knecht 400 en voor een lakei 300, voor entree-gelden 130 en voor boeken van M de l'Esclache 75 livres. - Louis de l'Esclache (1620?-1671), leraar aan de Academie des Orateurs in Parijs, bekend door zijn voordrachten en zijn talrijke publikaties over filosofie: Brunot V, 66, 67.

ballet de cour - slechts een enkele tourist beschoren, tot toneelvoorstellingen had een ieder hunner naar believen toegang.[115] In de theaters van 'l'Hôtel de Bourgogne', 'Au Marais' en van Port Royal brachten vaste gezelschappen naast een repertoire van oudere werken, de nieuwste stukken van Corneille, Racine en Molière. Constantijn Huygens jr zag er verschillende van. Hij beperkte zijn commentaar tot de aantekening dat het spelpeil van 'nostre bande' in Den Haag niet onderdeed voor dat van de acteurs in het 'Hôtel de Bourgogne'.[116] De waardering van Corneilles 'Menteur' door de heren de Villers, die in hun tijd ook het een en ander aan toneel zagen, berustte op het element van 'bouffonnerie', een kluchtigheid waarvoor zij blijkbaar erg gevoelig waren, gezien hun notitie bij de opvoering van een oud stuk, 'Les charmes de Médée', waar zij dit koddige gemist hadden. Getuige ook het grote plezier in een optreden van een Italiaanse commedia dell'arte troupe. Daar ontgaat de dialoog hun natuurlijk geheel, maar de zotternijen vergoeden alles.[117] Zoals trouwens de buitenlanders het ook te Rome of elders in Italië, zelfs al kenden zij Italiaans, uitsluitend moesten hebben van de potsen en grollen, kenmerkend voor dit soort komediespel. Van Aerssen had er geen waardering voor: 'C'est infame', maar Aernout Hooft en Coenraad Ruysch hadden er veel plezier in; 'was seer belachlyck', al konden zij van de improvisatie in rap dialect waarschijnlijk geen woord verstaan.[118]

Het is niet verwonderlijk dat juist weer de gebroeders de Villers over Parijse toneelvoorstellingen de meeste recensies schrijven, maar voor een lezer op zoek naar Nederlandse reacties op Frans toneelspel zijn ze van weinig waarde. Daarom is het ook jammer dat Coenraad Ruysch, een fervent schouwburgbezoeker, over de serie toneelstukken die hij in zomer en najaar van 1677 voornamelijk in het 'Hôtel de Bourgogne' ziet, niet iets meer aantekent dan titel en auteur. Zelfs over een opvoering van Molières 'Tartuffe' weet hij niet beter te schrijven dan 'seer heerlyck gespeelt.'[119]

Opera, dat wil zeggen Italiaanse opera, zag men in het zeventiende-eeuwse Parijs slechts zelden. Johan Thijs zal misschien niet ten volle beseft hebben hoe

115 De heren de Villers zagen, door speciale introductie, twee balletvoorstellingen; in die van 'L'amour malade' gekenschetst als een mengeling van ballet, komedie en farce, danste de koning in het 'divertissement'. De Villers 68, 69; 437, 438. Voor deze 'Amor Malato' en het ballet de cour zie: Maland 126-135; 117-119.

116 C. Huygens jr 111, 106, 112. Hij doelt op het Franse toneelgezelschap dat in 1648 door prins Willem II naar Den Haag was gehaald. Constantijns broers zagen Frans toneel in Rouen. L. Huygens, Frankrijk 468.

117 De Villers 199, 196, 208. Verder zagen zij de première van een stuk van Boisrobert en een voorstelling van Lambert, 'Les soeurs jalouses' (201, 134). Cioranescu I, 387; II, 1169.

118 Van Aerssen 182, 183; A. Hooft ff 95^{v}, 120^{r}, 121^{v}; Ruysch II, ff 15^{r}, 16^{v}, 17^{r}, 35^{v}, 72^{v}, 87^{v}; Schudt 248, 249.

119 Ruysch II, ff 166^{v}-174^{r}. Hij ziet hier afwisselend Italiaanse komedie en Frans toneel, o.a. Racine's 'Andromaque' en 'Iphigénie', de 'Misanthrope' en 'Le cocu imaginaire' van Molière en 'Le Cid' van Corneille. Heel in het begin van zijn grote tour had hij in Hamburg en Gluckstadt ook al het een en ander gezien. Ruysch I, f 4^{r}.

bevoorrecht hij was een voorstelling bij te wonen van 'Orfeo ed Euridice', maar hij was wel diep onder de indruk. Niet zozeer van de muziek, als van de balletten en enscenering en speciaal van de wonderbaarlijke 'Machines', die hij in zijn brief naar Holland allemaal opsomde. Deze voorstellingen in 1647 stonden op eenzaam hoog peil en waren een exceptioneel gebeuren.[120] Toen Ruysch dertig jaar later in Parijs naar de opera ging, was dat een teleurstelling; stemmen, decors en 'machines', het haalde allemaal niet bij wat hij elders gezien had.[121]

Wie werkelijk opera wilde horen en zien, moest natuurlijk in Italië zijn. Maar dan diende de tourist er wel rekening mee te houden, dat dit divertimento beperkt was tot de weken van carnaval. In dit opzicht had hij de meeste kans in Venetië, waar carnaval al begon op tweede kerstdag en eindigde op de laatste donderdag voor de vasten. Daarbij overtroffen de Venetiaanse voorstellingen alles wat elders in Italië, met uitzondering van Napels, ten tonele gebracht werd.[122]

Wat Ruysch in Venetië zag, beviel hem bijzonder. Meteen na aankomst (februari 1676) begaf hij zich - naar goed, gebruik gemaskerd - naar de opera, waar hij met uitzonderlijk veel genoegen de beste opera van het jaar zag. Hij roemt 'ten uyterste gesurpreneert' de 'heerlijke musieck', de 'admirabele stemmen' en de 'superbe decoratie van Theaters'. Met groot respect gewaagt hij van de muzikale gaven der eerste cantatrice, haar 'welgemaecktheid' en haar acteertalent. Vanaf die eerste avond is hij zeer geregeld in de Venetiaanse theaters te vinden.[123] Commentaar als het zijne is representatief voor het operapubliek uit zijn tijd. De uitvoeringen zijn in de eerste plaats wat enscenering, aankleding, balletten en zangstemmen betreft, oog- en oorstrelend. En daarnaast verbluffend, door het technisch meesterschap der 'machines'. Het grootste divertissement voor de toeschouwer-tourist bestaat bij opera- en theaterbezoek in het 'kijk-spel'.[124]

Versperde de taalbarrière touristen de toegang tot cultureel amusement in het theater, aan een sportief 'passe-temps' op tennisveld of maliebaan kon een ieder hunner deelnemen. Heel wat touristen hadden hun hart aan dit edel spel verpand. Edel, want dit kaatsspel dat als 'jeu royal de la paulme' in Frankrijk al in de twaalfde eeuw gespeeld werd, was lange tijd hoog-adellijk prerogatief gebleven. Op den duur echter wisten ook minder aanzienlijken op de tennisbaan door te dringen en tegen het einde van de zestiende eeuw was deze sport zo populair geworden, dat Parijs alleen al meer dan 250 banen telde.[125] Men speelde toen, als

120 Thijs 86, 87. Zie Maland 125, 126 over deze opera. 'Machines': De Italianen stonden bekend voor hun technisch meesterschap in de enscenering. Schudt 242, 243.

121 Ruysch II, f 166^{r}.

122 Schudt 237-241; 241-246.

123 Ruysch II, f 99^{v}; ook over de opera in Livorno was hij zeer te spreken (f 19^{r}). Van Aerssen (208) en de Van der Dussens (ff 33^{r}, 60^{v}, 61^{r}) gingen in Venetië en Napels naar de opera.

124 Schudt 243.

125 Howard 115, 116. Jusserand 240-257. Dit 'royal tennis' wordt nog heden ten dage in verschillende landen, waaronder Frankrijk en vooral Engeland, gespeeld. In Hampton Court Palace is de baan die Hendrik VIII in 1530 liet aanleggen, nog steeds in gebruik.

variant op het oorspronkelijk ‘à la courte paulme’ een vorm van racketspel dat het midden houdt tussen het moderne squash en tennis. Er werd gespeeld op hoog overdekte banen, waar vanuit een zijloge, de zogenaamde ‘dedans’, toeschouwers het spel konden volgen en er hun weddenschappen op afsluiten.

En misschien maakte dit gokelement het kaatsspel voor de messieurs extra aantrekkelijk. Wat Willem Barnevelt betreft was dat zeker het geval. In zijn Parijse tijd stond hij maandenlang achtereen iedere dag op de tennisbaan en verspeelde er kapitalen. Aan ballen, baanhuur, ‘markereurs’ en bijkomende kosten (men kon er blijkbaar ook eten) ging zijn gehele koninklijke toelage weg. Van gokken was geen sprake: tenminste dat dacht Van Aerssen. Maar dan moet hij toch wel erg goedgelovig geweest zijn, want een bedrag van 1000 écus - Willems toelage als gentilhomme ordinair - alléén voor ballen en baanhuur lijkt wel heel erg dol.[126]

De vele andere Hollanders, die zich in de loop der jaren op de baan vertoonden, maakten het minder bont en speelden om de ‘frais’ alleen. Het ging er sportief, toe; tenminste voor zolang dat duurde. Want de heren, vreemdelingen zogoed als Fransen, waren lichtgeraakt en opvliegend van aard. Het geringste vermoeden van vals spel was aanleiding tot hooglopende ruzie. Het point d'honneur der messieurs was bijzonder kwetsbaar en dan vloog de degen al gauw uit de schede. Zo raakte Cornelis van Aerssen op de maliebaan betrokken bij een dispuut over het verleggen van een bal. Slechts interventie op hoog niveau kon een duel voorkomen. Ten overstaan van maarschalk d'Estrée legden de zoon van de hertog van Bouillon, graaf van la Marck, en Cornelis van Aerssen, heer van Spijk, hun ruzie bij.[127]

Maar ook buiten tennisbaan of malieveld werd een kleinigheid al gauw als een ‘affront’ opgevat. Heren die in Rueil een nat pak opliepen bij de bedriegertjes, een comte die op een verkeerde kerkbank ging zitten, messieurs die het mikpunt werden van sneeuwballen betoonden zich meteen zwaar gepikeerd.[128]

Compatriotten onder elkaar gedroegen zich soms al even onbesuisd. Eén treiterend zinnetje, in een gezelschap van Hollandse vrienden onder elkaar, was al genoeg om de aangesprokene te doen opstuiven en ‘questi’ te maken, ofwel zo hooglopende ruzie dat de beledigde partij het ‘al courageus’ op een duel aanstuurde. Tot een der vrienden uit het gezelschap tussenbeide kwam en op het allerlaatste moment ongelukken wist te voorkomen.[129]

Maar het liep niet altijd zo goed af. Toen Volkert Berkhout het in Rome met

126 Van Aerssen aan Oldenbarnevelt, Parijs, o.a. 9 febr., 18 okt. en 10 nov. 1608. ‘Markereur’ is degene die de plek aangeeft waar de bal terecht komt op de - in vele smalle stroken verdeelde - baan.

127 De Villers 136-140.

128 C. Huygens jr 154, 155; De Villers 51.

129 Huydecoper, Almanak-notities op 30 en 31 jan. 1648 en brieven uit Genève van 4 en 5 febr. over deze ‘carel’. Een paar weken later slaat een der heren uit ditzelfde groepje lichtgeraakten een compatriot met een kandelaar ‘4 a 5 gaten in zijn kop’. Resultaat: 600 gulden boete. Huydecoper aan Mr Becker, Genève, 26 febr. 1648; A. Hooft f 108^{r}.

een vriend en landgenoot aan de stok kreeg, bleek het geschil niet in rede te beslechten, maar moest in een duel worden uitgevochten. Met fatale afloop voor Adriaan van Vrijburch en tragische gevolgen voor Volkert Teding van Berkhout.[130] Dit keer was er geen oudere vriend om hem uit deze 'hasarmerckt' te helpen als het jaar tevoren in Parijs. Berkhouts familie in Delft keerde hem de rug toe en dat kwam neer op verbanning uit Holland. Dáár werd, net als in Frankrijk, een duel beschouwd als een 'dingh dat geweldich leelyck klinkt.'[131]

Over het algemeen echter trokken de touristen graag met elkaar op. In de omgang met compatriotten vonden sommigen hun aangenaamste 'passetemps'. Zij hadden daartoe op reis ruimschoots de gelegenheid, in Frankrijk zogoed als in Italië. Daar, ten zuiden van de Alpen, eigenlijk a fortiori; juist in Italië, waar buitenlanders immers buitenstaanders bleven, waren de touristen voor conversatie en tijdverdrijf geheel op elkaar aangewezen. Gedurende de gyro door het land gaf men elkaar telkens rendez-vous in een volgende plaats, men maakte in groepjes de geijkte uitstapjes naar Tivoli, Frascati en Napels. Men dineerde aan het einde van alwéér een vermoeiende dag van 'sight-seeing' gemeenschappelijk en men feestte te zamen. Op een nuchtere buitenstaander als Six van Chandelier maakte dit 'tijd-quisten' maar een povere indruk en het gaf hem de volgende regels in de pen:

> Wat leeven dat veel jeuchds verslyt bij Italjaanen?
> De Heeren taaflen wel des noens, op sangh, en snaar.
> De maage kookt de spys, in wynen licht, en swaar.
> Den vroegen aavond werd vernacht, bij kortisaanen.
> Of andre gaan ter kroegh, op Bacchus dartle traanen.
> De kaart houdt aan. De schyf loopt elke slach gevaar
> 't Smookt rondom van tobak, of 't in de helle waar.
> De wyste hoort men van tonneelgespel vermaanen.
> De Waard schaft 't nachtmaal laat. Men wandelt naa men at,

130 Adriaan van Vrijburch (1605-1628) overleed 19 dec. 1628 en werd begraven in de Santa Maria dell' Anima te Rome. Hoogewerff, Besch. II, 599 (met bijzonderheden over grafschrift en grafmonument). Op zijn Groote Tour verbleef Van Vrijburch in 1626 en 1627 in Frankrijk. Frijhoff nr 190. - In Brom, Archivalia II, nr 286, is een brief opgenomen van Volkert Berkhout uit Siena, 8 juni 1631 gericht aan Lucas Holstein, bibliothecaris der Vaticana, met het verzoek tot steun in de kwestie van zijn eerherstel. Want Berkhout heeft steeds de betichting, als zou hij de uitdager geweest zijn, van de hand gewezen en jarenlang getracht zijn naam gezuiverd te krijgen. In het familie-archief berusten verschillende stukken over de nasleep van het duel: een medisch rapport over ziekte en overlijden van Van Vrijburch; een getuigenverklaring van het duel; brieven van Volkert aan zijn jongere broer Paulus en aan zijn moeder, resp. van 3 maart 1630, 22 april en okt. 1631. Zie overzicht A.

131 Vanuit Parijs informeert Maria van Reigersberch bij haar broer Nicolaas of het gerucht over Berkhouts duel op waarheid berust. Brief van 24 maart 1629 en bevestigend antwoord van 8 april 1629. Grotius, Briefw. IV, 487. Voor Berkhouts moeilijkheden in Parijs zie: hfdst. III, 72. Voor de betekenis van het duel in de zeventiende eeuw, als teken des onderscheids tussen welgeborenen en 'de anderen', tussen gentils-hommes en roturiers, zie: Jouanna 160-165.

Ook sonder maaneschyn. Men moet een kuur bedryven.
Men sluimert tot de Son den halven dagh vergat.
Of ryst men, 't kost een dans, van tweetjes, of van vyven.
Nu is uw lieve soon geleerdt, al kosten 't wat.
Maar, als ik Vaader ben, myn soon zal binnen blyven.[132]

Het was raadzaam dat de familie in Holland ook over dit soort tijdsbesteding niet te veel ter ore kwam. Te meer daar Six' gedicht gemakkelijk op Frankrijk was te transponeren. Ook daar was eten en drinken en vrolijk zijn, vooral ‘op sijn Hollants vrolijck te wesen’ voor velen de opperste zaligheid. Speciaal in de provincie - waar de touristen verondersteld werden in afzondering te leven en Frans te leren- was de studentikoze gezelligheid de schering van de leerplichtige inslag. Daarom viert Gijsbert de With in Loudon de aankomst van een aantal vrienden in zijn herberg met een feestelijk etentje - het zoveelste in een hele serie - en zijn voor Johan en Cornelis de Witt de dineetjes in Blois en Angers met andere Hollanders goed gebruik en welkome afleiding. Daarom ook trekt Johan Huydecoper, als trouw lid van de Nederlandse gemeenschap in provinciale verstrooiing, in La Rochelle en Saumur met een schare van Hollandse vrienden op, die met tennissen, touren en eten hun dagen in gezelligheid slijten.[133]

De touristen zijn nu - in de verhalen over hun ‘passetemps’ - genoeg op hun zwakheden betrapt. Het is niet meer dan billijk om hen, in onderlinge omgang en gezellig samenzijn, ook in een gunstiger daglicht te stellen en daarmede tevens terug te keren tot de essentie van de leeropdracht hun in dit hoofdstuk meegegeven. De scène speelt in Parijs, waar in de zomer van 1655 een aantal vrienden in ‘vergadering’ bijeen zijn. Als onderwerp van discussie is de beweegreden van de reis naar Frankrijk aan de orde gesteld. Een ieder der aanwezigen tracht een antwoord te geven op de vraag wat hem nu speciaal naar het buitenland lokte. De een spreekt over een verlangen naar contact met ‘hommes illustres’, een tweede zegt dat hij is gekomen om moderne bouwkunst te zien en de laatste mode en weer anderen doen de kwestie af met een grapje. Maar degene die als eerste zijn antwoord geeft in dit gezelschap van Nederlanders op tour, verklaart dat hij in Frankrijk is ‘pour apprendre à vivre parmy les honnestes gens.’[134]

132 't Leeven van meenigh reiselingh in Italien, aan een Vader, Poësy 37.

133 G. de With f 31^{v} en o.a. ff 55^{r}, 57^{v}; J. de Witt II, notities op 11, 12, 13 en 27 nov. 1645.

134 Christiaan Huygens aan Diederik van Leyden van Leeuwen, Parijs, Kal. okt. 1655. Oeuvres I, 353, 354.

Hoofdstuk VII
Toerist in touw*

'...ad regiones perlustrandas'
'...invisere et urbes'[1]

Al doende is de tourist de langste weg van zijn educatiereis gegaan. En route heeft hij zijn sporen verdiend, 'en retraite' heeft hij op zijn talen gezwoegd, zijn 'reflectien en remarques' geschreven en in polijt gezelschap 'sleep' hij zijn 'moeurs' en 'maintien'. Ter afsluiting van zijn touractiviteiten gaat hij nu als toerist nog eenmaal op pad.

Als aanloop tot de hoogtepunten der Europese bezienswaardigheden, 'de Magnificenties' van Frankrijk en de 'Mirabilia' van Italië, is een 'Tourkien' door Engeland heel geschikt. Bewaart de toerist zo'n tochtje tot het eind van zijn Groote Tour, dan is kans op teleurstelling niet uitgesloten. Misschien is een dergelijk gevoel van deceptie er wel de oorzaak van dat de redactie van Frederik Coenders' verslag van zijn bezoek aan Engeland in de zomer van 1572 zo weinig pakkend is. De ìnzet was schallend genoeg, met een omschrijving van de hoofdstad als 'Metropolis et regia Angliae toto orbe celebratissima civitas'. Maar toen hij met zijn reisgezelschap eenmaal in Londen was gearriveerd, toen vermocht hij zijn loftrompet nog slechts wat kleurloze klanken te ontlokken. Heel het relaas van zijn zesweeks verblijf in Engeland is samengevat in een enkele paragraaf met feitelijkheden. (174) Juist in dit oudste journaal zouden persoonlijke indrukken van het Elizabethaanse Engeland zo welkom geweest zijn.

Er moeten vijftig jaar verstrijken voordat een toerist, rechtstreeks afkomstig uit de Lage Landen, voet aan Engelse wal zet. Met een schrijfstift op zak - zo moet de toevoeging luiden, want zonder die bijzin geeft de formulering een vertekend beeld van de frequentie van toeristenbezoek aan Engeland rond de eeuwwisseling. Want stellig zal Jonas van Reigersberch, die omstreeks 1599 op weg is naar St

* N.B. Voor dit hoofdstuk 'Toerist' dat in tegenstelling tot de voorafgaande hoofdstukken geen verklarend, maar een overwegend verhalend karakter heeft, is de annotatie in beginsel beperkt gehouden tot het aangeven van vindplaatsen van beschrijvingen der voornaamste steden door toeristen, van citaten en het verwijzen naar een enkele monografie.

1 Coenders 153, 154; C. Huygens, De Vita Propria, Sermonum inter Liberos Libri Duo I, regel 378, zo geciteerd bij Bachrach 104, noot 1.

Andrews in Schotland, Londen verkend hebben. En ongetwijfeld zullen zowel de jonge Burmania die in het voorjaar van 1608 aan het Engelse hof werd voorgesteld, Willem Barnevelt die in 1613 door James I geridderd werd, als enkele jaren later diens neef Gerard (alledrie protégés van de Hollandse gezant Sir Noël de Caron), Londen doorkruist hebben.[2] Dat Jacques Zuerius, Jacob de Gheyn en Govert Brasser daar als toeristen verkeerden staat vast, want zij komen ter sprake als vrienden van Constantijn Huygens in diens correspondentie met zijn ouders.[3] De toon van Constantijns brieven over de belevenissen tijdens die eerste reis in het buitenland, in de zomer van 1618, is heel wat enthousiaster dan die van zijn Groningse voorganger. Belevenissen die ook Constantijns hooggestemde verwachtingen zelfs overtroffen![4] Behalve de gebruikelijke toeristische bezienswaardigheden in Londen, de Tower, Westminster Abbey en de parlementsgebouwen, zag Constantijn een aantal der talrijke vorstelijke residenties in en om Londen, waaronder Greenwich, Theobalds, Hampton Court, Whitehall, Woodstock en Bagshot. Ook zijn vurige wens, een bezoek aan Cambridge, ging in vervulling, al was het dan pas tegen het einde van zijn verblijf in Engeland en al viel de kennismaking wat tegen. Bovendien bracht hij een feestelijke week door in Oxford. Constantijn ging te gast in de paleizen van rijksgenoten en werd ontvangen in de residenties van diplomaten en prelaten, maar over bouw en interieur van hun huizingen rept hij in zijn brieven vrijwel niet. Zeker, in het immense gloednieuwe buitengoed, Audley End, waar Thomas Howard, earl of Suffolk, de jongeman uit Holland zo gastvrij ontvangt, staat Constantijn verbluft door de kostbare architectuur: ‘Goede Goden, wat een pracht van een gebouw en wat een marmer’, maar wat een povere beschrijving, als men bedenkt dat hij daar twee dagen logeerde.[5] Bij een andere gelegenheid schrijft hij aan zijn broer Maurits hoe hij geniet van het verblijf in een land waar hij dagelijks paleizen en landschappen ziet om zó op ‘clavercingel dexels’ te schilderen.[6] Over hetgeen er aan moois ìn die paleizen te bewonderen valt is hij echter, op een enkele uitzondering na, spaarzaam met bijzonderheden.[7] Maar, dat zij hem toegegeven, het was primair een verlangen ‘externos hominum mores invisere’, dat Constantijn naar het buitenland had gedreven. ‘...et urbes’ kwam als een toevoeging.

2 Reigersberch: Meertens 432; een (niet nader aangeduide) Burmania wordt door François van Aerssen aanbevolen bij Caron, in een brief uit Parijs, 22 april 1608; Willem Barnevelt: hfdst. III, noot 75; Gerard Barnevelt: hfdst. III, 70, 71.

3 Bachrach 120, 112, 149 en passim. Govert Brasser (1589-1654) had toen zijn continentale tour al achter de rug: Den Tex nr 366; Frijhoff nr 33.

4 Het hier volgende over Huygens' verblijf in Engeland in 1618 is grotendeels gebaseerd op Bachrach. Zie ook de brieven door Constantijn vanuit Engeland aan zijn familie geschreven. Briefw. I, 20-35.

5 Bachrach 190; Cambridge: 188, 224; Oxford: 149-157; Audley End: 185-188.

6 Constantijn aan zijn broer Maurits, Lambeth 4/14 juli 1618. Briefw. I, nr 51.

7 Die uitzondering betreft bezoeken aan de kunstcollecties in St James's Palace en in Arundel House. Ibid.; Bachrach 142, 143.

Het merendeel van zijn landgenoten echter, draaide de volgorde om en bezocht Engeland juist terwille van de toeristische attracties. Zo'n 'tourkien' van Nederlandse toeristen was speciaal geconcentreerd op Londen, Oxford en Cambridge, te zamen hart en hoofd van Brittannia.[8]

Over de bezienswaardigheden in de metropool zijn Huygens' landgenoten overigens al niet veel uitvoeriger of uitbundiger dan hijzelf. Speciaal de vorstelijke residenties in Londen vermochten niet of nauwelijks te imponeren. Dan kreeg Hampton Court met zijn 1500 kamers, zijn kostbare wandtapijten en de 'evangelische historien in peerlemoeder gesneden' meer aandacht, of Woodstock, dat op het toeristenlijstje stond omdat daar indertijd prinses Elisabeth gevangen gehouden was.[9] Nee, afgaande op de berichtgeving van de jonge Nederlanders - want dat is immers het enige houvast - krijgt de lezer niet de indruk dat de 'turres regales' binnen de hoofdstad de parels in de Engelse kroon waren. Daarvoor moest men in de Tower zijn! Die burcht, met alles wat daar te zien was, stond in waardering hoger genoteerd. Op Johan de Witts lijstje komen de paleizen zelfs helemaal niet voor. Deze zeer kort aangebonden journalist die evenals Frederik Coenders Engeland aan het eind van zijn Tour bezocht, reageerde net als hij en vatte de rondgang door Londen samen in één krappe, neutrale zin, 'hebben alhier gesien beijde de parlementshuijsen, de tomben in Westminster, den tour met de beesten, en de schoone tapijten etc:'.[10] Vermoedelijk ontleende Londen in de ogen der toeristen haar aanzien eer aan haar historische en symbolische betekenis dan aan artistieke schoonheid. Er is voorshands ook geen reden om aan te nemen dat de 'nummers' van Johan de Witts programma veel verschilden van hetgeen George de Mey, Van Aerssen van Sommelsdyck en Willem van Nassau-Odijk in Londen bekeken, of wat andere, anonieme Engelandvaarders uit de vijftiger en zestiger jaren daar zagen.[11]

Maar daarin komt op slag dramatische verandering na die vurige week in september 1666. Van Gerard Hinloopen, die twee jaar na 'the Great Fire' in Londen logeert, valt niets anders te verwachten dan tekenen van ontsteltenis over de verwoestingen in het stadsbeeld. Een aantal jaren later 'inspecteren' twee Groningers havenis èn herstel in Londen. De eerste, de heer van Dijksterhuis, beperkt zich tot waarderende woorden over de belangrijkste nieuwbouw, de

8 Over hun bezoek aan Engeland schreven, behalve Coenders en Huygens: De la Court 1-11; Thijs 70-73; Johan de Witt 1, 3 juni-23 juli 1647, met aanvullingen uit II; L. Huygens, Engeland; Hinloopen ff 40-49; A'damse Vader (eigenlijk, als 'Vader' hors concours) ff 47^{r}-68^{r}; Pott, brieven uit Londen van 27 juni/7 juli, 8 juli, 30 juli o.s., 3/13 aug., 26 aug. o.s. 1684; Horenken ff 151-158.

9 De la Court 9.

10 J. de Witt I, notitie op 5 juni 1647. Met de 'tapijten' zal hij bedoeld hebben de tapijtfabriek in 'Moortlook' (Mortlake), waarover De la Court schrijft (3, 4).

11 Uitgezonderd de berichtgeving van L. Huygens. Zie A.G.H. Bachrach, Lodewijck Huygens. The English journal, 1651-1652 (publicatie is op handen). Van een bezoek aan Engeland van Van Nassau-Odijk blijkt uit notities in het Journaal de Villers; Van Aerssen van Sommelsdyck reisde in Engeland in 1658; hij kwam om bij schipbreuk voor de Zeeuwse kust, nov. 1658.

kathedraal en de Beurs. Wicher Pott die hem een jaar later volgt, geeft in zijn brieven een duidelijk beeld van het aanzien van Londen anno 1684 en voorziet dat bovendien van zeer persoonlijk commentaar.[12]

Het eerste dat Wicher gaat bekijken is de Beurs; mooier dan de Amsterdamse dunkt hem, maar kleiner. Boven de Beurs (in maar liefst 190 winkels, vult de 'Amsterdamse Vader' aan) is een levendige handel in alles wat men maar wenst. En zowaar, er valt nu in Londen ook sculptuur in het openbaar te bewonderen, want onlangs hebben de kooplieden op het binnenplein van de Beurs een standbeeld van de koning laten oprichten: 'seer magnifijck nae sijn gelijckenisse als een Romein uitgehouwen'. Wicher heeft hoge verwachtingen van de nieuwbouw van de St Paul en voorspelt, onder aantekening van het voor Nederlandse begrippen merkwaardige feit dat deze en andere kerken uit hardsteen zijn opgetrokken, dat de kathedraal na voltooiing 'een van de schoonste timmeragien' van Europa zal zijn. Hij maakt de gebruikelijke rondgang door het Towercomplex en hij vaart met een groot gezelschap naar Greenwich, waar hij in het park van Theobalds geniet van de 'vermaeckelijke plaets' en het wijdse uitzicht. Bij een volgende gelegenheid beklimt hij de 'Column', de pyramide, die is opgericht ter herinnering aan de brand en tevens symbool van de koninklijke belofte tot herbouw van Londen, en getuigt van zijn bewondering voor hetgeen al tot stand is gebracht aan '...hemelhoge heerlijcke gebouwen... in jeder straet van soodaenige egale hoogte en timmeragie', dat men meent één immens lange gevel te zien.[13] Jammer dat al die luister onder het stof verbleekt, schrijft Wicher, want niemand denkt erover ramen te zemen, laat staan gevels te reinigen. De 'slordigheit' der Engelsen is hem een doorn in het oog. 'Hollandse nettigheyt' is ver te zoeken; dat was hem trouwens direct na aankomst in Engeland al opgevallen. Hij is niet de enige die hierover valt. Christiaan Huygens vond Londen onverdraaglijk door de stank en de rook die in de straten hing.[14]

Wicher laat dan ook op zijn rondgang in Westminster - hij nam een 'water-taxi' om er heen te varen - het koninklijk paleis 'Withael' links liggen: om een slonzig burgerhuis te zien is hij niet gekomen. In Westminster Abbey ergert hij zich gruwelijk aan het verwaarloosde interieur; de kerk leek eerder een 'verkenskot' dan 'een verblijf van soo veel voor treffelijcke mannen'. De 'begraefenissen' zelf vindt hij 'uitstekende kostelijck'. Natuurlijk verzuimde Wichers gids niet tekst en uitleg te geven van de 'imagineerde heiligheit' van de beroemde blauwe steen, die bij kroningsplechtigheden onder de koninklijke zetel ligt. De Houses of Parliament vallen hem tegen. Er is niets merkwaardigs te zien, of het moest zijn de ongemakkelijke houten banken waarmede de Lords zich als zetel moeten

12 Ook de Amsterdamse Vader schrijft uitvoerig over het Londen dier dagen (ff 47^{r}-55^{v}).
13 Citaten zijn ontleend aan de brieven uit Londen van 27 juni/7 juli en die van 8 juli 1684.
14 Christiaan aan Lodewijk, Londen, 9 juni 1661. Oeuvres III, 275.

behelpen. Een gang naar de kelder is inbegrepen, om daar de plaats te zien waar perfide burgers het buskruit brachten om vorst en lords op te blazen. Ter verpozing wandelt Wicher in St James's Park, vaart met een schuitje weer terug naar London Bridge en strijkt dan aan het einde van deze welgevulde dag neer in een speelhuis in 'Moorfijl', om onder het genot van een pintje bier naar muziek te luisteren, waarop een 'Moriaen' heel kunstig danste.

Als Londen voldoende verkend is dan komen daarbuiten allereerst de twee universiteitssteden voor bezoek in aanmerking, in Wichers tijd nog evenzeer als aan het begin der eeuw. Op dus naar Cambridge en Oxford. Wat voor Constantijn Huygens in 1618 op een teleurstelling uitliep, werd voor Wicher een zeer geslaagd uitstapje.[15] Samen met zijn Utrechtse vriend, de medicus Van Engelen, had hij de karos naar 'Cambrits' genomen en daar terstond enkele introductiebrieven bij Engelse professoren afgegeven, die gelukkig het beoogde effect hadden: zij werden aanstonds te dineren gevraagd en nog diezelfde avond, na die allergezelligste ontvangst bij professor Cudworst, in de bibliotheek rondgeleid. De volgende dag stelde professor zijn Hollandse gasten een van zijn studenten als gids ter beschikking. Deze kweet zich naar behoren van zijn taak, leidde de vrienden rond door alle zestien 'colleges' en gaf explicatie over 'de kledinge, leven en institutie der Studenten'. Wicher was bijzonder geïntrigeerd door de verschillende gowns en caps en niet minder door de colleges zelf, 'treffelycke gebouwen', 'sommige soo schoon dat waerdig sijn om Koningen en Prinsen te ontvangen.'

Het liefst was hij toen meteen naar Oxford doorgereden, maar dat werd hem ten sterkste afgeraden. De weg was 'periculeus' en moeilijk te vinden, hij zou dus een 'wegh-wijser' moeten meenemen; bovendien waren paarden op dat moment erg duur. Al met al was het beter om eerst terug te gaan naar Londen, om vandaar te paard, via Windsor 'alwaer de Koninck en Koninginne over maeltijt saegen', door 'vermaeckelijcke valleijen en bergen', in Oxford te belanden. Anderhalve dag heeft hij nodig om alles te zien wat hij zich had voorgenomen, dan stijgt hij opnieuw te paard en rijdt over Hampton Court andermaal terug naar Londen.[16] Aangezien hij de bijzonderheden over dit uitstapje verwerkt heeft in zijn 'Notula' (die verloren gingen), moeten 'wij' ons heil zoeken bij anderen. Constantijn Huygens trof het dat hij, in gezelschap van twee vrienden, De Gheyn en Brasser, tijdens de 'Comitia' in de stad kwam, feestelijkheden die de stad een extra levendig aanzien gaven. Bovendien had hij er een voortreffelijke gids in zijn landgenoot Eduard van Meetkerken, die hier theologie gestudeerd had en nu Tutor was in een der colleges. Vele van de bijzonderheden die Huygens naderhand verwerkte in zijn dichterlijke beschrijving van de universiteitsbibliotheek zal hij

15 C. Huygens in Cambridge, zie Bachrach 188. Pott, brief uit Londen, 30 juli o.s. 1684 en zie hfdst. V, 163.

16 Pott, ibid.

uit Van Meetkerkens mond gehoord hebben.[17] Als ruim dertig jaar later Constantijns zoon Lodewijk zijn 'guided tour' door Oxford maakt, vindt hij er de toegang tot de Bodleian gesloten. Johan de Witt had meer geluk. De bibliotheek is 'seer schoon', noteert hij, daarbij in het midden latend of hij doelt op het gebouw of op het boekenbestand, en dan vervolgt hij: '...aldaer wert, vertoont, een stuck van den soudtpilaer in den welken Loths vrouwe veranderd is, den Rock van Joseph die sijne broeders Bebloet, aen sijn Vader weder brachten, als sij hem vercocht hadden, ende meer andere rariteyten.'[18] Roomse relikwieën als kostbaarheden te pronk gezet in deze vermaarde boekerij van een militant protestants land... Voor Johan de Witt waren dit de laatste 'vondsten' in zijn verzameling van voorbeelden van 'paepse superstitiën'. Natuurlijk had ook hij alle colleges bekeken. Dit bezoek aan Oxford betekende voor hem het laatste programmapunt op zijn 'tourkien door het landt', waaraan hij enige weken tevoren begonnen was.

Of zo'n tocht in westelijke richting met eindpunt Bristol, zoals De Witt die maakte en vijf jaar later in iets uitvoeriger vorm Lodewijk Huygens, een gebruikelijke was, lijkt, afgaande op de berichten der andere toeristen, niet waarschijnlijk. De meesten hielden het bij de excursie naar Oxford en Cambridge, waarbij en route een bezoek aan enkele koninklijke paleizen op plezierige manier ingepast konden worden. Maar usance of niet, het is duidelijk, ook uit zijn summiere notities, dat Johan de Witt en zijn reisgezellen op die tocht van drie weken allerlei interessants gezien en beleefd hebben. Terug in Londen pakt hij dan voor de laatste keer zijn koffers voor de terugreis naar Holland.[19]

We laten hem in Gravesend aan boord gaan, met bestemming Dordrecht, en sluiten ons aan bij Pieter de la Court die in Londen ook op punt van vertrek staat, niet naar Holland maar naar Frankrijk. Deze heeft dan, maart 1642, juist zijn tochtje naar Oxford en Windsor achter de rug. Vanuit Londen rijdt Pieter nu samen met zijn reisgenoot Herman Heiderij in zuidoostelijke richting naar de kust, waar hij vanuit Rye een stormachtige oversteek naar Dieppe maakt.[20] Daar is, in afwachting van formatie van een reisgezelschap voor de eerste etappe naar Parijs, ruimschoots tijd om de stad te bekijken en haar ligging op strategische merites te beoordelen. Pieter constateert met voldoening dat de gereformeerde gemeente zo groot is, dat zij zich drie predikanten kan veroorloven. Opvallend is de klederdracht der vrouwen met heur hoge Normandische muts met lange linten en de schoudermantel die zij in schier eindeloze variaties weten te draperen. Als de groep reizigers dertig man sterk is, engageert men een gids à raison van 3 'soulx' per

17 Bachrach 149 e.v.
18 L. Huygens, Engeland ff 10, 12; J. de Witt I, 5 juli 1647.
19 Zie ook Rowen 18, 19.
20 De la Court 10-13.

man en rijdt over ‘bergen en dalen’ op Rouen aan, waar Pieter en vriend Herman overnachten in de ‘Stad Antwerpen’.[21]

Rouen mag zich met enkele andere steden in Frankrijk laten voorstaan op het feit dat binnen haar muren ‘la grande chambre du parlement’ zetelt. In Rouen is dat het parlement van Normandië, waar iedere toerist, jurist of geen jurist, naar binnen stapt om in de ‘chambre dorée’ het gebeeldhouwde en vergulde plafond te bewonderen. Bekend is de stad door haar parlement, maar beroemd door ‘George d'Amboise’, de grootste en zwaarste kerkklok van geheel Frankrijk. Als zodanig wordt hem door alle toeristen hommage bewezen; met gepast ontzag wordt de klok bekeken en beschreven. Dan loopt men ook de Notre Dame in, waarvan de befaamde klok de beiaard is, voor een korte ommegang door de kathedraal, of een bezichtiging van het trésor.

Rouen krijgt doorgaans niet meer dan één dag toegemeten, en dan wordt de reis weer voortgezet, richting kust, of richting Parijs. In de koets van de bode rijdt Pieter de la Court door schoon, vlak korenland met ‘bosschagie van wilde rosebomen en haselaer’, afgewisseld door bergachtige trajecten, naar Ecouen, waar hij zich met zijn reisvriend te goed doet aan zijn eerste forellen. 's Middags zien zij een tweede noviteit, de ‘wijnbergen, heel anders my voorkomende als wel gemeent hadde want vertoonde van verre (100 treden) sich niet anders als boomstroncken op een acker’. Het volgende en laatste dagtraject tot Parijs is memorabel door het ‘plaisirich lant’ vol korenvelden en wijngaarden.

Ook Gijsbert de With geeft zijn ogen de kost op die tocht van de Franse kust tot Parijs. Zijn route loopt ongeveer parallel aan die van Pieter de la Court en evenals deze is Gijsbert geboeid door het landschap, dat zo totaal anders is dan het vertrouwde vlakke terrein, ginds in de Lage Landen. Men moet weten, zo doceert hij, dat heel Frankrijk bergachtig is, zij het natuurlijk in de ene streek meer dan de andere; zo heeft Picardie ‘seer hooge en schraele bergen, meest met keijen bedeckt’, en De With rijdt dan ook ‘berch op en bergh af’ in dit heuvelland. Even voorbij Abbéville vult hij zijn geografische gegevens aan met een beschrijving van de loop van de Somme en bij Beaumont tikt hij Hondius op de vingers, die in zijn kaart de stad foutief op de rechteroever van de Oïse heeft gesitueerd.

Abbéville zal Gijsbert zich altijd herinneren als de plaats waar hij in ‘Het Wapen van Brabant’ voor het eerst het Franse zout, bruin van kleur, voor lief moest nemen, de plaats ook waar hij voor het eerst veel ‘afgoderije’ zag bedrijven (het was ‘Marien-heijlijgen dach’) - een ‘onsinnigheit’ waarover Pieter de la Court in Pontoise en elders ook telkens zal vallen. Het was tenslotte ook in Abbéville dat Gijsbert zijn eerste Franse kerk bezichtigde, ‘die van voren seer

21 G. de With; Calais-Parijs: ff 7^{v}-15^{v} en terugweg: ff 102^{v}-105^{r}. Verder schrijven over deze verbinding van de noordwest kust met Parijs: Merens 81-87; Thijs 32-36, 69, 70; L. Huygens, Frankrijk 465-470; Van Buchell, Description 178-184; A. Hooft f $138^{r,v}$; De Villers (die via de Vlaamse kust Frankrijk binnenkomen) 15-30; Hinloopen ff 2^{r}-3^{r}, 37^{r}-39^{r}.

constelijck gesneden was'. Van welke uitspraak, als zeldzaam voorbeeld van waardering voor een 'ouderwetse' kerk, goede nota genomen dient te worden! Immers, produkten van middeleeuwse bouw- en beeldhouwkunst werden door voorzaten, tijdgenoten en nageslacht van Gijsbert de With gebrandmerkt met 'Gottisch' en met dat éne denigrerende adjectief weggewuifd als ten enenmale 'onaensienlyck'.

Overigens is Gijsberts waardering niet onverdeeld, want de westelijke façade mag dan schitterende sculptuur vertonen, de kerk is verder 'vuijl en onnut gelijck oock al, of meest al de kercken van Vranckrijck, die ick gesien hebbe'; en hij besluit deze passage met 't' welck (beneven vele andere) een groot teecken is van der Fransoijsen naelaticheijt in eenich dinck te onderhouden.' (f 12^{r}) Het recht om te generaliseren ontleent hij aan hetgeen hij vlak daarna in Beauvais ziet: een even zo mooi 'besneden' kerk en een even vuile.

Intussen maakt hij lange en vermoeiende dagritten. De bode, die zich aan zijn rijschema moet houden, spaart zijn groep ruiters niet. Maar dat heeft wel het voordeel dat Gijsbert al drie en een halve dag na vertrek uit Calais de 'bestraete weg' oprijdt, die Beaumont rechtstreeks met Parijs verbindt. Links van de weg wijst de gids hem het vermaarde hertogdom Montmorency, even verder ter zijde ligt Ecouen, dan volgt al gauw Argenteuil en daar in de verte, ja werkelijk, begint 'sich te openbaeren die pronck-star aller steden Paris.' De gevoelens van eerbied en verwachting die Gijsbert op die gedenkwaardige zondagmiddag bij het binnenrijden van Parijs bevangen, tracht hij in een begroetingsode onder woorden te brengen:

> 'Paris
> Gij die een Werrelt sijt en overal gepresen,
> School van verstant, Paris Princesse sijt gegroet.
> Gij die het Fransche rijck als opperste moet vreesen;
> Gij die het wetten geeft; Gij die den Coninck voedt
> Waer is uw wedergae! Princesse sijt gegroet.' (f 15^{v})

Nu was het licht te begrijpen dat in die jaren, omstreeks het midden der eeuw, vreemdelingen bijzonder geïmponeerd werden door deze 'werelt in een wereld', met haar honderden kerken en menigte van paleizen en hotels. Zo liepen Christiaan en Lodewijk Huygens de eerste weken in Parijs rond als door een roes bevangen. Wij zijn nu al een week in deze stad, schrijft Christiaan aan zijn broer Constantijn, en van de vroege ochtend tot de avond toe doen we niets anders dan lopen en kijken. We zijn pas één keer aan het hof geweest en ook nog maar één keer in de comédie. Bovendien hebben we aan onze sociale verplichtingen nog vrijwel niets gedaan. We gunnen ons daartoe eenvoudig de tijd niet! Als je eens wist hoe

wij hier onze tijd besteden, dan zou je zeker beamen dat Gargantua bij ons vergeleken, maar een luilak was...[22]

De toerist, ontvankelijk voor vorstelijke 'lustre', voor kwalificaties als 'beau et magnifique', begon zijn Parijse tour als regel met een rondgang langs alles dat 'koninklijk' was. Allicht wandelde men eerst naar de koninklijke residentie in Parijs, het Louvre. Over het oude Louvre (dat eind zestiende eeuw gesitueerd was in de zuidwest-hoek van wat nu de Cour Carrée is) was de toerist maar matig te spreken: '...niet veel bijsonders noch in menichte van cameren nochte oock in costelijckheidt' vond Hooft. (412) Maar over de nieuwbouw, waartoe Henri IV opdracht had gegeven - daarbij aanknopend aan een oorspronkelijk idee van Cathérine de Medici om haar paleis, de Tuileries, te verbinden met het Louvre - was hij geestdriftig: 'de schoone gaelderye is seer heerlijck.' Aan de verlenging van deze galerij, die zou eindigen bij het Pavillon de Flore werd in Hoofts tijd nog gewerkt, maar ook die was 'bovenmaten costelijck ende heerlijck begonnen.' De voornaamste attractie - in bezoekersogen - van deze 'grande galerie' was haar lengte. Iedere toerist achtte het zijn dure plicht zelf de - in reisgidsen vermelde - lengte uit te passen en in het journaal te noteren. Johan de Witt bestond het zelfs om als enige bijzonderheid van zijn bezoek aan het Louvre juist dit opmeten te vermelden.

Teruglopend van de 'grande galerie' naar het oude Louvre, kwam men in de petite galérie (oftewel galérie des peintures, op de plaats van de tegenwoordige Galérie d'Apollon), met het prachtige uitzicht op de Pont Neuf, met de 'magnifique statue' van Henri IV. Deze galerie was 'rijckelijck gelambriseert' en hing vol met portretten van Franse koningen, 'levensgroote met de conterfeitzels van haer favoriten rontsom,... aen de oversijde staen de koninginnen.'[23] Aan verfraaiing of uitbreiding van het Louvre was sinds de dood van Henri IV weinig gedaan. Na de Fronde echter werd onder Colbert herstel en uitbreiding ter hand genomen met zo'n royaliteit van ontwerp en kostbaarheid in uitvoering, dat Pieter Berkhout in 1664 zich in de koninklijke appartementen waande als in een 'palais enchanté'. Hij probeerde in gloedvolle bewoordingen een indruk te geven van alle 'magnificence': marmer en porfier worden toegepast in de bouw met eenzelfde gemak als baksteen in Holland. Alles schittert er van kostbare stenen, alles blinkt van het verguldsel, kortom de aankleding van de vertrekken is zo

22 Christiaan aan Constantijn, Parijs 23 juli 1655. Oeuvres I, 340. Over Parijs schrijven: Coenders 171, 172; Van Buchell, Description; P.C. Hooft 410-416, 417-419; Merens 87-90; G. de With ff 15^{r}-18^{v}, 101^{v}-102^{v}; Thijs 36-42, 68, 69; J. de Witt II, notities tussen 26 okt.-7 nov. 1645, 10 okt. 1646-22 maart 1647; De la Court 13-15; A. Hooft ff 136^{v}-138^{r}; De Villers 30-486; Berkhout 16 juni-29 juli 1664; C. Huygens jr 92-113, 121; Chr. Huygens, brieven uit Parijs in zomer en herfst van 1655, Oeuvres I, 340-367; Hinloopen ff 3-16, 35, 36; Horenken ff 16-25; Van Eminga ff 72^{v}-74^{v}, 78^{v}; Ruysch II, ff 165^{v}-175^{v}. Voor bijzonderheden over kunst in Parijs zie Crozet passim, de werken van Blunt en Lavedan (met zeer uitvoerige kunsthistorische literatuurlijsten) en de serie van Parijse stadsgezichten naar gravures van I. Silvestre, éd. Babelon.

23 C. Huygens jr 110.

'kostelijck' en zo 'luisant', 'que ie n'oserois pas les noircir de eet ancre.'[24] Maar als Coenraad Ruysch er twaalf jaar later door Claude Perrault (de architect van de colonnade) persoonlijk wordt rondgeleid, dan ligt het Louvre er weer 'geweldich woest' bij en kan hij alleen de 'magnificentie' van het gebouw waarderen. Boven het Louvre prefereert hij nu weer de Tuileries, 'vermits sijn regulariteyt en veel beter ordre'. (f 170^{v})

Toch gaat Coenraads erepalm, evenals die van toeristen vóór hem, niet naar de Tuileries, maar naar het Luxembourg. Dit oud-hertogelijk paleis dankte zijn transformatie tot vorstelijke residentie eveneens aan een Medici-vrouwe, de weduwe van Henri IV. De serie schilderijen in de Rubens-zaal maakte onveranderlijk zo'n diepe indruk op de beschouwer, dat de namen van Maria de Medici èn van Rubens voorgoed in het geheugen werden gegrift. Aernout Hooft, die pas helemaal aan het einde van zijn grote tour door Italië en Frankrijk in Parijs kwam, noteerde in zijn dagboek: '...'t schoonste paleijs dat ik in Vrankrijk gesien heb.' (f 137^{r}) Maar ook toeristen kersvers uit Holland waren enthousiast: 'Somma, het was alles roijael', is de conclusie van Gijsbert de With, die in het Luxembourg rondwandelde toen het interieur van de linkervleugel nog niet aangekleed was. 'De rechter sijde was volbracht, en Coninclijck verciert; Alle de camers, sael en comptoir waeren aen de solders en aen de sijmueren met gesneden werck bekleet, welck seer costelijck vergult was en geschildert, soo dat men rontom als in gewerckt gout scheen te staen;... De groote sael had haer meeste costelijckheijt in 25 schilderijen in welcke het leven en bedrijf van de Coninginne Moeder seer constelijck was afgebeelt; haer geboorte; haer leersaemheijt;... in elck stuck stont haer persoon afgeteeckent, van gelijcke, of een grooter, grootheijt als sij is; De andere beelden,... waeren meest... poetijscher wijse afgebeelt, als half naeckt, etc.'[25] Als Coenraad Ruysch hier rondloopt in 1677 is het naakt versluierd, een 'bigoterie' die van geen invloed is op zijn intens genot van deze schilderijen, de mooiste die een 'curieus liefhebber' in Parijs kan zien! (II, f 174^{v})

Ook naar het Palais Royal, het vierde koninklijke paleis dat men als toerist in Parijs gezien moest hebben, ging men ter wille van de rijkdom aan schilderijen. Constantijn Huygens bewonderde daar van de Italiaanse schilderijen speciaal een Veronese: 'Het was een avontmael van onse Heer, en de meester had daer sijn selven en sijn vrouw en al sijn kinderen ingebracht. De figuren waeren weinich min dan levensgroote. Noch waerender van Raphael d'Urbin, Annibal Caras, en meer andere tot 10 of 12 in getal.' (111) Zijn broers beamen later enthousiast dat het Palais Cardinal (de koning is inmiddels teruggegaan naar het Louvre) is 'un trésor inestimable de belles choses'.[26]

Waarschijnlijk zijn de drie zonen van Constantijn-père de enigen van het groepje

24 Berkhout, jeudi 24 [juillet 1664].

25 G. de With ff 16^{v}, 17^{r}. Deze Rubens-serie hangt nu in het Louvre.

26 Christiaan aan zijn vader, Parijs, 6 aug. 1655. Oeuvres I, 342.

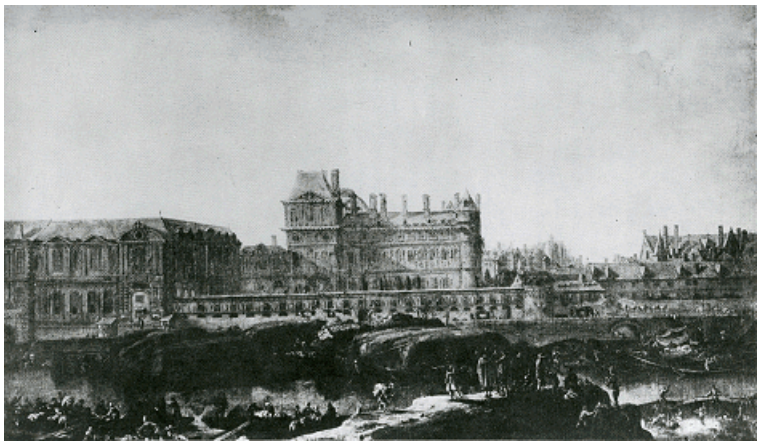

17. De koninklijke residentie in Parijs, le vieux Louvre et la grande galérie. Het eerste in ogen van touristen ‘niet bisonder’, de nieuwe aanbouw ‘seer heerlyck’ en ‘un palais enchanté’.

Hollandse toeristen wier impressies van Parijs hier weergegeven worden, die oog en ‘gevoel’ hebben voor schilderkunst. Constantijn geeft bij herhaling een min of meer omstandige beschrijving van bepaalde stukken. Zijn voorliefde ging blijkbaar uit naar werk van Italiaanse meesters, want ook in particuliere collecties bekijkt hij met welgevallen ‘uytnemende Italiaensche stucken’ en bewondert speciaal het werk van Titiaan. (98) De Rubens-serie in het Luxembourg noemt hij en passant. Christiaan en Lodewijk delen ook hier zijn voorkeur. In Fontainebleau, waar zij in vervoering raken over de aankleding der appartementen, worden zij vooral getroffen door de schilderijen in het kleedkabinet des konings. Het hangt er vol van de prachtigste Italiaanse originelen, een Raphael, een Da Vinci, verschillende Titiaans. In de kantlijn van zijn journaal krabbelt Lodewijk er nog bij: ‘De Titian il y a la Madeleine et un autre visage de femme noir, dont nous avons des copies’.[27]

Ter afwisseling van ‘royale’ architectuur volgt nu een bezoek aan de aanzienlijkste pronkstukken van sacrale bouwkunst. Qua anciënniteit komt de eer van het eerste bezoek toe aan de Notre Dame. Uit hoofde van haar ‘Gottische’ afkomst maakte deze kerk geen aanspraak op gevoelens van grote bewondering bij de toeristen, maar door haar afmetingen dwong zij wel respect af. ‘Considerabel wegens haere groote’ noteerde Gerard Horenken. Volgens Hooft was deze kathedraal een ‘stuck werx..., dat niet schoon, maar wter maete groot is ende veel gecost moest hebben’ en hij voegt er berispend aan toe: ‘soude aensienlijcker sijn ende meer geacht werden soo men 't wel onderhiel.’ (411) Zijn zoon deed naderhand de kerk af met een nietszeggend ‘is een groote oude kerk’. Maar Aernout Hooft had zijn Groote Tour van drie jaar kunst-kijken er al bijna opzitten. Hij had in Italië kerken gezien genoeg voor een heel leven en het zij hem daarom niet te zwaar aangerekend dat hij in Parijs de St Etienne met een ‘fraeye grote kerk’ en die der jezuïeten met ‘heel net’ genoegzaam beoordeeld vond; kerken waarover ‘nieuwkomers’ in het buitenland wel meer te zeggen hadden.[28]

Nu van het Ile de la Cité terug naar de linkeroever, om daar de Val de Grâce en het klooster der vrouwelijke benedictijnen te gaan zien. Horenken, die blijkbaar hield van beknopte formulering, dicteerde zijn ‘ephorus’ Neander, als variant op zijn oordeel over de Notre Dame, dit keer een ‘Considerabel wegens haere schoonheyt’; ‘Très magnifique’ bevestigde Pieter Berkhout en beklom er vervolgens de 300 treden in de statige koepel om zich daar boven kostelijk te vermaken met het bespieden van monniken en ‘religieuses’ van verschillende orden tijdens hun diverse bezigheden in de kloostertuinen, een stukje proza zo

27 L. Huygens, Frankrijk 481. Volgens Brugmans (106) wiens gedeeltelijke editie van dit journaal is geïllustreerd met gravures van Israël Silvestre, zijn de genoemde schilderijen geen originelen, maar kopieën, gemaakt in opdracht van Hendrik IV.

28 Zo de heren de Villers, die over dit ‘prodigieux édifice’ een stukje schreven vol met maten en gewichten (43, 44).

realistisch als een hoekje van een geschilderd Vlaams dorpsstuk uit de zestiende eeuw.[29]

Dicht bij de Val de Grâce hadden de karmelitessen heur kerk en klooster; volgens Berkhout de allerfraaiste van de 400 kerken die er in zijn tijd in en om Parijs te zien waren. De allermooiste, en wel omdat 'elle est toute dorée et parfaytement bien lambrissée et enrichie de plusieurs excellentes peintures'.[30] Natuurlijk kregen er meer van die honderden kerken toeristenbezoek. Maar geen van deze godshuizen vermocht te inspireren, zeker niet wanneer ze niet modern waren, tot meer of andersoortige aantekeningen dan de staaltjes hier gegeven.

Enkele kilometers ten noorden van Parijs staat de basiliek van St Denis. Als vorstelijk mausoleum trok deze gotische kerk druk bezoek. In de kerk dromde men naar de graftombes, die vanaf de dag dat de 'eerste' Hollandse toerist hier stil stond, steevast in de journalen vermelding kregen. Frederik Coenders moet er diep onder de indruk geweest zijn, want het is de enige keer dat hij een beschrijving geeft - in het Frans - en daarbij voor zijn doen tamelijk omstandig. (170) Ten aanzien van de vele 'begrafnissen' is Hooft vooral getroffen door de 'sepulture van den groten coninck Franchois d' eerste ende sijn coninginne; die op een manier gemaeckt is als d' ander, wtgesejt sy heerlijcker is... alte samen seer heerlijck ende wt blinckende witte marmor gehouwen.' (415, 416) Maar het meeste bekijks in de St Denis had, zonder enige twijfel, de schatkamer. Jan Merens doet een manhafte poging om uit 'het tresor van Vranckryck' van de rijke verscheidenheid der schatten een representatieve indruk te geven; de relikwieën van St Denis, een nagel uit het kruis van de Here Jezus, kroonjuwelen, kroningsgewaden, een eenhoorn van wel 25 pond... (88) Gijsbert de With begint er wijselijk niet aan. Voor bijzonderheden over de 'onuytsprekelijcke schatten' van deze schone kerk verwijst hij zichzelf naar bladzijde 197 e.v. van zijn onvolprezen Gölnitz, die hij overal en altijd bij de hand had. Dat wil zeggen overal in Frankrijk, behalve in Parijs, want een beschrijving van de 'Prinsesse aller steden' zal men in deze gids tevergeefs zoeken.[31]

Hèt trésor van Frankrijk is niet te vinden in de St Denis, maar in het huis van Madame de Beauvais, rue de Jouy. Deze ketterse stelling wordt gelanceerd door Pieter Berkhout, die in een boude, maar weinig geslaagde tirade beweert dat de schatten van St Denis en van de Santa Casa in Loreto in het niet verzinken bij de kostbaarheden die Cathérine de Bellier, eerste kamenierster van Anne d'Autriche in haar dertigjarige loopbaan heeft verzameld. Maar imponerend moet dit rariteitenkabinet, deze kamers volgepropt met de zeldzaamste stukken uit geheel de wereld aan zilver- en goudwerk, aan porselein, meubels en oosterse sieraden,

29 Horenken f 18; Berkhout, jeudij 24 [juillet 1664].

30 Berkhout, leundij 21 [juillet 1664].

31 Merens 88, 89; G. de With f 102^{r}; C. Huygens jr 106, 107. Zeer uitvoerig over de St Denis is ook Van Buchell, die er een tekeningetje van maakte. Description 121-135.

'un meslange et un tripotage de cent Curiositez de cent differentes Regions' natuurlijk wel geweest zijn.[32]

Tussen alle kunstbezoek door nam de toerist ruimschoots de tijd voor vertreding, voor sport, voor visites en voor wandelen. Wandelen was een vermaak waaraan ook de Parijzenaar zich graag overgaf. De stad bood daartoe gelegenheid te over, met promenades in de tuinen van de Tuilerieën of, vlakbij op de Course de la Reine, in het park van het Luxembourg, bij het Palais Royal (voorheen Palais Cardinal) of in de koninklijke kruidentuin, om slechts de meest favoriete plaatsen te noemen. Daar flaneerde le tout Paris, in koetsen, te paard of te voet - om het even. De Parijse monde komt er om te zien en gezien te worden en de toerist bovendien om de tuinaanleg te bewonderen.[33]

Van de bezoekers uit de Lage Landen koesteren speciaal de zonen van Constantijn Huygens daarvoor ongemene belangstelling. Vooral Constantijn verzamelt tuinen, zoals een ander tourist inscripties. Veel van wat hij ziet wordt getoetst op bruikbaarheid in de tuin van het familiebuiten in Voorburg, of vergeleken met hetgeen daar, op Hofwyck, al tot stand is gebracht. Van wat hij aan tuinarchitectuur bìnnen de stad ziet, is hij niet bijster onder de indruk. De beroemde fontein en de grote lanen in de hof 'Lutsenborg', waar Pieter de la Court luttele jaren tevoren zijn stuiver entreegeld betaalde om de kunstig geschoren palmbomen te zien, die zo'n vermakelijk 'Ambulacron' waren, blijven beneden Constantijns verwachtingen. De tuinen van het Hôtel Condé liggen er verwaarloosd bij en over die van het Louvre en van het Palais Royal is hij al evenmin enthousiast.[34] Dan vond hij in de directe omgeving van Parijs lusthoven als die van Mr de Bellièvre in Berny, met zijn vele nissen met 'antiquen' en magnifieke fonteinen, of die van Mr Benicourt in Bagneux, met schitterende parterres en lanen met geschilderde perspectieven, vrij wat mooier.[35] Daar, in de bossen rondom Parijs en op de open vlakte van het Ile-de-France kreeg de toerist en vooral hij die na de veertiger jaren rondreed, een veel betere indruk van Franse tuinarchitectuur dan in de hoofdstad zelve.

Constantijn maakt dan ook een aantal tuin-touren. Op zijn eerste dagtocht rijdt hij met Franse vrienden naar Rueil om daar te wandelen in de tuinen van het landgoed dat in vroeger jaren toebehoorde aan Richelieu. De grote waterval 'van welcken het water van boven neder komt rollen als glas' en het kanaal, belijnd door fonteinen, trekken veel bekijks. Evenals het fraaie vergezicht, een kunstig

32 Berkhout, sammedij 26 [juillet 1664]. Maland 164, 165. Volgens de twee De Villers gaat er niets boven de kostbaarheden in het hôtel van de president van het Parijse parlement de Bretonvillers, waarvan zij een geestdriftige beschrijving geven (118, 119).

33 Zie Poëte passim.

34 C. Huygens jr 94-96.

35 Ibid. 99-101. In 1655 rijden zijn broers hier en passant voorbij. Voor bijzonderheden over de kastelen van het Ile de France zie Crozet passim; en de hierboven reeds genoemde publikatie van Brugmans, 'Chateaux et jardins'.

penseelwerk van een triomfboog die als trompe l'oeil een prachtig doorzicht suggereert.[36] Maar het mooiste van Rueil vonden bezoekers toch doorgaans de waterwerken, de fonteinen, grotten en mechanische voorstellingen waarvoor, zo becijferde Lodewijk Huygens, een fortuin aan loden buizen in de grond moest liggen. En het 'lachlijckst' in Rueil was het moment dat iemand een nat pak opliep bij de 'bedriegertjes', al oordeelde het slachtoffer vaak anders! Het was dan ook regel dat bezoekers bij de tuinpoort hun degen moesten afgeven aan de bewakers, die weinig gediend waren van de vaak driftige reacties van natgespoten messieurs.[37]

Van Rueil liet Constantijn zich met zijn Franse vrienden naar St Germain en Laye rijden, om daar het oude kasteel te zien dat destijds voor François I gebouwd werd en het nieuwe, dat Henri IV had laten optrekken. Helaas, de fonteinen werken slecht en de terrassen zijn gedeeltelijk verzakt, maar het uitzicht is wondermooi.[38] Lang vóór Constantijn was ook Hooft zeer getroffen door de ligging van dit speelhuis, maar hij bestaat het dit te beschrijven in de volgende bewoordingen; 'Heeft boven een schoon fonteyne,... schoone hoven beneden, ende boven boschadië, van binnen een schoon gaeldery ["die rontsom met steden beschildert is van een slechten kraeuwer", corrigeert Constantijn], schoone salen, schone camers, al vol van schoone schilderyen.' Men zou, afgaande op dit staaltje proza, meteen al schoon genoeg hebben van St Germain, oud en nieuw.[39] Jan Merens, die er een paar maanden later kwam, vermaakte zich kostelijk met de ingenieus geconstrueerde waterwerken, die toen nog in volle glorie van metalen tableaux spoten. Hij besteedde veel zorg aan de beschrijving van alle wondere machines, waarvan de ene 'pantomine' van bewegende loden figuurtjes al fantastischer was dan de andere. Zo zag men er onder veel meer hoe 'vier cleyne mannekens... hun werk in de smidse doen', hoe zij er met blaasbalgen bezig zijn, stukken ijzer uit het vuur tillen, op het aambeeld leggen en warempel ook nog het ijzer bewerken met kleine hamertjes. Terwijl de 'ommestanders met groot verwondering' dit alles volgen, 'soo comt er onversiens van alle canten water uytspringen,... dat men terstont heel nat wert'. Elders staan voor vermoeide bezoekers twee banken, maar de argeloze die gaat zitten is meteen doorweekt en bij de uitgang loert een vreselijke draak die geen vuur, maar water spuugt. Er was schier geen einde aan vermaak en verwondering. (86)

Constantijn zag op die zomerse rit die hem in Rueil en St Germain had gebracht, tenslotte nog Maisons, het buitengoed van de president van het parlement, René de Longueil. Van de vele bouwopdrachten die François Mansart in de loop der jaren had uitgevoerd voor principalen uit kringen der hoge

36 C. Huygens jr 104; Berkhout, venderdij 25 [juillet 1664].
37 L. Huygens, Frankrijk 487, 488.
38 C. Huygens jr 105. A. Tassin is de intendant van Mazarin, groot musicus en vriend van Huygens-père. Tassin begeleidt in 1655 ook Christiaan en Lodewijk.
39 P.C. Hooft 417, 418.

Franse bureaucratie, gold Maisons als het gaafste voorbeeld van classicistische bouwstijl. Het enige bouwelement dat Constantijn als zodanig herkende, was de toepassing van de zuilenorde aan de gevels en verder had hij hier meer belangstelling voor de materiële welstand van de landheer en diens kinderen dan oog voor diens huizinge, die hij met een sober 'seer net' waardeert.[40]

Wanneer zijn broers dit particuliere paleis bekijken, reageren zij heel wat enthousiaster. In de zomer van 1655 maken zij tot twee keer toe een 'petit voyage'.[41] Op hun eerste tocht bekijken zij ook Fontainebleau. Een kasteel dat huns inziens alleen recht gedaan kan worden met een beschrijving in superlatieven, die dit keer niet alleen de tuinen maar ook het interieur gelden. Christiaan en Lodewijk zijn geestdriftig, Gerard Hinloopen reageert, tien jaar later, bijzonder lauw (omdat, zoals hij schreef, het huis 'gans niet regulier' was?) en Pieter Berkhout is verrukt. De koninklijke appartementen hebben gouden lambrizeringen, er staan massief zilveren meubels. Hij zal zich, volgens het oude liedje, niet wagen aan een beschrijving van dit 'palais enchanté', maar hij vertelt natuurlijk wèl - en omstandig - hoe hij werd voorgesteld aan de dauphin, die hij aantrof in diens studeerkamer tijdens een Nederlandse taalles, en hoe toen van hem, de Hollandse bezoeker, een oordeel verwacht werd over het prinselijke Nederlands.[42]

Het 'veoir la cour' waarvoor zo menig toerist een tochtje naar St Germain of Fontainebleau maakte, voerde in later jaren naar Versailles. Daar had Coenraad Ruysch het in 1677 met 'royalty' niet beter kunnen treffen! Hij zag er niet alleen de dauphin uitrijden voor de promenade, maar ook de koning zelve, die eigenhandig zijn zesspan mende. Majesteit werd vergezeld door Madame de Montespan, 'redelyck fraij van aengesicht maer gansch niet avantagieus van taille, alsoo sy seer dick is en t' hooft tusschen de scodren heeft.' (II, f 173^{r}) Maar behalve naar koninklijke hoogheden was Ruysch natuurlijk ook nieuwsgierig naar kasteel en tuin. Het wordt wat eentonig te vermelden dat hij de koninklijke appartementen 'seer heerlijck' vond en daarmede ook genoegzaam gekwalificeerd achtte, want hij had zowel de 'seer pertinente' beschrijving, als alle prenten gekocht. In de tuinen is 'extraordinaere nettigheyt', 'die verre de Amsterdamsche sindelyckheyt te boven gaet', alle bloemen zijn kaarsrecht opgebonden, alle paden aangeharkt, om achter iedere koninklijke voetstap opnieuw te worden bijgeharkt. Hij verdiept zich verder in de kwestie van de watervoorziening van de tuinen en laat zich precies uitleggen hoe hier, op waterarme hoogte de 'natuer geforceert is'.

Aan de Seine, in Vaux-le-Vicomte staat het paleis van de intendant van Lodewijk XIV, Nicolas Fouquet, dat als 'costelyck' en koninklijk monument van burgerlijk mecenaat in Frankrijk zijn weerga niet heeft. Uitzonderlijk is hier ook de kortstondigheid van de vreugde die de bouwheer beleefde over de realisatie van

40 C. Huygens jr 105, 106. Maland 165, 166.
41 L. Huygens, Frankrijk 473-484.
42 Berkhout, mardij 8 [juillet 1664].

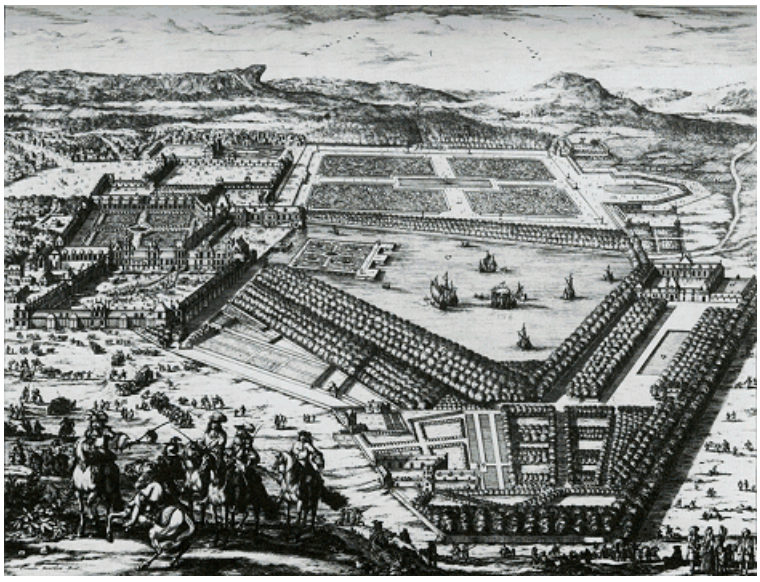

18. ‘Le Chasteau de Fontainebleau est le plus grand de toutes les maisons roijales et sans controverse le plus beau’ (L. Huygens, Frankrijk, 480).

zijn vermetel project. Gerard Hinloopen en Pieter Berkhout doen er hun best als vertolkers van de fabelachtige rijkdommen in huis en tuin. Gerard schrijft over de ontvangst des konings op die sprookjesachtige augustusnacht in 1661 en Pieter Berkhout vertaalt alle pracht in cijfers en vraagt zich af hoe hij moet schrijven over ‘allées d'eau’ aan iemand in Holland die ‘allées’ alleen met ‘arbres’ associeert. Een beschrijving van het interieur is al even onmogelijk, al probeert hij dat met ‘miraculeux’, ‘excellent’, ‘magnifique’ en ‘vain’, en dat laatste slaat dan op de ijdele kwistigheid waarmee overal Fouquets hoogmoedig devies ‘Quo non ascendam’ is aangebracht.[43]

De gewoonte om het Parijse programma voor korte tijd te onderbreken om wat van de omgeving te zien, is aan het einde van de eeuw nog steeds in zwang. Voor het maken van zo'n tour langs enkele der mooiste ‘speelhuysen’ behoeft de toerist dan geen eigen initiatief meer te ontplooien. De zorgen voor vervoer, onderdak en toegang tot de buitenplaatsen kan hij in handen geven van een ‘tour-operator’, met wie hij een bepaald arrangement maakt. Een dergelijke geheel verzorgde tour van drie dagen komt Wicher Pott in 1685 te staan op 8 rijksdaalders.[44] Vanuit Parijs ‘doet’ hij in gezelschap van zes Hollanders en drie Duitsers de eerste dag maar liefst acht kastelen. Madrid, nu geheel vervallen, is niet meer de moeite van afstijgen waard. Ook St Germain, vijf bezoeken verder, verdient niet meer dan een zeer vluchtige rondgang. Het natte pak in Rueil opgelopen, kan tijdens de lunch weer opdrogen; in St Cloud zijn de fonteinen geweldig en het interieur van het kasteel is mooi. Meudon is een nieuw, ‘heerlyck’ gebouw, waar Mr Louvois, de huidige eigenaar, kosten noch moeiten spaart om het prinselijk allure te geven.[45] Het interessantste van Marly-le-Roy vindt Wicher de beroemde waterleiding, de ‘Machines’, die het water langs een steile helling omhoog stuwen, ter besproeiing van de koninklijke tuinen. In Maisons wordt overnacht en de volgende dag zijn de tuinen van Chantilly aan de beurt. De derde dag wordt besteed aan Liancourt en tenslotte rijdt het gezelschap làngs Verneuil, het eens zo prachtige buiten van Hendrik IV, terug naar Parijs.[46]

43 Hinloopen f 34; Berkhout, venderdij 4 [juillet 1664]. Voor Vaux le Vicomte zie: Maland 167-170. Op die koninklijke ontvangst van 17 aug. 1661, haalde Fouquet zich de jaloezie en ongenade van de koning op de hals: twee weken later werd hij gearresteerd. En Fouquet's architecten, Louis le Vau en André le Nôtre, werden onmiddellijk te werk gezet in Versailles.

44 Pott, brief uit Orléans, 18 aug. 1685.

45 Ook Van Buchell bezocht Meudon en gaf er o.a. een opsomming van alle marmeren beelden die uit Rome waren gehaald. Description 92. De andere toeristen die in Meudon rondliepen waren P.C. Hooft (418) en François en Philippe de Villers (152, 290-294).

46 In zijn brief van 18 aug. 1685 worden die ‘Machines’ uitvoerig beschreven. Ze bestaan, schrijft Pott uit een aantal watermolens (in de Seine gebouwd) ‘die het waeter 500 voeten door yseren buisen op een hooge berg opdringen’, een installatie die de koning, Lodewijk XIV, 4 miljoen (livres? louis d'or?) in aanleg en onderhoud kostten. Over deze ‘onwaerdeerlycke’ machines schrijft ook Ruysch, die in Versailles de grote waterreservoirs zag (II, f 173^{r}); zie ook Maland 224, 225 en R. Kousbroek ‘Een kunstwerk uit de zeventiende eeuw’ (Cultureel Supplement NRC-Handelsblad van 4 aug. 1978). Toen Christiaan en Lodewijk in Liancourt rondkeken, ontmoetten zij Silvestre, die juist bezig was schetsen te maken voor een serie gravures van het kasteel. Brugmans 101; Chr. Huygens, Oeuvres I, 476. Thijs noemde Liancourt ‘le paradis de la Terre’. Brief aan zijn nichtjes l'Empereur, 30 april 1647. Thijs 86. Van de parken is niets meer over, van het kasteel slechts een ruïne.

Met wandelingen langs en door koninklijke paleizen, kerken en particuliere hôtels hebben de toeristen nu wel hun voornaamste verplichtingen afgedaan. Toch is het Parijs der vreemdelingen nog maar ten dele verkend. De toeristen, zich hiervan wel bewust, waaieren nu uit door de stad om, ieder naar eigen inzicht of voorkeur, kennis te nemen van weer andere bijzonderheden van deze fascinerende Parijse wereld.

In de crypt van de St Cloud ligt Van Buchell op zijn knieën waar hij, bijgelicht door een even enthousiast epigraficus als hijzelf, het vuil van de stenen krabt om het opschrift op de tombe van de heilige te ontcijferen en nauwgezet te copiëren.[47]

Hooft rijdt naar Montmartre waar hij, het uitzicht op Parijs nauwlettend bekijkend, zich verdiept in theorieën betreffende het aantal uren 'ommeganx' van de stad. (414)

Ginds staat Johan de Witt en kijkt naar de 'pompeuse incomste' van de ambassadeur van Polen en herinnert zich hoe hij zelf, nog geen jaar geleden, meeliep in de suite van zijn vader, toen deze als ambassadeur der Heren Staten in Stockholm werd ontvangen door koningin Christina.[48]

Daar neemt Johannes Thijs een kijkje in de bibliotheek van Mazarin en laat zich, een poosje later, vertellen hoe de waterleiding van Parijs geregeld is.[49]

Bij de Sorbonne maakt Constantijn Huygens notities over de architectuur van deze nieuwe behuizing van de universiteit. 'Een geweldich gebouw van Richelieu'. 'Recht over den inganch staet de capel die boven met een couple is met groote vergulde ribben met een portael met groote colommen Ordinis Corinthiaci dat men met groote trappen opgaet.' Dan wandelt hij naar binnen om in één der auditoria een filosofisch dispuut te beluisteren. (93)

De heer de Brunel laat het rijtuig voorkomen om zijn pupillen het mooiste plein van Parijs te laten zien. Een kwalificatie die François en Philippe met een volmondig 'magnifique' onderstrepen, wanneer ze de vorstelijke hôtels zien die deze Place Royale ommuren. (83, 84)

Ter recreatie kiest Coenraad Ruysch, groot flaneur, die keer de Jardin Médicinal du Roy, waar het zeer plezierig wandelen is, al stelt de kruidentuin helaas niets meer voor. (II, f 168^{v}) Zijn zwager Pieter Berkhout neemt ter

47 Van Buchell, Description 89. Hij verzamelde in Parijs inscripties ten behoeve van een nieuwe uitgave van het epigrafisch werk over Parijs van A. Corrozet. Van Langeraad IV, V. Vrijwel iedere tourist hield zich bij tijd en wijle bezig met het afschrijven van inscripties; bijvoorbeeld P.C. Hooft in Lyon, zijn zoon Aernout in Italië, Huydecoper tussen Saumur en Marseille, de Van der Dussens o.a. in Wenen. Het ging daarbij, behalve om de historische gegevens, volgens Schudt bepaald ook om 'ein rein ästhetisches Gefallen an einer schön gefaszten Inschrift auf einer stattlichen Tafel.' 38-40; 163, 185.

48 J. de Witt II, notitie op 29 okt. 1645. Het jaar tevoren had Jacob de Witt zijn beide zonen meegenomen op een diplomatieke missie naar Denemarken, en Zweden. Rowen 14.

49 Thijs 68, 69.

verkoeling een duik in de Seine, waar heel Paris op die snikhete zomerdag van 1664 rondspartelt, de dames, decent gemaskerd, incluis.[50]

Gerard Hinloopen prijst in het grote gasthuis 'l'Hostel Dieu', een der vele Parijse instellingen voor zieken- en armenzorg, de toewijding der nonnetjes.[51] Voor de Invalides geeft de heer van Dijksterhuis met zijn commentaar op deze imposante stichting van Lodewijk XIV alvast de gegevens voor het verslag dat zijn secretaris straks in het journaal zal moeten vastleggen. (ff 17, 18)

Met dit alles is nog lang geen recht gedaan aan de 'merveilles' van de hoofdstad, maar tenslotte wacht, buiten Parijs, geheel Frankrijk nog ter inspectie. Dus worden er toebereidselen getroffen voor de doorreis, met de gebruikelijke beslommeringen van het regelen van financiën en vervoer. Men maakt afscheidsvisites en men schrijft het journaal bij. Dat was dure plicht van elke tourist, maar ook vaak een benauwende opgave; zeker wanneer het ging om een beschrijving van Parijs. Gijsbert de With was stellig niet de enige die, zijn beste voornemens ten spijt, mismoedig moest erkennen dat hij er niet uit kwam. Maar men deed zijn best, of lichtte er de hand mee, onder verwijzing naar reisgidsen en prenten. Op de ene of op de andere manier werd het hoofdstuk. Parijs afgesloten.

De grand tour van Frankrijk kan nu beginnen, of beter, de aanloop daartoe. Want voorlopig beperken de toeristen hun verkenning van het koninkrijk tot de Val-de-Loire, waar zij zich nu enkele maanden met hun studieboeken Frans terugtrekken. Tussen Orléans en Angers, tussen Loudun en La Flèche in het Noorden en Bourges in het Zuiden wemelt het van de touristenkolonies, waar in de goed beklante, grote pensions jonge Engelsen, Duitsers en Hollanders hun 'devoir' doen in de Franse taal, in combinatie met verschillende andere 'exercices'.[52]

Na korter of langer tijd van retraite - een afzondering nooit zo absoluut of zij werd beleefd in gezelschap van andere reclusanten - kreeg men doorgaans behoefte om eens wat uit te waaien. Dus maakte men een knus speelreisje langs enkele Loire-kastelen. In tegenstelling tot de buitenplaatsen rond Parijs, waar de belangstelling primair uitging naar de aanleg van huis en tuin, gold de interesse voor de Loire-kastelen niet zozeer hun architectuur als wel hun geschiedenis, in casu die van hun vorstelijke bewoners. Maar die belangstelling was toch vrij oppervlakkig en bleef in de notities der bezoekers beperkt tot de anekdotische bijzonderheden, hun tijdens de rondgang door de 'conducteurs' opgedist.

Orléans, knooppunt van wegen naar alle vier windstreken, was een geschikt

50 Berkhout, samedij 12 [juillet 1664]. Voor deze sportieve vorm van recreatie zie Poëte 146 e.v. Zelfs de 'deftige' François en Philippe de Villers begeven zich te water in de tropische zomer van 1657 (214, 215).

51 Hinloopen f 35. Zo schrijven de heren de Villers bewonderend over le petit Arsenal, een instelling die werkverschaffing beoogde aan armen en bedelaars (141, 142).

52 Zie hfdst. V, 156 e.v.

uitgangspunt van zo'n tocht door de Loire-vallei. Een bezoek aan deze stad betekent - in de vertaling der dagboeken - steevast een paragraaf over de befaamde universiteit, aangevuld met notities over het bestuur van de Duitse Natie, haar privileges en haar welvoorziene bibliotheek. Onveranderlijk gevolgd of voorafgegaan door een stukje hagiografie over 'Ioanna Darcia', 'maagt van Orleans, sittende uijt metaal gegoten op de brug'.[53] Daaromheen wordt het verslag bij deze of gene nog wat aangevuld met opmerkingen over het schone - in dit geval reine - aanzien der straten en de bouwwijze der huizen die aan de Hollandse doet denken. In Orléans was het heel gemakkelijk om scheepsgelegenheid te vinden of om met een eigen reisgezelschap een boot af te huren voor een Loire-tocht van drie tot vijf dagen. Gedurende die tijd vermeiden de toeristen zich in een bezoek aan vorstelijke lusthoven en zij kregen daarbij een indruk van het burgerlijk welvaren in de diverse stadjes.

Allereerst gaat zo'n gezelschap na vertrek uit Orléans aan wal in Chambord om daar van de vorstelijke kastelen die de Loire omzomen, het kasteel van François I te bewonderen. Het 'schoonste en heerlijckste gebouw', schrijft Hooft, dat hij in Frankrijk gezien heeft, en laat zijn lezer raden of hij de architectuur dan wel de gigantische afmetingen bedoelt. Zijn zoon doet naderhand het kasteel af met een slordige zin: 'de schoonste trap van Vrankrijk.'[54]

Aan de overkant, op de rechteroever, ligt Blois met zijn 'schoon speelhuis', het Versailles van Lodewijk XII. Gijsbert de With doet hier trouwhartig en ijverig als steeds zijn best op een historisch exposé, Gölnitz aan zijn elleboog. Constantijn Huygens had in dit kasteel meer oog voor de vrouw van de 'castelain' die 'fraey en jongh' was, dan voor de explicaties van haar man. En Pieter Berkhout was zeker slecht gehumeurd toen hij Blois afkraakte met 'fort villaijne ville', waar niets bijzonders te zien viel.[55]

In het vaarschema van de schipper is inmiddels de toegemeten tijd in Blois allang verstreken. De toerist rept zich aan boord, maar mag anderhalf uur later in Amboise opnieuw aan wal, want het kasteel zullen de toeristen zich niet graag laten ontgaan. Het kasteel zien, betekent schrijven over de trappen, wonder van architectuur, en over de 'schricklijk groote hertshoorn', uniek in Frankrijk. Frederik Coenders laat zich hier het vertrekje wijzen, waar de prins van Condé gevangen gehouden was. (168)

Van Amboise is het nu nog maar een paar uur varen - bij gunstig weer en

53 Hinloopen f 16. Notities over reizen in de Val-de-Loire en naaste omgeving maakten: Coenders 168, 169; P.C. Hooft 408-410; G. de With ff 20^{v}-37^{r}; Thijs 42-51; Huydecoper, Bordugallia ff 46-146; C. Huygens jr 113-121; Hinloopen ff 17-25; Ruysch II, ff 158^{r}-165^{v}; Horenken ff 26-34. Van de Loire-tocht die Christiaan en Lodewijk Huygens in de zomer van 1655 maakten, is niet meer bewaard dan een korte beschrijving van Orléans. Chr. Huygens, Oeuvres XXII, 489-491. Voor de Loire-kastelen zie onder meer Fr. Gébelin, 'Les chateaux de la Loire', Paris 1936.

54 P.C. Hooft 408, 409; A. Hooft f 136^{v}.

55 G. de With ff 24^{v}-26^{v}; C. Huygens jr 122; Berkhout, leundij 3 nov. 1664.

voldoende waterstand - om Tours, de stad van St Maarten te bereiken. Hooft die de stad vanuit het zuidwesten naderde, vindt Tours voor een Franse stad welbebouwd met twee 'cierlijke' straten waar veel zijdehandel gedreven werd. Hij bleef hier, op doorreis naar Parijs, drie dagen en schreef waarderend: 'wert om sijne schoone gelegentheit van weijden, lant, ende rivieren, als vruchtbaerheit, den Tuin van Vranckrijck geheten.' (403) Eretitel die ook bij volgende generaties van toeristen, onder wie Gijsbert de With en Johan Huydecoper, in zwang blijft. Gijsbert weet weer een keurig opstelletje te schrijven, waarin hij vriendelijk kabbelt over de fortificaties, de wandelplaatsen, de 'palmadiebaan' en in een historische kanttekening de verdiensten van de inwoners als trouwe aanhangers van het Franse koningshuis aanstipt.[56] Buiten de stad zijn de druipsteengrotten merkwaardig en in Marmoustier hebben de kerk en de abdij van St Maarten met de relikwieën eveneens veel protestants bekijks.

Een dagvaart verder de Loire af, ligt Saumur. Hier bracht het onooglijke zwart-houten beeldje in de Notre Dame des Ardilliers, waaraan wondere geneeskracht werd toegeschreven, meer pennen in beweging dan de herinnering aan 'dien edele en seer geleerden Helt Philippus Mornaeus Plessiacus' die hier eertijds gouverneur van de stad was en stichter van de protestantse Academie. In Saumur kreeg destijds François van Aerssen van die vermaarde heer van Plessis zijn eerste politieke scholing. Pieter de la Court besteedde er de zomermaanden van 1642 aan observaties van leer en belevenis van het katholieke geloof. Zes jaar nadien maakten Johan Huydecoper en zijn vriendenschaar er een bewogen voorjaar mee toen zij, terwijl stad en land geteisterd werden door zware overstromingen, betrokken raakten bij de politieke troebelen van de Fronde.[57] Korte tijd later speelt Constantijn Huygens er een genoeglijk partijtje tennis.

Vóór men het weet is men dan alweer in Angers. Met een inspectie van de leisteengrotten daar in de buurt en van de lange Pont de Cé over de Loire wordt nu het Loire-reisje besloten. Een dergelijk vakantietochtje is één van de vele mogelijke uitstapjes in de nabijheid van het studiekwartier. Sommige toeristen die op hun tour niet van half werk houden, maken vanuit Angers of Nantes een verkenningstocht door Bretagne. Maar noch Aernout Hooft, noch Johan de Witt - beiden hadden toen het meeste van Frankrijk trouwens al gezien - levert dit reisje veel stof tot lering.[58]

Veel meer en vogue dan de excursie naar Bretagne was de luxe-editie van het vijfdaagse Loire-reisje. Men spendeerde dan wat meer geld en tijd en maakte in wijde omtrek van de rivier de 'kleene tour'. Het deed er daarbij betrekkelijk weinig

56 G. de With ff 30^{r}-31^{r}; De la Court 16-21.

57 Huydecoper aan zijn vader, Saumur, 30 dec. 1648, 20 jan., 22 maart, 24 april 1649; aan neef Schaap, 23 jan. 1649.

58 A. Hooft ff 133^{r}-135^{v}. Vanuit Nantes rijdt hij over Thouars, Loudun, Richelieu, langs de Loire via Orléans naar Parijs (f 136^{v}); J. de Witt I, notities van 22 maart-14 mei 1647, de tocht langs de Loire inbegrepen.

toe of men overal had ‘aangelegd’, maar men moest wèl kunnen zeggen dat men in Thouars was geweest, waar de hertog de la Trémouille met grenzeloze gastvrijheid ook hem totaal onbekende buitenlanders uit Nederland en Engeland op zijn kasteel ontving.[59]

Tenslotte was een bezoek aan het stadje Richelieu, op de ‘kleene tour’ of op een speciale tocht, een ‘must’. Dit grandioze, meest ambitieuze van al 's kardinalen bouwprojecten zouden toeristen niet graag overslaan. Het stadje was slechts een kortstondig leven beschoren, dat door haar stichter trouwens kunstmatig was aangeblazen. ‘Het stedeke is desert’, constateert Constantijn Huygens dan ook al in 1649, nauw twintig jaren nadat de eerste steen gelegd was. (119) Richelieu bleef verder voortbestaan bij de gratie van toeristenbezoek en het leerlingenbestand van de Academie, door de Kardinaal opgericht speciaal ten gerieve van vreemdelingen.[60]

Iedere bezoeker van dit weergaloos mooie openluchtmuseum is even enthousiast. Men weet nauwelijks wat groter bewondering verdient, het totale ontwerp, dat getuigde van een haast maniakale bezetenheid van symmetrie, en ‘soo regulier, dat Mr van Campens peert wel blindelingh de eene poort in en de ander weer uijt souw loopen’, of het ‘huys’ van de Kardinaal, waarvan de bezoekers om het hardst aankleding en inrichting prijzen.[61] Constantijn Huygens geeft een catalogue raisonné van alle kunstschatten; ‘antique statuen’ sieren het voorplein, werk van de grootste Italiaanse schilders - Correggio, Guido Reni en Veronese - luisteren de appartementen op, Michelangelo is als beeldhouwer vertegenwoordigd met ‘twee Captifs’, in alle kamers zijn de wanden verguld en gelambrizeerd, zelfs de ruiven in de stallen zijn gedraaid van kostbare houtsoorten. Om zijn vader een indruk te geven, vergelijkt Johan Huydecoper dit vorstelijk huis met het Huis te Rijswijk en belooft hem er een ‘afteekening’ van.[62] Niemand geestdriftiger dan Gijsbert de With, die de stad in eerste aanbouw ziet. Bladzijden vol schrijft hij over het aanzien van deze nieuwe stad met haar vier kwartieren, twee aan twee elkaars spiegelbeeld, een symmetrie doorgevoerd tot in de kleinste details. Hij brengt hier een half jaar later zelfs een tweede bezoek om te kijken hoe de bouw vordert. Maar dan heeft hij toch wel bedenkingen als hij ziet tot welke absurditeiten de bouwbezetenheid van de Kardinaal kan leiden. ‘...om sijne nieuwe stadt meerder te doen uijtmunten’ zal, op last van Richelieu, alles wat zich in de omtrek bevindt aan steden, buitenplaatsen en sloten worden afgebroken. Zo had de

59 Zo werd Gerard Hinloopen daar door de hofmeester van de hertog op een ‘treflyck collation’ onthaald (f 22).

60 Voor doelstelling en opzet van Richelieu's academie zie Chartier 184, 185; Plattard 506. Voor de bouwgeschiedenis: Crozet 91-94.

61 C. Huygens jr 118.

62 Huydecoper aan zijn vader, Saumur, 31 okt. 1648. In zijn journaal beschrijft hij het paleis en détail en maakt een schetsje van de plaatsing der schilderijen aan de muren, met aanduiding van de voorstellingen. Bordugallia ff 60-76. Ook Ruysch, verwend door hetgeen hij in Italië gezien had, vond Richelieu zeer de moeite waard (II, f 158^{v}).

kardinaal nu ook het stadje Champigny-sur-Veude, toebehorende aan de hertogen van Montpensier, in handen gekregen. Tijdens Gijsberts bezoek is de sloop van dit paleis in volle gang. ‘het was beschreijelijck sulcke een ontijdelijcke ruijne te aenschouwen’, niet alleen voor de ‘inwoonders die sulckx met traenen en onlijsaemheijt aensaegen, maar oock voor vremdelingen’, schrijft hij verontwaardigd en geschokt. ‘O Godt hoe wanckelbaer is menschen handen werck!’ De beroemde grafkapel, een van de mooiste in Frankrijk, was nog ‘ongeschent’.[63]

Aan kunst hadden de toeristen nu wel het mooiste gezien. Richelieu was het laatste hoogtepunt. Diep in het Zuiden vermag slechts het kasteel in Cadillac, eind zestiende eeuw gebouwd voor Jean Louis de Nogaret, hertog van Epernon, aan bezoekers complimenten te ontlokken.[64] Zij die, zoals Pieter Berkhout of de Huygensen, de schoonheid van Parijs en omstreken zeer intens beleefd hadden, waren het kunst zien langzamerhand beu.[65] Een gevoel van verzadiging dat de houding van anderen, die vanuit Italië komende door Frankrijk tourden, nog sterker markeerde. Aernout Hoofts aantekeningen in Parijs verlopen in een soort kortschrift en zelfs bij Ruysch, de onvermoeibare, is een zekere matheid te bespeuren in zijn Franse berichtgeving. Hij handhaaft zich wel wat uitvoerigheid, bijwijlen wijdlopigheid betreft, maar het heilige vuur is uit.

Op de grote tour, nu aanstaande, wordt gelukkig ook aan andere interesses geappelleerd, vooral in het Zuiden. Voor degenen die naar de Midi gaan om de west, is Nantes het aangewezen punt van vertrek. Gijsbert de With logeert hier bij Madame Casteleyn, geboortig uit Rotterdam, waar hij in zijn verwachtingen van ‘hollandse nettigheyt en Hollands tractement’ niet wordt teleurgesteld. De stad is ‘seer vermaerd door de koophandel’ waarin de Nederlandse kolonie een aanzienlijk aandeel heeft. Verschillende hunner ontfermen zich later over hun landgenoot Ruysch (hij lag hier maandenlang ziek) en ontvangen hem tijdens zijn herstel zeer gastvrij in hun grote comptoirs in de stad of op hun geriefelijke landhuizen daarbuiten.[66]

Gijsbert gaat hier zijn vriend Sonneman opzoeken, die even buiten Nantes en pension is bij een ‘edelman’. Deze gezellige ontmoeting is gerede aanleiding voor een feestje met een aantal Hollandse kennissen en dan stijgt Gijsbert te paard om ‘wech te vervorderen’ naar La Rochelle. Twee vrienden ‘convoyeren’ hem een eindweegs, wat natuurlijk aan het einde van deze rit weer een vrolijke avond betekent. Er volgen een paar vermoeiende dagritten. In La Rochelle - dat ligt voor de hand - brengt de toerist uit de Lage Landen een eresaluut aan de nagedachtenis van zijn Franse geloofsgenoten. Veel van hetgeen hij in de stad ziet, is op de een of andere manier verweven met de geschiedenis der hugenoten.

63 G. de With ff 32^{r}-35^{v}; 43^{v}-44^{r}.

64 Ibid. ff 70^{r}-72^{v}; ook anderen, onder wie Horenken, zijn opgetogen, maar als Ruysch acht jaar later het kasteel ziet, blijkt alles zwaar verwaarloosd te zijn (II, f 144^{v}). Crozet 122.

65 Christiaan aan zijn vader, Parijs, [aout 1655]. Oeuvres I, 344.

66 G. de With ff 56^{v}-57^{v}; Ruysch II, ff 151^{r}-157^{v}.

9. ‘Zuijtwaerts van de stat [Richelieu]...lach het Cardinaels huijs, welck in kostelijckheyt en uijtmuntentheijt weijnijghe of geen huijsen in Vranckrijck sijns gelijck sal hebben...’ (G. de With f 34[r])

Gijsbert, die er kort na het verschrikkelijke belegeringsjaar 1629 logeert, hoort uit de eerste hand de hartverscheurende verhalen over de hongersnood die sommige inwoners tot kannibalisme dreef. Hij maakt een tochtje naar 'het eijlant de Raiz' (Ile de Ré) om een Hollandse koopman op te zoeken en het eiland, 'uytnemende vruchbaer in koren en wijn' rond te rijden. En passant bezichtigt hij het nieuwe fort, een kapucijnenklooster, het kasteel en de Engelse begraafplaats, waar enige duizenden Engelsen rusten die bij de belegering van de stad sneuvelden.[67]

Half mei begint hij aan zijn laatste rit in zuidelijke richting, dit keer in gezelschap van twee Engelsen die hij toevallig op het Ile de Ré ontmoet had. De reizigers moeten vlak langs zee hun weg zoeken door de streek die 'La petite Flandre' heet, naar de vele Hollanders die hier wonen. Dwars door de zoutpannen, langs Soubise en Moise, naar Brouage, een zwaar versterkte plaats, om daar te overnachten en er bolwerken en arsenaal te inspecteren. En weer verder, via Soissons, waar het tractement niet veel voorstelt, over een plezierige weg met bloeiende meidoorn naar Blain. Daar huurt Gijsbert met een gezelschap Duitsers een schuit, om de Garonne over te steken. Dan beginnen de reizigers Bordeaux 'fraij int gesicht te krijgen'. Natuurlijk zoekt Gijsbert naar een Hollandse herberg, wat hem in Bordeaux niet veel moeite gekost zal hebben. In de stad treft hij drie neven, die bereidwillig als gids optreden. Gelukkig hebben Gölnitz en Sincerus met z'n tweeën Bordeaux zo uitvoerig beschreven, dat De With zich van deze taak ontheven acht. Hij spaart zijn kruit dan ook voor een beschrijving van het kasteel, paleis zo men wil, van de duc d'Epernon, gouverneur van Guyenne, een paar uur rijden ten zuiden van Bordeaux.[68] De superlatieven vloeien uit zijn pen. Tapijten, schoorsteenmantels, wenteltrap, fonteinen, huisraad, het is alles 'over kostelyck'. Als Gijsbert, onafscheidelijk van de neven, Bordeaux in alle richtingen doorkruist heeft, neemt hij afscheid en aanvaardt de terugreis naar Loudun. Een reden voor het feit dat hij de grote tour maar voor de helft maakt, wordt niet gegeven, maar het is wel hoogst ongebruikelijk.

Zijn stadgenoten Johan en Cornelis de Witt, die in april 1646 een week in Bordeaux logeren, zijn wel van plan de grote tour waaraan zij eind februari vanuit Angers waren begonnen, naar behoren af te ronden. Hiermee zullen, rondreis en 'kleene tour' samen, vanaf dag van vertrek uit Angers tot de terugkeer in Parijs, half oktober, zeven maanden gemoeid zijn.[69] In een week rijden zij vanuit Bordeaux over Cadillac, Agen, Moissac en Montauban naar Toulouse, om daar krachten te verzamelen voor het traject Carcassonne-Narbonne, dat zware eisen

67 Het verslag van de rit tot Bordeaux bij G. de With ff 56^{v}-70^{r}.

68 Ibid. ff 70^{r}-72^{v}. Op zijn terugtocht van Bordeaux naar Loudun gaat hij in Saintes en St Jean d'Angely op Frans familiebezoek en schrijft o.a. over drooglegging van moerassen op initiatief van Hollandse kooplieden en de vestiging ter plaatse van Hollandse boeren (ff 77^{v}-87^{v}).

69 J. de Witt I; Angers-Bordeaux: notities van 21 febr. 1646-6 april; Bordeaux-Montpellier: I, 14 april-7 mei, met aanvullende bijzonderheden in de kladjournalen.

stelt aan uithoudingsvermogen en rijvaardigheid. In Carcassonne bekijken zij de citadel en in Perpignan het kasteel, een van de sterkste van Europa. Vlakbij Perpignan zijn ijzermijnen en Béziers is een 'vermakelijk stedeke'. Op 7 mei arriveren de broers in Montpellier en onderbreken daar 'dewijle [alhier] seer goede compagnie is' voor de zomermaanden van 1646 hun reis. De heren van de Gracht, Van Rijn en Verbeecq zullen zeker tot dit clubje gehoord hebben. Voor Johan Huydecoper, die eigenlijk ook van plan was om er wat langer te blijven, had de stad geen enkele attractie. Hij wist niet hoe gauw hij er weg moest komen. Het was er op dat moment, herfst 1648, in verband met troepenbewegingen, nog tamelijk onveilig ook. Wie iets over Montpellier wil weten, moet bij anderen te rade. De stad heeft nauwe straatjes, maar is fraai 'betimmert' en het vrouwvolk is er 'seer fraey' en van goede sier. De Engelsen komen hier graag, want de uitzonderlijk zuivere lucht heeft een genezende uitwerking op longaandoeningen. Bezienswaardigheden: de academie, het anatomisch theater en 'de tuin van den koning' (Henri IV), die als hortus botanicus fungeert en met zijn mooie allees van cypressen voor geen Italiaanse tuin hoeft onder te doen. En met deze faits divers moet Montpellier het dan maar stellen.[70]

Voor diegenen onder de touristen die niet naar Italië zullen gaan, komt nu, in het Zuiden van Frankrijk, de enige kans om iets te zien van Romeinse architectuur zoals die, minder of beter geconserveerd, de trots was van stadjes als Arles, Nîmes, Orange en Aix. Pronkstuk van deze monumenten, amfitheaters, aquaducten en triomfbogen was het 'cirque' in Nîmes. Zelfs Johan de Witt gaf dit graag het epitheton 'magnifijck' en ook Ruysch, met zijn gyro nog vers in het geheugen, was opgetogen: na het amfitheater van Verona was dat te Nîmes het mooiste dat hij ooit gezien had aan Romeinse bouwkunst.[71] Blijkbaar lieten de toeristen zich niet van de wijs brengen door het benauwde aanzien van de arena die - volgebouwd met huisjes waarin naar schatting wel 2000 mensen onderdak vonden - haar oorspronkelijke ruimtewerking ten enenmale verloren had. Jan Merens was vooral geboeid door de bouwtechnische kant, de kwestie van transport en metselwerk der enorme blokken hardsteen. Zijn bewondering voor de Romeinse civiel-ingenieurs groeide nog toen hij, even buiten Nîmes, de Pont du Gard bekeek en te paard de onderste brug een eindweegs opreed: '...is alles yselijck ende met groot verwonderinge aen te sien.' (107) In kunstig metselwerk verlustigde hij zich ook bij de 'gebroocken' tempel van Diana buiten de stad, die met het zogenaamde Maison carrée binnen de stadsmuren, Nîmes' drie voornaamste attracties waren. Over de oorspronkelijke bestemming van dit laatste gebouw werd destijds druk gespeculeerd. Ruysch hield het er- met Gölnitz - terecht op dat het een tempel geweest moest zijn; de façade deed hem trouwens

70 Huydecoper aan zijn vader, Montpellier, 18 mei 1648; Ruysch II, f 140^{r,v}; Berkhout, merquerdij 1 oct. 1664; Thijs 60.

71 J. de Witt I en II, notities van 2-12 juli 1646; Ruysch II, ff 139^{v}, 140^{r}.

sterk denken aan die van de Rotunda in Rome. Voor de Hollanders van de religie had Nîmes nog een pluspunt: men kon er ìn de stad ter kerke. De grote gereformeerde gemeente beschikte er over twee kerken, die door liefst zes predikanten bediend werden. Tenslotte was Nîmes (omstreeks het midden der zeventiende eeuw) ook twee miniatuur oudheidkundige musea rijk. Liefhebbers van munten en medailles zoals Johan de Witt, konden hun hart ophalen in de privé-collectie van Mr Fornier terwijl ook Mr Gyran bezoekers graag in zijn kabinet van zeldzaamheden rondleidde.[72]

Het amfitheater in Arles, vijf lange mijlen van Nîmes, viel wat tegen; het was ook volgebouwd, maar bovendien zeer vervallen. Verder moest men in Arles notitie nemen van het Romeinse aquaduct en het stadhuis (Les Alyscamps), waar Ruysch een Diana-beeld zag dat onlangs bij graafwerk tevoorschijn was gekomen. Veel bekijks trok ook de 'begraafplaats der ouden' met 'oneyndelyke steene kisten', zoals Ruysch die sarcofagen ook in Rome gezien had. Gölnitz had er daar in Arles wel 600 geteld, voegde hij er aan toe.[73]

Orange was van de archeologische centra in de Midi het minst belangrijk. Van de triomfboog waren de reliëfs door inwerking van regen en wind zwaar afgesleten en het theater kon men, ingevat als het was in een bastion van het kasteel en ook alweer volgebouwd, nauwelijks als zodanig herkennen. De meeste bezoekers waren dan ook niet bijster enthousiast. Constantijn Huygens besteedde zijn tijd in Orange met visites bij de plaatselijke monde. Het zwaar versterkte en bezette kasteel vond hij wel een bezoek waard, maar vijftien jaar later al schrijft Pieter Berkhout, die vanuit Avignon een dagexcursie maakte, tamelijk heftig over de miserabele ruïnes van wat eens 'la plus belle citadelle du monde' geweest moest zijn.[74]

Dan was Avignon veel interessanter, althans voor Pieter, die hier in 1664 een paar dagen leefde tussen pauselijk purper en Avignonse adel.[75] Over de stad zelf is hij vrij kort. Natuurlijk noemt hij de stadsmuren; een opmerking over de schoonste en 'polijtste' muren van geheel Frankrijk mankeren in geen journaal; er zijn verschillende mooie kerken en huizen met fraaie tuinen. Er is een belangrijke zijdehandel en de joden, die hier gele hoeden dragen, genieten zoals ook elders in pauselijk gebied een grote mate van vrijheid. Deze losse opmerkingen vindt men ook verspreid over de journalen van de andere Hollandse bezoekers, die er op hun manier door het paleis van de vice-legaat gaan.[76]

Sommigen maken van hieruit een literaire excursie naar Vaucluse, 'het

72 De Witt ibid.; Ruysch ibid.; Merens 104-107.

73 Ruysch II, f 139^{r,v}; J. de Witt I, 13 juli, II, 21 juli; Horenken ff 55, 56.

74 Merens 102, 103; Thijs 63; C. Huygens jr 128-131, 133, 134; Berkhout, sammedij 13 sept. 1664; De la Court 23.

75 Voor Berkhouts belevenissen in Avignon zie hfdst. VI, 226.

76 Zo bijv. Merens 104; P.C. Hooft 421; C. Huygens jr 132, 133; Horenken ff 59, 60.

vaderlant van Madona Laura'.[77] Dan trekt men zuidwaarts om in Marseille het havenbedrijf te bekijken. Daar worden de citadel, de scheepsmagazijnen, lijnbaan, werven en arsenaal geïnspecteerd.[78] Ruysch laat zich aan boord roeien van een der galeien, waar burgerbezoek, Frans of buitenlands, met egards wordt ontvangen en rondgeleid. In Toulon gaat hij aan boord van de 'Royal Louis' en hij is verrukt van de kostbare uitmonstering; het schip is letterlijk overladen en topzwaar van prachtige ornamenten en snijwerk. Coenraad zet dan ook meteen een vraagteken bij de kwestie van de effectieve gevechtswaarde van zo'n praalschip. Zijn Franse vrienden corrigeren hem: deze schepen, de 'Royal Louis', de 'Royal Dauphin' en nog een paar andere dienen uitsluitend om vriend en vijand te imponeren. Maar, repliceert Ruysch nuchter: '...sij vergeten dat grootheyt van een Prins meer in vechtende scepen als in pronkende bestaet.' (II, f 137^{v}) Een opmerking die Johan de Witt zeker onderschreven zou hebben.

Wat men verder aan bijzonderheden over Marseille ook wil toevoegen, iedereen is het er over eens dat de directe omstreken allervermakelijkst zijn. 'Buiten de stadt is wonderlijcke menichte van hoeven ende wijnen die 'r seer heet vallen, maar de vin muscay is seer goedt, voort orengers, citroniers, granades, olyviers sijnder veel, ende de vijgen vallen der beter dan elders; *en somme* 't lant abundeert in schone vruchten'.[79] Het is in deze omgeving heerlijk wandelen en een bezoek aan een citrusboomgaard is een geliefkoosd uitstapje, ware verademing tevens na een verblijf in Marseille waar een uiterst primitieve waterlozing in de nauwe straatjes van de binnenstad een bron van infectie is.

Hier wachten Jan Merens, Hooft, Huydecoper en Wicher Pott op scheeps-gelegenheid naar Italië. Pieter Berkhout, Johan en Cornelis de Witt, Pieter de la Court en Johannes Thijs keren allemaal resoluut, maar met spijt in het hart, de zee en daarmee Italië de rug toe en zoeken hun weg naar Lyon, waar vroeger of later ook andere toeristen aankomen, die, zoals P.C. Hooft en Huydecoper, via Bourges, Moulins, Nevers en Roanne naar het Zuiden afzakken.

Lyon - een stad die als knooppunt van vele wegen bereisd door toeristen zeker een paragraaf in het Iter Gallicum verdient - Lyon is een heerlijke stad; een openbaring voor wie direct uit het Noorden komt, een plaats vol bezienswaardigheden die zich uitstekend leent voor een wat langer verblijf. Ook in de zomer, want de hitte in de stad kan men ontlopen met boottochtjes op de Saône of een logeerverblijf op de landhuizen van gastvrije Franse vrienden, waar met picknicks en zwempartijtjes, de dames weer keurig gemaskerd, de dagen omvliegen.[80]

77 Voor Vaucluse: P.C. Hooft 421; Thijs 62; Horenken f 59.

78 Merens 109, 110; Berkhout, 20-24 sept. 1664; Ruysch II, ff 135^{r}, 137^{r}.

79 P.C. Hooft 422.

80 Ruysch II, ff 120^{v}, 121^{r}. Over Lyon schrijven: Coenders 158; P.C. Hooft 420; Merens 95-98; C. Huygens jr 126, 127, 134-136; A. Hooft ff 125^{r}-126^{r}; Huydecoper in zijn 'Italiam petiturus'; J. de Witt II, sept. 1646; Thijs 66, 67; Berkhout, jeudij 28 aoust-leundij 1 sept. 1664; Horenken ff 63, 64; Ruysch II, ff 117^{v}-123^{r}, 128^{v}-131^{v}; Van Eminga f 69^{r,v} (als neerslag van een verblijf van drie en een halve maand).

Binnen de stad kent men zijn plichten. Johan Huydecoper legt het gehele epigrafische bestand van Lyon vast, Gruterus onder de arm. Hooft ontdekte enige ‘vestigien’ van antiquiteiten en Constantijn Huygens maakt een wandeling naar de plek waar eens het Forum Veneris was.[81] In de Charité en het Hôtel Dieu presenteert Lyon zich als sociaal voelende gemeente, met uitgebreide en uitstekende zorg voor zieken en armen. Instellingen die Hollanders ook elders, in Parijs en Florence, graag bezochten. Kerk en kloosterbibliotheek van de jezuïeten zijn vervolgens aan de beurt, terwijl een klimpartij naar het klooster der kapucijnen uitsluitend het magnifieke uitzicht over de stad geldt. Vanaf de jaren zestig krijgt het nieuwe stadhuis de hoogste lof toegezwaaid die Hollanders kunnen geven: Pieter Berkhout heeft nog nooit zo'n fraai stadhuis gezien; slechts wat de gedrongen façade betreft, blijft het achter bij het Amsterdamse. Constantijn Huygens maakt een schets van deze voorgevel, engageert een tekenleraar en vindt in Lyon zoveel plaatjes-achtigs, dat hij al tekenend door de stad zwerft. Van de ‘wonderlijcke situatie’ van Lyon kan hij niet genoeg krijgen. Men noteert dat vele en ‘treflycke’ kooplieden zich vooral bezighouden met de zijdehandel en men bekijkt een ververij. Pieter Berkhout bezoekt Mr de Serrières om diens mechanica-kabinet te zien, en Coenraad Ruysch presenteert een introductiebrief bij Mr Spon, auteur van het bekende reisboek.[82]

Tenslotte ontbiedt men een kleermaker, bezoekt zijn bankier en informeert naar mogelijkheden van vervoer en tour-arrangementen voor de uitstapjes naar Grenoble en naar de Chartreuse. Pieter Berkhout rijdt vanuit Lyon onder ellendig weer naar Grenoble. Zo lyrisch als hij over Lyon schrijft, zo negatief laat hij zich uit over Grenoble: ‘Son assiette...est fort vilayne’ in een dal tussen hoge bergen en affreuze rotsen. Het is maar een kleine plaats en zonder het riviertje dat er door loopt zou Grenoble zeker het lelijkste gat van Frankrijk zijn. Toch is het de hoofdstad van de Dauphiné waar het parlement zetelt en waar de gouverneur, de hertog de Lesdiguières woont. Behalve diens paleis valt er in de stad niets te zien.[33] Andere toeristen oordeelden wel milder, maar niemand vond het er bijster interessant. Toch kwamen er velen; ter wille van het hertogelijk paleis en omdat Grenoble het uitgangspunt was voor de tocht de ‘wildernisse’ in, naar het beroemde kartuizer klooster. Vrijwel iedere toerist die hier in de buurt komt, maakt deze pelgrimage naar de Chartreuse. Men wil zich persoonlijk overtuigen of de verhalen van de vriendjes over dichte bossen, verschrikkelijk hoge bergen en gruwelijke ‘precipicen’ schromelijk overdreven zijn, dan wel natuurgetrouwe schildering. Juist dit ongenaakbare geeft aan deze tocht een buitenissig tintje, dat waarschijnlijk werd ervaren als een welkome afwisseling op het gebruikelijke

81 Huydecoper refereert daarbij telkens aan Gruterus' ‘Inscriptiones’ die hij in Genève gekocht had.

82 Voor deze bereisde medicus uit Lyon zie: Schudt 107, 108.

33 Berkhout, mardij 2, merquerdij 3 sept. 1664. Hij oordeelt weer positief over Grenoble als centrum van provinciale society. Zie hfdst. VI, 226.

toeristen-menu. Bovendien, een nacht gratis logies in een klooster, zelfs drie zo men wilde - want zo lang waren de goede broeders gehouden vreemdelingen voedsel en onderdak te verschaffen - behoort eveneens tot de categorie van uitzonderlijke evenementen.[84]

Constantijn Huygens loopt hier zijn vriend Carer, op terugreis uit Italië, tegen het lijf. Samen rijden zij terug naar Lyon, door 'een groote sneeuw en een stercke koude.' (143) Het is eind oktober en wel geraden om hier weg te komen uit ''t gruwelijk desert'. Voor Constantijn is het te laat in het jaar om nog over de Alpen naar Italië te reizen. Het wordt dus overwinteren in Genève, een plaats die zich daartoe uitstekend leende. De toerist kon er in alle rust op verhaal komen, want aan zijn opname- of bevattingsvermogen werden geen zware eisen gesteld. Hij hoefde er geen kerken te bekijken; er te zitten en te luisteren was voldoende. De overige bezienswaardigheden waren volgens Constantijn niet meer dan 'redelyck fray'. (146) Studie maken van de geschiedenis der Zwitserse kantons was een loffelijk extra. Evenmin was het noodzakelijk om buiten Genève rond te trekken. Een 'tourtje op het Lac' of een uitstapje naar Bern was al mooi; het bezichtigen van Zürich of Bazel - als men daar niet kwam op doorreis - was na de tijd der Coendersen niet meer gebruikelijk. Maar daarvoor kwam de toerist ook niet. Voor hem betekende Genève een rustpunt tussen Frankrijk en Italië, een plaats ook waar hij vrienden en kennissen ontmoette, om de laatste nieuwtjes en reistips uit te wisselen.[85]

Vanuit dit rustpunt past een terugblik. Allereerst komt dan de herinnering naar boven aan de belevenissen in Parijs, waar de toerist zich had verlustigd in pracht en pronk der 'Opera publica et privata'. Kunst-kijken was in de hoofdstad en nabije omgeving zijn voornaamste bezigheid geweest. Het is echter beter om opmerkingen over 'Toerist en Kunst' op te schorten, totdat de tourist ook zijn gyro heeft gemaakt. Daarna had de grand tour, de rondreis door Frankrijk, de toerist een uitstekende gelegenheid geboden tot kennismaking met allerlei facetten van de Franse samenleving. Op zijn schier eindeloze reeks van mini-tours langs lokale bezienswaardigheden had hij een enorme hoeveelheid feiten en gegevens verzameld over een verscheidenheid van onderwerpen. Nu behoorden deze losse feiten bijeengevoegd te worden tot een samenhangend geheel, want idealiter

84 C. Huygens jr 137, 138; A. Hooft f 149^{v}; Ruysch II, ff 123^{v}, 124^{r}; Berkhout 4, 5, sept. 1664; J. de Witt I, 6 sept. 1646; Huydecoper, brief aan zijn vader, Montpellier, 18 mei 1648 en in zijn 'Geneva', verslag op 5 mei (ff 30-42).

85 Over Genève: Coenders 132, 141, 142, 156; Merens 99, 100; De la Court 24, 25 (sept. 1642-juni 1643); C. Huygens jr 146-162 (overwintering 1649/50); Huydecoper, brieven tussen jan. en 1 mei 1648 en almanak-notities uit die periode; A. Hooft ff 124^{v}-125^{r}, 126^{v}-128^{v} (overwintering 1650/51); J. de Witt I en II, notities van 9-12 sept. 1646; Thijs 65, 66; Ruysch I, f 16^{v}, II, ff 1^{r}, 109^{v}-117^{v}; Pott, brieven uit Genève, 20 aug. n.s. en Straatsburg, 9 sept. n.s. 1686; Van der Dussen ff 106^{r}-107^{v} (waar het journaal afbreekt).

betekende de grote tour een illustratie van lectuur, zoals gepropageerd door Van Erpen, ofwel de tour diende als wegwijzer naar de boeken die tot onderling verband en ‘verstant’ van het geziene moesten leiden. ‘De kennis wies gestaag’ tijdens de tour, maar hield het ‘verstant’ gelijke tred, of bleef het ondervoed? Werd de anekdotische bijzonderheid ingetekend in het beeld van een ‘notabele’ persoonlijkheid? Werden momentopnamen - van sociale zorg, van economische bedrijvigheid, van militair vertoon, van godsdienstige gebruiken - verduurzaamd? De vraag is al eerder gesteld, maar ook hier volgt geen onomwonden antwoord. Misschien is het allemaal te zwaarwichtig bekeken. Misschien verschafte het bekijken van de kleurige stukjes van het grote Franse mozaïek de toerist zoveel ‘plaisir’, dat het ‘profit’ er ook mee gebaat was.

Zij die in Marseille op scheepsgelegenheid naar Italië wachtten, zijn inmiddels in zee gestoken en na een voorspoedige of ‘tedieuse vojagie’ veilig in Genua geland. Van de gebruikelijke toegangswegen tot Italië, via Mont Cenis of Brenner of over zee, was die zeeweg zeker niet altijd de vlugste, evenmin steeds de veiligste, maar voerde wèl tot een directe, spectaculaire confrontatie met een Italiaanse stad. De binnenvaart in de haven met het zicht op het amfitheater van huizen tegen de berghellingen werd steeds als ‘seer aengenaem’ ervaren. Hij die, eenmaal aan wal, ging zwerven door La Superba, ‘alderheerlyxt van timmeragie’, werd nog versterkt in zijn eerste indruk. En daarmee begint in de nauwe ‘gangetjies’ van Genuese straten tussen hemelhoge huizen, de Italiaanse ronde van het bekijken van ‘Kunst en Curiosa’.[86]

Er is hier zoveel te zien, vertelt Marganetti aan Aernout Hooft, dat ge er wel veertien dagen voor uit mag trekken, (f 9^{r}) Dat was voor de meesten op weg naar het Zuiden wat ruim gemeten, maar in vier à vijf dagen kan een ijverig toerist ook heel wat ‘cierlycke Kercken en Koninklijcke palleizen’ aflopen. Bovenaan de lijst van ‘Casa nobillissime’ prijken de huizingen der Balbi's en der Doria's, residenties die de alom geroemde hoofdstraten, de Strada Nuova en de Via Balbi, een vorstelijk stempel opdrukken. In het Palazzo Balbi is de ene bezoeker verrukt van de ‘costelycke’ schilderijen van Titiaan, ‘Alberduer’ en Michelangelo en memoreert de ‘excessive groote silvere kroon’ aan het plafond in de grote zaal, terwijl de ander zijn hart verpandt aan ‘de heerlijcke spiegel sijnde met een groote menigte konstige silvere beeltjes op de kant verciert.’ Maar de Doria's doen voor de Balbi's niet onder.[87] ‘Men seyt, dat het [Palazzo Doria-Tursi] wel gecost heeft over de driemael hondertduysent croonen; is soo schoon van buyten, van binnen

86 P.C. Hooft, Rijmbrief 9. Berichten over Genua: P.C. Hooft 423-425; Merens 112-115; A. Hooft ff 110^{v}-112^{v}; Van Aerssen 247-255; Ruysch II, ff 75^{r}-79^{r}; Pott, brief uit Genua, 18 dec. 1685; Horenken ff 77-79; Van der Dussen ff 97^{v}-99^{v}. Hier zij nog eens speciaal verwezen naar Schudts ‘Italienreisen’, hèt handboek over zeventiende (en achttiende) eeuws toeristenbezoek aan Italië (ook al bespreekt hij van de Nederlandse touristen slechts Van Aerssen: 129-131).

87 Ruysch II, f 75^{v}; Pott, brief uit Genua, 18 dec. 1685.

altemael van marmer, dat het niet is om te seggen', schrijft Jan Merens, die toch meestal wel weet hoe hij zijn bewondering van 'Costelyckheit' moet verwoorden. (114)

De speelhoven even buiten de stad, in San Pietro d'Arena, waren al evenzeer een lust voor het oog. Daar was een bezoek aan de Villa Imperiale, het Doria-paleis en de bezittingen der Balbi's de tweede toeristische 'must', ook al vanwege het prachtige uitzicht op stad en haven. De appreciatie van deze Genuese residenties waar 'de marmor niet gespaert is', en veelal beschilderd met architectonische voorstellingen, geldt nu bouwkunst van Italiaanse signatuur, maar de criteria die tot dusverre de waardering bepaalden, blijven dezelfde: het fortuin gespendeerd aan de bouw en de kostbare materialen daarin verwerkt.

In deze waardering delen rijkelijk de Genuese kerken; wel opvallend, omdat verschillende daarvan dateren uit een tijdperk, waaraan in Frankrijk met de afdoener 'Gottisch' voorbij werd gegaan. Zo krijgt de San Lorenzo, ofschoon 'van de heijdenen gebouwt', toch het predikaat 'uytgenoomen schoone kerck'. Sterker nog, Wicher Pott beschouwt die San Lorenzo samen met de kerk der jezuïeten en de nieuwe Annunciata als de schoonste kerken die hij ooit gezien heeft, met vergulde gewelven en marmeren pilaren, 'waar aen konst, kosten noch marber off kostelijcke schilderijen sijn bespaert.' Hij is zo vervuld van deze Italiaanse 'cierlyckheit', dat hij pas in een post-scriptum melding maakt van de gevolgen van het Franse bombardement van Genua, het jaar tevoren.[88]

Wie zijn reis in zuidelijke richting voortzet, doet dit bij voorkeur per schip. Omdat deze vaartuigen telkens in een haven voor anker gaan, hebben de toeristen gelegenheid in de havenstadjes rond te wandelen en een indruk te krijgen van plaatsjes als Lerici en Portofino. De descripties zijn navenant vluchtig, het ene verslag levert een kasteel meer dan het andere, maar er valt pas weer iets interessants te zien wanneer de toerist in de haven van Livorno de fraaie blauwstenen trappen opgaat naar de kade.

Livorno is de belangrijkste havenstad van Toscane en heeft haar ontstaan en bloei te danken aan de patronage der Medici's. Inzonderheid is de stad het troetelkind van groothertog Ferdinand I. Hij neemt de verbetering van de haven ter hand, verklaart de stad tot vrijhaven om de handel te stimuleren (reden waarom hij ook joden vrije vestiging in de stad toestaat), heeft revolutionaire denkbeelden over hygiëne en geeft zijn architecten opdracht om naast het oude stadje, 'cleen ende qualijck gebouwt', een totaal nieuwe stad neer te zetten. Er is dan ook alle aanleiding tot het aanheffen van een loflied op deze verlichte vorst.[89]

Vanuit Livorno komt men heel gemakkelijk door de 'fosse' in Pisa. Hier moet de bezoeker toch wel op een volle week rekenen om de stad en de universiteit 'Insieme molto Civile, et Curiosa, et de principali della Toscana', naar verdienste

88 Pott ibid.

89 Over Livorno o.a. Merens 116-118; P.C. Hooft 433; Ruysch II, ff 72^{r}, $79^{r,v}$.

te verkennen. Overdrijft Marganetti of blijven de toeristen in gebreke? (f 10^{v}) Geen hunner rept over de universiteit en niemand heeft er langer dan één, hooguit twee dagen nodig om er Dom, Campo Santo, Battisterio en Campanile en eventueel de hortus botanicus te zien. ‘Pisa is groot binnen de muiren, doch niet betimmert’, is de indruk van Hooft en Merens, terwijl de Van der Dussens, honderd jaar later, zich afvragen waarom er in zo'n plezierige en gezonde stad toch zo weinig mensen wonen, een stad die nota bene het gezondste drinkwater van heel Italië heeft. Een uitspraak die zij waarschijnlijk doen op gezag van Missons ‘Voyage d'Italie’.[90] De twee broers maken een uitvoerige ronde door het Domcomplex. In de controverse die generatie na generatie van toeristen stof tot speculatie bood, kiezen zij de partij van die journalisten die de theorie van een vernuftige berekening der torenstand verwerpen. In Jan Merens' tijd echter was men over het algemeen nog geponeerd voor de uitleg dat de ‘miraculose tooren’ aan ‘behendigheyt ofte const’ zijn overhang dankte. (118) De ‘Gottische’ Dom heeft bronzen deuren die ‘admirabel verciert [zijn] met basse relief’, (118) in de doopkapel heeft deze of gene oog voor Niccolò Pisano's preekstoel, het Campo Santo is rondom beschilderd (en daarmede basta over de fresco's) en dient de voornaamste Pisaanse families tot kerkhof. Daar mogen zij rusten in de gewijde grond, die destijds door Pisaanse schepen is meegebracht uit de Olijfhof in Jeruzalem. Een enkele bezoeker neemt nog de moeite om de bibliotheek, ‘taemelijck fraey’, te bezichtigen en dan houdt men het voor gezien.

Pisa is nauwlijks achter de horizon verdwenen, of de toerist stijgt alweer af in Siena. Men trekt er opnieuw het zakboekje, om een bladzij te vullen met aantekeningen over de ‘syptyle ende purgeerende locht’, het zuivere Italiaans der inwoners, de strategische situatie en de bestrating met rode bakstenen. Het meest ‘remarquabele’ dat Siena te bieden heeft is, buiten kijf, de Dom. Het tweekleurig marmer waarmede de kerk van buiten en binnen gestoffeerd is, wint het van de gotische bouwstijl. Een houten plankier, dat echter voor de ‘Nieuwsgierigen aenscouwer’ opgelicht kan worden, beschermt de kostbare makelij van de vloer. In de bibliotheek van de Dom vindt Ruysch de fresco's zo prachtig, dat hij zich de naam inprent van de schilder, Pietro Perugino, ‘die soo ick onderrecht ben de Meester van Raphael Urbin is geweest.’ (II, f 21^{v})

Jan Merens doet in Siena vooral zijn best op een beschrijving van de Piazza del Campo, met het ‘natuerelijck fatsoen van een St. Jacopschilp’. Hij besluit zijn verhaaltje als connoisseur: ‘Alhier wert seer goet Italiaens gesproocken. Ende is versien met seer schoon vrouvolck.’ (134) Meer dan een enkele paragraaf is, als neerslag van een vluchtig ééndags bezoek niet te verwachten. Maar als een toerist in deze Toscaanse stad met haar roemrucht verleden een paar maanden doorbrengt, dan mogen hogere eisen gesteld worden. Het verslag echter, waarop

90 P.C. Hooft 433; Merens 118-120 (met een tekeningetje van de scheve toren); Van der Dussen ff 72^{v}-74^{r}.

Aernout Hooft de lezer van zijn journaal vergast, is slechts een brokkig samenstel van schamele notities. Wat hij in Siena dan wel uitvoerde, die zomermaanden van 1651? Vermoedelijk wat Italiaans leren of lezen, en wat rondkijken in de stad. Hij maakt er enkele religieuze plechtigheden mee en tussen de bedrijven door gaat hij met zijn grote vriend de heer van Sevenhuysen voor een weekje naar Florence, om daar de typische festiviteiten bij te wonen ter gelegenheid van de naamdag van St Jan.[91]

Helaas verminkt Aernout de reportage over de feestelijkheden tot een paar onbeholpen krabbels en men moet er de uitgewerkte tekening van Coenraad Ruysch overheen leggen om een duidelijk beeld te krijgen van het opwindend schouwspel der wagenrennen op het plein van Santa Maria Novella. En er, ter completering van het beeld, de schildering naast leggen die Van Aerssen levert van de Grand Duca, Ferdinand II, en diens geduchte heer-broer, kardinaal Gian Carlo, ere-gasten bij de wedrennen en middelpunt van de kleurrijke ruiterstoet der Florentijnse edelen die hieraan voorafgaat.

De dag na dit cavalereske gebeuren neemt de groothertog het huldebetoon in ontvangst van alle hem onderdanige steden, markiezaten en baronieën. Ruysch is wat teleurgesteld, hij had zich veel van deze ‘publike homage geimagineert’, in de veronderstelling dat de grote heren in eigen persoon hun trouw zouden betuigen of tenminste fatsoenlijke lieden als afgezanten sturen. Maar de stoet die hij aan Cosimo III ziet voorbijtrekken, blijkt te bestaan uit boeren en voerlui met ossewagens. Toch is er van allerlei merkwaardigs te zien, zelfs in zo'n ‘burgerlijke’ troep. Daar rijdt bijvoorbeeld op een praalwagen een figuur mee, in tijgervel gehuld, die St Jan voorstelt. Hij slaat voortdurend kruisen en ziet blauw van regen en kou. Het opvallendste in heel deze traditionele betuiging van trouw aan de landsheer was - in de ogen van Aernout Hooft - het sieraad waarmede de groothertog getooid was, ‘de groote diamant van 138 caraet, die machtigh flikkerde.’ (f 115^{v}) De reeks feestelijkheden rond St Jansdag werd dan nog diezelfde middag besloten met de wedren der barbers. Zo een wedloop van ongezadelde, ruiterloze paarden die volgens een speciaal parcours dwars door de binnenstad renden, moet al een zeer spectaculair gezicht geweest zijn.

Paardenrennen en ruiteroptochten waren in Florence even geliefd als elders in Italië; in de zomer ging er geen week voorbij of er waren dergelijke evenementen. Ter gelegenheid van de verjaardag van de groothertog werd er een gemaskerde optocht gehouden, georganiseerd door een pas opgerichte Academie, waar heel Florence weer voor uitliep, en op de Piazza Santa Croce was het dan ‘une furieuse foule de peuple et une poussière pour crever.’ Zo schreven Van Aerssen in 1654 en Ruysch in 1675 hun uitvoerige verslagen van deze volksfeesten, beiden met de kanttekening dat op dit gebied Venetië en ook Rome toch meer en fraaier te

91 A. Hooft ff 113^{v}-116^{v}. De heer van Sevenhuysen is Diederik van Voorhout: Weigle I, 295.

bieden hadden.[92] Dat was ongetwijfeld waar, maar alles welbeschouwd kwam de toerist niet in eerste instantie naar Florence ter wille van feestelijk volksvermaak.

Wat lokte de vreemdeling dan naar 'Fiorenza schoon'? Allereerst natuurlijk de stad zelve, in haar liefelijke ligging en haar tooi van fraaie paleizen en kerken. Daarenboven waren het gezonde klimaat, het welluidend taalgebruik en de toeschietelijkheid harer inwoners allemaal factoren die er het hunne toe bijdroegen dat toeristen er vaak langer bleven (Ruysch en Van Aerssen ieder wel vier maanden) dan noodzakelijk was om in een strak veertiendaags programma de Florentijnse kunstschatten te bezichtigen.[93]

Wie 'Florence' zei, bedoelde daarmee 'Medici' zien. En dan gold bewondering voor de familie steeds hun optreden als maecenas en kunstverzamelaars. Ging echter de belangstelling van de toerist iets verder dan het plichtmatig kijken en loven, verdiepte hij zich enigszins in de geschiedenis van deze Florentijnsche bankiersfamilie, dan kreeg naast lof ook kritiek een plaats. Toch komt ook Van Aerssen, net als ieder ander toerist, naar Florence om te bewonderen en met welbehagen te kijken naar 'ongeloovelijcke costelijckheit'. Daarmee 'opgepropt' is het magnifiekste dat Florence binnen haar muren koestert: het Medici- 'tresoor'. Iedereen kijkt zijn ogen uit in de 'warande' van de hertog en doet zijn best op het samenstellen van een privé-catalogus van de kostbaarheden, curiositeiten en zeldzaamheden opgehoopt in de Guardaroba, de Tribuna en de Galleria van Palazzo Vecchio en Uffizi. Alle leden van de Nederlandse bent schrijven over de 'Statuen' in de Tribuna, de met juwelen ingelegde, veelkleurige marmeren tafels en roemen om 't hardst de vitrines met gouden en zilveren vaatwerk, de paardetuigen, het hoofd van Tiberius in een turkoois gesneden, de Turkse sabels...

Een schat aan meubels en schilderijen 'van alle soorten, groote constighe stucken, poëterye, battalien, geestelijcke stucken, als schoone figueren' is ook in het Pitti-paleis te zien. (121) Jan Merens vindt dit alles prachtig, maar twee generaties later reageert Aernout Hooft bijzonder lauw op het museale bezit van dit Medici-paleis. Toch een schoon gebouw, en een heel schone fontein, dat wel! Zo'n reactie ging echter geheel tegen de destijds gangbare opinie in. Van Aerssen was zelfs bereid om het Pitti-paleis tot het mooiste van geheel Europa te stempelen. Als oordeel van een nuchter Hollander is dat niet gering, temeer daar de Franse mentor over de schouder meeleest.

Een genoegen apart is wandelen in de Boboli-tuinen, waar alle elementen die thuishoren in een tuinaanleg van die tijd, waterwerken, fonteinen, watervallen,

92 Over deze Florentijnse volksfeesten: A. Hooft f $115^{r,v}$; Ruysch II, ff 65^{v}-66^{v}; Van Aerssen 226-228; Schudt 220.

93 Over Florence en omgeving schreven: Van Buchell 136-138; Merens 120-128; P.C. Hooft 434-439; A. Hooft ff 105^{v}-108^{r}; Marganetti ff 10^{v}-12^{r}; Van Aerssen 221-241; Ruysch II, ff 13^{v}-17^{v}, 56^{v}-72^{r}; Horenken ff 82-84; Van Eminga ff 67^{v}-63^{v}; Van der Dussen ff 74^{v}-80^{r}.

lanen en beelden, de ‘heerlijkheid’ van de eigenaars onderstrepen. Op het werkprogramma van de toeristen komen in de zeventiende eeuw nog twee andere Medici-bouwwerken voor: de San Lorenzo en de Laurentiana. In de kerk trekt de Medici-kapel met imposante funeraire pompe en kostbaarheden het meeste bekijks. En in Michelangelo's nieuwe sacristie ‘van noble architecture’ ontlokken de grafmonumenten voor de twee Medici prinsen Lorenzo, hertog van Urbino, en Giuliano, hertog van Nemours, aan de Van der Dussens een ongebruikelijk: ‘de beelden sijn seer fraaij van Albast, dog wat Lascief’. (f 77^{r}) Hooft prefereert hier boven de beeldhouwer de architect Michelangelo. Diens schone librije, de Laurentiana, waar vanaf het jaar van haar openstelling in 1571 geleerden zogoed als een geletterd publiek en zelfs volslagen leken toegang hadden, was een toeristische bezienswaardigheid. Zo zag Jan Merens er ‘verscheyden boecken geschreeven op schillen van boomen, eenighe geschreeven op bladen van syde, eenighe met sulcken vreemt geschrift, dat het niemant - wie deselve siet - ken leesen.’ (126) Later verdiept Ruysch zich hier in een manuscript van Boccalini.

Na deze excursie in het wereldse centrum van Florence, gecreëerd ten pleziere en gerieve der familie Medici, past nu een verkenning van het religieuze middelpunt der stad, de Santa Maria del Fiore en onmiddellijke omgeving. De Dom met zijn hoge ‘appeltooren’ is ‘seer costelyck’ schrijft Jan Merens; de Dom, beaamt Van Aerssen, is ‘une des belles pieces qui soyent au monde’; de Dom, zo valt Ruysch hem bij, is ‘admirabel’ en daarmede bedoelen zij de kostbare buitenbekleding van drie kleuren marmer. Het interieur acht dit drietal toeristen veel minder aanzienlijk, maar anderen vinden daar nu juist de vele apostelfiguren wèl ‘admirabel fraey’. De Campanile van de Dom met haar marmer en sierlijke pilaartjes deelt in alle ‘verwondering’. In de kleine San Giovanni, de doopkapel tegenover de Dom, acht iedereen de bronzen deuren van ‘Lorenzo Gilberti Florentin’ weergaloos ‘costelijck’ en tekent hierbij vlijtig Michelangelo's commentaar aan: ‘O janua digna Polo.’ Zoals ook elke toerist verderop in de stad in de Santa Croce ‘lanck omtrent hondert ende tsestich treeden’, vol prachtige altaarstukken, Michelangelo's tombe weet te vinden.

In de Santa Maria Novella, niet geheel ‘opgemaeckt’, evenmin als de meeste kerken in de stad, zoals Aernout Hooft had geconstateerd, hadden de Van der Dussens vooral oog voor de schilderijen. Was dat hun manier om de fresco's van Ghirlandaio en vele anderen aan te duiden? In de ‘Nonciado’ (de Santissima Annunziata) verbaast Van Buchell zich over de enorme hoeveelheid votieftafeltjes, ‘teyckens van danckbaerheyt’ aan de Heilige Maagd, die Jan Merens in al hun bizarre aard en verscheidenheid opsomt.

Naar de San Marco gaat men niet om er in het klooster de angelieke fresco's te zien, maar om daar in de apotheek ‘quint essence’ te kopen. De toerist loopt argeloos voorbij aan de beelden in de buitennissen van de Or San Michele, maar op de Piazza della Signoria is hij niet weg te slaan en weet niet wat het eerste te noemen: Michelangelo's David voor de ingang van het Palazzo Vecchio? Het

'fonteynwerck' midden op het plein? Of de Sabijnse maagdenroof, van alle beelden in de Loggia dei Lanzi het meest genoemde en ook het hoogst geroemde werk van Giambologna, een kunstenaar wiens werk in zeer hoog aanzien stond. Loffelijker getuigenis dan deze beeldhouwer uitgereikt kreeg voor zijn ruiterstandbeeld van Cosimo I op deze piazza: 'seer natuerelijck, costelijck ende constich', is in die tijd waarschijnlijk niet denkbaar.[94]

In Florence danken de toeristen ook hun amusement goeddeels aan de 'heerlijckheit' der Medici. 'Vermaeckelijck' is een bezoek aan het 'Serail van des hertoghs beesten', de wilde-dierentuin bij het palazzo Pitti; zeer 'vermaeckelijck' is een rit in de omstreken, waar tussen de vele fraaie landhuizen van Florentijnse adel en rijke kooplieden ook de groothertogelijke familie verschillende speelhuizen bezat. Het was hier voor de toeristen ook heerlijk wandelen en picknicken en voor de fortuinlijken onder hen, op invitatie van de groothertog, ook goed jagen. Voor hen allen was een wandeling door de tuinen van de Villa Pratolino met ''t heerlijckst waterwerk, dat in Europa bekent is' een belevenis. De beschrijving, tot in minutieus mechanisch detail, van alle tableaux en de bedriegertjes, van de fonteinen, grotten en het waterorgel is bij Jan Merens in goede handen. Hier is zelfs Hooft uitvoerig! In later jaren wanneer 'Pratolijn' er onverzorgd bijligt, gaat 'men' liever naar Poggio Imperiale, het buitenhuis van de hertogin, terwijl Van Aerssen, groot liefhebber van lusthoven, nog een tournee maakt langs een viertal andere buitenplaatsen der familie Medici.

Daar, in Poggio Imperiale, gelegen ten zuiden van Florence, wordt de aantrekkingskracht van 'L'Alma Citta di Roma' onweerstaanbaar. De toerist neemt zijn 'danckbaerlijck affscheyt' van het schone Florence en rijdt, hetzij met een ommetje over Siena, ofwel linea recta over Viterbo naar Rome.[95]

De inkomst in de Eeuwige Stad door de Porta Prima is een lang verbeid ogenblik. Een historisch moment, dat Van Buchell een bewogen 'O!..., oculi beati' ontlokt. Gezegend de ogen die nu werkelijk de 'Mirabilia' van Rome mogen aanschouwen! - Maar wáár te beginnen? En wié te volgen? Want 'l'Infinità di Maraviglie di quella Città mi rende mutulo, et timoroso per Incominciarle à narrare'.[96]

Het is misschien maar het beste om in grote trekken de indeling aan te houden van de destijds zeer populaire reisgids 'Roma antiqua et moderna' en dus te beginnen met dié bezienswaardigheden die voor vreemdelingen komende uit het Noorden, nieuw waren: de antieke, waarvan zij tot dusverre op hun reizen nog

94 Merens 124. Schudt 268, 324.

95 Beschrijvingen van Rome bij: Van Buchell 43-117; P.C. Hooft 429-432, 433; Merens 135-143; A. Hooft ff 70^{v}-93^{r}, 99^{v}-104^{v}; Marganetti ff 12^{v}-14^{r}; C. Huygens jr, in de enige brief die van zijn gyro bewaard bleef, geschreven aan Christiaan, Rome, 29 mei 1650, Chr. Huygens, Oeuvres I, 128; Van Aerssen 177-201, 214, 215; Horenken ff 86-93; Ruysch II, ff 22^{v}-56^{r}, 80^{r}-83^{r}, 91^{r}-97^{v}; Van Eminga ff 13^{r}-49^{v}; Pott, brieven uit Rome, 31 jan., 6 en 20 april n.s. 1686; Van der Dussen ff 42^{v}-59^{r}, 65^{r}-68^{v}.

96 Marganetti f 12^{v}.

maar een enkel monument gezien hadden.[97] Ook al trok de toerist, gaande over Romes zeven heuvelen, zich op zijn dagelijkse verkenningstochten niets aan van zo'n afpaling naar tijdperken. Hij bedreef voortdurend chronologische acrobatiek, een historische lenigheid die hem, gezien zijn berichtgeving, blijkbaar geen enkele moeite kostte. Het is niet zo moeilijk om een lijst op te stellen van wat er in de zeventiende eeuw aan overblijfselen van Roma antiqua allemaal te zien was en gezien wèrd, maar het is minder eenvoudig om daarvan een representatieve doorsnee te geven. Ook de toeristen zelf hadden met dat beschrijven problemen.

Jan Merens die in de zomer van 1600 in één week Rome 'deed', doorkruiste de stad, enthousiast en energiek als steeds. Over het eigentijdse Rome schrijft hij uitvoerig en van de oude stad heeft hij ook 'meest alle de antycke dingen' gezien, ten bewijze waarvan hij een opsomming bijvoegt.[98] En dat is dan dat. Het staat immers allemaal te lezen in zijn exemplaar van de 'Cose meravigliose'. Ook Hooft maakt een staatje. Hij moet in die december en januari-maanden van 1599/1600 ten naaste bij alles gezien hebben dat er in zijn tijd nog aan antieke gebouwen overeind stond en wat er in recente jaren aan kunst was blootgelegd. Maar van commentaar onthoudt hij zich. Pas maanden later geeft hij iets van zijn gevoelens prijs in een brief aan zijn Amsterdamse dispuutgenoten. Diepe teleurstelling spreekt er uit; slechts troosteloze ruïnes, gedeeltelijk onder het zand bedolven of door onkruid overwoekerd, herinneren aan het glorieuze Rome van weleer.[99]

Ruim tachtig jaar later stelt Wicher Pott zijn familie een lezing over Rome in het vooruitzicht en met die belofte acht hij zich ontslagen van de gebruikelijke verplichting tot schriftelijk verslag. Maar dat is acceptabeler dan het werk van de heer van Dijksterhuis, die het oude Rome in één en het 'tegenwoordige' in krap vier bladzijden opsommingen afdoet, (ff 86-93)

Nu blijven er nog zes dapperen over die wèl rapporten schrijven. Van Buchell, wiens belangstelling gelijkelijk uitgaat naar alle tijdperken en facetten van de geschiedenis der stad. Aernout Hooft, die met zijn korte zinnetjes soms voor raadsels zorgt. Van Aerssen, met gepolijst proza, persoonlijk commentaar en een uitgesproken mening. Ruysch, die ook in Rome in uitvoerigheid vertelt over zijn druk bezette dagen, toeristisch zogoed als sociaal. Van Eminga, wiens systematiek en belezenheid meer imponeren dan zijn schrijftalent. En tenslotte de Van der Dussens, wier motto voor alles 'volledigheid' is. Die lijkt hun in Rome het beste

97 Voor Roma antica zie Schudt 272-287 en passim; voor 'Roma sparita', de geschiedenis der monumenten van Roma antica en het commentaar, in woord en beeld, van Rome-gangers door de eeuwen heen, zie het fraai geïllustreerde boek van Margaret Scherer.

98 Bastet 9, 10. Merens 137, 138; Hoogewerff, Tourist 113-118.

99 P.C. Hooft, Rijmbrief 10, de passage die begint met de regels: 'Siet ghij dat Grof gebouw van wit gehouwen steenen / Wiens ront hovaerdich hooft drinckt door de wolcken henen. /... Dits Rome daermen nu niet meer vint eenich werck, / Dat Romes waerdich is dan dees S Peters kerck /...'. Ook geciteerd door Hoogewerff, Dichters 45. - Zie Bastet 7-9, met archeologische annotaties op hetgeen Hooft o.a. op de Palatijn, Forum en Via Appia gezien heeft.

gewaarborgd door het aantrekken van een vakspecialist op hun grand tour der Romeinse antiquiteiten. Van de diensten van zo'n antiquario, die steeds ter plaatse explicatie gaf, maakten vele toeristen dankbaar gebruik. Constantijn Huygens jr. zag het oude Rome onder leiding van Hans Hoch, een vreemdelingengids die vooral bij de Duitse adel in trek was.[100] Ruysch nam een antiquario in dienst die met kop en schouders uitstak boven zijn collegae, die volgens Coenraad een stelletje 'ignoranten' waren. Voor zijn moeite toucheerde zo'n gespecialiseerde cicerone een pistool per cursist, een honorarium gelijk aan hetgeen een taal- of andere 'kunstmeester' toekwam.

Van de 'antiquitez tant fameuses' moest ieder toerist, ook Van Aerssen die geen liefhebber was van oudheden en speciaal de Romeinse onaanzienlijk vond, toch minstens een viertal locaties gaan zien. Het was dan het gemakkelijkste om te beginnen met Colosseum en Pantheon, omdat deze monumenten nog zo goed geconserveerd waren en daardoor veel minder vergden van een vermogen tot 'verbeelden' van het oorspronkelijke aanzien dan elders het geval was bij schamele resten. Het Pantheon ontlokte de beschouwers onveranderlijk kreten van bewondering en ontzag. Zelfs Van Aerssen moest toegeven dat architectonisch het Pantheon een onnavolgbare prestatie was. Daarbij hield men het gebouw voor intact en ervoer men de verhoudingen in de afmetingen als uniek: 'Het raerste' van deze Santa Maria Rotunda vond Aernout Hooft dat de kerk 'soo rondt is, van alle kanten, dat de halve diameter aen alle sijden en om hoogh oock raekt. Wij saegen hier 't graf van dien vermaerden schilder Raphael Urbino'. Na een tweede bezoek vermeldt hij nog historische bijzonderheden van de met lood gedekte koepel. (f 78^{r})

Bij het Colosseum, in Van Buchells ogen 'pergratum spectaculum', zijn Aernout Hooft en vooral Ruysch ontzet over de ruïneuze toestand waarin dit 'onbegrijpelijke' gebouw verkeert. De Romeinen zelf zijn zich de oorzaak daarvan nog zeer goed bewust en wijten dat, zoals Ruysch' antiquario hem uitlegt, aan de 'onversaedelijke gierigheyt van 't Nepotissmo'; er zou in het Colosseum zomin als elders in Rome nog een steen op de andere staan van de klassieke bouwwerken, wanneer het Romeinse volk zelf zich niet had opgeworpen als conservator.[101] Een verhaal dat honderd jaar tevoren Van Buchell in nagenoeg dezelfde bewoordingen was verteld.

Frans van Eminga concentreert zich in zijn bijdrage tot de literatuur over het Colosseum geheel op de historie en het gebruik van het Amphitheatrum Flavii Vespasiani: '...deese fameuse bou is ghenoemt Collisee ende is ghebout gheweest int jaer Christi 65 door die keijsers, Vespasianus, ende Titus, naer die

100 Constantijn Huygens tekende het Album amicorum van Hans Hoch in juni 1650. Hoogewerff, Besch. III, 371, waar ook inscripties van enkele andere Nederlanders uit de jaren tussen 1636 en 1654 genoemd worden. Zie Heijbroek 28 voor afbeelding van Hoch 'ten voeten uit'.

101 Ruysch II, f 23^{r}; Van Buchell 67. Zie ook Weiss 98-101.

20. '...agter 't Capitool langs de Via Sacra is het vol Antiquiteijt...' (van der Dussen f 50^{r}).

destructie van Iherusalem Leest Lipsius, van die Amphiteatrum spreeckende op deese plaetse representeerde men drie soorte van spectakels', enzovoort, enzovoort. (f 25^{v})

Op het Forum Romanum ontwart hij, evenals Van Buchell, de historische knopen van oorspronkelijke bestemming en latere usurpatie, hierin voorgelicht door een keurtroep van literaire autoriteiten.

Aernout Hooft en de Van der Dussens trachten het probleem van beschrijving op te lossen met verslagen die meer doen denken aan inventarislijsten van bruikbaar restauratiemateriaal dan aan een beschrijving van dit levendigste van alle Romeinse fora. Weer andere toeristen volstaan met de mededeling dat zij alle antiquiteiten die op het Campo Vaccino staan, gezien hebben. Maar allemaal hebben zij gelopen van de 'magnificque Triumph Poort van Septimius Severus' tot die van Titus met 'Triumphen, Candelaars, en basreliefs, Ook den Arent die sijn Siel na den hemel voert etc.'.[102] Steeds weer zullen zij op hun wandeling tussen de wirwar van ruïnes getracht hebben de brokstukken marmer, zuilsegmenten en boogaanzetten hun oorspronkelijke bestemming toe te dichten. Daarin had de antiquario een groot aandeel.

Juist op het Forum en het Capitool, het hart van het oude Rome, dat geheel tabula rasa was, gaven de experts uitvoerige colleges oude geschiedenis. Op de Palatijn was uitleg al even onmisbaar; ook hier moesten toehoorders gezegend zijn met een royaal vermogen tot fantasie. Speciaal bij een wandeling door de tuinen van de Villa Farnese, waar de gidsen uitlegden hoe men hiér het paleis van Augustus lokaliseerde, dáár de beroemde bibliotheek en ginds de woning van Cicero meende te kunnen plaatsen. Dan verzuimde geen antiquario zijn kudde te brengen op de plaats van het 'domus aereus' van Nero, want daar ter plaatse zijn 'considerabele ruinen' en was er tenminste iets te zién. Hier, op de Palatijn waren archeologische verrassingen nog iedere dag mogelijk. De familie Farnese verpachtte achter haar villa percelen grond, waar liefhebbers naar hartelust archeoloogje konden spelen. De Van der Dussens zagen hier een 'amateur' aan het werk: 'wij sagen daar uyt komen eenige stukken van Colommen, Orientaalse Steen etc. die de gront toekomt accordeert met een liefhebber, tegen soo veel bij de roe, voor 't omvroeten, deze ondergaat dan het hasard of medailles of beelden kan vinden, om de onkosten goet te maken.' (f 57^{v})

Vroeg of laat in zijn romeinse tijd liet de toerist zich naar de Via Appia rijden, het derde in de reeks van belangrijke ruïnecomplexen. Dáár diende de bezoeker niet alleen zijn klassieken, maar ook zijn bijbel paraat te hebben, Roma antiqua en Roma sacra zijn hier immers ten nauwste verweven. Opnieuw was hulp van antiquarii en custoden in het verhalend determineren en reconstrueren onont-

102 Van der Dussen f 50^{r}.

beerlijk. Als belangrijkste attracties beschouwden de toeristen hier de catacomben, de St Sebastiaan kerk en het 'Sepulchrum Metella.'[103]

Onder leiding van een gids (zonder 'guide' verdwaalt men onherroepelijk) wandelt en kruipt Ruysch een uur lang rond in de zogenaamde Catacomben van St Calixtus. De Van der Dussens verkennen op dezelfde manier de catacomben dichtbij de San Lorenzo fuori le mura waar zij attent gemaakt worden op de christelijke symbolen gekerfd in verschillende grafstenen. Als zij een aantal dagen later op de Via Appia zijn, houden zij Roma subterranea voor gezien en bepalen zich daar tot de bovengrondse ruïnes. De gids wijst hun, op de plaats waar vroeger de Priapus-tempel stond, de kerk van St Sebastiaan; men gaat er binnen om tombe en 'statue' van de heilige en diens relikwieën te zien. Dan brengt de leidsman zijn gezelschap naar de plek waar de lichamen van Petrus en Paulus gevonden zouden zijn. Even verder op de Via Appia zijn resten te zien van enkele Romeinse tempels. Tot besluit komen dan weer de 'magnifique restanten' van het graf van 'Cicilia Metello' aan de beurt. ''t is onder vierkant en boven ront', merken toeristen scherpzinnig op en met die dikke muren gebouwd voor de eeuwigheid, vindt Van Aerssen.

Dat was ook een opvallende bijzonderheid van de thermen van Diocletianus, noteerden de Van der Dussens. Maar het respect voor architecten geldt ook hier toch weer in de eerste plaats het grandioze concept der anonimi van weleer, en tevens het vernuftige gebruik van de ruimte door de moderne grootmeester Michelangelo ter 'advantagie' van diens Santa Maria degli Angeli, opgetrokken in de grote zaal van de keizerlijke thermen. Overtuigender demonstratie van de fantastische afmetingen van de Romeinse thermen en, alweer, van het technisch vermogen der Romeinse architecten, was niet mogelijk. Misschien was dit de reden dat de antiquario der Van der Dussens juist deze thermen uitkoos ter eerste kennismaking met de Romeinse antiquiteiten. Van Buchell, die over de geschiedenis van dit thermen-complex allerlei weet te vertellen, is niet zozeer verbluft door de afmetingen; voor hem zijn deze thermen in de eerste plaats een symbool van de ontluistering van Roma antica. Bewogen bekent hij: '...Vix lacrimas tenui ob temporum rerumque tam variam vicissitudinem... Certe Roma olim non hominum sed immortalium potius Deorum videtur fuisse habitaculum'. (100)

Zeer populair bij toeristen waren verder de zuilen van Trajanus en die van Antoninus, waar men met wéér een ander aspect van Romeinse bouw- en beeldhouwkunst kennis maakte. De bas-reliëfs werden aandachtig bekeken en al treden tellend, klom men dan in de zuil omhoog langs de 'spatieuse en wijde wenteltrap' en genoot boven van het wijdse panorama. Ruysch schafte zich alle

103 Constantijn Huygens verwijst Christiaan naar het boek over de Catacomben dat thuis, in Den Haag, in de bibliotheek staat. Vermoedelijk is dat 'Roma sotterranea, Opera postuma di Antonio Bosio...', Roma MDCXXXII. Brief uit Rome, 29 mei 1650. Chr. Huygens, Oeuvres I, 128.

prenten aan die er van deze Columna Antonina in omloop waren en nam zich voor die van de Trajanus-zuil te kopen, zodra die in de handel zouden komen. (II, f 32^{v}) Ook Van Aerssen schrijft lovend over deze ‘belles colonnes de marbre travaillée par dehors’, die hij als een sieraad voor de stad beschouwt: ‘et s'il y en avoit encore une vingtaine de semblables, Rome en recevroit beaucoup de lustre.’ (187) Maar dan had men het volgens hem ook wel bekeken, want het belang van wat er verder nog aan ruïnes over Romes zeven heuvelen verspreid was, werd in zijn ogen zwaar overtrokken. Een dergelijke ketterse uitspraak veroorloofde zich geen toerist, wat er bij tijd en wijle misschien ook gedacht werd. Het zou geen hunner in het hoofd komen om de rest van het hoofdstuk antieke architectuur nu maar van het programma te schrappen. Dus besteedde men nog lange dagen aan de inspectie van ‘honderderley fraijcheden’ van het oude Rome.

Dan kregen - in volstrekte willekeur van volgorde en ligging hier opgesomd - het Circus Maximus, de mausolea van Augustus en van Hadrianus toeristenbezoek. Daar in de buurt werden ook het Tiber-eiland en de beide bruggen verkend. Aan een rit naar de Porte Ostiense beleefde men veel genoegen met het bekijken van de wit marmeren pyramide van Cestius. Dichtbij lag de Monte Testaccio, die curieuze heuvel van louter potscherven. Ongeloofwaardig, ‘doch aen de waerheyt is niet te twijfelen alsoo niet als puyn scerven steenen en sulck tuijch aldaer te vinden is.’ Een verrukkelijk terrein voor schatgravers. 's Zomers is het hier heerlijk koel wijn drinken in de kelders, die in deze puinhoop zijn uitgehakt.[104]

Het kan niet anders of deze visuele kennismaking der toeristen met het oude Rome moet voor hen een grote verrijking betekend hebben, een verdieping van de voorstelling die zij zich daarvan tot dusverre uitsluitend via het woordbeeld gevormd hadden. Hiertoe leverde de antieke sculptuur, waarmede het zeventiende-eeuwse Rome zo rijkelijk bedeeld was, als illustratie van dat vereerde verleden een belangrijke bijdrage.

Allereerst bekeek men de beeldhouwkunst die was tentoongesteld in twee ‘openbare’ verzamelingen - beide door pausen geïnitieerd - gehuisvest op het Capitool en in de Cortile van het Vaticaanse Belvedere. Op het Capitool maakte iedere toerist weer zijn persoonlijke inventaris-lijst van de bronzen die er in en vóór de Conservatorenpaleizen waren opgesteld. Steeds deelden Castor en Pollux met de Paarden daar de ereplaats met het ‘statuë equestris van M Aurelius van vergult metaal’, ‘behalven de schoonheyt van de Statuë remarqueert men 't maaksel van de kuyf van 't paart, daar men de figuur van Minerva's Uyl of 't Symbolum van de wijsheijt in sien kan’. De keizerbusten, het beeld van Alexander Farnese, en ‘'t hooft van een Colos in metaal van Commodus, of mogelijk Nero’ ontbrak het evenmin aan belangstellend publiek. Zo gingen de

104 Ruysch II, f 51^{r}; Van der Dussen f 49^{v}.

opsommingen verder, waarin feit, fantasie en veronderstelling in bont boeket waren saâmgeschikt.[105]

Van ouder datum en minstens even beroemd was de pauselijke verzameling van marmeren beelden opgesteld in de nissen van het Belvedere, waar tussen alle 'seer heerlycke beelden' Ruysch nog het meeste getroffen was door de 'vermaerde Laocoon' en de Hercules, 'die vermaerde romp sonder hooft armen of beenen'.[106]

Voor een 'amateur' van 'fraeye beelden' was bezichtiging van deze twee 'musea' nog maar een veelbelovend begin. Ieder paleis in de stad, elke villa in de Campagna bezat een collectie beelden, sculptures en antieke reliëfs, waarmede huis, tuin en muren gestoffeerd waren. Pausen, prinsen en prelaten hadden zich om het hardst beijverd in het bijeenbrengen van fraaie exemplaren; in iedere verzameling waren topstukken te zien.[107]

Zo herbergde de binnenhof van het Palazzo Farnese de beroemde Hercules en nog wel in tweevoud. Het antieke origineel en de moderne imitatie, waarvan de vervalsingsaffaire voor verschillende journalen prachtkopij opleverde.[108]

Qua kunstbezit was de Villa Medici op de Monte Trinità, met de Venus 'toute nue' 'mignonnement travaillée' en de Niobe-groep van liefst vijftien figuren, zeker niet de mindere van andere collecties, zoals die in de Villa Borghese.[109] De toerist die er kwam om kardinaal Borghese's verzameling antiek te zien, de vazen, urnen en sculptures, zou niet verzuimen ook moderne beeldhouwkunst te bekijken en de Cavaljer Bernini lof toezwaaien voor diens 'Apollo en Daphne in een laurier veranderende.'[110] Een bezoeker die in het Palazzo Barberini het beroemde trappehuis bewonderde en de vele, vele schilderijen langsging, betrok ook de antieke beelden in zijn rondgang. Omgekeerd hield men het in het Palazzo Farnese doorgaans niet bij 'Dirce aan de stier vast gebonden,... een fameus stuks werks, soo ten regarde van de konst als van de massa', de fresco's en de schilderijen werden er beslist niet overgeslagen.[111] Al was het maar om Raphael's Laatste Oordeel te zien, 'une pièce merveilleuse pour la quantité de figures et la diversité de leur postures et grimasses.'[112] Bewonderaars van zijn penseelkunst

105 Van der Dussen f 57^{r}. Over beide verzamelingen: Weiss 191-193.

106 II, f 46^{r}. Het terugvinden van de Laocoon-groep in 1506, dichtbij de San Pietro in Vincoli, werd met groot enthousiasme begroet. Weiss 103 en de daar genoemde literatuur.

107 Zie Schudt 251-259 (Die Verteilung des Kunstbesitzes); Weiss, hoofstuk XI (The Collections of Antiquities).

108 Van Aerssen 178, die ook zeer uitvoerig schrijft over de architectuur der paleizen en villa's die hij bezocht. Van Aerssen bij Schudt, 129-131. Van der Dussen f 48^{r}.

109 Van Aerssen 181.

110 A. Hooft f 83^{v}.

111 Van der Dussen f 48^{v}. Deze 'Dirce' is Circe, dochter van de zonnegod Helios, hoofdfiguur in de beeldengroep der z.g. Farnesische stier; deze groep staat nu, met vele andere werken uit die Romeinse collectie, opgesteld in het Museo archeologico in Napels.

112 Van Aerssen 179.

gaan voorts naar het Palazzo Borghese waar, tussen '1700 van de beste meesters', vele Raphaels hangen en ook werk van schilders als Rubens, Annibale Caracci, 'Bona Rota' en Titiaan 'benoemd' wordt. Zo laveren de toeristen in dit immense Museum Romanum voortdurend van antiek naar modern, tussen thermen en palazzi, van beitel- naar penseelkunst. Maar zij gunnen zich ook de tijd; een verblijf in Rome duurt vaak enkele maanden.

Tijdens het gebruikelijke speelreisje in de Romeinse Campagna wacht de toerist in Frascati en Tivoli een landelijke reprise van het Romeinse schouwspel: lusthoven, tuinen en antieke sculptuur.[113] Men eet druiven in een der vele 'vignes' en men geniet van vergezichten en frisse lucht. In Tivoli rijdt iedereen naar de Villa d'Este om daar de befaamde natuurlijke waterval te zien, de tuinen en de 'joci d'acqua'. De bezoeker koopt hier prenten om 'de memorie te verversen' en neemt zich op de terugrit naar Rome stellig voor, om dit allerplezierigste reisje nog eens te herhalen.

Al te ver doorgevoerde systematiek van beschrijving leidt tot vertekening van de werkelijkheid: nooit kwam kerkelijk Rome pas in derde instantie aan bod. Sommige toeristen uit Nederland, zoals Van Buchell en Ruysch, gingen in Rome zelfs nog voordat zij iets anders gezien hadden, allereerst naar dat 'achtste wereldwonder' de St Pieterskerk. Ook die toeristen die aan de hand van hun antiquario langs de Romeinse oudheden geleid werden, kregen herhaaldelijk en duidelijk Roma sacra in hun gezichtsveld. 'De Antiquiteyten sien' is een rekbaar begrip, zeker voor de Van der Dussens, wier gids zijn groepje strak aan de leiband hield en het stuk voor stuk alle bezienswaardigheden van Romes zeven heuvelen te verwerken gaf, om het even met welk tijdperk, of met welk aspect van schone kunsten of religie hij zijn klasje confronteerde.

Aan kerkbezoek was daarbij geen gebrek. De antiquario vestigde speciaal de aandacht op architectonische bijzonderheden voor zover dat bouwelementen betroffen daterend uit de Romeinse keizertijd, die verwerkt waren tot sier en stut der christelijke bedehuizen. Daarnaast gaf hij capita selecta uit de bijbelse geschiedenis en uit de levens van martelaren en heiligen. Nu hadden de gebroeders Van der Dussen het stellig goed getroffen met hun leidsman en bovendien raadpleegden zij tijdens het beschrijven van hun kunsthistorische excursies waar nodig nog eens Missons 'Baedeker', maar in principe zagen ook de andere toeristen hun quantum van Romes 'ontalrycke' kerken op dezelfde manier. Alles wat bewierookt werd aan relikwieën en vereerd als herinnering aan heiligen en martelaren en daarnaast datgene van Romes kunstschatten dat de renommee had van 'fameus', kwam voor bezoek in aanmerking. Zo worden Michelangelo's Mozes en zijn tombe van paus Julius II in de San Pietro in Vinculi in één adem genoemd met de 'ketting' waarmede Petrus geboeid was en de 'begrafenis' der

113 Over Frascati en Tivoli schreven, uitvoerig: Van Aerssen 188-193; Ruysch II, ff 41^{v}-43^{r}; 81^{v}-82^{r}. Schudt 314, 3l5 en passim.

zeven Makkabeeën. In de San Pietro in Montorio op de Janiculus hangt een van de beste schilderijen van Raphaël, er is een kapelletje gebouwd op de plaats waar Petrus gekruisigd is en men heeft bij deze kerk het mooiste uitzicht over Rome. In de Santa Maria Maggiore wordt 'het cribbetje van ons heer' bewaard, er zijn voorts een aantal pauselijke kapellen. Hij 'die vorders curieus is van die kercken van Roomen ende haere bijschrijvinghe tot het minste toe, sal het selvighe vinden in een boeck nieus uijt ghegaen door Sigri Abbate Filippo Titi'.[114]

Maar waar het de St Pieter betreft doet iedere toerist zèlf zijn best om toch iets te verwoorden van de overweldigende indruk die dit symbool van de ecclesia triumphans ook op de meest verstokte protestant uit het Noorden maakt. Het merkwaardige is, schrijven de Van der Dussens, dan men 'in 't eerste abord' eigenlijk niets vindt dat 'seer surpreneert', omdat de afmetingen zo bijzonder goed geproportioneerd zijn. Maar hoe vaker men in de kerk terugkomt, 'hoe men meerder voldaan is.' (f 53^{r}) Dit keer zijn het niet in eerste instantie de kostelijkheden die sprakeloos maken. Boven en vóór alles overweldigt de ruimte. Pas later krijgt men oog voor details, die door 'schoonheit [en] kostelijckheidt' verrassen. Wicher Pott kwam er dan ook meer dan twintig keer terug en hij was bepaald geen uitzondering. 'hebbe meer als 20 maelen daar in geweest', schrijft hij naar huis, 'maer altijdt jets gevonden, waar over mij verwonderde, U Ed: kan sigh desselffs luister voorstellen door 200 jaeren arbeits en de kosten van over de 40 Millioenen gouts, geen vermaert meester heeft 't sedert die tijd geleeft die daer aen geen zieraedt gebracht heeft'.[115]

Ruysch maakt precies dezelfde opmerking: elke keer als wij de kerk gaan bekijken, geeft zo'n bezoek aanleiding tot nieuwe 'remarques'. Ter inleiding van zijn beschrijving van het interieur verwijst hij naar de prenten van plein en colonnades die hij heeft gekocht en naar de plattegrond van de kerk.[116] In de vestibule, de voorhof, geeft hij explicatie over de vijf deuren, met passende aandacht voor de Porta Santa. In de kerk zelf mengt hij zich onder zijn soortgenoten op hun gang langs de 25 kapellen en bewondert daar speciaal Bernini's Ciborie, 'opgepronckt [door] veel kostelijke en pretieuse steenen,... vast gehoude door twee seer massive vergulde engelen', ontcijfert opschriften op de luisterrijke tombes, daalt af in de crypt, tuurt naar de 'treffelycke schilderles ala mosaique' hoog in de centrale koepel en klimt, na verkregen permissie van de Cavallier Bernini persoonlijk, tot boven in de 'appel', om vanaf het dak het uitzicht te bewonderen.

Coenraad had zijn gyro zo geregeld dat hij begin december (1674) in Rome zou

114 Van Eminga f 49^{v}. Hiermee doelt hij op diens 'Studio di pittura, scultura ed architettura', Città di Castello 1674, een boek dat ook Ruysch had aangeschaft (zie overzicht C).

115 Pott, brief uit Rome, 20 april n.s. 1686.

116 Zo bestelde hij een tekening van het interieur bij Lieven Cruyl. II, f 55^{v}. (Zie ook dit hfdst., noot 151.) Over de St Pieter: II, ff 27^{v}, 44^{r}-45^{v} en passim.

aankomen, om alle tijd te hebben zich te installeren en zich alvast wat in de stad te oriënteren, voordat op 24 december in de St Pieter het heilig jaar zou worden ingeluid. Een plechtigheid die een tourist die het geluk had zijn gyro omstreeks een Anno Santo te maken, voor geen goud zou willen missen.[117]

Ruysch had daarvoor een toegangsbewijs weten te bemachtigen en was, samen met een aantal Hollandse kennissen voor dag en dauw op pad gegaan om hun plaats in de kerk in te nemen. Maar toen het gezelschap op het Pietersplein aankwam bleek '...de difficulteijt... seer groot om in te geraeken sijnde slaen smijten kijwen en screeuwen geen gebreck, doch wij maeckten alliantie met een troep Duytschers van onse kennis, die met haer knechts en wij met onse knechts al een moye Compagnie uytmaeckten', en zo bevocht deze Natio Germanica zich als 'Esquadron Volant' de toegang tot de kerk. Als zij tenslotte hun plaatsen op een der balkons veroverd hebben, is er nog ruimschoots tijd om op verhaal te komen èn om zich op te winden over de Zwitserse garde, die ruw en hardhandig optreedt tussen de kolkende, stompende en duwende mensenmassa in de kerk. Wanneer tegen het middaguur eindelijk vorstin Christina, ambassadeurs en andere officiële genodigden hun plaatsen hebben ingenomen, dan zet zich vanuit het Vaticaanpaleis de pauselijke stoet in beweging.

De Heilige Vader op zijn rood-fluwelen draagstoel is middelpunt van de schitterende cortège, waar temidden dier kleurige 'costelyckheyt' van laken, fluweel en hermelijn slechts ingewijden een kanunnik van een kardinaal weten te onderscheiden. 'In de kerck sijnde', vervolgt Coenraad zijn beschrijving, 'plaetste sich de Paus beneven de Hlg Poort,... en naer dat hij eenige dingen uyt een boeck gelesen hadt, ginch hij naer de hlg Poort en badt weder, doen ontfinck hij van den Cardinael Barberini een gouden haemer en sloech drie mael wanneer de Poort neder viel in stuckken en daedelijck wech was door de grabbelaers van binnen,... Hier naer ginch de Paus in de kerck met de gansche processie, en sondt de drie Cardinaelen gedestineert om de poorten van de drie andere hooft kercken te openen af, en ginch doe naer t' Vaticaen.' (II, f 26^{r}) Voor de Hollandse toeschouwers duurde het nog twee volle uren voordat zij de kerk konden verlaten, zo geweldig was het gedrang van uit- en inlopende mensen.

Op eerste kerstdag celebreert de paus de mis in de Capella Papale van het Vaticaan. Hier neemt Aernout Hooft de verslaggeving over van Ruysch en vertelt allerlei bijzonderheden over het ritueel van deze dienst. 's Avonds dromt iedereen naar de Santa Maria Maggiore om er de kerstkribbe te zien: '...het wieghjen gesien dat in silver en goudt beslaegen was, en een silver Jesusjhen op lagh', noteert Aernout, die gedurende de volgende dagen in allerlei kerken 'waer 't feest is' de dienst bijwoont. (f 82^{v}) Met kerstmis begint ook, althans in naam, de voorbereidingstijd op de vasten, het carnaval. In feite blijft deze periode in Rome

117 Ruysch II, ff 25^{r}-26^{r}. Deze hoogtij-gebeurtenis beschreven ook P.C. Hooft 429, zijn zoon Aernout, f 81^{v} (helaas zeer minnetjes) en de Van der Dussens, f 54^{r,v}.

beperkt tot twaalf à veertien dagen, met feestelijkheden die zich voornamelijk op straat afspelen, ‘in wonderlijcke manieren van kledingen in carossen off te voet door de Stadt lopende, in balen, opera off comedien’.[118] Dan is geheel Rome op de been en volgt rijk en arm, forastieri en cittadine, prelaat en principessa de wedrennen op de Corso, de voornaamste attractie van het Romeinse carnaval.

Carnavalsoptochten echter, ‘masquerades’ van enige ‘dessein’ of ‘importance’ kende men in Rome nauwelijks. Van Aerssen zag er twee die hij de eer van een beschrijving waardig keurde, de één georganiseerd door prins Pamphili en de ander opgezet door principe Palestrini. Wie echt uitvoerig van carnaval wilde genieten, deed beter naar Napels, of nog liever naar Venetië te gaan. Want na die veertien dagen vrolijkheid in Rome veranderen het straatbeeld en het leefpatroon der inwoners op slag. De lange weken van de vasten staan in het teken van predikaties en processies, van devotie en boetedoening. Devotie? Het mocht wat! 's Ochtends gaat men ter kerke om een of ander ‘habille predicateur’ te horen en 's middags om naar mooie meisjes te lonken of naar muziek te luisteren. Het is natuurlijk weer de scherpe pen van Van Aerssen die hier krast.[119] Nu was hij wat betreft afwijzing van predikatie bepaald niet de enige. In het algemeen bestond er bij vreemdelingen en zeker bij de protestanten onder hen weinig waardering voor de theatrale voordracht van kanselredenaars die hun kracht zochten in gestes en grapjes in plaats van in stichtelijke woorden. Maar wat François' derde bezwaar, betrof, wat was ertegen? Valt het luisteren naar kerkmuziek, waarvan Romein en vreemdeling gelijkelijk genoten, aan te merken als een gebrek aan devotie?

Muziek horen was nu juist een van dè grote attracties van een verblijf in Italië. Bezoekers uit de Republiek, die immers thuis, in eigen huiselijke kring zo graag musiceerden, waren er op uit om waar mogelijk, in Napels, in Genua, in Florence, in Venetië en tenslotte vooral Rome kerkconcerten en opera-uitvoeringen bij te wonen. Van die Nederlandse bezoekers waren speciaal Huygens, de Van der Dussens, Hooft en Ruysch grote ‘amateurs’ van muziek. Constantijn-père raakte in Venetië in extase bij het horen van een concert onder leiding van Monteverdi en in hun tijd liepen Aernout Hooft en Ruysch in Rome van de ene kerk naar de andere om te genieten van muziek ‘van instrumenten en van stemmen.’ Uitvoeringen die meestal als ‘excellent’ werden geprezen en tot groot ‘contentement’ van de toehoorders strekten. De mooiste koren en befaamdste zangers, de liefelijkste vrouwenstemmen en beroemdste componisten droegen het hunne bij tot een maximum aan muzikaal genot. Zelfs François van Aerssen noemt de muziek die hij in het Oratorio van San Marcello hoorde, waar gedurende de vasten iedere vrijdagavond een concert gegeven werd, ‘la musique la plus ravissante’.[120]

118 Pott, brief uit Rome, 6 april n.s. 1686. Schudt 232-241.
119 Van Aerssen 184.
120 Ibid.; Schudt 130, 131, 206; C. Huygens, Venetië 128, 129.

Tijdens de vasten ging het maecenaat, dat gedurende carnaval berustte bij de wereldlijke prinsen, over in handen van kerkvorsten. Arrangeerden de prinsen Pamphili, Palestrini en Colonna theatervoorstellingen, kardinaal Colonna en verschillende andere prelaten stelden hun paleizen ter beschikking voor huisconcerten, waar behalve de Romeinse adel ook buitenlandse bezoekers uit dezelfde kringen acces hadden. Daarnaast organiseerde de broederschap van Florentijnse cavallieri die zich te Rome bezighield met liefdewerk, op zondagmiddagen besloten concerten in de Pietà als divertissement voor de 'gequalificeerden' van Rome. Toen Ruysch er de eerste keer kwam, was hij verrast door de grote voorkomendheid waarmee hij en zijn vrienden daar werden ontvangen. De aankleding van de kerk was magnifiek, het publiek uitgelezen en de muziek prachtig. Coenraad werd er een trouw bezoeker.[121]

Uit het Romeinse straatbeeld tijdens de vasten zijn de processies niet weg te denken. Daar is de processie van 'meest fatsoenlycke luyden' die optrekt naar de Porta del Populo om de pelgrims te verwelkomen en naar hun hospitaal te begeleiden, waar zij tijdens de heilige week gastvrij onderdak vinden. Daar is de processie met praalwagens, die de toeschouwers kreten als 'seer galant' en 'excessif hoogh' ontlokken. Daar zijn de avondommegangen waarvan de importantie wordt afgemeten aan het aantal flambouwen dat wordt meegedragen. Verreweg de bekendste daarvan is de processie der Spanjaarden op de Piazza Navona, die alleen tijdens een heilig jaar gelopen wordt, gevolgd door een fantastisch vuurwerk. Maar de indrukwekkendste van alle processies in de heilige week was toch volgens Coenraad Ruysch (die ze allemaal zag, soms zelfs twee op één avond), de optocht der pelgrims, tien- tot twaalfduizend man in getal, op vrijdag vóór Pasen. De stoet formeerde zich bij het hospitaal Trinità di Ponte Sisto en trok vandaar zingend door de stad, 'of wij bij ons de psalmen Davidts hoorde.' (II, f 53^{v}) In deze stoet reden de 'gentilste' praalwagens mee, die ten dele het werk waren van Bernini.

Voor de penitenten die in verschillende processies meeliepen, bestond, ook bij de Romeinen zelf, weinig begrip. Het aanzien van hun zelfkastijding, een 'extravagante manifestatie' van religieus fanatisme, ontlokte Ruysch een medelijdend 'arme verblintheyt van dese miserable ignoranten'. Volkomen onbewogen is het verslag van Jacob en Pieter van der Dussen die op nieuwjaarsdag een avonddienst meemaakten in de San Ignazio, '...eerst preekt de Pater dat een Jesuit is, van de Hel, Vagevuur etc en dat men om die te ontgaan sig selfs kastijden moet, daar na krijgt ider een geessel, van Touw, dan wert het ligt uijt gedaan, en elk begint sig selve, en bij Occasie sijn buurman wat te kloppen, omtrent een quartier lang, dan wert het ligt weder ontstoken, en na eenige Ceremoniën gaat ider sijn weg'. (f 57^{v}) Het idee dat deze geseling zou zijn ingegeven

121 Ruysch II, f 31^{v} en passim.

door een vurig geloof en brandende behoefte om boete voor zonden te doen, paste niet in de gedachtenwereld van gereformeerden.

Reageerden de niet-roomse toeristen bij het overgrote deel der ceremoniële handelingen en manifestaties als geïnteresseerde buitenstaanders, bij enkele plechtigheden mengden zij zich bewust onder de gelovigen. Het was blijkbaar in hun kringen ‘bon ton’ om een gewijde kaars te halen en, op Palmzondag, een gewijde palmtak; dit laatste bij voorkeur in de pauselijke kapel van Monte Cavallo, 's pausen zomerresidentie. Daarbij werden de heren uit Holland niet gekweld door een overmaat aan schroom of bescheidenheid. Ruysch was diep teleurgesteld toen bleek dat niet de paus, maar een kardinaal de ‘distributie’ zou doen van de takken. Aernout Hooft was fortuinlijker geweest; ondanks het grote gedrang kregen ook hij en de vrienden ‘nae de Cardinaelen... Monsignors,... Ambassadeurs en Princen elk een kleijn olijftakjen met een kruijsjen van palmblaeren’ en op hun beurt kusten zij de paus de voeten... (f 102^{v})

Met een aantal plechtigheden in de St Pieter en in het Vaticaan - de voetwassing der twaalf, de spijziging van de pelgrims, het in de ban doen en weer in genade aannemen van wereldse potentaten - werd het hoogtepunt ingeleid van alle plechtige feesten der heilige week: de paasmis, gecelebreerd door de Heilige Vader zelf.

Daarna zakt het doek over het kerkelijk schouwtoneel, Rome keert terug tot het leven van alledag. Voor de Romeinse monde breekt nu het seizoen aan om zich in de campagne terug te trekken, ten einde de zomerhitte in de stad te ontgaan. Ook de vreemdelingen maken aanstalten om de stad te verlaten. De toerist maakt zijn - in Rome wellicht spaarzame - afscheidsvisites, pakt zorgvuldig zijn aankopen van prenten, boeken en medailles en regelt verzending daarvan naar het vaderland. Onderwijl maakt hij accoord met een vervoersdienst voor het volgende traject van zijn gyro, vrijwel zeker in noordelijke richting, met bestemming Venetië. Want met Pasen hebben de meesten hun tour naar Napels al achter de rug. Januari en februari waren daarvoor wel de favoriete maanden, maar wanneer zulks beter paste in het individuele itinerarium, dan kwam de late herfst of het vroege voorjaar ook in aanmerking.

Voor dit zuidelijk uitstapje kocht de toerist in Rome zijn retourbiljet, waardoor hij zich verzekerd wist van een plaats in de groep ruiters die onder de hoede van een procaccio gezamenlijk de heen- en terugreis maakte. Als regel doet de procaccio er vijf dagen over om zijn reizigers via Velletri, Terracina, Fondi, Formia en Capua naar Napels te loodsen. En route valt van allerlei te zien waarop de gids als goed reisleider zijn gezelschap behoort te attenderen. Aan zijn gehoor de keuze om aandachtig of met een half oor te luisteren; om, bijvoorbeeld, een herinnering aan Fondi te houden als omlijsting van de romantische geschiedenis van de schone Julia Gonzaga die, slechts in haar nachthemd gehuld, vluchtte voor een Turkse Barbarossa, òf later terug te denken aan Fondi als ‘le petit trou’ waar

men in een fortuinlijk partijtje boule-spel de graaf van Walstein twaalf paar zijden kousen 'afwon'.[122]

In Formia brengt de gids zijn kudde naar het graf van Cicero, waar het gezelschap afstijgt om de hoogvereerde geest een eerbiedig saluut te brengen. Verder zuidwaarts rijdende constateert men hoe verbazingwekkend goed de Via Appia geconserveerd is en men wijst elkaar de diverse 'anticaillen van vervallen sepulcren' ter weerszijden van de weg.[123] In Capua loopt Van Buchell tussen de talrijke ruïnes van de oude stad rond met Pighius en Alberti in de hand en vele bezoekers herinneren zich hoe hier Hannibal 'soo langh met sijn leegher bleef legghen, ende door die goede daghen gheruineert wirt'.[124] Met kennelijk plezier rijdt iedereen tegen het einde van de vijfde dag door de vruchtbare 'landsdouwen' van Campania en algemeen maakt men bewonderend gewag van de vele citrustuinen, waar de sinaasappels als goud aan de bomen schitteren. Alle ongerief van aanhoudende regens en slechte onderkomens is nu weer vergeten. Ook Van Aerssen, die daarover voortdurend gemopperd had, eindigt met een opgewekt 'par un très beau chemin nous arrivasmes à Naples.' (202)

Nieuwsgierig om zich heen kijkend rijdt de toerist op weg naar de 'Zwarte Adelaar' of de 'Drie Koningen' door de stad. Hij verbaast zich over de platte daken van de hoge huizen, bewondert de royale aanleg van de twee hoofdstraten en bevindt dat zijn reisgids terecht gewaagt van het uitzonderlijk aantal kerken. 'Hier sijn machtich veele kercken ende Cloosters ende sijn seer kostelijck ende schoon, want die lyijden seer devoot sijn, ofte willen soo schijnen toe sijn', voegde Van Eminga in een opwelling van noordelijke scepsis er aan toe. (f 52^{r}) Wat noch hem, noch een der vele andere toeristen ervan weerhield om vol bewondering te rapporteren over de schatten waarmede de Napolitanen zo kwistig (of overdadig) hun kerken gesierd hadden. Juist deze pronk en praal sprak de kunstzinnige gevoelens der toeristen uit de tweede helft der eeuw dermate aan, dat het hun stellige overtuiging was, dat in geheel Italië geen mooiere kerken te zien waren dan in Napels. Daarbij waren zij dan, eerlijkheidshalve, nog wel bereid om een uitzondering te maken voor de St Pieter en eventueel een enkele kerk in Milaan.[125] Misschien is dit buitensporig enthousiasme voor de kerken van dit Spaanse Napels voor een deel toe te schrijven aan de euforie die onveranderlijk iedere toerist tijdens zijn Napolitaanse vakantiereis bevangt.

122 Voor de excursie naar Napels en omgeving zie Schudt 149-151 en passim. Hierover schreven: Van Buchell, 'Iter Neapolitanum' in zijn 'Iter Italicum' 118-132; P.C. Hooft 432, 433; W. van den Vondel, brief aan zijn moeder, Rome, 1 maart 1625; Marganetti ff 14^{r}-16^{r}; A. Hooft ff 93^{r}-99^{v}; Van Aerssen 200-214; Ruysch II, ff 83^{r}-91^{r}; Van Eminga ff 49^{v}-57^{r}; Horenken ff 94-106; Pott, brieven uit Rome, 1 maart, 23 maart, 6 april n.s. 1686; Van der Dussen ff 59^{r}-65^{r}.

123 P.C. Hooft 432.

124 Van Eminga f 51^{r}; Van Buchells Baedekers: Stephanus Pighius, 'Hercules Prodicius' en Leandro Alberti, 'Descrittione di tutta Italia...', Bologna 1550 (eerste ed.). Schudt 400.

125 Zo ook Schudt 304, 305.

Als de àllermooiste kerken bekeken zijn, dan hebben de toeristen er vrede mee dat zij een ‘infinité d'autres’ ongezien moeten laten. De tijd in Napels is beperkt en een inspectie van de drie grote stadsfortificaties is óók interessant. Vooral een bezoek aan het Castel Nuovo loont de moeite; er is aanleiding om zich in de geschiedenis van de stad te verdiepen. De toerist krijgt hier ook een indruk van de economische betekenis van Napels. Dit oudste stadsfort lag namelijk aan de haven, waar een oplettend toeschouwer de curve van de welvaart kon aflezen aan de bedrijvigheid of de stilte rond de internationale vloot van handelsschepen en aan het ontbreken of de aanwezigheid van konvooierende galeien die in de wijde baai hun ligplaats kozen. Verder verschaft een bezichtiging van het paleis van de vice-koning de toerist informatie over wat bijzonderheden van het Spaanse regime. Een wetenschap die bij Van Aerssen uitloopt op een venijnige paragraaf over het bewind van de onderkoningen, die zich tijdens hun korte ambtsperiode (drie of zes jaar) onveranderlijk rijk stelen.[126]

Toeristen die van plan zijn wat langer in Napels te blijven, kunnen het verplichte programma in een kalmer tempo afwerken, bovendien wat muziek horen en iets meemaken van carnaval, waaraan de Napolitanen een geheel eigen accent wisten te geven.

Voor de minder gefortuneerden, in casu die toeristen die hadden geboekt op de standaard-tour Rome-Napels, van veertien dagen uit en thuis, stonden na de stadsbezichtiging twee belangrijke en interessante dagexcursies op het programma, die trouwens ook door diegenen die op eigen gelegenheid reisden, als de hoogtepunten van deze tour werden beschouwd, te weten het archeologisch complex van Baia en de beklimming van de Vesuvius.

De excursie naar de Vesuvius was een uniek evenement, zowel vulcanologisch als sportief. Waar elders in Europa beklom men destijds een berg louter en alleen voor het plezier om de top te halen en vervolgens langs dezelfde helling weer omlaag te zwoegen? Nu moesten de weersomstandigheden wel meezitten, want anders beleefden de stoere klimmers weinig plezier van hun inspanning. Dikke mist versluierde voor Coenraad Ruysch, die doodop de top bereikte, niet slechts het uitzicht over Napels, maar belette hem ook een afdaling in de krater. Hij vergenoegde zich toen maar met het berg ‘afklimmen... seer kluchtich want ieder stap isser een, alsoo men continueel door de assen uijtgeworpen, als door rul sant met de voet wel ses stappen afglijt.’ (II, f 86^{r}) Toen hij laat in de middag terugkwam in Napels, had hij net tijd om zich voor de opera te verkleden, dat wil zeggen van laarzen te verwisselen. Anderen hadden op de Vesuvius meer geluk. Wicher Pott genoot er van het beroemde uitzicht, terwijl zijn gids het gezelschap vergastte op een plastische beschrijving van de verschrikkingen van de uitbarsting van 1631. De stoutmoedigen lieten zich niet afschrikken en waagden zich in het voetspoor van hun gids toch aan een afdaling in de krater: ‘...Wij quamen eindelic aen de

126 Van Aerssen 205, 206.

voorgedagte hoogte in 't midden [van de krater] alwaer de roock met een scrickelijck geweldt en geraes 't Hemelwaerts saegen opschieten... op deselve maniere als in de Sulphurata doch met dicker straelen en meerder kragt, op deze maniere saegen dit Wonderiijck Wonder-Werck sonder dat het ons soo duir quaem te staen als den beroemden natuirvorscher Plinius'.[127] De Napolitanen, zo schreef eens een Engelse bezoeker, leven op de grens van hellevuur en paradijs. De aanblik van dat hellevuur imponeerde bezoekers vaak meer dan het gezicht op de Elyzeese velden. Aernout Hooft vond daar in de buurt de experimenten bij de Grotte di Cane veel curieuzer en Van Aerssen beklom liever een tweede keer de Vesuvius om er van wolkenspel en uitzicht te genieten. Hij was daarbij de enige die een paar regels wijdde aan het mysterie van de vulkanische verschijnselen, ook al distantieerde hij zich hier weer, met dezelfde reserve die hij bij andere gelegenheden betoonde, van 'pertinente' verklaringen; men kon hoogstens van waarschijnlijkheden spreken.

Op de tweede dagexcursie, het uitstapje naar Pozzuoli, Baia en Cumae, was er opnieuw gerede aanleiding zich te wagen aan speculaties over aard en oorsprong van hoogst merkwaardige natuurverschijnselen. Toch bleef het meestal bij een innige verbazing en totale verbluftheid als bij het zien van een geslaagde goocheltruc. Het spektakelstuk bij de Grotte di Cane, geregisseerd door geldbeluste lieden, met arme honden in de hoofdrol, naar willekeur bedwelmd door laag hangende zwaveldampen en weer tot leven gewekt door onderdompeling in het water van het drabbige Lago Agnano, was bij vele generaties van toeristen een kasstuk. Voor het tweede 'nummer' brachten de gidsen hun publiek naar de naburige Solfaterra, waar de zwaveldampen uit de hete grond opstegen, om daar demonstraties te geven met linnen lappen en stukken touw, die tot ontbranding werden gebracht. De toeschouwers werden attent gemaakt op de heilzame werking van de sulfer, een feit dat onveranderlijk grote indruk maakte. Volgens journaalnotities vonden patiënten, lijdende aan tering of melancholie, en zieken besmet met Spaanse pokken hier genezing.[128]

Het begin van zo'n dag buiten Napels was al even interessant. In geen enkel dagboek ontbreekt een uitvoerige beschrijving van de tunnel in de berg Pausilippo, die de verbinding vormt tussen Napels en Pozzuoli. Geenzijds van de tunnel wacht een bootje om bezoekers van Pozzuoli naar Baia te varen. Daar, in 'het St. Tropez van de oudheid' kan Van Buchell zijn hart ophalen. De antiquarii, rad en welbespraakt, leiden hier de bezoekers rond langs de ruïnes van paleizen, thermen en villa's, die zij onvervaard determineren naar eigenaar en bestemming. Het moet de toeristen geduizeld hebben bij het tempo waarin zij

127 Pott, brief uit Rome, 6 april n.s. 1686. Zie ook Six van Chandelier, 'Op den bergh Vesuvius' en 'Het Swaaveldal'. Six, Poësy, ed. Van Es 39.

128 Zie de illustratie van de Solfaterra, gebruikt voor de stofomslag van Schudts 'Italienreisen' (ook afgedrukt op 89).

21. De Hondsgrot, ‘daer wij een hondt in staeken, die eerst worstelde daernae swijmde, en op 't laetst doodt scheen, maer doen men hem in de lacus Anianus smeet, bequam hij met der haest’ (A. Hooft f 95^{r}).

gevoerd werden langs de ‘beyns’ van Nero, de ‘batstooven’ van Cicero, een tempel van Diana, de brug van Caligula, het graf van Agrippina en de Piscina Mirabilis bij de villa van Lucullus. Ook gaat men kruip-door, sluip-door rond in de Cente Camere, de verblijven van de slaven.

Nauwelijks is men tijdens een lunchpauze op verhaal gekomen, of de gids gaat zijn gezelschap alweer voor, ditmaal richting Cumae, naar het meer van Averno, eigenlijk niet meer dan ‘een stinkende poel daer die Poeeten sooveel fabels van ghemaect hebben’. Men gaat er in de grot van Sibylle van Cumae en men bekijkt er de resten van een Apollotempel. Voor velen betekende het gezicht op de Elyzeese velden een lichte ontgoocheling. Ruysch kon hier met geen mogelijkheid de deuren vinden waardoor Aeneas de onderwereld was binnengegaan.

Als men dit 's ochtends verzuimd had, dan bezocht men 's middags op de terugweg het graf van Vergilius, gelegen even boven de ingang van de tunnel, aan de kant van Napels en men stond even stil bij de marmeren tombe van ‘Zannazzora, een vermaerdt Pöeet’. Hoogst voldaan over het feit dat nu alle ‘Wonderen van Natuer ende kunst’ met eigen ogen aanschouwd waren, steeg de toerist tenslotte weer te paard om naar Napels terug te rijden.[129]

De volgende dag was het alweer tijd om op te breken; meestal nam de procaccio de weg terug naar Rome, die hij ook gekomen was. En dat hield in: opnieuw zich behelpen met dezelfde ongeriefelijke onderkomens, ten tweede male de rit maken door de beruchte bandietenstreek, om ten leste in de middag van de vijfde dag de Porta campana binnen te rijden, vervuld van gevoelens van ‘uyterste satisfactie’. Men is weer ‘thuis’. Meestal slechts voor kort, want het verblijf in Rome loopt nu werkelijk ten einde. Maar vóór het definitieve vertrek bezoekt men ten afscheid nog één keer de favoriete bezienswaardigheden van ‘alles dat Notabel is te Rome’. De lijst laat zich raden.

Op de dag van vertrek staan naar goed gebruik de vrienden klaar om de reizigers uitgeleide te doen. Bij de Ponte Molle neemt men afscheid en roept niet zelden met bezwaard gemoed en ‘een onuytspreekelyck regret’ de compatriotten èn Rome vaarwel toe. Per chaise roulante, in de karos of te paard trekt men nu richting Venetië, met als belangrijkste pleisterplaatsen onderweg Loreto en Bologna.

In Loreto gaat een ieder, katholiek of niet, ter bedevaart naar het ‘Heilig Huisje’ in de ‘Nostra Dame di Loreto’.[130] De gelovigen uit devotie voor de madonna en de toeristen uit bewondering voor ‘blank welsneeden marmerpraal’ en de ‘onwaerdeerbaere’ schatten in kerk en trésor. De dankoffers aan de madonna,

129 W. van den Vondel geeft zijn moeder een résumé van alle wonderbaarlijkheden die hier te zien zijn, waaronder ‘brandende bergen, steen klippen mijlen verre wtgehouwen en ganghbaer gemaeckt,... den Mond van den hel selfs, de Elisesche velden daer de geluksalige sieltjens sweven’. Brief uit Rome, 1 maart 1625. Sterck 42, 43.

130 Zie de afbeeldingen bij Schudt 264, 266, 267. Merens 143-145; A. Hooft ff 68^{v}-69^{v}; Ruysch II, ff 97^{v}, 98^{r}; Pott, brief uit Venetië, 18 mei n.s. 1686; Van der Dussen ff 38^{v}-40^{r}.

vereerd voor redding en bijstand, zijn zo persoonlijk, zo talrijk of zo kostbaar, dat het slechts Jan Merens lukt om daarvan enige indruk te geven.

's Anderendaags zet men zich schrap voor de tocht naar Bologna, die misschien minder zwaar is dan het voorafgaande traject door de Apennijnen, maar bij slecht weer en modderige wegen evenmin een genoegen. Bij Rimini is het ergste leed geleden en vier à vijf dagen na vertrek uit Loreto komen de twee stadstorens van Bologna, La Grassa, in het zicht. Een ééndaags verblijf of een week pleisteren, het maakt nauwelijks uit: het verslag over de curiositeiten in deze stad waar de pauselijke legaat zetelt, is onveranderlijk opgebouwd uit dezelfde elementen: de overdekte galerijen - 'so bequaem om te wandelen' -, de saucijsjes, de universiteit en het 'suijptijl' bewerkte houten koorhek in de San Domenico, compleet met het verhaaltje van de ongelovige Karel V.[131]

Dan is het alweer tijd om aan boord te gaan van de nachtschuit op Ferrara, waar men de volgende middag in deze 'groote en welgefortificeerde Stadt, oock onder des Paus gehoorsaemheidt behoorende,... alles in twee à 3 uiren (: 't Welck doch niets besonders is:)' kan bekijken.[132] Alle reden dus om nu verder zonder verwijl door te varen naar Venetië.[133]

Venetië dankte haar reputatie in toeristenkringen vooral aan twee bijzonderheden: haar 'singuliere situatie' als 'Stadt midden in de Zee' èn aan haar carnaval. Naar Venetië ging men om er feest te vieren. Als het maar enigszins kon, probeerde de toerist het zó te plooien, dat zijn bezoek aan Venetië in carnavalstijd viel. Dat was gemakkelijker dan men zou denken, want de eerste manifestaties van het Venetiaanse carnaval vielen al in oktober, de hoogtij duurde acht volle weken tot aan de vasten, terwijl rond Hemelvaartsdag de feestvreugde opnieuw het stadsbeeld kleurde. Wie een beetje kennis van lokale gebruiken had, kon in één carnavalsroes van Zuid- naar Noord-Italië trekken. In Venetië draaide van tweede kerstdag tot vastenavond het leven der cittadini uitsluitend om maskerades, optochten en spelen, om kermis, opera en gokspel.[134] De sfeer van carnaval was uitgelaten, wuft en lichtzinnig. Wie zich als toerist, gemaskerd en gekostumeerd, aan het feesten overgaf, liep licht gevaar er al het andere voor te vergeten. Zo kende Coenraad Ruysch, die zijn avonden en nachten doorbracht in de opera en de Ridotto, die danste op gala-feesten in particuliere paleizen, Venetië de eerste

131 Over Bologna schrijven: P.C. Hooft 428; A. Hooft ff 66^{r}-67^{r}; Ruysch II, ff 12^{r}-13^{v}; Pott, brief uit Venetië, 18 mei n.s. 1686; Van der Dussen ff 81^{r}-83^{v}; Van Buchell 139, 140.

132 Pott, brief uit Venetië, 18 mei n.s. 1686.

133 Berichten over Venetië: Van Buchell 18-25; Merens 146-149; P.C. Hooft 326, 427, 428; Huygens, Venetië 123-133; brieven aan zijn ouders, Briefw. 1, 47-55; A. Hooft ff 45^{v}-57^{v}; Van Eminga ff 10^{r}-11^{r}; Ruysch II, ff 98^{v}-105^{r}; Horenken ff 118-121; Pott, brieven uit Venetië, 18 mei, 4 en 28 juni n.s. 1686; Van der Dussen ff 28^{r}-34^{r}, 89^{v}-92^{r} en Six van Chandelier, 'Schetse van Venecie', Poësy, ed. Van Es 41-52.

134 Carnaval in Venetië: Schudt 237-241.

vier weken slechts bij het schijnsel van flambouwen; een gebrek dat hij vlak voor zijn vertrek verhielp door enkele dagen van stadsbezichtiging.

Bij het meer ‘volkse’ carnavalvermaak van kermissen en waterspelen waren de ‘gegoeden’ ook graag van de partij. Zo beleefde Aernout Hooft er veel plezier bij een der befaamdste attracties, een gevecht tussen de mannelijke bevolking van twee stadswijken, die met elkaar op de vuist gingen om het bezit van een der bruggen over het Canal Grande: ‘...hier was machtigh veel volks in gondels, op huijsen en straeten; 't gevecht geschiede op een brugh, ik geloof dat er wel 200 aen elke sijde waeren, en wel 50 in't waeter soo nu soo dan tuijmelde,...daer waeren wel 200 edelluijden bij malkander op een dack, veel juffrouwen keeken der mede, meest vermomt.’ (f 48^{r})

Het hoogtij-evenement echter van alle Venetiaanse waterfeesten was de bruidsvaart op Hemelvaartsdag ter gelegenheid van de zogenaamde ‘Sponsaliën’ van de doge met de Adriatische Zee. Het uitvaren van de Bucentauro, het statieschip dat de doge naar de plaats van de huwelijksceremonie bracht, moet een weergaloos feestelijk schouwspel geweest zijn. Wicher Pott doet, als één uit velen, zijn uiterste best om zijn familie in Groningen te laten meegenieten. In de ochtenduren, zo schrijft hij, verlaat de doge, geflankeerd door de Franse en keizerlijke ambassadeurs zijn paleis, aan het hoofd van een imposante stoet van 400 edellieden, om scheep te gaan op de Bucentauro. Als iedereen aan boord is, vervolgt Wicher zijn verslag, ‘soo neemt sijn wege nae de Zeekantt gevolgt van een ontallijcke menigte Gondolen, 't Welck seer aengenaem te sien is, soo door fraij gebouw en riemen’. Maar met deze neutrale aanduiding heeft men in Groningen nog geen voorstelling van dit unieke schip, in bouw gelijkende op een ‘dubbelde galleije’, dat met kunstig gesneden en vergulde boorden, schitterend rood geverfd bovendek, gedecoreerd met goudkleurige tressen en kwasten, majesteitelijke allure had. Het schouwspel van dit scharlaken schip, omstuwd door honderden zwarte piotten en vergulde gondels, dit alles omspeeld door een orkestratie van beierende klokken, schallende trompetten en dreunend geschut, moet een spektakelstuk geweest zijn, waarvan de kwalificatie ‘seer aengenaem om te sien’ een bedachtzaam Gronings understatement is. Wicher en zijn vrienden laten zich tussen de vloot van kleine scheepjes in een piot meeroeien de zeekant op, waar zij ter hoogte van het Lido getuige zijn van de aloude trouwceremonieën, die culmineren in het moment waarop de doge staande op de achterplecht van zijn Bucentauro, een gouden ring in zee werpt, onder het uitspreken van de trouwformule: ‘Desponsamus te mare in signum veri et perpetui Dominij.’[135] De plechtigheid wordt bezegeld met een hoogmis op het Lido en de feestelijkheden worden 's middags voortgezet met wedstrijden in ‘fel roijen’, tussen alle gondeliers van Venetië. Deze regatta is dan weer de inleiding tot ‘twee weeken, op

135 Brief uit Venetië, 4 juni n.s. 1686.

22. Het hoogtepunt der ‘Sponsalien’ van de Doge met de Adriatische zee: staande op de achterplecht van de Bucentauro, hernieuwt het Hoofd van Staat de trouwbelofte en schenkt zijn bruid een ring.

het perk, Gekraamde kerkmis van sint Mark.' Met alle gekheid en mommerij die daarmee gepaard gaat.[136]

De toerist die Hemelvaartsdag en daarmede 'des Hertoghs echt' misloopt, kan tenminste toch diens statiegalei bewonderen bij een bezoek aan de scheepswerven, waar de Bucentauro 364 dagen van het jaar als een museumstuk te pronk ligt. Naar dit Arsenaal troepten de bezoekers trouwens niet in de eerste plaats ter wille van het 'schip van goud', men kwam er vooral om het Venetiaanse oorlogspotentieel te zien. Wekken de wapenkamers van 'de winckel van Mars' al bewondering, de bezoekers zijn sprakeloos wanneer zij op de werven de galeien en galeassen zien liggen, soms in een veelvoud van honderd tegelijk, die stuk voor stuk '...getimmert ende gereet [waren] met alle haer toebehooren van anckers, touwen, masten ende rees, saylen ende traylen, broot ende wijn, pulver ende coogels ende alles wat men bedeyncken ken tot de galayen noodich'. In tijd van nood heeft men de gehele vloot binnen veertien dagen gevechtsklaar in het water, met een bemanning die de Signoria recruteert uit de gondeliers. Geen scheepswerf in Europa, geen krijgsmagazijn kon tippen aan deze 'wapenkraam'.[137]

Ook als stad was Venetië, volgens algemeen gevoelen van haar Hollandse bezoekers, 'singulier van manier en situatie'. Wie hier, zoals Six van Chandelier, had gedwaald door de 'steegen engh voor sonnebrand' en gevaren op de 'groote waaterstraat', die zou misschien een zuiverder herinnering bewaren aan de lagunenstad aaneengerijd door 'duisend bruggen, zonder leun', dan zij die als gewetensvol toerist hun zoveelste pelgrimage naar kerken en paleizen maakten.

Maar het achterwege laten van een stadstour was natuurlijk ondenkbaar. In Venetië gaan de Van der Dussens dit keer voorop met een zeer uitvoerige en grondige inspectie van een serie Venetiaanse bedehuizen; maar zij stonden dan ook pas aan het begin van hun gyro! Hun commentaar en dat der anderen op Palladio's San Giorgio Maggiore en diens Redentore, op de Salute, de San Lorenzo, de San Zaccaria en de San Giovanni e Paolo, wordt uitstekend samengevat in Six' bevinding '...aan 't gebouwsel Gods / Is snyden, schildren, marmersteen, / En konstigh goud niet ongemeen.'[138] Six' 'wonderstuk sint Mark' doen de Van der Dussens echter af met het bekende cliché 'is een oud Gottisch gebouw'.

Van de Piazza, het centrum van Venetië, is het slechts enkele passen naar het Dogenpaleis en de beide Procuratieën; verplichte, maar aangename toeristenstof, vooral het Dogenpaleis. Het tweede complex, het Procuratie-paleis, oud en nieuw, is meer voor fijnproevers zoals Huygens, die zich hier verlustigt in de aanblik van '...un bel amas des plus entieres statues antiques, qu'il se puisse trouver en lieu du monde'. (131) Wat had hij daar graag langer vertoefd en dan in

136 Six, Schetse 46.
137 Merens 148.
138 Six, Schetse 45.

het gezelschap van een expert! Het was wel frustrerend om in het gevolg van de ambassadeur en in diens tempo te moeten rondhollen langs Venetiës bezienswaardigheden. Zo verliep ook het bezoek aan het kunstkabinet van de Hollandse koopman Daniël Nijs veel te gehaast om er een goede indruk te krijgen van de hoeveelheid en verscheidenheid van schilderijen en antieke beelden, medailles, schelpen en andere rariteiten.[139] Maar er stond dan weer tegenover dat tijdens de officiële rondleiding van het Nederlandse gezantschap door het Dogenpaleis de wapenzaal van de Raad van Tien werd opengesteld, waar een gewoon toerist geen toegang had.

Die bezoekers kwamen naar het Dogenpaleis om er in de zaal van de Grote Raad de beschilderde plafonds en de portretten der doges te bekijken. Aan de achterwand, boven de zetel van de Doge, hing een ‘seer groote...schilderije van 't laetste Oordeel’. ‘Admirabel’ vond Ruysch en dichtte het Veronese toe. De Van der Dussens volstaan met een zakelijke notitie over ‘Tintorets oordeel’; zij zijn meer geïmponeerd door een serie historiestukken.[139a] Andere Hollandse touristen hebben in Venetië blijkbaar helemaal geen oog voor grootmeesters der picturale kunst. De rondgang door de verschillende zalen van het Dogenpaleis (waar de schat- en wapenkamers niet werden overgeslagen) inspireerde het bezoek tot zinnetjes in het journaal over de doge, diens voorkomen en optreden, omlijst met enkele regels over het ‘gouvernement’ van Venetië, maar daar bleef het dan ook bij. Verder stond het immers allemaal te lezen bij Schottus en bij Villamont of in de ‘Cose notabile di Venetia’.

Ter aanvulling maakte men dan nog wat losse notities over zaken die in Venetië speciaal de aandacht hadden getrokken. Bijvoorbeeld dat ‘'t water gants zout is en twee mael daags gaat t' op en af’, of dat ‘'t Doisje paleis’ wel vijf maal afgebrand is maar telkens weer in volle luister opgebouwd. Men zag dat er prachtige luitinstrumenten gemaakt werden en ‘Veneetse theriakel’, een beroemd geneesmiddel. Het tochtje naar Murano maakte iedere toerist en de verleiding om daar glaswerk te kopen was zeker groot, al vertelt alleen Ruysch over aanschaf daarvan. Hij had ook wat point de Vénise willen hebben, maar er bleek weinig te krijgen en dat was dan ook nog erg prijzig. Met een laatste rondblik vanaf de trans van ‘Sint Markus Heemelleer’ (de campanile van San Marco) neemt men nu afscheid van de lagunenstad. Arrivedérci Venezia!

Een verblijf in het Venetiaanse impliceert een bezoek aan de universiteitsstad, ook al trekt de toerist daar doorgaans maar één dag voor uit. Als bijzonderheden van Padua steken Il Santo, de kerk van de schutspatroon van de stad, en het Palazzo della Ragione elkaar naar de kroon. Hier wordt de toerist die er de

139 C. Huygens, Venetië 130-131. Zie ook Verwey, Nijs.

139a Waarschijnlijk zagen zij Tintoretto's Paradijs, geschilderd ter vervanging van een Laatste Oordeel, dat in 1577 door brand verloren ging.

wandinscripties leest of copieert, herinnerd aan de speciale band tussen Padua en Livius. De Academie geeft eind zestiende, begin zeventiende eeuw de bezoeker zinnetjes in de pen over de vermaardheid van dit instituut, over beroemde alumni en docenten. Maar vanaf de zeventiger jaren wordt geschreven over teruggang en decadentie van het eertijds befaamde Studio.[140]

Om de toeristische kringloop van Italië te voltooien moet op de terugweg naar Milaan, waar de toerist in de Lombardijse laagvlakte meandert tussen Mantua, Modena, Piacenza en Pavia, althans over Verona en Vicenza nog iets verteld worden.

In Vicenza schrijven de passerende toeristen de geschiedenis van de trots der stad, Palladio's Teatro Olimpico. Constantijn Huygens weet niet wat hij het meeste moet bewonderen: de architectuur van het gebouw, of de opzet van het toneel, gesierd met antieke beelden, voorzien van vaste achtergrond en kunstig ver perspectief.[141] Als dertig jaar later Aernout Hooft zíjn stukje schrijft, blijkt dat er sinds twintig jaren geen voorstelling meer gegeven is en 25 jaar nadien is het verval compleet. Het beroemde bouwwerk is nog maar goed voor een klein gekrabbeld postscriptum in Ruysch' verslagje van een achtermiddag-rondrit door de stad: ‘Hier is nog een seer bisarre Theater.’ (II f 106^{r})

Over het amfitheater in Verona echter, ‘caducq’ en wel, niets dan lof; ‘...één van de perfectste Antiquiteiten die ick ergens gesien hebbe’ (en hij kon het weten, hij had zijn gyro er vrijwel op zitten), niet alleen goed onderhouden, maar zelfs weer ‘opgemaeckt’. (II, f 106^{r}). Tot het 25 jaar later opnieuw aan de Van der Dussens toevalt om over verregaande verwaarlozing te moeten schrijven. Over Peschiera en Brescia rijden Ruysch en Jacob en Pieter van der Dussen naar Milaan.[142]

Daar inspecteren de beide broers met schier onuitputtelijke energie het gehele bestand van bezienswaardigheden; kerken, paleizen, forten en hospitalen. Tot Milaans beroemdste ‘Mirabilia’ behoren een kerk, een bibliotheek en een particuliere verzameling. Nergens werd zo gemakkelijk vergeten dat een monument uit de zo gesmade ‘Gottische’ periode stamde, als bij de Dom van Milaan. Bezoekers hebben uitsluitend oog voor de kolossale afmetingen en de enorme hoeveelheden marmer verwerkt in gebouw en beeldhouwwerk. Het is het pompeuste werk nà de St Pieter dat ik ooit gezien heb, schrijft Ruysch. Pompeus is er ook de Spaanse adel, vond Hooft, die toevallig in Milaan was op het moment

140 Van Eminga f 11^{v}; Horenken f 117; Van der Dussen f 89^{r}. In juni 1686 zet Pott hier, al wachtende op het herstel van zijn Engelse reisvriend, zijn naam in het artiesten-matrikel van de Natio Germanica. Poelhekke nr 517. Hoogst ongebruikelijk, nog zo laat in de zeventiende eeuw.

141 Huygens, Venetië 118, 119 en over Verona: 113-117; Pott, brief uit Turijn, 28 juli n.s. 1686; Van der Dussen ff 93^{v}-96^{r}.

142 Over Milaan: P.C. Hooft 425, 426; A. Hooft ff 120^{r}-121^{v}; Van Eminga ff 65^{v}-67^{v}; Horenken ff 128-131; Ruysch II, ff 5^{r}-11^{r}, 107^{v}-108^{v} (met tochtje naar de Borromeische eilanden en de Certosa di Pavia).

dat de stad Albertus van Oostenrijk en zijn gemalin Isabella feestelijk inhaalde. Er werd de bezoeker uit de Lage Landen hier op Spaans grondgebied geen strobreed in de weg gelegd, alleen de visitatie van boeken was er even streng als in het pauselijk Bologna.[143]

Een gestrengheid die wel schril afstak bij de vrijzinnigheid die stichting en beleid van Milaans beroemde bibliotheek kenmerkte. Coenraad Ruysch prees de liberaliteit van de stichter, kardinaal Frederigo Borromeo, dan ook ten zeerste; de Ambrosiana immers, was toegankelijk voor iedereen en de vrijheid van onderzoek was er onbeperkt, ook van boeken op de Index. Ja, nog sterker, het aankoopbeleid was er zelfs op gericht om juist de collectie verboden boeken zo volledig mogelijk te maken. Verder bezat de Ambrosiana ook een prachtige verzameling schilderijen van de beste Italiaanse meesters. En Ruysch zag er van Breughel de vermaarde cyclus van de vier elementen, ‘onwaerdeerlyck fraey’.

Een uitstapje naar Pavia ter wille van de Certosa behoort ook tot het Milanese curriculum en dan komt mèt Turijn, twee dagreizen van Milaan, het einde van de gyro in zicht. Onderweg geniet de toerist van het Lombardijse landschap, het ‘gesegenste en vruchtbaerste Landt dat men onder de Sonne kan vinden’. Het plezier wordt echter voor reizigers die hier in de zomermaanden rijden, wat vergald door de hitte. De Van der Dussens voelen het ongemak aan den lijve en Wicher Pott ‘berstede schier van hette’ in zijn overdekte chaise, ook al reisde hij alleen 's nachts. Hij is in Turijn wel gedwongen tempo en tijden van stadsbezichtiging aan te passen aan de hoge temperaturen; de warmte is zo ‘excessijff’ dat men genoodzaakt is de gehele dag bijkans roerloos in huis te zitten en pas 's avonds kan uitgaan. Gelukkig is dat in Turijn niet zo'n bezwaar. De reiziger die geheel Italië heeft gezien, vindt hier wel ‘een van de schoonste en vermaeckelijckste’ steden, maar geen nieuwe toeristische hoogtepunten meer. Zo komt in Turijn de avalanche van indrukken eindelijk tot stilstand.[144]

Het Italiaanse prentenboek wordt dichtgeklapt, de gyro is volbracht. Tot stichting en tevredenheid van een ieder die de reis maakte? Kon de toerist aan het einde van zijn verblijf in Italië met voldoening terugzien op zijn tour door ‘il giardin del mondo’? ‘Ongetwijfeld’ moet het antwoord zijn, met de weerklank van loftuitingen en kreten van bewondering nog in de oren, een juichlied dat de treurzang om wat verloren ging volledig overstemt. De student van mens en maatschappij had zijn reserves en kritiek, maar de toerist zag Italië - èn Frankrijk - tot ‘contentement van zijn curiositeyt’ en beschreef de ‘onwaerdeerbaere’ kunstschatten en flamboyante feestelijkheden met onmiskenbaar genoegen.

Met dit zien en beschrijven van ‘...t' gene in de werelt schoon, kostelyck en vermaeckelyck mag genaemt worden’ was de toerist vrijwel dagelijks in de weer

143 Ruysch II, f 9^{v}; zie hfdst. V, 197, 198 over de verzameling van Marco Settala; P.C. Hooft 425.
144 Pott, brief uit Turijn, 28 juli n.s. 1686.

geweest. Verreweg het meeste dat hij aan kunst voor ogen kreeg was architectuur, bouwkunst van zeer uiteenlopende tijden en signatuur, profaan zogoed als sacraal, in openbaar en particulier bezit. Deze architectonische kunst 'considereert' hij als een geheel; slechts bij uitzondering wordt een monument op zijn bouwkundige merites beoordeeld en daarbij in onderdelen geanalyseerd. De toerist beleeft zijn plezier bij het bekijken van architectuur in ontzag voor een groots ontwerp, uitgevoerd in kostbare materialen, en in bewondering voor rijkdom van versiering en aankleding. Daarbij ziet hij niet zelden het gebouw dat hij voor ogen heeft als een overkapping van het interieur, waarvan speciale bijzonderheden zijn aandacht vragen.[145]

Van voorkeur voor profaan boven sacraal is geen sprake, maar voorliefde voor het éne boven het andere tijdvak is vaak evident. Alles wat aan monumenten, gaaf of geschonden, stamt uit het venerabele klassieke verleden, is eo ipso sacrosanct. Zo geldt in Rome het toeristenbezoek aan vele der oude kerken juist de antieke bouwelementen daarin geconserveerd. In die eerbied en dat ontzag delen de Romeinse architecten, wier vernuft ten zeerste bewonderd wordt.

'Gottisch' bouwwerk - een periode die grofweg gerekend werd van het einde der Romeinse keizertijd tot de renaissance - wordt daarentegen als onaanzienlijk verworpen. Een afwijzing die vermoedelijk is gebaseerd op onbehagen; het schemerduister der Franse kerken werkte waarschijnlijk verwarrend. Want in Italië, waar de sacrale bouwkunst uit de middeleeuwen een ander karakter heeft, dat met Jan Merens' 'schoone, *luchtighe* kercken' wel enigszins getypeerd wordt, apprecieerde de toerist wèl kunst uit die gesmade periode. Een waardering waarin alweer het genoegen in grandeur van conceptie en kostbaar materiaal meespeelde.[146]

Renaissance-kastelen aan de Loire waren en vogue als toneel van historische gebeurtenissen en als schouwplaats van curiosa. In de eigentijdse Franse bouwkunst ervoer de beschouwer vooral het 'reguliere' als 'aengenaem'. In Italië, zo lijkt het, gaat een waardering van contemporaine bouwkunst als zodanig meestal schuil achter het enthousiasme voor decoratie en aankleding van het interieur. In Rome is Van Aerssen - de enige die niet steeds automatisch op de knieën valt voor antiquiteiten - ook de enige die voor moderne architectuur, vooral profane, diepgaande belangstelling heeft. Hij beschrijft tot in bouwkundig

145 Tot een dergelijke conclusie komt ook Schudt 262-272 (Die Anfänge des Kunsturteils) en 272-389 (Ansichten ü ber die Kunst), waarbij de lezer bedenke dat Schudt in zijn studie twee eeuwen bestrijkt en bovendien indrukken en oordeel weergeeft van een zeer groot en veelsoortiger reizigersbestand dan het groepje Nederlandse touristen dat hier in deze bladzijden gevolgd wordt. Schudts reizigers zijn voor een aanzienlijk deel geleerden en geïnteresseerden die pas op latere leeftijd op reis gingen.

146 Merens 114 (cursivering van de auteur AFvW). Zo de Van der Dussens over de Dom in Siena: 'De Domkerk is Gottisch, maar groot, van buijten en binnen met Marmor bekleet, en van 't beste, en Magnifiekste dat men van die Architecture sien kan' (f 70^{r}).

detail die paleizen en villa's die als regel door het toeristengilde gezien werden als expositieruimten voor ‘costelycke’ kunstcollecties.

Ter verwoording van appreciatie of onverschilligheid ten aanzien van kunstwerken beschikte de toerist over een speciale code. Waardering van architectuur, van ‘beytel- of penseelkunst’ of van toegepaste kunsten werd ofwel verpakt in cijfers, ofwel uitgedrukt in een scala van adjectiva admiranda, die van ‘net’ over ‘lustig’, ‘fraey’ en ‘schoon’ oplopen tot ‘heerlyck’, ‘royael’, ‘admirabel’ en ‘magnifique’. ‘Niet bisonder’ is het aankijken nauwelijks waard, ‘redelijck fraey’ betekent niet onaardig, ‘schoon’ is mooi, zonder meer, en toepasselijk op een paleis zogoed als op een stuk geschut. ‘Costelyck’ is een term die hem vooral in kunstkabinetten, in vorstelijke appartementen en in kerkelijke trésors in de mond bestorven ligt. Bij ‘uytermate costelyck’ begint hij warm te lopen en met het gebruik van ‘magnificq’, ‘royael’ en ‘heerlyck’ geeft hij uitdrukking aan gevoelens van innigste voldoening. Al deze adjectiva, die in eerste instantie verbonden zijn met uiterlijke kenmerken, hebben met de intrinsieke kunstwaarde van het betreffende object weinig of niets van doen.[147]

Hetzelfde geldt ten aanzien van waardering van schilder- en beeldhouwkunst, waar naast ‘heerlyck’ vooral ‘trefflyck’ een geliefkoosde term is. Bij het bekijken van schilderijen, van portret, historiestuk, mythologische scène of bijbels tafereel is ofwel het thema, of de natuurgetrouwe weergave, of de veelheid der afgebeelde figuren bepalend voor een kwalificatie met ‘heerlyck’ dan wel ‘trefflyck’. Misschien liggen de voorwaarden voor waardering van sculptuur wel besloten in het lovend oordeel over het ruiterstandbeeld van Cosimo I in Florence; ‘natuerelijck, costelijck ende constich...gegooten’, zoals omgekeerd, kritiek op het onnatuurlijke spreekt uit de opmerking over Bandinelli's Adam en Eva in de Dom te Florence, ‘dogh Eva is hier veel grooter als Adam.’[148]

In beschouwing en beoordeling speelt het ontzag voor ambachtelijk meesterschap, de technische prestatie een grote rol; de artistieke visie van de kunstenaar blijft buiten beschouwing. Veelal ook diens identiteit. Vooral architecten zijn gedoemd tot anonimiteit, een hoge uitzondering daargelaten. Het komt bij de

147 Bevindingen die overeenkomen met die van Schudt (270). Het zou misschien interessant zijn om naast het verslag van een leek, dat van een beeldend kunstenaar te leggen, om na te gaan of zij een verschillend kunst-idioom bezigen. Maar bij een eerste proefneming blijkt daarvan nog weinig. De beschrijving die de schilder Vincent Laurensz. van der Vinne geeft van de Nôtre Dame in Parijs, is net zo gebaseerd op afmetingen en aantallen als die der De Villers. (Van der Vinne 152; De Villers 43, 44) Zie dit hfdst., noot 28. En in het Luxembourg vergenoegt Van der Vinne zich ten aanzien van de Rubens-serie met ‘Verscheijde voortreffelijcke stucken van den constrijcke meester Pieter Paulusz. Rubbens’. (147) Maar het kan zijn dat vergelijking met de ‘Tyt en Plaatswijzer...’, het reisjournaal van de schilder Willem Schellinks (K.B. Kopenhagen en Bodleian, Oxford), een ander resultaat oplevert. Op het kunsthistorisch instituut van de universiteit te Nijmegen wordt - onder leiding van Drs B.J.A. Aikema - een publikatie voorbereid waarin resultaten van onderzoek zijn vastgelegd naar correlatie tussen het geschreven en het getekende beeld in het (Zuid-Italiaanse) gedeelte van Schellinks reisjournaal.

148 Merens 124; Van der Dussen f 75^{r}.

toeristen niet op om te informeren naar de ontwerpers van koninklijke huizingen of indrukwekkende kerken, zo min als zij zich bekreunden om namen van degenen die de zo uitbundig geprezen tuinen en parken hadden ontworpen. De opdrachtgever was belangrijker dan de architect.

Kunstenaars die in steen en metaal werkten, waren er wat beter aan toe. Het is tekenend dat Michelangelo en Bernini voornamelijk genoemd werden als beeldhouwers en opvallend dat Giovanni da Bologna zo intens bewonderd werd. Omdat hij het klassieke ideaal benaderde?

Schilders waren nog het beste af, speciaal in Italië. Kent de toerist in Frankrijk alleen Rubens bij name - bij de gratie van diens Medici-serie in het Luxembourg - in Italië heeft hij notie van een reeks namen van 'de beste Italiaanse meesters': Raphael, Michelangelo, Da Vinci, Titiaan, Tintoretto, Correggio, Veronese, Giorgione, duiken bij herhaling in de beschrijvingen op. Zelfs Giotto wordt genoemd, terwijl Dürer en Breughel, samen met Poussin, de buitenlandse schilders vertegenwoordigen. Maar het noteren van die namen, die vooral de Van der Dussens zo kwistig in hun journaal uitstrooiden, zal vaak begin en einde van de relatie tot de betreffende kunstenaar geweest zijn.

In dit gehele proces van kunstbenadering en kunstbeoordeling speelden de 'Baedeker', de cicerone en de antiquario een belangrijke rol. Auteur en 'conducteur', schrijver en museumgids, fungeerden als 'wegh-wyser' in het immense gebied van de schone kunsten. Zij vertelden de toerist waar hij naar toe moest, wat hij ter plaatse moest zien en zij gaven hem appreciatie of afwijzing in de mond.[149]

Van aankoop van kunst - van schilderij of plastiek - is eigenlijk nauwelijks sprake. Afgezien van aanschaf van gebruiksvoorwerpen, Venetiaans glas of een enkel stuk meubilair, volstond de toerist met prenten. Die kocht hij waarschijnlijk niet primair om hun kunstwaarde, maar als afbeelding van wat hem getroffen had. Waren er geen prenten in omloop, dan gaf hij een of andere 'kraeuwer' opdracht om voor hem een tekening te maken, zoals Constantijn Huygens in Genève deed, die overigens in Lyon ook zelf het potlood ter hand nam.[150] In Rome deed Ruysch het royaler. Hij kocht van Lieven Cruyl die 'admirabel teijkent met de pen' een serie vedute en hij bestelde bij zijn vriend Voet een schilderij van koningin Christina èn conterfeitsels van de 'schoonste dames' ter plaatse. Hij was verder (voor zover na te gaan) de enige die bronsjes kocht, kopieën van verschillende beelden uit de Loggia dei Lanzi.[151] Maar het was wel

149 Zie ook Schudt 396 over dit 'uni sono' in de kunstbeoordeling.

150 Constantijn aan Christiaan, Genève, 8 febr. 1650. Chr. Huygens, Oeuvres I, 117. Of Constantijn al tijdens zijn gyro begon met de aanleg van zijn collectie Italiaanse tekeningen is niet duidelijk. Huydecoper liet een tekening maken van Saumur en wond zich op over het feit dat er noch van het paleis in Richelieu noch van het kasteel van de hertog van Epernon een 'facies' te krijgen was. In Italië verwachtte hij beter. Brief aan zijn zwager, Saumur, 29 aug. 1648.

151 Ruysch II, ff 32^{v}, 50^{v}. Over de priester-tekenaar Lieven Cruyl (1640-1720) zie Zwollo 65, 90; Langedijk. In de laatste komt ook Ruysch' serie tekeningen ter sprake. 67, 90. Bestelling bij Voet: II, f 80^{V}. Over Ferdinand Voet zie Hoogewerff, Kunstenaars III, 146, noot 3. In Florence en Rome kocht Ruysch behalve prenten, muziek, medailles en kopieën van bronsjes, nog van allerlei dat hij niet nader omschreef. II, f71^{v}.

gebruikelijk om te poseren voor het eigen portret - ongetwijfeld tegen passende achtergrond van antieke ruïne, of in modieus Frans kleed.[152] Dat eigen portret en het eigen journaal waren, in combinatie met de prenten en boeken, de duurzame souvenirs aan alle 'wondere Curiositeyten' van Frankrijk en Italië.

De thuisreis door de Duitse landen kan, na de grote tour en de gyro, niet veel anders zijn dan een anticlimax. Maar dat deerde de toeristen nauwelijks. Van dit deel van West-Europa koesterden zij geen hoge verwachtingen; Duitsland beschouwden zij als transito-gebied. Het maakte daarbij weinig uit of zij hier op heen- dan wel terugreis door reden, gaande naar of terugkerende uit Italië. Hoogstens was het tempo van de thuisreis iets sneller. Ook buiten de rampzalige dertig jaar was Duitsland nu eenmaal niet bijster aantrekkelijk. Het reizen was er geen pretje en tot lering of vermaak had Duitsland in die tijd niet veel te bieden. Toeristisch konden de Duitse attracties op geen stukken na concurreren met hetgeen Frankrijk en Italië aan bewonderenswaardigs te bieden hadden. In alle opzichten, in bouwkunde, in beeldhouw- of schilderkunst, toon- of theaterkunst, waren de produkten en prestaties der Duitse landen, voor zover die ter kennis van de toeristen kwamen, de mindere der beide andere landen. Geen toerist dacht er dan ook over om zich ergens voor een tijd te 'onthouden'. Enkele dagen in Frankfurt, Keulen, Heidelberg of Augsburg, een week hoogstens in Neurenberg was ruimschoots voldoende om alle bezienswaardigheden te bekijken. Bovendien, tweede graadmeter voor waardering van Duitse cultuur door Nederlandse touristen: van aanschaf van souvenirs, hetzij van prenten, boeken, medailles of afgietsels blijkt nergens iets. Aan het bezit van een Duitse reisgids had de Hollandse toerist evenmin behoefte. Pas de Van der Dussens raadplegen in Duitsland Missons 'Voyage', maar die was allerminst tot Duitsland alleen beperkt.

Wicher Pott had wel gelijk toen hij in 1686 besloot om vanuit Venetië naar huis terug te reizen door Noord-Italië, over de Mt Cenis, via Genève naar Bazel om vandaar de Rijn af te varen. Hij beschouwde deze route als gemakkelijker en veiliger dan die over de Brenner naar Zuid-Duitsland. Bovendien, zo lichtte hij zijn plannen verder toe, zou die tweede route verspilling van geld en tijd betekenen.[153]

152 Huydecoper laat zich in Saumur schilderen. Almanak-notities op 23 en 24 dec. 1648 en 'uytgift' notitie in jan. 1649. In Rome wordt Ruysch geschilderd door Voet (II, f 82); daar poseert ook Aernout Hooft voor zijn portret (f 102^{r}). Van Eminga zit voor zijn conterfeitsel 'ergens' op zijn Tour. Hij moet er, op terugweg naar Nederland, tussen Parijs en Brussel douanerechten over betalen (f 79^{v}).

153 Pott, brief uit Rome, 23 maart n.s. 1686.

Toch ontbrak het verschillende steden in Zuid-Duitsland niet aan een zekere charme en de toeristen waren daarvoor ook wel gevoelig. Zo maakte Augsburg met zijn 'verschilderde' huizen en zijn fonteinen een bijzonder aardige indruk, al stond sommigen Neurenberg, waar de vrouwen met heur groene en witte huiken het straatbeeld verlevendigden, nog beter aan. De bibliotheek herbergt er unieke folianten en bizarre curiositeiten, waaronder 'verscheijde hooft scedels van Sweden en Duytschers, in de bataille van Neurenburch gebleven'. In een der particuliere kunstkabinetten worden Hollandse bezoekers attent gemaakt op 'een stukje van de fulpe rok van de Heer Johan de Wit, dewelke hij aan had, doen hij vermoort wiert.'[154]

Een enkele toerist verkende Duitsland verder oostwaarts, met bezoeken aan Leipzig en Dresden. Ruysch hield aan Dresden een zwaar hoofd over, gevolg van vier dagen 'furieus drincken' op een Duitse bruiloft en Van Aerssen zwaaide de stad lof toe wegens haar museale rariteiten die hij uitzonderlijker vond dan hetgeen hij later in de Uffizi zag. Frans van Eminga en de Van der Dussens reisden ook nog naar Praag en het keizerlijke Wenen, dat tegen het einde van de zeventiende eeuw een bescheiden rentree maakte op het circuit van de Groote Tour.[155]

Terug naar Duitsland, waar Wicher Pott als eerste na Constantijn Huygens weer over Heidelberg schrijft. Het paleis heeft eer het aanzien van een kasteel met zwaar versterkte muren en torens dan van een vorstelijke residentie, in de tuinen rest nog een enkele grot... Het beroemde wijnvat krijgt van Wicher als enige vermeldenswaardig 'wonderlijck stuck' een gedetailleerde beschrijving. En wat zal ik U verder vertellen, schrijft hij naar Groningen: 'de Stadt is niet veel besonders leggende tusschen hooge Bergen, de Academie was voor desen beroemt dogh bij de Regeringe van dese Ceurvorst sijn weinige studenten, hadde gaern het geluck gehadt sijn Hoogh: te sien', maar die toefde op dat moment elders. Dus reisde Wicher weer verder, over Mannheim naar Frankfurt en dat bracht hem terug op de directe weg naar huis.[156] Tot dusverre was de tocht door Duitsland niet bijzonder interessant geweest, zoals hij zijn vader immers al voorspeld had. In Straatsburg was hij ook al niet voor zijn genoegen geweest, bezorgd als hij was door de ongelofelijke versterkingen die de Fransen, sinds kort heer en meester in de stad, daar hadden doen aanbrengen. Die katholieke regering voorspelde ook weinig goeds voor het welzijn van de gereformeerden, die inmiddels hun Munsterkerk al aan de papisten hadden moeten afstaan.

De volgende halte op Wichers route naar Frankfurt was Spiers geweest, vanwaar hij betere berichten kon sturen. Daar heerste nog godsdienstvrede tussen luthersen, paapsen en gereformeerden, die 'openbaerlijck' hun godsdienst

154 Ruysch II, f 14^{v}; Van der Dussen f 9^{v}.

155 Ruysch I, ff 10^{r}-12^{v}; Van Aerssen 232; Van Eminga ff 6^{v}-8^{v}; Van der Dussen ff 11^{r}-15^{v}.

156 Pott, brief uit Frankfurt, 24 sept. n.s. 1686.

konden belijden. Wicher bezoekt daar natuurlijk ook ‘de soo seer beroemde raetskaemer’, het Hooggerechtshof. Huygens had zich destijds meer voorgesteld van deze Chambre Impériale: ‘pas splendide, ni auguste’.[157]

Wie in Frankfurt komt, het kruispunt van wegen naar noord en zuid, schrijft allicht over de beroemde jaarmarkt die men juist gemist of nog even meegemaakt heeft. De toerist rekent het zich hier tot een plicht om de stadswallen rond te gaan en de defensiewerken te inspecteren. Men komt er aan de weet, dat in religione luthersen en roomsen gelijkberechtigd zijn, maar dat de eersten de touwtjes van het stadsbestuur in handen hebben. Ook de joden staat het vrij hun godsdienst te belijden. Maar het is voor Hollandse begrippen wel heel merkwaardig te ervaren dat de ‘...jueden... hier strikt gehouden [worden], 's avondts worden sij altijdt op gesloten, want sij woonen in een bijsondere hoek van de stadt, Saeterdachs of Sondagh mogen sij gants daer niet uijtkomen, en als sij uijtgaen hebbensij noch roode lapjes op haer mouwen.’[158]

Wicher Pott neemt hier het marktschip op Mainz en zakt vandaar de Rijn af, terwijl hij de familie in Groningen vergast op zijn versie van de ‘gefabuleerde’ muizentoren bij Bingen en van de overige sagen en legenden uit deze streken; en natuurlijk bezingt hij de voortreffelijke wijnen van Bacharach.

In Keulen meert de Rijnboot voor de laatste keer af en voor de laatste keer maakt de toerist een stadsommegang. Hij ‘considereert’ van de 300 (!) kerken zoveel als hem zint, hij ‘doet’ het stadhuis en de doelen en dan is het welletjes.

Op zeker moment krijgen alle toeristen - hoe elastisch ook hun vermogen tot opname - van bezienswaardigheden hun bekomst. Zij kunnen geen ‘costelyck’ gebouw meer zien. Aernout Hooft overkomt dat in Parijs, Wicher Pott in Keulen, of eigenlijk al in Frankfurt, wanneer hij schrijft dat hij vol ongeduld het moment verbeidt dat hij zijn vader in de armen kan sluiten.

Vele zijn de wegen die aan het begin van de Groote Tour naar Rome leiden. Maar op een zeker punt van de terugreis is er slechts één weg die naar huis voert: de snelste. Voor Aernout gaat die via Calais over de Noordzee, voor Aernouts vader via Kassel en Emden. Voor Wicher Pott en Constantijn Huygens loopt die weg over Keulen en Nijmegen. Frans van Eminga reist via Antwerpen naar, Delfzijl, maar vanuit welke windsteek ook de toeristen de Lage Landen naderen, in hun gevoelens op dit laatste traject zijn zij één: wat onderweg aan wonderen en perikelen hun deel is geweest, gevoelens van verlangen en dankbaarheid hebben nu de overhand op trots en tevredenheid over volbrachte tour.

Menig tourist tracht in de slotzinnen van zijn journaal zijn emoties bij thuiskomst onder woorden te brengen. Constantijn Huygens vertolkt gevoelens

157 Pott, ibid.; Huygens, Venetië 148.

158 A. Hooft f 29^{v}. Pott, brief uit Nijmegen, 5 okt. n.s. 1686.

van ootmoedige dankbaarheid en Aernout Hooft zoekt zijn heil bij het oudvaderlandse ‘Oost. West. T'huys best.’[159] De meest kernachtige welkomstgroet en de innigste tevens, geldt het hart van Holland. Onder dagtekening van 8 mei 1601 besluit P.C. Hooft de notities van zijn Reisheuchenis met de woorden ‘Amsterdam. Mijn gewenscht vaderlant.’

159 A. Hooft f 2^{r}, als laatste spreuk bijgekrabbeld onderaan een lijst van Nederlandse spreekwoorden.

Hoofdstuk VIII
Per slot van tekening

'...Paerlen en diamanten [*of*] *papegayen en Aapen'*[1]

De Tour is volbracht. De reiselingh is behouden en wel teruggekeerd in het ouderlijk huis. De koffers zijn uitgepakt en de geschenken - de schaartjes uit Châtellerault, de 'monters' uit Genève, de ellen kostbare kant uit Parijs, de snaren voor de luit in Italië gekocht en de zijden neusdoeken uit Napels - hebben hun bestemming gevonden. De prenten van Franse tuinen, Italiaanse palazzi en klassieke sculptures zijn van hand tot hand gegaan en het verslag der reiservaringen is, bij herhaalde vertelling, uitgegroeid tot een roman van 'costelyckheyt' en 'curiositeyt', van avontuur en gezellig samenzijn.

Ook van zijn laatste reisverplichting, het bijschrijven van zijn journaal, heeft de tourist zich gekweten; alles is genotuleerd, tot en met het uur van thuiskomst. Maar één ding ontbreekt: een persoonlijk slotwoord. Een waardering van de Tour, een bezonken oordeel over 'profit et plaisir', over 'utilitas et voluptas' is in geen dagboek te vinden. Het persoonlijk commentaar op heel die grandioze belevenis der Groote Tour reikt niet verder dan wat losse opmerkingen, en route gemaakt; beklag over de ongemakken der reis waartegen het genoegen nauwelijks opwoog, een bitse bijzin over onnut verblijf in Italië en een bekentenis, en petit comité gedaan dat - afgezien van alle vrijheid van leven, van omgang met lieden van aanzien, van alle moois dat op reis te zien was - après tout, het toch eigenlijk niet de moeite waard was 'd'etre venu de si loin.' Badinerende borrelpraat, of 'ridicule' met een ondertoon van ernst?[2]

Dat de oudere generatie zich op haar beurt afvroeg of alle sommen aan de reis gespendeerd wel een batig saldo hadden opgeleverd en zich hierover nogal eens pessimistisch had uitgelaten, is wel bekend.[3] Het vermoeden dat zoonlief, destijds als 'onbesnoeyt' Leidenaar buitenslands gestuurd, als retourvracht van zijn reis 'inplaats van paerlen en diamanten, papegayen en Aapen' had meegebracht, lag ook wel voor de hand, wanneer deze in familiekring optrad met 'gemaakte

1 A'damse Vader f 5^{v}.
2 Chr. Huygens, Oeuvres I, 354; slotparagraaf hfdst. VI.
3 Zie hfdst. V, 202.

grimassen en belaggelijke gesten' en paradeerde in zijn 'nieuw mode's kleedje met meenigte bonte linten, [en] pluymen'.[4] Twijfel aan beschaving leek dan alleszins gewettigd en dit naäpen een pover resultaat van een soms jarenlang verblijf in die landen van Europa waar 'de geestighste en gesleepenste volken' zich ophouden.

Slaafse imitatie is natuurlijk verwerpelijk, maar toentertijd keek niet alleen het impressionabel kroost, maar ook de oudere generatie de Fransen in mode en manieren naar de ogen. Maria van Reigersberch had in haar Parijse jaren de handen vol aan het afwerken van bestellingen haar vanuit Holland opgedragen, voor stoffen en fournituren, voor hoeden en behangsels.[5] Johan de Witt kocht bij zijn vertrek uit Parijs linten, kanten en laken in zo grote hoeveelheden, dat vele notabelen in Dordrecht hun garderobe konden 'raiuster' naar de laatste Franse mode.[6] Zelfs François en Philippe de Villers, de deftige Haagse jonkers, werden er in Parijs op uitgestuurd om voor Madame van Beverweert, de moeder van de heer van Odijk, kristallen luchters te kopen. (98)

Die Europese gallofilie omvatte trouwens veel meer; Franse taal en Franse conversatie werden evenzeer geadoreerd als Franse dansen, chansons en exercices. Daarom ploeterden de touristen, de Hollandse, even hard als al die andere telgen der Europese elite, op de taal, daarom zwoegden zij in de Academie op hun zware paarden, daarom engageerden zij dans- en muziekmeesters en daarom zochten zij toegang tot Parijse salons. Maar het Franse ideaal, de 'honneste homme', ook maar enigszins nabij te komen in voorkomen en optreden en bovenal in conversatie, dat was, ook wat de Fransen zelf betreft, slechts aan een zeer select gezelschap voorbehouden en zeker aan Hollanders niet gegeven. Zij gingen daaronder overigens niet zichtbaar gebukt. Slechts één hunner, 'Sr de la Platte' gaf na thuiskomst in Holland te kennen dat hij vurig terugverlangde naar het leven in die 'polijte' wereld '...où l'on peut acquerir et conserver toutes les qualitez qui sont requises à un honneste homme.' Voor zijn tijdgenoot, de heer van Odijk, werd die staat van perfectie wel geprofeteerd, maar gezien diens luchthartige levenswandel in Parijs, had hij dan nog wel een eind weegs te gaan.[7]

Bij velen hunner sleet dat gloedvolle vernisje van modieuze zuidelijke zwier en gaillardise op den duur weer af. Daaronder werd dan duidelijk zichtbaar het beeld van de gezeten patriciër - stemmig en deftig - personificatie van de eenvoudige en degelijke Hollandse levensaard.[8] Dit was overigens geen beletsel om een volgende jeugdige lichting opnieuw naar het buitenland te sturen om de zegeningen van

4 A'damse Vader f 5^{v}.
5 Der kinderen-Besier 24, 25.
6 J. de Witt II, 7e boekje.
7 De Villers 89, 90. Zij hadden het niet slecht gezien: in later jaren werd de heer van Odijk waardig bevonden om prins Willem III te vertegenwoordigen in diens functie van Eerste Edele van Zeeland. 'Sr de la Platte' is François van Aerssen van Sommelsdyck. De Villers 93.
8 Huizinga 464; Der kinderen-Besier 17-24, 80-82.Mevr. Der kinderen maakt wel onderscheid tussen de modegevoeligheid van het kosmopolitisch Den Haag en die elders in de Republiek.

uitheemse ‘heuse zeden’ deelachtig te worden. Een leergang waarvan de ‘Amsterdamse Vader’ nog evenzeer de noodzaak bepleitte als honderd jaar tevoren Lipsius. Het ging daarbij niet alleen om kennismaking met de ‘gesleepen’ mens zelve, maar ook om de cultuur die hij hoedde. Speciaal voor de visuele aspecten daarvan had de tourist belangstelling; architectuur, ‘pinzeel- en beytelkunst’ boeiden hem als een artistiek kijkspel.

Gaande door Frankrijk en Italië zag hij daarvan een indrukwekkende hoeveelheid en verscheidenheid. In Frankrijk voornamelijk architectuur van huis en hof: koninklijke paleizen, kerken en particuliere hôtels in Parijs, daarbuiten tientallen van de honderden lusthoven en de vorstelijke kastelen langs de Loire. Verder de provincie in was het stadje Richelieu favoriet en diep in het zuiden en oosten des lands werden steeds de huizingen van de hertogen d'Epernon en De Lesdiguières in het tourprogramma opgenomen. Wie vandaar rechtsomkeert moest maken, richting Parijs, zou zich het Provençaalse Romeinse verleden niet laten ontgaan.

Maar het mooiste wachtte de toerist bezuiden de Alpen; daar keek hij zijn ogen uit. Italië was hem één magnifiek prentenboek van sacrale en profane kunst, rijk geïllustreerd ook met vermaarde rudera uit het vereerd klassiek verleden. In zijn journaal verwoordde de toerist zijn enthousiasme voor alle ‘wonderen van kunst’ in ellenlange beschrijvingen. Maar iets persoonlijks of oorspronkelijks lag daarin niet besloten. Voor appreciatie en voor afwijzing bediende hij zich van cliché's, die hem waren voorgezegd door zijn cicerone of ontleend aan zijn ‘Baedeker’. Ook in het programma van bezichtiging conformeerde hij zich aan het gebruikelijke en week daarbij niet van gebaande paden. In Italië werd zijn toeristische ommegang ook nog gedicteerd door klimaat en katholieke feestelijkheden; de gyro maken tussen najaar en vroege zomer was ideaal. Dat gaf de mogelijkheid om carnaval in Napels te zien, de paasfeesten mee te maken in Rome, om in Venetië op Hemelvaartsdag de Bucentauro naar zee te begeleiden en op St Jan de wagenrennen in Florence te volgen. Onderwijl genoot overal in Italië de protestantse Nederlander van roomse kerkmuziek. Hij bezocht de Venetiaanse opera en vermaakte zich met de commedia dell' arte; in zijn plezier net zo min gehinderd door gebrekkige talenkennis als te Parijs in de schouwburg.

Wanneer de toerist tenslotte hoogst voldaan trans alpes trok, dan nam hij behalve wat souvenirs in de bagage, een kaleidoscopische herinnering aan Franse en Italiaanse kunst mee naar huis. Zo verging het niet alleen de toerist uit de Republiek, maar heel het internationale touristengenootschap had als artistieke kaart van Europa één en hetzelfde beeld voor ogen, een immense gravure van pracht en praal, ‘opgepropt’ met het fraaiste ooit door kunstenaarshand gemaakt.

Het is daarbij wel merkwaardig (en dit geldt nu weer alleen de Nederlanders), dat bij alle bewondering zo weinig tastbare herinneringen werden aangeschaft. Verder dan aankoop van prenten, boeken en bladmuziek, van ‘afteekeningen’,

munten en medailles ging men als regel niet.[9] Kwam dat misschien omdat die bewondering vooral het monumentale, dus onbetaalbare, gold in bouw- en beeldhouwkunst en hun voorliefde uitging naar het 'costelycke' in meubel en kleinood, waarvan aanschaf, ook voor wel-gestelden toch bezwaarlijk was? Maar als dat de reden zou zijn, wat is dan de verklaring voor het feit dat, speciaal wat Italië betreft, in journaal noch brief werd gerept van aankoop van een schilderij, afgezien van het eigen portret? Toch niet Hollandse zûnnigheid? Was er werkelijk niemand die - ook al bestond in Rome blijkbaar geen contact tussen touristen en leden dier roemruchte Schilders bent - in Italië of naderhand thuis, als visuele herinnering aan de gyro, werk aankocht van een Poelenburg, van Jan Baptist Weenix, Nicolaas Berchem, van de 'Cavaliere' Sweerts of één dier talrijke andere Fiamminghi? Doeken die nergens beter op hun plaats zouden hangen dan juist in huizen van touristen![10]

Indien het antwoord inderdaad ontkennend zou luiden, dan is dat te meer bevreemdend omdat touristen als bouwheer van eigen herenhuis wèl hun voorliefde voor het uitheemse lieten spreken. Zo Daniël van Gheel, die als bouwheer van het pand Herengracht nr 468 zijn architect liet werken naar illustraties van de (Palladiaanse?) stijl waarvan hij in Italië, zo prachtige voorbeelden gezien moet hebben.[11] Elders, in de Groninger Ommelanden, bouwde Philip Vingboons in opdracht van Johan Clant van Stedum huize 'Nittersum' in de hem eigen, op Frans model geïnspireerde stijl.[12] Het meest sprekende voorbeeld van de tourist als bouwheer is natuurlijk Willem Adriaan, heer van Nassau-Odijk met zijn Slot te Zeist.[13]

Aan de had van slechts drie voorbeelden mag van touristen-maecenaat nog niet worden gesproken, maar misschien voegen terzake deskundiger specialisten hier nog een veelvoud aan toe. Aan hun adres wordt ook de vraag doorgespeeld of het te werk stellen van Franse bouwmeesters in Hollands huis en tuin misschien mede is aangemoedigd door touristen die in Frankrijk over hun scheppingen, die ensembles van 'industrie et nature', zo hoog hadden opgegeven. In het veld dier specialisten wordt ook de vraag gekaatst of touristen als 'cultuurconsumenten' moeten worden gezien als meelopers, dan wel als voorgangers in nieuwe richting.

9 Zie hfdst. VII, 308. Zie ook Stoye 202 e.v., 217, 218 voor dergelijke bevinding.

10 Hoogewerff, Bentvueghels passim. De enige der touristen die wel verkeerde in hun kring was Van de Merwede. Dit ontbreken van aanwijzingen voor aankoop van schilderijen is zo opvallend omdat juist daarvoor in Holland een grote markt bestond. Huizinga 443, 448. Aanwijzingen voor aankoop van doeken van Italiaanse of Franse meesters zijn in brieven en journalen evenmin te vinden.

11 Voor de bouwgeschiedenis van zijn grachtenhuis zie I.H. van Eeghen, 'Het huis Herengracht 468' in: Amstelodamum, Jaarboek 1962, 170-192 en Amstelodamum, maart 1963, 67 noot.

12 Over huize Nittersum zie Formsma 378-384 en M. ten Broek, 'De burcht Nittersum en zijn bewoners' in: Groningsche Volksalmanak, 1930.

13 Zie de lezing gehouden door A.W. van de Bunt, 'Willem Adriaan van Nassau, de stichter van het Slot te Zeist' (uitg. v.d. Poll-stichting, Zeist).

Op aanpalend terrein zou men, voor informatie over invloed van de Groote Tour op P.C. Hooft als geschiedschrijver, te rade moeten gaan bij hen die met Hoofts historische werken in het bijzonder vertrouwd zijn. Hetzelfde geldt ten aanzien van de vraag of en in hoeverre Pieter de la Court bij het schrijven van 'Het Interest van Holland' geïnspireerd werd door al hetgeen hij op het Engelse en Franse schouwtoneel had gezien.[14]

Tot dusverre is het resultaat van balans opmaken nog niet bijster imponerend. Van verlies lijkt wel geen sprake, maar van verrassende winst blijkt nog weinig. Franse snit en Franse zwier moeten het, zo schijnt het, veelal toch weer afleggen tegen de Hollandse twee-eenheid van deftig en degelijk. En van al die liefhebbers van 'curiositeyt en costelyckheit', op reis voornamelijk receptief, ontpopte zich in eigen land nog slechts een enkele als actief begunstiger van beeldende kunst.[15]

Bij het nagaan der resultaten geboekt door de tourist-student is er, als men er de oudere generatie naar vraagt, evenmin aanleiding tot groot optimisme. Talrijk waren hun klachten en uitingen van teleurstelling over geld en tijd 'quisten'. Wilde men die ouderen geloven, dan legde de jonge garde alle wijze raad en opdracht op reis meegegeven, steevast naast zich neer. Opdracht en raad die juist op het punt van de studie zo klemde; volgens Lipsius' klassieke omschrijving ging het er immers om dat tijdens de educatiereis het karakter gestaald, het bevattingsvermogen ontwikkeld en het inzicht gevormd diende te worden. Tot 'eigen ornament' van het jongmens, o zeker, maar uiteindelijk ten behoeve van en dienstig aan het Ghemeene Best.

Natuurlijk is de aantijging, als ging het de jeugd op tour in feite alleen maar om 'geneugten' en 'choses extérieures', in zijn algemeenheid even onbillijk als het overgeleverde commentaar der ouderen eenzijdig pessimistisch. Want de retourvracht bevat wel degelijk ook diamanten! Het is dan ook een fraai voorbeeld van 'poetic justice' dat diegene onder de touristen die deze aanklacht weet te ontzenuwen nu juist Johan Huydecoper is, de veel geplaagde, zo vaak gekapittelde. Halverwege zijn tour, wanneer hij met zijn vader een wapenstilstand heeft gesloten en hem toestemming tot de gyro in het vooruitzicht is gesteld, schrijft Johan zijn vader een dankwoord en voegt daar de gedenkwaardige woorden aan toe 'i'espere que Diu me fera la grace de profiteer [sic] de temps, en temps, et qu'en faisant reflexion sur les moeurs, et heumeurs des peuples, i'aquerraij da la prudanse, et de l'experience, et me mettraij en estat de respondere a vos esperances, et de pouvoir servier a ma patrie.'[16] Geen onberispelijk Frans, maar wel een tien voor de weergave van de Tour-catechismus!

14 Bedoeld zijn studies als die van H.W. van Tricht over 'P.C. Hooft', van J. de Lange over de 'Rampzaeligheden...' en van Th. van Tijn over 'Pieter de la Court...'.

15 Over de rol van Constantijn Huygens jr als collectioneur zie Heijbroek 36 e.v.

16 Huydecoper, brief aan zijn vader, 1 mei 1648.

Al is Huydecoper in deze kwestie der leerstelligheid de enige die als spreekbuis voor zijn tourgenoten - voorafgaande en toekomende - fungeert, hij stond niet alleen. Het is ook anderen ernst geweest. Velen, onder wie Constantijn Huygens, Wicher Pott, P.C. Hooft, Pieter Berkhout, Frans van Eminga en François van Aerssen van Sommelsdijck gaven zich, net als Huydecoper, moeite om informatie te verzamelen over de 'moeurs et heumeurs des peuples' in wier midden zij toefden en zij maakten, ieder naar eigen aard en aanleg hun 'remarques en reflectien'. Zij haalden hun kennis uit boeken en zij beluisterden geleerde autoriteiten, min of meer op de manier hun door Erpenius voorgeschreven.

Weer anderen verlieten zich bij voorkeur op het leesboek, door Jacob Cats aangeprezen: 'De werelt is een wonder boeck, Het maeckt zijn lezer wonder cloeck.'[17] Zij lazen daarin al cirkelend door Frankrijk en Italië, dagelijks met grote vlijt. Want ook op die manier was geschiedenis te leren: ten overstaan der koninklijke sepultures in de St Denis, bij het ontcijferen van inscripties op de Via Appia, tijdens bezoek aan de kastelen in de Val-de-Loire en gebogen over 'kassen' in de Uffizzi. Ook zó kreeg de tourist een inleiding op de rechtspraak der gastlanden: tijdens bijwonen van een parlementszitting in Frankrijk of bij een uitspraak van de Rota in Napels. Ook zó leerde hij aardrijkskunde van Europa, tourende langs de Franse rivieren en zwoegende over de Apennijnen. Bij bezoek aan 'Les petites Maisons' en in gesprek met een adellijke ziekenbroeder in Florence besefte hij, dat ook Fransen en Italianen zich om armen en zieken bekommerden. Tijdens ambtswisseling der Syndiques in Genève en bezoek aan de palazzi dei procuratori in Venetië kreeg hij notie van het 'gouvernement' van vreemde Republieken. Op diezelfde aanschouwelijke wijze kreeg hij, in sprakeloze verwondering dwalende door de Sint Pieter, een indruk van de Ecclesia Triumphans en in medelijdend gadeslaan der vernederingen 'die van de religie' aangedaan, ervoer hij iets van leven en lijden der Franse hugenoten. Tenslotte kon hij zó, uit eerste hand getuigen van contemporaine politieke gebeurtenissen: als burger van Saumur tijdens de Fronde en als waarnemer der ontwikkelingen in de verwijdering tussen vorst en parlement in Engeland.[18]

'Maer', zo had Cats gewaarschuwd, 'wie [het boeck] sonder oordeel leest, Die blijft gelijck hy is geweest'; 'Wonder cloeck' wordt alleen hij, die de lees-techniek beheerst en het is maar de vraag of alle touristen daaraan nu wel behoefte hadden. Hun nieuwsgierigheid, vaak groter dan leergierigheid, was, zo lijkt het, met zien en notuleren al gauw bevredigd.

Misschien wordt de tourist met zo'n oordeel - het is al vaker ter verontschuldiging vermeld - uitsluitend gebaseerd op zijn schriftelijke nalatenschap, zwaar onderschat en misschien verknoopten die vele brokjes feitelijke wetenswaardigheden zich tenslotte toch in menig hoofd tot samenhang en 'verstant'. 'Verstant' in

17 'Reys-lesse' uit 'Jongelinck t'Samen-spraeck' 552, 553.

18 Alle voorbeelden zijn ontleend aan journalen van touristen.

de zin door Johan van Beverwijck bedoeld, toen hij schreef: ‘Wij besoecken de vreemde landen om tot kennisse en verstant te komen.’[19] Want dàn is er sprake van inzicht, van die zo geroemde prudentia. Dan mag de tourist, op grond van dat vermogen tot ‘voirsienigheyt’ aanspraak doen gelden op een zetel in de ‘aristocratijcke regieringe’ van stad en land.

Van haar kant echter, beschouwde de maatschappij zo'n kandidaat niet per se als de best ‘gequalificeerde’ om een opengevallen plaats in bestuurlijk college of diplomatieke dienst in te nemen. Bij benoemingen wogen connecties wel eens zwaarder dan capaciteiten, en sociale standing en familietraditie speelden bij het vergeven van ambten eveneens hun rol. Zo zijn in het touwtrekken tussen de Staten van Holland en die van Zeeland in 1598 over de benoeming van een Staats agent aan het Franse hof, de kwaliteiten van François van Aerssen - universitaire graad, politieke stage in Frankrijk, reis door Italië - wel breed uitgemeten, maar bij zijn aanstelling gaven toch andere overwegingen de doorslag.[20] Twintig jaar later was het nogmaals om andere redenen dan kundigheid dat Constantijn Huygens - die toch door zijn zorgvuldige opvoeding, zijn veelzijdig talent, zijn universitaire studie en diplomatieke scholing, over zeer goede sollicitatie-papieren beschikte - de post van Staats vertegenwoordiger in Venetië ontging en hem ook naderhand een ‘carrière’ in de diplomatie ontzegd bleef.[21]

En wie zal uitmaken of Gijsbert de With en Jan Merens, beide nieuws-gierige, gewetensvol reizende touristen, het aan hun buitenlandse leertijd te danken hadden dat de eerste het in Brazilië, in dienst der W.I.C., zeer ver bracht en de tweede in Hoorn zitting had in het college van bewindhebbers der O.I.C.? Nog afgezien van beider vele andere publieke functies. Was omgekeerd, Aernout Hellemans Hooft op reis zo ‘despourveu de connoissance’ gebleven dat hij het daarom niet verder bracht dan commissaris van kleine zaken in Amsterdam en was Johan Huydecoper de prudentia civilis zó aan te zien dat die kwaliteit hem in Amsterdam meer dan tien keer op het burgemeesterskussen bracht?

‘Verstant’ en ‘toekomende grootheyt’ zijn niet af te lezen aan de journalen; getuige Johan de Witt! Het diploma van tourist dient niet als paspoort voor een belangrijke maatschappelijke positie. Maar die ongewisheid doet geen enkele afbreuk aan de intrinsieke waarde van de Groote Tour. Van meet af aan, toen Lipsius de educatiereis op haar ideële voetstuk plaatste, werd deze buitenlandse leertijd beschouwd als een waardevol element in de opleiding die jonge mensen voorbereidde op maatschappelijke zeggenschap. Naarmate die overtuiging veld won in wijde kringen der Republikeinse burger-aristocratie, raakte de Groote

19 Zie hfdst. II, noot 72.
20 Barendrecht 9-12; Vreede 451, 452, noot 2.
21 Van een carrière in de gebruikelijke betekenis kon destijds niet gesproken worden, evenmin van een speciale opleiding voor de buitenlandse dienst.

Tour vaster verankerd in het traditionele opvoedingspatroon van de hope des vaderlands. Zo studeerde, generatie na generatie, het kroost rechten in Leiden ‘en maakte daarna “den grand tour” door Frankrijk en Italië.’ Om daarvan terug te keren, zo niet ouder-en-wijzer, dan toch wereld-wijzer.

Bijlage

Een groot oordeel van dien grooten en uytsteeckenden JUSTUS LIPSIUS over het REYSEN*

* Uit: Wegh-wyser..., Amsterdam 1647 (zie overzicht B, Lipsius).

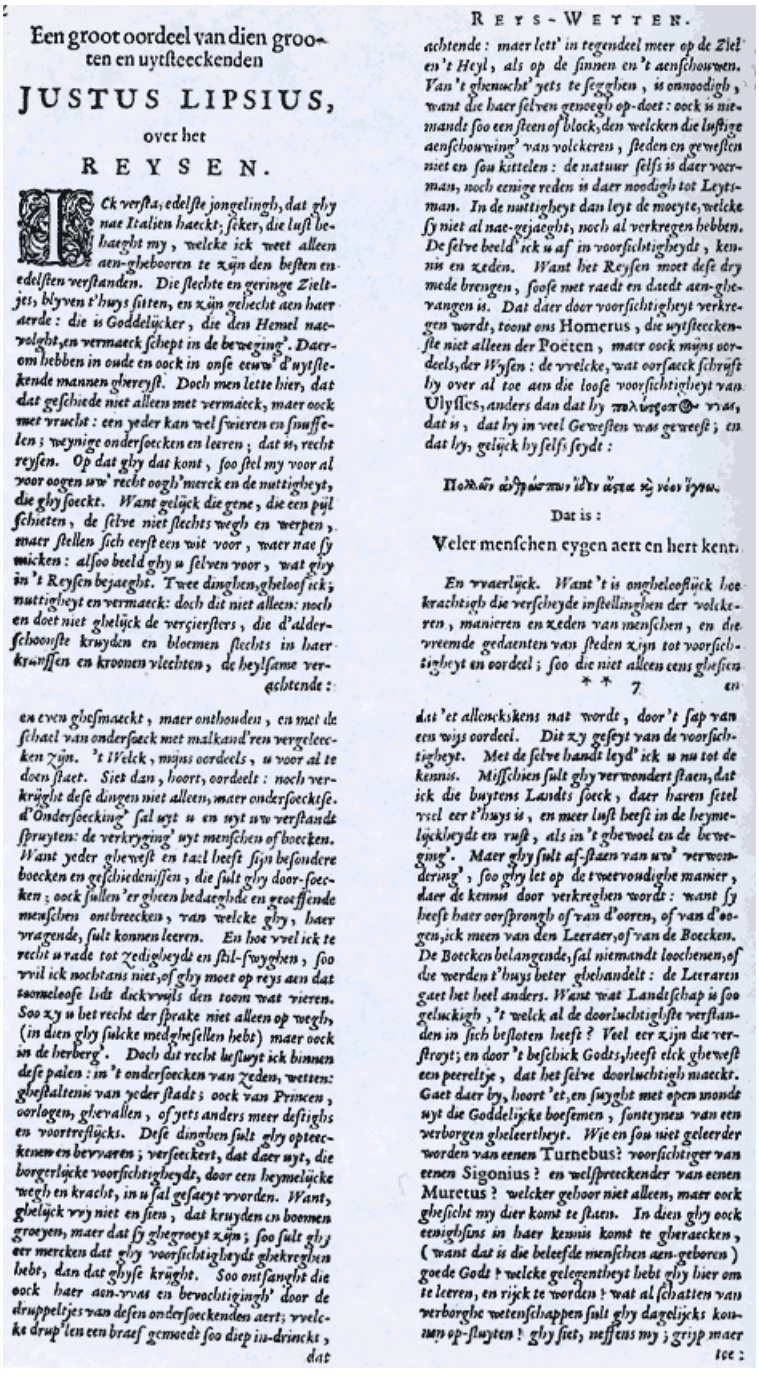

Een groot oordeel van dien groo-
ten en uytsteeckenden
JUSTUS LIPSIUS,
over het
REYSEN.

ICk versta, edelste jongelingh, dat ghy nae Italien haeckt; seker, die lust behaeght my, welcke ick weet alleen aen-ghebooren te zijn den besten en edelsten verstanden. Die slechte en geringe Zieltjes, blyven t'huys sitten, en zijn gehecht aen haer aerde: die is Goddelijcker, die den Hemel naevolght, en vermaeck schept in de beweging'. Daerom hebben in oude en oock in onse eeuw' d'uytstekende mannen ghereyst. Doch men lette hier, dat dat geschiede niet alleen met vermaeck, maer oock met vrucht: een yeder kan wel swieren en snuffelen; weynige ondersoecken en leeren; dat is, recht reysen. Op dat ghy dat kont, soo stel my voor al voor oogen uw' recht oogh'merck en de nuttigheyt, die ghy soeckt. Want gelijck die gene, die een pijl schieten, de selve niet slechts wegh en werpen, maer stellen sich eerst een wit voor, waer nae sy micken: alsoo beeld ghy u selven voor, wat ghy in 't Reysen bejaeght. Twee dinghen, gheloof ick; nuttigheyt en vermaeck: doch dit niet alleen: noch en doet niet ghelijck de verçierstcrs, die d'alderschoonste kruyden en bloemen slechts in haer krantsen en kroonen vlechten, de heylsame verachtende:

REYS-WETTEN.

achtende: maer lett' in tegendeel meer op de Ziel en 't Heyl, als op de sinnen en 't aenschouwen. Van 't ghenucht' yets te seggben, is onnoodigh, want die haer selven genoegh op-doet: ook is niemandt soo een steen of block, den welcken die lustige aenschouwing' van volckeren, steden en gewesten niet en sou kittelen: de natuur selfs is daer voerman, noch eenige reden is daer noodigh tot Leytsman. In de nuttigheyt dan leyt de moeyte, welcke sy niet al nae-gejaeght, noch al verkregen hebben. De selve beeld ick u af in voorsichtigheydt, kennis en zeden. Want het Reysen moet dese dry mede brengen, soose met raedt en daedt aen-ghevangen is. Dat daer door voorsichtigheyt verkregen wordt, toont ons Homerus, die uytsteeckenste niet alleen der Poëten, maer oock mijns oordeels, der Wysen: de welcke, wat oorsaeck schrijft hy over al toe aen die loose voorsichtigheyt van Ulysses, anders dan dat hy πολύτροπος was, dat is, dat hy in veel Gewesten was geweest; en dat hy, gelijck hy selfs seydt:

Πολλῶν ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω.

Dat is:

Veler menschen eygen aert en hert kent.

En waerlijck. Want 't is ongheloofelijck hoe krachtigh die verscheyde instellinghen der volckeren, manieren en zeden van menschen, en die vreemde gedaenten van steden zijn tot voorsichtigheyt en oordeel; soo die niet alleen eens ghesien

* * 7 en

en even ghesmaeckt, maer onthouden, en met de schael van ondersoeck met malkand'ren vergeleecken zijn. 't Welck, mijns oordeels, u voor al te doen staet. Siet dan, hoort, oordeelt: noch verkrijght dese dingen niet alleen, maer ondersoecktse. d'Ondersoeckinge' sal uyt u en uyt uw verstandt spruyten: de verkryginge' uyt menschen of boecken. Want yeder gheweest en taxi heeft sijn besondere boecken en geschiedenissen, die sult ghy door-soecken; oock sullen 'er ghecn bedaeghde en geoffende menschen ontbreecken, van welcke ghy, haer vragende, sult konnen leeren. En hoe veel ick te recht u rade tot zedigheydt en stil-swyghen, soo veel ick nochtans niet, of ghy moet op reys aen dat zoomeloose lidt dickwijls den toom wat vieren. Soo zy u het recht der sprake niet alleen op wegh, (in dien ghy sulcke medghesellen hebt) maer oock in de herberg'. Doch dit recht besuyt ick binnen dese palen: in 't ondersoecken van zeden, wetten: ghestaltenis van yeder stadt; oock van Princen, oorlogen, ghevallen, of yets anders meer destighs en voortreflijcks. Dese dinghen sult ghy opteecktenen en bewaren; verseeckert, dat daer uyt, die borgerlijcke voorsichtigheydt, door een heymelijcke wegh en kracht, in u sal gesaeyt worden. Want, ghelijck wy niet en sien, dat kruyden en boomen groeyen, maer dat sy ghegroeyt zijn; soo sult ghy eer mercken dat ghy voorsichtigheydt ghekregen hebt, dan dat ghyse krught. Soo ontsanght die oock haer aen-was en bevochtiginghe door de druppeltjes van desen ondersoeckenden aert; welcke drup'len een braef gemoedt soo diep in-drinckt, dat

dat 'et allencxskens nat wordt, door 't sap van een wijs oordeel. Dit zy geseyt van de voorsichtigheyt. Met de selve handt leyd' ick u nu tot de kennis. Misschien sult ghy verwondert staen, dat ick die buytens Landts soeck, daer haren sitel veel eer t'huys is, en meer lust heeft in de heymelijckheydt en ruste, als in 't ghewoel en de beweging'. Maer ghy sult af-staen van uw' verwondering', soo ghy let op de tweevoudighe manier, daer de kennis door verkregben wordt: want sy heeft haer oorsprongh of van d'ooren, of van d'oogen, ick meen van den Leeraer, of van de Boecken. De Boecken belangende, sal niemandt loochenen, of die werden t'huys beter ghehandelt: de Leeraren gaet het heel anders. Want wat Landtschap is soo gelucksigh, 't welck al de doorluchtighste verstanden in sich besloten heeft? Veel eer zijn die verstroyt; en door 't beschick Godts, heeft elck ghevest een peereltje, dat het selve doorluchtigh maeckt. Gaet daer by, hoort 't et, en suyght met open monde uyt die Goddelijcke boesemen, sonteynen van een verborgen gheleertheyt. Wie en sou niet geleerder worden van eenen Turnebus? voorsichtiger van eenen Sigonius? en welsprceckender van eenen Muretus? welcker geboor niet alleen, maer oock ghesicht my dier komt te staen. In dien ghy oock eenighsins in haer kennis komt te ghetaecken, (want dat is die beleefde menschen aen-geboren) goede Godt! welcke gelegentheyt hebt ghy hier om te leeren, en rijck te worden! wat al schatten van verborghe wetenschappen sult ghy dagelijcks konnen op-sluyten! ghy siet, neffens my; grijp maer toe:

Een groot oordeel van dien grooten en uytsteeckenden
Justus Lipsius, over het Reysen.

ICk versta, edelste jongelingh, dat ghy nae Italien haeckt; seker, die lust behaeght my, welcke ick weet alleen aen-ghebooren te zijn den besten en edelsten verstanden. Die slechte en geringe Zieltjes, blyven t'huys sitten, en zijn gehecht aen haer aerde: die is Goddelijcker, die den Hemel naevolght, en vermaeck schept in de beweging'. Daerom hebben in oude en oock in onse eeuw' d'uytstekende mannen ghereyst. Doch men lette hier, dat dat geschiede niet alleen met vermaeck, maer oock met vrucht: een yeder kan wel swieren en snuffelen; weynige ondersoecken en leeren; dat is, recht reysen. Op dat ghy dat kont, soo stel my voor al voor oogen uw' recht oogh'merck en de nuttigheyt, die ghy soeckt. Want gelijck die gene, die een pijl schieten, de selve niet slechts wegh en werpen, maer stellen sich eerst een wit voor,

waer nae sy micken: alsoo beeld ghy u selven voor, wat ghy in 't Reysen bejaeght. Twee dinghen, gheloof ick; nuttigheyt en vermaeck: doch dit niet alleen: noch en doet niet ghelijck de verçiersters, die d'alderschoonste kruyden en bloemen slechts in haer kranssen en kroonen vlechten, de heylsame verachtende: maer lett' in tegendeel meer op de Ziel en 't Heyl, als op de sinnen en 't aenschouwen. Van 't ghenucht' yets te segghen, is onnoodigh, want die haer selven genoegh op-doet: oock is niemandt soo een steen of block, den welcken die lustige aenschouwing' van volckeren, steden en gewesten niet en sou kittelen: de natuur selfs is daer voerman, noch eenige reden is daer noodigh tot Leytsman. In de nuttigheyt dan leyt de moeyte, welcke sy niet al nae-gejaeght, noch al verkregen hebben. De selve beeld' ick u af in voorsichtigheydt, kennis en zeden. Want het Reysen moet dese dry mede brengen, soose met raedt en daedt aen-ghevangen is. Dat daer door voorsichtigheyt verkregen wordt, toont ons Homerus, *die uyt steeckenste niet alleen der* Poëten, *maer oock mijns oordeels, der Wysen: de vvelcke, wat oorsaeck schrijft hy over al toe aen die loose voorsichtigheyt van* Ulysses, *anders dan dat hy πολύτροπος vvas, dat is, dat hy in veel Gewesten was geweest; en dat hy, gelijck hy selfs seydt:*

Πολλῶν ἀνθρώσπων ἴδεν ἄςεα χι νόον ἔγνω.

Dat is:

Veler menschen eygen aert en hert kent.

En vvaerlijck. Want 't is ongheloofflijck hoe krachtigh die verscheyde instellinghen der volckeren, manieren en zeden van menschen, en die vreemde gedaenten van steden zijn tot voorsichtigheyt en oordeel; soo die niet alleen eens ghesien en even ghesmaeckt, maer onthouden, en met de schael van ondersoeck met malkand'ren vergeleecken zijn. 't Welck, mijns oordeels, u voor al te doen staet. Siet dan, hoort, oordeelt: noch verkrijght dese dingen niet alleen, maer ondersoecktse. d'Ondersoecking' sal uyt u en uyt uw verstandt spruyten: de verkryging' uyt menschen of boecken. Want yeder ghewest en tael heeft sijn besondere boecken en geschiedenissen, die sult ghy door-soecken; oock sullen 'er gheen bedaeghde en geoeffende menschen ontbreecken, van welcke ghy, haer vragende, sult konnen leeren. En hoe vvelick te recht u rade tot zedigheydt en stil-swyghen, soo vvil ick nochtans niet, of ghy moet op reys aen dat toomeloose lidt dickvvijls den toom wat vieren. Soo zy u het recht der sprake niet alleen op wegh, (*in dien ghy sulcke medghesellen hebt*) *maer oock in de herberg'. Doch dit recht besluyt ick binnen dese palen: in 't ondersoecken van zeden, wetten: ghestaltenis van yeder stadt; oock van Princen, oorlogen, ghevallen, of yets anders meer deftighs en voortreflijcks. Dese dinghen sult ghy opteeckenen en bevvaren; verseeckert, dat daer uyt, die borgerlijcke voorsichtigheydt, door een heymelijcke wegh en kracht, in u sal gesaeyt vvorden. Want, ghelijck vvy niet en sien, dat kruyden en boomen groeyen, maer dat sy ghegroeyt zijn; soo sult ghy eer mercken dat ghy voorsichtigheydt ghekreghen hebt, dan dat ghyse krijght. Soo ontfanght die oock haer aen-vvas en bevochtigingh' door de druppeltjes van desen ondersoeckenden aert; vvelcke drup'len een braef gemoedt soo diep in-drinckt, dat 'et allenckskens nat wordt, door 't sap van een wijs oordeel. Dit zy geseyt van de voorsichtigheyt. Met de selve handt leyd' ick u nu tot de kennis. Misschien sult ghy verwondert staen, dat ick die buytens Landts soeck, daer haren setel veel eer t'huys is, en meer lust heeft in de heymelijckheydt en rust, als in 't ghewoel en de beweging'. Maer ghy sult af-staen van uw' verwondering', soo ghy let op de tweevoudighe manier, daer de kennis door verkreghen woordt: want sy heeft haer oorsprongh of van d'ooren, of van d'oogen, ick meen van den Leeraer, of van de Boecken. De Boecken belangende, sal niemandt loochenen, of*

die werden t'huys beter ghehandelt: de Leeraren gaet het heel anders. Want wat Landtschap is soo geluckigh, 't welck al de doorluchtighste verstanden in sich besloten heeft? Veel eer zijn die verstroyt; en door 't beschick Godts, heeft elck ghewest een peereltje, dat het selve doorluchtigh maeckt. Gaet daer by, hoort 'et, en suyght met open mondt uyt die Goddelijcke boesemen, fonteynen van een verborgen gheleertheyt. Wie en sou niet geleerder worden van eenen Turnebus? *voorsichtiger van eenen* Sigonius? *en welspreeckender van eenen* Muretus? *welcker gehoor niet alleen, maer oock ghesicht my dier komt te staen. In dien ghy oock eenighsins in haer kennis komt te gheraecken*, (*want dat is die beleefde menschen aen-geboren*) *goede Godt*! *welcke gelegentheyt hebt ghy hier om te leeren, en rijck te worden*! *wat al schatten van verborghe wetenschappen sult ghy dagelijcks konnen op-sluyten*! *ghy siet, neffens my; grijp maer*

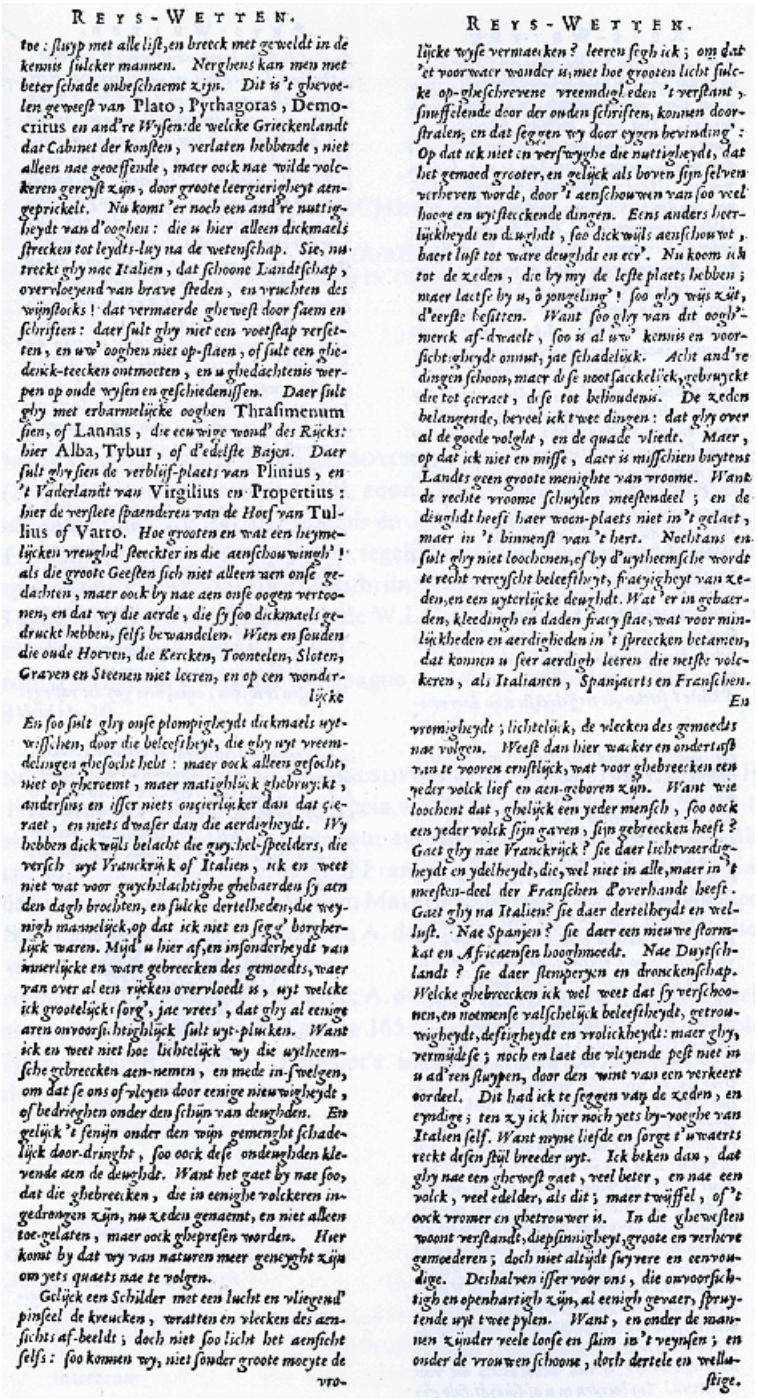

REYS-WETTEN.

toe: sluyp met alle list, en breeck met geweldt in de kennis sulcker mannen. Nerghens kan men met beter schade onbeschaemt zijn. Dit is 't ghevoelen geweest van Plato, Pythagoras, Democritus en and're Wysen: de welcke Grieckenlandt dat Cabinet der konsten, verlaten hebbende, niet alleen nae geoeffende, maer oock nae wilde volckeren gereyst zijn, door groote leergierigheyt aengeprickelt. Nu komt 'er noch een and're nuttigheydt van d'ooghen: die u hier alleen dickmaels strecken tot leydts-luy na de wetenschap. Sie, nu treckt ghy nae Italien, dat schoone Landtschap, overvloeyend van brave steden, en vruchten des wijnstocks! dat vermaerde ghewest door faem en schriften: daer sult ghy niet een voetstap versetten, en uw' ooghen niet op-slaen, of sult een ghedenck-teecken ontmoeten, en u ghedachtenis werpen op oude wysen en geschiedenissen. Daer sult ghy met erbarmelijcke ooghen Thrasimenum sien, of Lannas, die een wijde wonde des Rijcks: hier Alba, Tybur, of d'edelste Bajen. Daer sult ghy sien de verblijf-plaets van Plinius, en 't Vaderlandt van Virgilius en Propertius: hier de verstrote spaenderen van de Hof van Tullius of Varro. Hoe grooten en wat een heymelijcken vreughd' steeckter in die aenschouwingh'! als die groote Geesten sich niet alleen aen onse gedachten, maer oock by nae aen onse oogen vertoonen, en dat wy die aerde, die sy soo dickmaels gedruckt hebben, selfs bewandelen. Wien en souden die oude Hoven, die Kercken, Tooneelen, Sloten, Graven en Steenen niet leeren, en op een wonderlijcke

REYS-WETTEN.

lijcke wyse vermaenen? leeren sigh ick; om dat 't voorwaer wonder is, met hoe grooten licht sulcke op-gheschrevene vreemdigheden 't verstant, snuffelende door der ouden schriften, konnen doorstralen; en dat seggen wy door eygen bevinding': Op dat ick niet en verswyghe die nuttigheydt, dat het gemoed grooter, en gelijck als boven sijn selven verheven worde, door 't aenschouwen van soo veel hooge en uytsteeckende dingen. Eens anders heerlijckheydt en dueghdt, soo dickwils aensthouwt, baert lust tot ware deughdt en eer'. Nu koom ick tot de zeden, die by my de leste plaets hebben; maer lactse by u, ô jongeling'! soo ghy wijs zijt, d'eerste besitten. Want soo ghy van dit oogh'merck af-dwaelt, soo is al uw' kennis en voorsichtigheydt onnut, jae schadelijck. Acht and're dingen schoon, maer dese noodsackelijck, gebruyckt die tot sieraet, dese tot behoudenis. De zeden belangende, beveel ick twee dingen: dat ghy over al de goede volght, en de quade vliedt. Maer, op dat ick niet en misse, daer is misschien dreytens Landts geen groote menighte van vroome. Want de rechte vroome schuylen meestendeel; en de deughdt heeft haer woon-plaets niet in 't gelaet, maer in 't binnenst van 't hert. Nochtans en sult ghy niet loochenen, of by d'uytheemsche wordt te recht vereyscht beleefdheyt, fraeyigheyt van zeden, en een uyterlijcke deughdt. Wat 'er in gebaerden, kleedingh en daden fraey staet, wat voor minlijckheden en aerdigheden in 't spreecken betamen, dat konnen u seer aerdigh leeren die netste volckeren, als Italianen, Spanjaerts en Franschen. En

Eu soo sult ghy onse plompigheydt dickmaels uytwisschen, door die beleefdheyt, die ghy uyt vreemdelingen ghesocht hebt: maer oock alleen gesocht, niet op ghroemt, maer matighlijck ghebruyckt, anderssins en isser niets onzierlijcker dan dat sieraet, en niets d'waser dan die aerdigheydt. Wy hebben dickwils belacht die guychel-spoelders, die versch uyt Vranckrijck of Italien, ick en weet niet wat voor guychelachtighe ghebaerden sy aen den dagh brochten, en sulcke dertelheden, die weynigh mannelijck, op dat ick niet en segg' boyerlijck waren. Mijd' u hier af, en insonderheydt van innerlijcke en ware gebreecken des gemoedts, waer van over al een vijcken overvloedt is, uyt welcke ick grootelijcks sorg', jae vrees', dat ghy al eenige aren onvoorsichtighlijck sult uyt-plucken. Want ick en weet niet hoe lichtelijck wy die uytheemsche gebreecken aen-nemen, en mede in-swelgen, om dat se ons of vleyen door eenige nieuwigheydt, of bedrieghen onder den schijn van deughden. En gelijck 't senijn onder den wijn gemenght schadelijck door-dringht, soo oock dese ondeughden klevende aen de deughdt. Want het gaet by nae soo, dat die ghebreecken, die in eenighe volckeren ingedrongen zijn, nu zeden genaemt, en niet alleen toe-gelaten, maer oock ghepresen worden. Hier komt by dat wy van naturen meer genevght zijn om yets quaets nae te volgen.

Gelijck een Schilder met een lucht en vliegend' pinseel de kreucken, wratten en vlecken des aensichts af-beeldt; doch niet soo licht het aensicht selfs: soo komen wy, niet sonder groote moeyte de vro-

vromigheydt; lichtelijck, de vlecken des gemoedts nae volgen. Weest dan hier wacker en ondersoeckt van te vooren ernstlijck, wat voor ghebreecken een yeder volck lief en aen-geboren zijn. Want wie loochent dat, ghelijck een yeder mensch, soo oock een yeder volck sijn gaven, sijn gebreecken heeft? Gaet ghy nae Vranckrijck? sie daer lichtvaerdigheydt en ydelheydt, die, wel niet in alle, maer in 't meesten-deel der Fransschen d'overhandt heeft. Gaet ghy na Italien? sie daer dertelheydt en wellust. Nae Spanjen? sie daer een nieuwe stoutmoedt, kat en Africaensen hooghmoedt. Nae Duytschlandt? sie daer stemperyen en dronckenschap. Welcke ghebreecken ick wel weet dat sy verschoonen, en noemense valschelijck beleefdheydt, getrouwigheydt, deftigheydt en vrolickheydt: maer ghy, vermijdese; noch en laet die vleyende pest niet in u ad'ren sluypen, door den wint van een verkeert oordeel. Dit had ick te seggen van de zeden, en eyndige; ten zy ick hier noch yets by-voeghe van Italien self. Want myne liefde en sorge t'uwaerts reckt desen stuk breeder uyt. Ick beken dan, dat ghy nae een ghewest gaet, veel beter, en nae een volck, veel edelder, als dit; maer twijffel, of 't ook vromer en ghetrouwer is. In die ghewesten woont verstandt, diepsinnigheyt, groote en verheve gemoederen; doch niet altijdt suyvere en eenvoudige. Deshalven isser voor ons, die onvoorsichtigh en openhartigh zijn, al eenigh gevaer, spruytende uyt twee pylen. Want, en onder de mannen zijnder veele loose en slim in 't veynsen; en onder de vrouwen schoone, doch dertele en wellustige.

toe: sluyp met alle list, en breeck met geweldt in de kennis sulcker mannen. Nerghens kan men met beter schade onbeschaemt zijn. Dit is 't ghevoelen geweest van Plato, Pythagoras, Democritus *en and're Wysen: de welcke Grieckenlandt dat Cabinet der konsten, verlaten hebbende, niet alleen nae geoeffende, maer oock nae wilde volckeren gereyst zijn, door groote leergierigheyt aengeprickelt. Nu komt 'er noch een and're nuttigheydt van d'ooghen: die u hier alleen dickmaels strecken tot leydts-luy na de wetenschap. Sie, nu treckt ghy nae Italien, dat schoone Landtschap, overvloeyend van brave steden, en vruchten des wijnstocks! dat vermaerde ghewest door faem en schriften: daer sult ghy niet een voetstap versetten, en uw' ooghen niet op-slaen, of sult een ghedenck-teecken ontmoeten, en u ghedachtenis werpen op oude wysen en geschiedenissen. Daer sult ghy met erbarmelijcke ooghen*

Thrasimenum *sien, of* Lannas, *die eeuwige wond' des Rijcks: hier* Alba, Tybur, *of d'edelste Bajen. Daer sult ghy sien de verblijf-plaets van* Plinius, *en 't Vaderlandt van* Virgilius *en* Propertius: *hier de verslete spaenderen van de Hoef van* Tullius *of* Varro. *Hoe grooten en wat een heymelijcken vreughd' steeckter in die aenschouwingh'! als die groote Geesten sich niet alleen aen onse gedachten, maer oock by nae aen onse oogen vertoonen, en dat wy die aerde, die sy soo dickmaels gedruckt hebben, selfs bewandelen. Wien en souden die oude Hoeven, die Kercken, Tooneelen, Sloten, Graven en Steenen niet leeren, en op een wonderlijcke wyse vermaecken? leeren segh ick; om dat 'et voorwaer wonder is, met hoe grooten licht sulcke op-gheschrevene vreemdigheden 't verstant, snuffelende door der ouden schriften, konnen doorstralen; en dat seggen wy door eygen bevinding': Op dat ick niet en verswyghe die nuttigheydt, dat het gemoed grooter, en gelijck als boven sijn selven verheven wordt, door 't aenschouwen van soo veel hooge en uytsteeckende dingen. Eens anders heerlijckheydt en deughdt, soo dickwijls aenschouwt, baert lust tot ware deughdt en eer'. Nu koom ick tot de zeden, die by my de leste plaets hebben; maer laetse by u, ô jongeling'! soo ghy wijs zijt, d'eerste besitten. Want soo ghy van dit oogh'merck af-dwaelt, soo is al uw' kennis en voorsichtigheydt onnut, jae schadelijck. Acht and're dingen schoon, maer dese nootsaeckelijck, gebruyckt die tot çieraet, dese tot behoudenis. De zeden belangende, beveel ick twee dingen: dat ghy over al de goede volght, en de quade vliedt. Maer, op dat ick niet en misse, daer is misschien buytens Landts geen groote menighte van vroome. Want de rechte vroome schuylen meestendeel; en de deughdt heeft haer woon-plaets niet in 't gelaet, maer in 't binnenst van 't hert. Nochtans en sult ghy niet loochenen, of by d'uytheemsche wordt te recht vereyscht beleeftheyt, fraeyigheyt van zeden, en een uyterlijcke deughdt. Wat 'er in gebaerden, kleedingh en daden fraey stae, wat voor minlijckheden en aerdigheden in 't spreecken betamen, dat konnen u seer aerdigh leeren die netste volckeren, als Italianen, Spanjaerts en Franschen. En soo sult ghy onse plompigheydt dickmaels uytwisschen, door die beleeftheyt, die ghy uyt vreemdelingen ghesocht hebt: maer oock alleen gesocht, niet op gheroemt, maer matighlijck ghebruyckt, andersins en isser niets onçierlijcker dan dat çieraet, en niets dwaser dan die aerdigheydt. Wy hebben dick wijls belacht die guychel-speelders, die versch uyt Vranckrijck of Italien, ick en weet niet wat voor guychelachtighe ghebaerden sy aen den dagh brochten, en sulcke dertelheden, die weynigh mannelijck, op dat ick niet en segg' borgherlijck waren. Mijd, u hier af, en insonderheydt van innerlijcke en ware gebreecken des gemoedts, waer van over al een rijcken overvloedt is, uyt welcke ick grootelijcks sorg', jae vrees', dat ghy al eenige aren onvoorsichtighlijck sult uyt-plucken. Want ick en weet niet hoe lichtelijck wy die uytheemsche gebreecken aen-nemen, en mede in-swelgen, om dat se ons of vleyen door eenige nieuwigheydt, of bedrieghen onder den schijn van deughden. En gelijck 't fenijn onder den wijn gemenght schadelijck door-dringht, soo oock dese ondeughden klevende aen de deughdt. Want het gaet by nae soo, dat die ghebreecken, die in eenighe volckeren ingedrongen zijn, nu zeden genaemt, en niet alleen toe-gelaten, maer oock ghepresen worden. Hier komt by dat wy van naturen meer geneyght zijn om yets quaets nae te volgen.*

Gelijck een Schilder met een lucht en vliegend' pinseel de kreucken, wratten en vlecken des aensichts af-beeldt; doch niet soo licht het aensicht selfs: soo konnen wy, niet sonder groote moeyte de vromigheydt; lichtelijck, de vlecken des gemoedts nae volgen. Weest dan hier wacker en ondertast van te vooren ernstlijck, wat voor ghebreecken een yeder volck lief en aen-geboren zijn. Want wie loochent dat, ghelijck een yeder mensch, soo oock een yeder volck sijn gaven, sijn gebreecken heeft? Gaet ghy nae Vranckrijck? sie daer lichtvaerdigheydt en ydelheydt, die, wel niet in alle, maer in 't meesten-deel der Franschen d'overhandt heeft. Gaet ghy na Italien? sie daer dertelheydt en wellust. Nae Spanjen? sie daer een nieuwe stormkat en Africaensen hooghmoedt. Nae Duytschlandt? sie daer slemperyen en

dronckenschap. Welcke ghebreecken ick wel weet dat sy verschoonen, en noemense valschelijck beleeftheydt, getrouwigheydt, deftigheydt en vrolickheydt: maer ghy, vermijdtse; noch en laet die vleyende pest niet in u ad'ren sluypen, door den wint van een verkeert oordeel. Dit had ick te seggen van de zeden, en eyndige; ten zy ick hier noch yets by-voeghe van Italien self. Want myne liefde en sorge t'uwaerts reckt desen stijl breeder uyt. Ick beken dan, dat ghy nae een ghewest gaet, veel beter, en nae een volck, veel edelder, als dit; maer twijffel, of 't oock vromer en ghetrouwer is. In die ghewesten woont verstandt, diep sinnigheyt, groote en verheve gemoederen; doch niet altijdt suyvere en eenvoudige. Deshalven isser voor ons, die onvoorsichtigh en openhartigh zijn, al eenigh gevaer, spruytende uyt twee pylen. Want, en onder de mannen zijnder veele loose en slim in 't veynsen; en onder de vrouwen schoone, doch dertele en wellu-

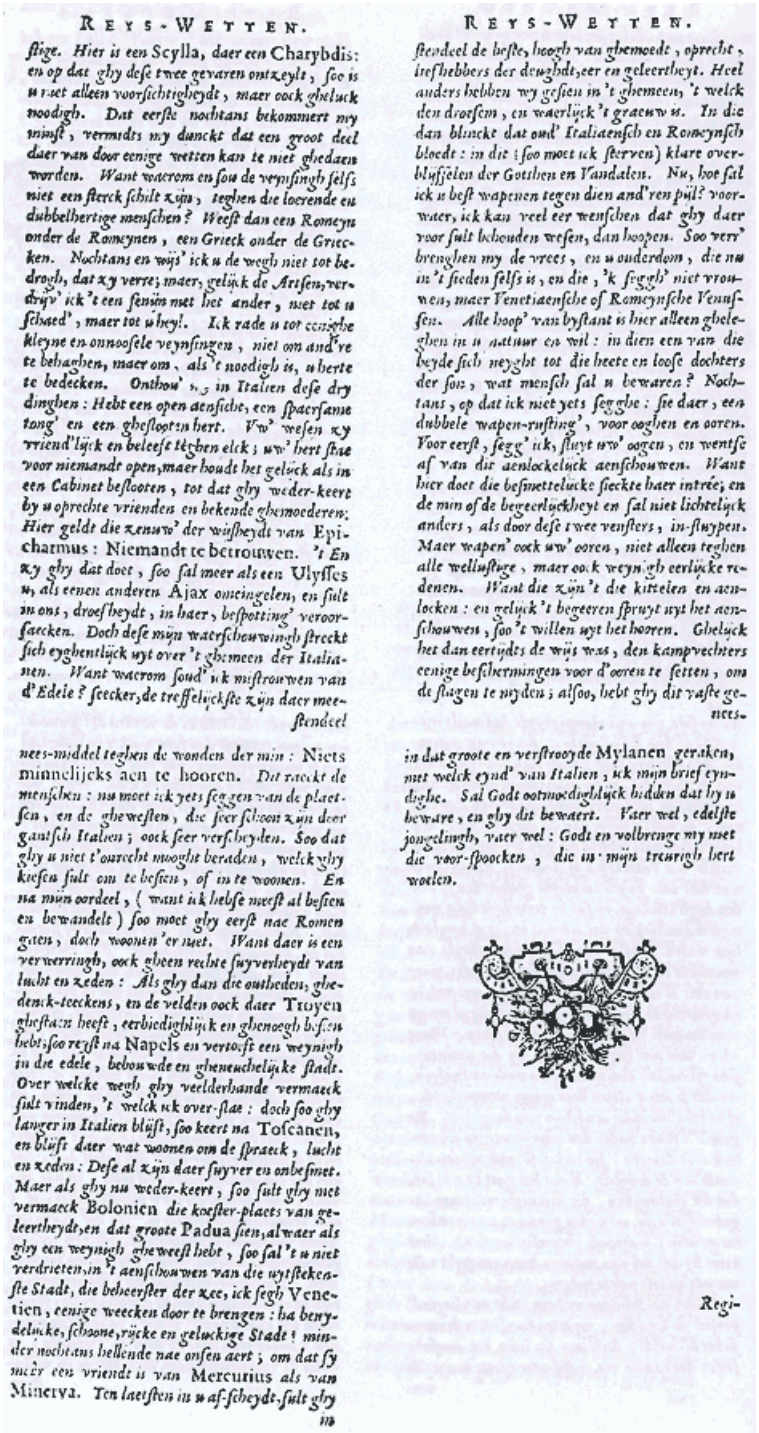

REYS-WETTEN.

stige. Hier is een Scylla, daer een Charybdis: en op dat ghy dese twee gevaren ontzeylt, soo is u niet alleen voorsichtigheydt, maer oock gheluck noodigh. Dat eerste nochtans bekommert my minst, vermidts my dunckt dat een groot deel daer van door eenige wetten kan te niet ghedaen worden. Want waerom en sou de veynsingh selfs niet een sterck schilt zijn, teghen die loerende en dubbelhertige menschen? Weest dan een Romeyn onder de Romeynen, een Grieck onder de Griecken. Nochtans en wijs' ick u de wegh niet tot bedrogh, dat zy verre; maer, gelijck de Artsen, verdrijv' ick 't een fenijn met het ander, niet tot u schaed', maer tot u hey!. Ick rade u tot eenighe kleyne en onnoosele veynsingen, niet om and're te behaghen, maer om, als 't noodigh is, u herte te bedecken. Onthou' u, in Italien dese dry dinghen: Hebt een open aensichte, een spaersame tong' en een ghesloten hert. Vw' wesen zy vriend'lijck en beleefe teghen elck; uw' hert staet voor niemandt open, maer houdt het gelijck als in een Cabinet besloten, tot dat ghy weder-keert by u oprechte vrienden en bekende ghemoederen: Hier geldt die zeuw' der wijsheydt van Epicharmus: Niemandt te betrouwen. 't En zy ghy dat doet, soo sal meer als een Ulysses u, als eenen anderen Ajax omeingelen, en sult in ons, droefheydt, in haer, bespotting' veroorsaecken. Doch dese mijn waerschouwingh streckt sich eyghentlijck uyt over 't ghemeen der Italianen. Want waerom soud' ick mistrouwen van d'Edele? steecker, de treffelijckste zijn daer meestendeel

REYS-WETTEN.

stendeel de beste, hoogh van ghemoedt, oprecht, liefhebbers der deughdt, eer en geleertheyt. Heel anders hebben wy gesien in 't ghemeen, 't welck den droesem, en waerlijck 't graeuw is. In die dan blincke dat oud' Italiaensch en Romeynsch bloedt: in dit (soo moet ick sterven) klare overblijfselen der Gothen en Vandalen. Nu, hoe sal ick u best wapenen tegen dien and'ren pijl? voorwaer, ick kan veel eer wenschen dat ghy daer voor sult behouden wesen, dan hoopen. Soo verr' brenghen my de wrees, en u ouderdom, die nu in 't sieden selfs is, en die, 'k seggh' niet vrouwen, maer Venetiaensche of Romeynsche Vennssen. Alle hoop' van bystant is hier alleen gheleghen in u natuur en wijl: in dien een van die beyde sich neyght tot die heete en loose dochters der sin, wat mensch sal u bewaren? Nochtans, op dat ick niet yets seggghe: sie daer, een dubbele wapen-rustinge, voor ooghen en ooren. Voor eerst, segg' ick, sluyt uw' oogen, en wentse af van die aenlockelijck aenschouwen. Want hier doet die besmettelijcke sieckte haer intrée, en de min of de begeerlijckheyt en sal niet lichtelijck anders, als door dese twee vensters, in-sluypen. Maer wapen' ock uw' ooren, niet alleen teghen alle wellustige, maer ock weynigh eerlijcke redenen. Want die zijn 't die kittelen en aenlocken: en gelijck 't begeeren spruyt uyt het aenschouwen, soo 't willen uyt het hooren. Gheluck het dan eertijdes de wijs was, den kampvechters eenige beschermingen voor d'ooren te setten, om de slagen te mijden; alsoo, hebt ghy dit vaste genees-

nees-middel teghen de wonden der min: Niets minnelijcks aen te hooren. Dat raeckt de menschen: nu moet ick yets seggen van de plaetsen, en de ghewesten, die seer schoon zijn door gantsch Italien; oock seer verscheyden. Soo dat ghy u niet t'ourecht mooght beraden, welck ghy kiesen sult om te besien, of in te woonen. En na mijn oordeel, (want ick hebse meest al besien en bewandelt) soo moet ghy eerst nae Romen gaen, doch woonen 'er niet. Want daer is een verwerringh, oock gheen reelste suyverheydt van lucht en zeden: Als ghy dan die outheden, ghedenck-teeckens, en de velden oock daer Troyen ghestaen heeft, eerbiedighlijck en ghenoegh besien hebt, soo reyst na Napels en vertoeft een weynigh in dee edele, bebouwde en ghenuchelijcke stadt. Over welcke wegh ghy verlderhande vermaeck sult vinden, 't welck ick over-slae: doch soo ghy langer in Italien blijft, soo keert na Toscanen, en blijft daer wat woonen om de spraeck, lucht en zeden: Dese al zijn daer suyver en onbesmet. Maer als ghy nu weder-keert, soo sult ghy met vermaeck Bolonien die koester-places van geleertheydt, en dat groote Padua sien, alwaer als ghy een weynigh gheweest hebt, soo sal 't u niet verdrieten, in 't aenschouwen van die wytstekenste Stadt, die beheerster der zee, ick segh Venetien, eenige weecken door te brengen: ha benydelicke, schoone, rijcke en gelucksge Stadt! minder nochtans hellende nae onsen aert; om dat sy meer een vriendt is van Mercurius als van Minerva. Ten laetsten in u af-scheydt, sult ghy

in dat groote en verstrooyde Mylanen geraken, met welck eynd' van Italien, ick mijn brief eyndighe. Sal Godt ootmoedighlijck bidden dat hy u beware, en ghy dit bewaert. Vaer wel, edelste jongelingh, vaer wel: Godt en volbrenge my niet die voor-spoocken, die in mijn treurigh hert woelen.

Regi-

stige. Hier is een Scylla, *daer een* Charybdis: *en op dat ghy dese twee gevaren ontzeylt, soo is u niet alleen voorsichtigheydt, maer oock gheluck noodigh. Dat eerste nochtans bekommert my minst, vermidts my dunckt dat een groot deel daer van door eenige wetten kan te niet ghedaen worden. Want waerom en sou de veynsingh selfs niet een sterck schilt zijn, teghen die loerende en dubbelhertige menschen? Weest dan een Romeyn onder de Romeynen, een Grieck onder de Griecken. Nochtans en wijs' ick u de wegh niet tot bedrogh, dat zy verre; maer, gelijck de Artsen, verdrijv' ick 't een fenijn met het ander, niet tot u schaed', maer tot u hey!. Ick rade u tot eenighe kleyne en onnoosele veynsingen, niet om and're te behaghen, maer om, als 't noodigh is, u herte te bedecken. Onthou' u, in Italien*

dese dry dinghen: Hebt een open aensicht, een spaersame tong' en een gheslooten hert. Vw' wesen zy vriend'lijck en beleeft teghen elck; uw' hert stae voor niemandt open, maer houdt het gelijck als in een Cabinet beslooten, tot dat ghy weder-keert by u oprechte vrienden en bekende ghemoederen. Hier geldt die zenuw' der wijsheydt van Epicharmus: Niemandt te betrouwen. *'t En zy ghy dat doet, soo sal meer als een* Ulysses *u, als eenen anderen* Ajax *omcingelen, en sult in ons, droefheydt, in haer, bespotting' veroorsaecken. Doch dese mijn waerschouwingh streckt sich eyghentlijck uyt over 't ghemeen der Italianen. Want waerom soud' ick mistrouwen van d' Edele? seecker, de treffelijckste zijn daer meestendeel de beste, hoogh van ghemoedt, oprecht, liefhebbers der deughdt, eer en geleertheyt. Heel anders hebben wy gesien in 't ghemeen, 't welck den droesem, en waerlijck 't graeuw is. In die dan blinckt dat oud' Italiaensch en Romeynsch bloedt: in dit* (*soo moet ick sterven*) *klare overblijfselen der Gotthen en Vandalen. Nu, hoe sal ick u best wapenen tegen dien and'ren pijl? voorwaer, ick kan veel eer wenschen dat ghy daer voor sult behouden wesen, dan hoopen. Soo verr' brenghen my de vrees, en u ouderdom, die nu in 't sieden selfs is, en die, 'k seggh' niet vrouwen, maer Venetiaensche of Romeynsche Venussen. Alle hoop' van bystant is hier alleen gheleghen in u natuur en wil: in dien een van die beyde sich neyght tot die heete en loose dochters der son, wat mensch sal u bewaren? Nochtans, op dat ick niet yets segghe: sie daer, een dubbele wapen-rusting', voor ooghen en ooren. Voor eerst, segg' ick, sluyt uw' oogen, en wentse af van dit aenlockelijck aenschouwen. Want hier doet die besmettelijcke sieckte haer intrée; en de min of de begeerlijckheyt en sal niet lichtelijck anders, als door dese twee vensters, in-sluypen. Maer wapen' oock uw' ooren, niet alleen teghen alle wellustige, maer oock weynigh eerlijcke redenen. Want die zijn 't die kittelen en aenlocken: en gelijck 't begeeren spruyt uyt het aenschouwen, soo 't willen uyt het hooren. Ghelijck het dan eertijdts de wijs was, den kampvechters eenige beschermingen voor d'ooren te setten, om de slagen te myden; alsoo, hebt ghy dit vaste genees-middel teghen de wonden der min:* Niets minnelijcks aen te hooren. *Dit raeckt de menschen: nu moet ick yets seggen van de plaetsen, en de ghewesten, die seer schoon zijn door gantsch Italien; oock seer verscheyden. Soo dat ghy u niet t'onrecht mooght beraden, welck ghy kiesen sult om te besien, of in te woonen. En na mijn oordeel*, (*want ick hebse meest al besien en bewandelt*) *soo moet ghy eerst nae Romen gaen, doch woonen 'er niet. Want daer is een verwerringh, oock gheen rechte suyverheydt van lucht en zeden: Als ghy dan die outheden, ghedenck-teeckens, en de velden oock daer* Troyen *ghestaen heeft, eerbiedighlijck en ghenoegh besien hebt; soo reyst na* Napels *en vertoeft een weynigh in die edele, bebouwde en gheneuchelijcke stadt. Over welcke wegh ghy veelderhande vermaeck sult vinden, 't welck ick over-slae: doch soo ghy langer in Italien blijft, soo keert na* Toscanen, *en blijft daer wat woonen om de spraeck, lucht en zeden: Dese al zijn daer suyver en onbesmet. Maer als ghy nu weder-keert, soo sult ghy met vermaeck* Bolonien *die koester-plaets van geleertheydt, en dat groote* Padua *sien, alwaer als ghy een weynigh gheweest hebt, soo sal 't u niet verdrieten, in 't aenschouwen van die uyt stekenste Stadt, die beheerster der zee, ick segh* Venetien, *eenige weecken door te brengen: ha benydelijcke, schoone, rijcke en geluckige Stadt*! *minder nochtans hellende nae onsen aert*; *om dat sy meêr een vriendt is van* Mercurius *als van* Minerva. *Ten laetsten in u af-scheydt, sult ghy in dat groote en verstrooyde* Mylanen *geraken, met welck eynd' van Italien, ick mijn brief eyndighe. Sal Godt ootmoedigblijck bidden dat hy is beware, en ghy dit bewaert. Vaer wel, edelste jongelingh, vaer wel: Godt en volbrenge my niet die voor-spoocken, die in mijn treurigh hert woelen*.

Biografische notities van touristen wier journalen en brieven in deze studie verwerkt zijn*

CORNELIS VAN AERSSEN VAN SOMMELSDYCK, heer van Spijk, markies van Châtillon (20-8-1637-Suriname 19-7-1688), zoon van Cornelis en Lucia van Waltha. Reisde samen met zijn broer François en Justinus van Nassau door Spanje en bleef naderhand een tijdlang in Parijs, tegelijkertijd met zijn neven De Villers. Tr. Margaretha de Puy de St André Montbrun. Ritmeester, kolonel (1680). Kocht in 1683 grote delen van Suriname van de W.I.C. Gouverneur van Suriname, waar hij in 1688 vermoord werd.

Bron: De Brunel's 'Voyage d'Espagne...' (zie hieronder, François). *z.v.:* NNBW III, 10.

FRANÇOIS VAN AERSSEN VAN SOMMELSDYCK, heer van de Plaat (29-10-1630-14-11-1658), zoon van Cornelis en Lucia van Waltha. Imm. Leiden 15-12-1642. Verblijf in Bourges 1646. Groote Tour tussen 1651 en 1655, door Frankrijk, Duitsland, Italië, Spanje en terug door Frankrijk, samen met Justinus van Nassau (?-1655 in Frankrijk, zoon van Willem Maurits van Nassau en Maria van Aerssen van Sommelsdyck), onder leiding van A. de Brunel; François verdronk op terugreis vanuit Engeland naar Nederland.

Bronnen: Zijn journaal van de gyro; A. de Brunel, 'Voyage d'Espagne, curieux, historique et politique, fait en l'année 1655' (verschillende edities, o.a. Cologne 1667). *z.v.:* NNBW III, 9: Pélissier's inleiding op Van Aerssen's 'Voyage d'Italie'; Hoogewerff, Van Aerssen.

* Lijst van afkortingen:
C.B.G. Centraal Bureau voor Genealogie
D.U.J. doctor utriusque juris
hist. historiae
Imm. Immatriculatie
j. juris
l. litterarum
L.U.J. licentiatus utriusque juris
p. philosophiae
th. theologiae
Tr. Trouwde
z.v. zie verder

PIETER TEDING VAN BERKHOUT ('s-Gravenhage 15-11-1643-Delft 5-2-1713), zoon van Paulus en Jacomina van der Voorst. Studie te Leiden (?). Eerste reis naar Frankrijk van eind 1660 tot eind 1661. Terugkeer naar Holland voor verdere studie. In de zomer van 1664 opnieuw naar Frankrijk. Verblijf in Parijs, promotie te Bourges op 9 aug. 1664 tot D.U.J. Tour door Frankrijk en voorjaar 1665(?) terug naar de Nederlanden. Tr. 1668 Elisabeth Ruysch, zuster van Coenraad. Tr. 2° Maria van Bleyswyck. Herhaaldelijk burgemeester van Delft; gedeputeerde ter Staten van Holland en gecommitteerde ter Admiraliteit van Zeeland.

Bronnen: Zijn brieven-verslag van de reis van 1664 en aantekeningen in het fam. archief. *z.v.:* NNBW IV, 135, 136; Schutte 26.

VOLKERT TEDING VAN BERKHOUT (Monnickendam? 1597-Neurenberg 5-9-1632), zoon van Adriaen en Geertruyt Volkertsdr. Gael. Imm. Leiden 19-3-1619, p. Of hij in 1620 inderdaad Thomas Erpenius naar Frankrijk vergezelde, is niet duidelijk. In 1621 reis naar Engeland, in de suite van het gezantschap van François van Aerssen e.a. (met Constantijn Huygens als secretaris). Vermoedelijk ging Berkhout eind 1623 naar Frankrijk, om daar als 'ordinaris edelman' in dienst te treden van Charles de Lorraine, duc de Guise (1571-1640). In 1627 (direct na een duel in Parijs) vertrek naar Italië met de hertog de Guise. Dec. 1628 duelleert hij in Rome, immatriculeert op 22 dec. 1628 in Siena, waar hij vervolgens fungeert als consul van de Natio Germanica. Najaar 1631 bezoekt hij Wenen, in gezelschap van twee Medici-prinsen. Als hij tijdens het beleg van Neurenberg sterft, is hij cornet bij de ruiterij onder commando van Ludovico Gonzaga.

Bronnen: Berkhouts brieven aan zijn broer Paulus en aan zijn (tweede) moeder. Zijn testament van 1620. De stukken van het duel in Rome. Brom, Archivalia II, 370-372; Grotius, Briefw. III, 124, 126, 127; Molhuysen, Bronnen II, 178 e.v. (de reizen van Erpenius naar Frankrijk). *z.v.:* NNBW IV, 138, 139; Schutte 17; Heringa 136 en passim.

AREND VAN BUCHELL (Utrecht 18-3-1565 - Utrecht 15-7-1641), natuurlijke zoon van Arend, kanunnik van de St Pieter in Utrecht en Brigitta Jans. Imm. Leiden 7-5-1583, artes. Rechtenstudie in Douai, maart 1584-juni 1585, naderhand voortgezet in Leiden en aldaar in 1593 L.U.J. Reis naar Frankrijk en verblijf in Parijs van zomer 1585 tot mei 1586. Voorjaar 1587 tot half juli 1588 reis door Duitsland naar Italië en terug. In 1591 en 1599 twee (dienst-)reizen naar Duitsland. Tr. 6-5-1591 Klaasje van Voorst. Secretaris van Walraven van Brederode en nadien van Johannes de Hornes. Advocaat in Utrecht. Vanaf 1619 bewindhebber der W.I.C. Ouderling van de gereformeerde kerk en regent van het tuchthuis in Utrecht. Geschiedschrijver en oudheidkundige.

Bronnen: De journalen van zijn studiejaar te Douai, van het verblijf in Parijs en van de gyro. *z.v.:* NNBW VI, 229-231; de inleiding van L.A. van Langeraad op Van Buchell's Diarium.

FREDERIK COENDERS VAN HELPEN, heer van Fraem en Huisinge (Helpman 15-2-1541-Groningen? 5-2-1618), zoon van Derk en Josina Gaijckinga. Imm. Tübingen 29-5-1557, Bazel nov. 1557, samen met zijn broer Everhard en aansluitend verblijf in Zwitserland van zomer 1558 tot voorjaar 1560. In 1567 opnieuw samen op reis door Duitsland en verblijf in Genève van okt. 1567 tot juni 1568. Vandaar via Zürich en Frankfurt naar Wenen. In febr. 1569 thuisreis via Praag en Dresden. Van sept. 1571 tot half aug. 1572 (als begeleider van twee jonge neven), tocht door Duitsland, Zwitserland, Frankrijk en zuidoost Engeland. Tr. Hille Cater. Burgemeester van Groningen, afgevaardigde ter Staten-Generaal, lid gedeputeerde Staten van Stad en Land, curator van de hogeschool te Groningen.
Bron: Zijn journaal. *z.v.:* NNBW X, 184, 185; Hommes.

PIETER DE LA COURT (Leiden 1618-Amsterdam 1685), zoon van Pierre del Court en Jenne de Plancke Jonge. Imm. Leiden 1631, l. en nov. 1643, th. Reis door zuidoost Engeland, Frankrijk, Genève, Zwitserland, Duitsland en de zuidelijke Nederlanden, tussen sept. 1641 en nov. 1643. Tr. 1657 Elisabeth Tollenaer. Tr. 2° Catharina van der Voort. Reder en koopman, auteur van politieke en economische geschriften.
Bron: Reisjournaal. *z.v.:* NNBW VII, 335-337; Van Tijn en de daar genoemde literatuur.

JACOB en PIETER VAN DER DUSSEN. Misschien zonen van Jan Adolph, heer van Bornival en van Kerstenrade, die in 1673 Ronilde Thérèse Spruyt huwde. Van de Van der Dussens die in Leiden de matrikel tekenden, is juist de gelijktijdige inschrijving van Jacob van der Dussen uit Gouda, 21 jaar, l. en van Petrus Constantinus uit Delft, 16 jaar, gedateerd 17 sept. 1699, wanneer de Jacob en Pieter van het reisjournaal al onderweg in Duitsland zijn. Groote Tour van 28 aug. 1699 door Duitsland, Oostenrijk, Italië en Genève, waar het journaal op 10 juli 1700 afbreekt. Imm. Siena, samen met hun gouverneur (?) W. von Goeritz, 25-3-1700.
Bron: Reisjournaal, in duplo. *z.v.:* Van der Aa V, 411-413 (voor mogelijke andere identificaties van Jacob); het artikeltje van J.M. van Wijhe, Eigen Haard 1925, 332-334, waarin een klein fragment van het journaal is gepubliceerd.

TJEPCKE VAN EMINGA, op Wiarda State (± 1657-17-9-1733) [*niet Frans* van Eminga, een toeschrijving die was gebaseerd op een notitie, bijgeschreven op het schutblad van het journaal], zoon van Sicke en Frouck Tjepcke Eesckesd. Poppema Gerbranda van Aylva. Imm. Groningen als Tiberius Pepinus van Eminga, 7-12-1674, j. Groote Tour van half april 1678 tot febr. 1682 door Duitsland, Oostenrijk, Italië en Frankrijk. Tr. Amsterdam 1682 Lucia Emerentia Gerbrantsd. van Ornia. Tr. 2° juli 1705 Christina Genoveva van der Goes. Tr. 3° nov. 1719 His(?) Mary Ruurtsd. van Burmania.
Bron: Reisjournaal. *z.v.:* De Haan Hettema I, 109; dossier Van Eminga, C.B.G.

GERARD HINLO(O)PEN (Hoorn 30-9-1644-?), zoon van Reynier en Trijntje Thijsd. van Noy. Imm. Leiden 14-9-1662, p. Imm. Orléans 28-7-1667 en D.U.J. op diezelfde datum. Reis door Frankrijk en bezoek aan Londen van eind juni 1667 tot eind maart 1668. Tr. 20-4-1681 Margaretha Hoogtwoud. Raad (1717) en schepen van Hoorn (1677, 1679), rentmeester (1721).

Bron: Reisjournaal. *z.v.:* Van der Aa IX, 825.

AERNOUT HELLEMANS HOOFT, ridder (gedoopt Amsterdam 23-12-1629 - Amsterdam 25-2-1680), zoon van Pieter Cornelisz en Leonora Hellemans. Studie te Leiden en L.U.J. 21-1-1649. Imm. Siena 30-5-1650. Groote Tour van 1-9-1649 tot 10-11-1651 door Duitsland, Italië, Genève en Frankrijk. Tr. 25-5-1655 Maria van der Houven. Tr. 2° 15-3-1665 Anna van Hoorn. Koopman, commissaris van kleine zaken, schepen (1662) en bezorger van zijn vaders literaire nalatenschap, samen met G. Brandt.

Bronnen: Reisjournaal en de voor hem geschreven 'Breve Instruttion' door A. Marganetti (ms). *z.v.:* De Hoop Scheffer; Elias I, 148; II, 1086; Van Tricht; P.C. Hooft, Briefw. III.

PIETER CORNELISZ. HOOFT, ridder (Amsterdam 16-3-1581-'s-Gravenhage 21-5-1647), zoon van Cornelis Pietersz. en Anna Jacobsd. Blaeu. Imm. Leiden 30-11-1606, j. en 21-3-1607. Groote Tour van 4-2-1599 (in aansluiting op een stage bij het handelshuis van zijn neef P.J. Hooft in La Rochelle) tot 8-5-1601, door Frankrijk en Italië, terug door Duitsland. Bezoek aan Parijs eerste helft 1608. Tr. 23-5-1610 Christina van Erp. Tr. 2° 30-11-1627 Leonora Hellemans. Baljuw van Gooiland en drost van Muiden. Dichter en geschiedschrijver.

Bron: Reisjournaal (een geannoteerde uitgave door J. de Lange in voorbereiding). *z.v.:* NNBW IV, 771-777; Elias I, 147, 148; Van Tricht; Hoogewerff, Dichters.

GERARD HORENKEN, heer van Dijksterhuis (gedoopt Groningen 25-2-1663-Groningen 6-9-1712), zoon van Egbert en Sibilla Horenken. Imm. Groningen 3-2-1679, Leiden 6-6-1680, Utrecht 1680. Groote Tour (voorafgegaan door een reis door de Nederlanden) van 14-5-1681 tot 22-9-1683, door Frankrijk, Genève, Italië, Genève, Zwitserland, Duitsland en Engeland. Tr. Zuidhorn 29-11-1685 Baudewina Clant. Tr. 2° Pieterburen 11-1-1691 Petronella Maria Lewe. Tr. 3° Groningen, Bouwina Coenders. Hoofdeling te Pieterburen, lid van de Hoge Justitiekamer in Groningen, curator van de hogeschool te Groningen, bewindhebber der W.I.C.

Bron: Reisjournaal. *z.v.:* Formsma 335, 336 en de aldaar vermelde literatuur.

JO(H)AN HUYDECOPER, ridder, heer van Maarseveen en Neerdijk (Amsterdam 21-2-1625-Amsterdam 1-12-1704), zoon van Joan en Maria Coymans. Imm. Leiden 19-9-1645, j.; disputatie onder Jacobus Maestertius, maart 1646 (vriende-

lijke mededeling van Prof. R. Feenstra); L.U.J. Leiden 3-5-1647. Groote Tour van voorjaar 1647 tot onbepaalde tijd in 1650 of 1651 (laatste gegeven over zijn reis: 23 jan. 1650 ontmoeting in Napels met A. Hooft, zie diens journaal f 97^{r}), door Frankrijk, Genève, Frankrijk en Italië. Tr. 12-3-1656 Sophia Coymans. Vanaf 1673 dertien keer burgemeester van Amsterdam, raad ter Admiraliteit te Amsterdam (1681), bewindhebber der V.O.C. (1666).

Bronnen: Reisbrieven, kasgegevens en zijn exemplaar van de Almanach journalier voor 1648. *z.v.:* Elias I, 518, 519; Steur.

CHRISTIAAN HUYGENS, heer van Zuylichem ('s-Gravenhage 14-4-1629-'s-Gravenhage 8-6-1695), zoon van Constantijn en Susanna van Baerle. Imm. Leiden 12-5-1645, j.; studie Illustere School Breda 1647-1649; L.U.J. Angers 1-9-1655. Reis naar Denemarken als adviseur van graaf Hendrik van Nassau-Siegen, herfst 1649. Reis naar Frankrijk, samen met zijn broer Lodewijk, zomer en herfst 1655. Wiskundige, natuurkundige en astronoom. Lid van de Académie Royale des Sciences in Parijs, lid van de Royal Society in Londen. Leefde en werkte afwisselend in Parijs en Den Haag.

Bronnen: Journaal van de reis naar Frankrijk (door Lodewijk bijgehouden); journaal van zijn reis naar Parijs en Londen in 1660/61 (opgenomen in Oeuvres Compl. XXII). *z.v.:* NNBW I, 1180-1186; Christiaans biografie door J.A. Vollgraff.

CONSTANTIJN HUYGENS, ridder, heer van Zuylichem ('s-Gravenhage 4-9-1596-'s-Gravenhage 28-3-1687), zoon van Christiaan en Susanna Hoefnagel. Imm. Leiden, samen met zijn broer Maurits, 20-5-1616. j. Disputatie zomer 1617. Eerste reis naar Engeland van 7 juli tot 2 nov. 1617. Reis naar Venetië, als secretaris van de ambassade van François van Aerssen, van 25 april tot 7 aug. 1620. Tr. 6-4-1627 Susanna van Baerle. Secretaris en raad van Frederik Hendrik, Willem II en Willem III. Dichter, componist en veelzijdig ‘dilettant’.

Bronnen: Brieven van de reis naar Engeland; journaal en brieven van de reis naar Venetië. *z.v.:* NNBW I, 1186-1190; Bachrach; Bots; Colie; Heringa; J. Smit, ‘De grootmeester van woord- en snarenspel. Het leven van Constantijn Huygens’, 's-Gravenhage 1980.

CONSTANTIJN HUYGENS jr, heer van Zuylichem ('s-Gravenhage 10-3-1628-'s-Gravenhage 2-11-1697), oudste zoon van Constantijn en Susanna van Baerle. Imm. Leiden, samen met zijn broer Christiaan, 12-5-1645. L.U.J. Angers 23-7-1649. Reis naar Engeland in de suite van het gezantschap van Adriaan Pauw, febr. en maart 1649. Groote Tour door Frankrijk, Genève en Italië van eind mei 1649 tot in het najaar van 1650(?). Het journaal eindigt begin april 1650 in Genève, maar de route van zijn gyro is in grote trekken bekend. Via Milaan reist hij naar Rome, waar hij in de loop van mei arriveert, 23 juni ontmoet Huygens in Florence

Aernout Hooft (diens journaal f 115^{r}), in juli is hij in Venetië en begin aug. opnieuw in Genève, vanwaar hij eind aug. doorreist naar Frankrijk. (Zie ook Heijbroek 27, 28.) Tr. 28-8-1668 Suzanna Rijckaert. Vanaf 1672 secretaris van de stadhouder-koning Willem III. 'Assistent' van zijn broer Christiaan, dichter, tekenaar en kunstkenner. [Ook Van Zeelhem genoemd.]

Bron: Reisjournaal van 1649 en 1650. *z.v.:* NNBW I, 1190; Briefw. C. Huygens V; Oeuvres Compl. Chr. Huygens, I, 127, 128 en passim; Heijbroek e.a., 'Met Huygens op reis'.

LODEWIJK HUYGENS, heer van Monnikeland ('s-Gravenhage 13-3-1631-Rotterdam 30-6-1699), zoon van Constantijn en Susanna van Baerle. Studie aan de Illustere School te Breda 1647-1649, samen met zijn broer Christiaan. L.U.J. te Orléans, begin aug. 1655. Reis door Duitsland in 1650, reis naar Engeland van dec. 1651 tot half juli 1652, in de suite van de ambassade van Jacob Cats e.a. Reis naar Frankrijk, samen met Christiaan, in de zomer en herfst van 1655. (Reis naar Spanje, als ambassade-secretaris in 1660/61.) Tr. 25-3-1674 Jacomina Teding van Berkhout, zuster van Pieter. Drossaard van Gorkum en dijkgraaf van het land van Arkel, raad van Gorkum. Gecommitteerde van Holland en Westfriesland ter Admiraliteit van de Maze (1686).

Bronnen: Journalen van de reis naar Engeland, van de reis naar Frankrijk en van de reis naar Spanje; C. Huygens' 'Instruction'; Briefw. C. Huygens; Oeuvres Compl. van Christiaan, *z.v.:* NNBW I, 1190, 1191; Bachrach, Ludovicq; Roorda, Partij, 216-220; Heringa, passim; Bots, passim.

JAN MARTENSZ. MERENS (Hoorn 14-1-1574-Baarn 22-11-1642), zoon van Jan Martsz. en Maria Verduyn. Franse school in Haarlem en opleiding voor de lakenhandel in Amsterdam en Lissabon (tussen 1594 en 1597). Groote Tour van (Calais) 15 maart 1600 tot half okt. 1600 door Frankrijk, Genève, Italië en Duitsland. Tr. Hoorn 20-7-1603 Aeltje Beverwijck. Tr. 2° Hoorn 3-3-1613 Maria van Segwaert. Koopman en reder. Verschillende keren burgemeester van Hoorn en heemraad van de Beemster. Bewindhebber der W.I.C. en afgevaardigde der V.O.C. te Londen (1629-1634).

Bron: Reisjournaal. *z.v.:* A. Merens; Hoogewerff, Tourist.

REINIER VAN OLDENBARNEVELT, ridder, heer van den Tempel, van Groenevelt enz. (Rotterdam 1588-'s-Gravenhage 29-3-1623), zoon van Johan en Maria van Utrecht. Vergezelde zijn vader op diens missie naar Frankrijk en Engeland in 1598 en misschien (met Willem) naar Engeland in 1603. Imm. Heidelberg 29-8-1606; Genève 24-11-1607. Reis van 1606 tot voorjaar 1608 naar Praag, door Duitsland, Genève en Frankrijk, samen met zijn broer Willem. Tr. 20-7-1608 Anna Weytzen. Opperhoutvester van Holland, hoogheemraad van Delfland. Na dood van Oldenbarnevelt uit zijn ambten ontzet en na het attentaat op Prins Maurits onthoofd.

Bron: Brieven van François van Aerssen aan Oldenbarnevelt. *z.v.:* NNBW V, 393, 394; Oldenbarnevelt, Besch. I, II; Den Tex, Oldenbarnevelt.

WILLEM VAN OLDENBARNEVELT, ridder, heer van Cralingerpolder, Stoutenburg enz. ('s-Gravenhage 1590-Brussel 1634), broer van Reinier. (Misschien) reis naar Engeland in 1603. Imm. Heidelberg en Genève samen met Reinier (zie hierboven). Imm. Padua 12-11-1609; Siena 16-2-1610. Groote Tour van 1606 tot voorjaar 1609, naar Praag, door Duitsland, Genève en Frankrijk. Vervolgens van okt. 1609 tot zomer (?) 1610 reis door Italië en terug door Frankrijk. In 1613 reis naar Engeland. Tr. 1616 Walburg van Marnix, dochter van Philips. Enige jaren gentilhomme ordinaire in hofdienst van Hendrik IV van Frankrijk. Ritmeester in dienst van de Staten van Overijssel. In 1617 benoemd tot gouverneur van Bergen op Zoom. Na het attentaat op Prins Maurits in 1623 vlucht naar het buitenland. Vestigt zich naderhand in Brussel.

Bron: Brieven van Van Aerssen aan Oldenbarnevelt. *z.v.:* NNBW V, 394, 395; H.C. Rogge; Den Tex, Oldenbarnevelt; Van der Vecht; Oldenbarnevelt, Besch. I, II.

WICHER POTT (Akerk, gedoopt 9-10-1661-Groningen 13-12-1716), zoon van Pieter en Margaretha Froon. Imm. Leiden 24-9-1683, j. Imm. Padua 19-6-1686, artes. Groote Tour: zomer 1684 bezoek aan zuidoost Engeland; voorjaar 1685 tot okt. 1686 reis door Frankrijk, Italië, Zwitserland en Duitsland. Tr. Groningen 26-2-1699 Gerhardina Lohman. Herhaaldelijk ambtman van het Goorecht, raadsheer in Groningen, lid Staten-Generaal (1706, 1709), lid gedeputeerde Staten (1712, 1715).

Bron: Zijn reisbrieven. *z.v.:* P.C. Bloys van Treslong Prins, ‘Genealogie van het geslacht Lohman’, C.B.G. 's-Gravenhage 1917, p. 8; Groningse Volksalmanak 1921, p. 23.

COENRAAD RUYSCH (Dordrecht 22-10-1650-Leiden 23-3-1731), zoon van Nicolaas en Maria Paets. (Vermoedelijk) Imm. Leiden 5-10-1666, hist. Baccalaureus en D.U.J. Poitiers, 25-4-1677. Groote Tour van 3 mei 1674 tot najaar 1677 (journaal breekt af okt. 1677 in Parijs), samen met zijn neef Dirk van Hoogeveen, door Duitsland, Zwitserland, Italië, Genève en Frankrijk. Tr. 1680 Maria Cunaeus. Tussen 1684 en 1731 zestien keer burgemeester van Leiden, tussen 1687 en 1720 herhaaldelijk zitting in het college van gecommitteerde Raden van Holland en Westfriesland, lid der Staten-Generaal (1696, 1697), rentmeester van de universiteit van Leiden.

Bron: Zijn reisjournaal. *z.v.:* Hora Siccama 603; Schutte; Leids Jaarboekje 1915 ‘Leidse studentenvrijwilligerscorpsen in 1672, 1815 en 1830-1831’; K. Langedijk (in dit artikel is sprake van de serie vedute van Rome die Lieven Cruyl tekende in opdracht van Ruysch en van verwijzing naar J.G. Graevius' ‘Thesau-

rus antiquitatum Romanarum IV' waarin Cruyls tekeningen zijn gereproduceerd).

JOHAN THIJS (THYSIUS) (Amsterdam aug. 1621-Leiden 8-10-1653), zoon van Anthony en Elisabeth de Bacher. Imm. Leiden 13-8-1635, l. L.U.J. Angers 23-8-1647. Imm. Leiden 27-8-1648, D.U.J. aug. 1652. Tour door Frankrijk en zuidoost Engeland van eind okt. 1646 tot mei 1648. Advocaat in Leiden, stichter van de Bibliotheca Thysiana in Leiden.

Bron: Zijn 'Reysboeck' in ms en in ed. van C. de Jonge. *z.v.:* NNBW V, 925, 926.

FRANÇOIS Z(S)OETE DE LA(E)KE(N) DE VILLERS, heer van Potshoek (24-4-1637-'s-Gravenhage 14-10-1720), zoon van Alexander en Adriana van Aerssen (dochter van François, gezant te Parijs). Imm. Leiden 17-6-1647, l. Reis naar Frankrijk en verblijf te Parijs, onder leiding van A. de Brunel, van dec. 1656 tot april 1658, samen met zijn broer Philippe. Het reisverslag eindigt met de mededeling dat zij op punt van vertrek staan voor een 'voyage de Bourbon'. Tr. najaar 1678 Henriëtte van Aerssen, kleindochter van François.

Bron: Reisverslag. *z.v.:* 'Dossier de Zoete' C.B.G.; Van der Aa, 822, 823.

PHILIPPE Z(S)OETE DE LA(E)KE(N) DE VILLERS, heer van Zevender (29-1-1636-21-3-1689), broer van François. Studie te Leiden en reis naar Frankrijk samen met François. Tr. 1666 Anna van der Does. Afgevaardigde der edelen in de Raad van State.

Bron en verdere gegevens: zie hierboven, François.

WILLEM VAN DEN VONDEL (Amsterdam 1603-Amsterdam jan. 1628), zoon van Joost en Sara Pietersd. Cranen. Imm. Leiden 10-5-1623, j. Imm. Orléans eerste halfjaar van 1626, tweede helft van dat jaar assessor Natio Germanica, belast met beheer der bibliotheek van de Natio. Waarschijnlijk ook promotie tot D.U.J. (vriendelijke mededeling Mw. C. Ridderikhoff). Groote Tour van 1624 tot 1626, door Italië en Frankrijk. Advocaat in Amsterdam, dichter.

Bron: Enkele brieven uit Rome, maart 1625, zie Sterck. *z.v.:* NNBW IX, 1228-1230; Hoogewerff, Dichters.

GIJSBERT DE WITH (Dordrecht 19-7-1611-?), zoon van Cornelis en Elisabeth van Haarlem. Imm. Leiden 22-4-1630, l. enj. Imm. Orléans 18-9-1634; D.U.J. Orléans 18-9-1634. Reis naar Frankrijk in 1634 en 1635. Tr. Brazilië 14-5-1645 Donna Anna Pais d'Altro. In dienst W.I.C. Lid Hoge Raad en president van de Raad van Justitie in Brazilië. In 1657 en 1661 afgezant der Republiek naar Portugal.

Bron: Reisjournaal. *z.v.:* NNBW III, 1454; Bots, Voyages.

CORNELIS DE WITT (Dordrecht 25-6-1623-vermoord 's-Gravenhage 20-8-1672), zoon van Jacob en Anna van den Corput. Studie te Leiden, L.U.J. te Angers en reis naar Frankrijk en Engeland samen met zijn broer Johan. Tr. 21-9-1650 Maria van Berckel. Advocaat in Dordrecht, schepen, ruwaard van Putten, burgemeester van Dordrecht (1666, 1667), gedeputeerde der Staten Generaal op de vloot in 1667 en 1672, curator van de Leidse universiteit.

Bron: Reisjournaal. *z.v.:* NNBW III, 1450-1453.

JOHAN DE WITT (Dordrecht 24-9-1625-vermoord 's-Gravenhage 20-8-1672), zoon van Jacob en Anna van den Corput. Imm. Leiden 24-10-1641. L.U.J. Angers 22-12-1645. Tour door Frankrijk en zuidoost Engeland in 1645, 1646, samen met zijn broer Cornelis. Tr. 16-2-1655 Wendela Bicker. Advocaat in Den Haag, pensionaris van Dordrecht, raadpensionaris vanaf 1653. Wiskundige.

Bron: Reisjournaal. *z.v.:* NNBW III, 1459-1468; Rowen.

In defence of the 'groote tour' A protest and a plea (In lieu of a summary)*

> *'The chief End of their Breeding, is to make them fit for the service of their Countrey...'*[1]

What possible purpose - English readers well versed in the subject may ask - can be served by yet another book on the Grand Tour? Monographs abound, from the beginning of the present century when E.S. Bates wrote his amusing *Touring in 1600* and Clare Howard drew her 'clear outline' of 'a particular phase of Renaissance travel', down to the sixties when C. Hibbert and G. Trease wrote a survey of the Grand Tour in the eighteenth century, the list being rounded off by A. Burgess and F. Haskell with their lavishly illustrated coffee-table book (chapter I). These books presented their readers with a detailed picture of the kind of educational travel fashionable from about the middle of the sixteenth century down to Napoleonic times. Their authors implied, if they did not say it in as many words, that the Grand Tour was an exclusively English phenomenon. Even J.W. Stoye in his excellent *English Travellers Abroad* seems to have unwittingly confirmed this notion. The Grand Tour - one feels - has been overwritten.

A Dutch study of the subject, then, either has nothing new to say or is a contradiction in terms. Did not Sir William Temple, that astute observer of the Dutch people in 1672, write that Dutch young men 'journeyed chiefly into England and France'? And has not Charles Wilson in more recent years told his readers, somewhat patronizingly - and perhaps on Sir William's authority - that the Dutch travelled abroad 'on something like a Grand Tour'?[2]

There is no denying that Temple's statement (but for the 'chiefly') was correct. Dutch youth, even if it did not flock to England, did go over in fair numbers, among them Johan de Witt (who in later life became a personal friend of ambassador Temple's). Together with his brother Cornelis, the future Grand Pensionary made the Grand Tour of France and a 'tourkien', a little tour, of England. Almost all the sons of the prominent Van Aerssen van Sommelsdyck family travelled in France, while some of them also crossed the Channel to visit

* For full titles the reader is referred to p. 345 ff of the 'Overzicht'.

1 Temple, ed. Clark, 84.

2 Ibid.; Wilson 48.

London and England's chief seats of learning. The same goes for the Huygens family. The very first journey abroad made by Sir Constantine - poet, diplomat and secretary to three successive Stadtholders - took him to England. Of his four sons, the brilliant Christiaan and a younger brother were to follow in their father's footsteps, while both young men travelled in France, as had their elder brother Constantijn (who was also to circle Italy) before them.

These are a few, if telling, examples. The actual list of young Dutch people visiting England to acquaint themselves with the men and manners, sights and language of Albion was a much longer one indeed.

Temple was right again when he wrote that the 'Gentlemen and Nobles' in the United Provinces strove to imitate the French in 'their Meen, their Clothes, their way of Talk...' But, despite this, the erstwhile English ambassador was only telling part of the story.[3] Since young people from the Dutch Republic did not confine their journeys to England and France, they also crossed the Brenner or Mt. Cenis to tour Italy. It is of course impossible to tell how many they numbered over the years, but there is irrefutable evidence that in 1650 the sons of Dutch regents crowded the churches of Rome, the piazzas of Florence and the Lido in Venice alongside German princelings, English milords, French vicomtes and a considerable number of the aristocracy of other European countries, come together to witness the pomp and splendour of the Jubilee festivities. And again, as the seventeenth century wore on, the 'Heeren' from Amsterdam and The Hague, Delft, Hoorn and Leyden, from the province of Zeeland in the south-west to Groningen in the north-east of the Republic, all circled Italy just as leisurely and extensively as their opposite numbers from the other countries of Europe.

My protest against ambassador Temple's and Professor Wilson's incomplete assertions will be voiced from here on as a defence of the Groote Tour and a plea for the admittance of the Dutch traveller to that exclusive international set of Grand Tourists.[4] The arguments advanced in favour of full membership include, of course, weightier and more substantial matter than mere geographical evidence.

In Dutch the term 'educatiereis' stood for a common enough notion until the end of the last century, an equivalent of the German 'Bildungsreise', both words expressing precisely what the Groote Tour and the Kavaliersreise represented (chapter I). Moreover, and exactly as in seventeenth-century England, the French term 'grand tour' was widely used by Dutch tourists when referring to the round trip of France. In this respect Dutch travellers even went one better than the English, for they incorporated this notion into their own language and wrote about 'den toer van Vranckryck'.

3 Temple 85.

4 It is typical that at the Wolfenbütteler Symposion on 'Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte' (June 1981), the 'Groote Tour' was not mentioned once.

My plea is further bolstered by a historical argument. The written history of the Groote Tour can be traced back to the latter part of the sixteenth century, to the very same decades when in England Sir Philip Sidney and his contemporaries were venting their enthusiasm for educational travel (chapter II). The oldest surviving journal dates from 1572 when squire Frederik Coenders, a native of Groningen, took his young nephews to France ‘ad linguam discendam et regiones perlustrandas.’ By his own account, though, Coenders in his day was but one of a multitude of travellers. Moreover, jonker Frederik and his two charges were probably second generation tourists: biographical details about numerous ancestors of Johan de Witt point to an older tradition of ‘the younger sort's travel as a means of education.’[5]

At that time humanists, parents and politicians in many European countries were preoccupied with the problem of the proper education for young men of ‘gentle and noble birth’, destined for ‘Publique Charges’. For a number of reasons it was felt that the chivalrous education that had served so well for centuries now, in the sixteenth, no longer provided adequately for young people destined in later life to serve their prince at home and abroad. In England Sir Thomas Elyot - like many others looking to Italy for inspiration - was among the first to propose a new programme of studies endeavouring to mould the ‘compleat gentleman’, that Renaissance paragon of chivalry and learning. As times changed and England's commitment to the Continent grew, there was a shift of emphasis away from scholarly to more practical knowledge. A command of languages and a knowledge of ‘such thinges as maie be serviceable to [one's] Countriee’ were now considered imperative. As ‘such thinges’ were best learned abroad, young people took off for the Continent in ‘a greate nomber’.[6]

In France too there was general agreement among responsible people as to the need for reform of the educational programme, but there was no consensus on the matter of foreign travel as an integral part of education. Montaigne wrote his essay on *L'institution des enfans* as a firm protagonist of travel at an early age. The Huguenot soldier François de la Noue, on the other hand, looked upon ‘promenades’ abroad as an experience more detrimental to a man's morale than beneficial to his intellectual gain. Instead he proposed the establishment in France of four Academies where ‘le jeune gentilhomme’ was to have the ‘bonne nourriture’ that would enable him to ‘servir à sa patrie’.

In the Low Countries, at a time when they were fighting to rid themselves of their Spanish overlord, the necessity of training a capable cadre to hold ‘Publicke Charges’ was even more urgently felt than in the two established monarchies of England and France. It is therefore not surprising that the man to come up with

5 Francis Bacon, in his essay ‘On travel’.
6 Philip Sidney, in a letter to his younger brother Robert, Correspondence, 125.

an appropriate programme of education should be one of the closest advisers to Prince William of Orange, the leader of the Dutch revolt. In his *Ratio* Philip Marnix of St Aldegonde unfolded a programme of studies in which he intertwined the best of traditional schooling in the classics with tuition in the mother tongue and modern languages, with an overall emphasis on religious and moral training. The curriculum was adorned, moreover, with lessons in chivalrous exercises and the social graces, befitting the education of the nobility and gentry. It was only after their graduation that Marnix considered his students ready for foreign travel, albeit with certain restrictions as to the countries worth visiting. That Marnix's 'Nobileion', like La Noue's academies, did not in the end materialize, is perhaps regrettable but in the present context it is of secondary importance. What is significant, however, is the concern for proper education that both La Noue - for some time the Prince's field-marshal - and Marnix, together with Hubert Languet, diplomat, scholar, Sir Philip Sidney's mentor during his continental tour and yet another member of the Prince's entourage, should express their ideas on 'institutio' in their writings and actions.

The most spectacular tribute to education in the Low Countries came from the Prince himself, when with admirable prudence and providence he endowed Holland and Zeeland with a seat of learning of their own. From 1574 onwards there was no need to go off to foreign parts: students could read classics or law and train for the medical profession or the church at home, at their own university.

And it was at Leyden university that Marnix's idea of incorporating foreign travel into the education of the aristocracy was taken up again. Justus Lipsius, eminent scholar and newly appointed to the chair of history and law, reviewed the matter of educational travel in an essay on the merits of a visit to Italy. Travel for young people, he averred, has a threefold aim: to amass knowledge, to steel the character and to acquire *prudentia,* an essential perquisite for future civil servants and administrators of the 'publike weale'. Though in his day Lipsius was not the only one, nor the first, to hold forth on the merits of travel, his essay, carrying as it did the prestige of his name, was widely published and translated into a variety of modern languages, English and Dutch among them. Together, Marnix's insistence on the individual's duty to the *res publica* and Lipsius's exposition of the intrinsic value of educational travel, coupled with the Prince's endowment of Leyden university, perfectly matched the royal patronage of Oxford and Cambridge in England, the exhortations of statesmen to young men during their years of travel and the treatises of pragmatists on the proper education for those of gentle and noble birth. This firm promotion of adequate schooling on both sides of the North Sea is yet another argument to lend force to my main plea.

At first, Dutch tourists venturing abroad were left to their own devices in their endeavours to master foreign languages and acquire knowledge (chapter V). The only guideline was a diagram, printed in many a guidebook, showing what to take particular note of on the way. Once again it was Leyden university that provided

the remedy, when in 1624 Thomas Erpenius, professor of oriental languages, wrote his concise and eminently practical *De peregrinatione gallica utiliter instituenda tractatus,* a methodical exposition of how best to prepare for the journey, what to read, how to master French grammar, what to study in matters of religion, history and government, which learned men to approach and what cities to visit. The *Tractatus* was written with France in mind, but Erpenius's method was also applicable to Italy, just as, conversely, Lipsius's *Epistola* was relevant to France. From 1631 on, when the *Tractatus* was published - in one volume with the *Epistola!* - Dutch tourists were well equipped indeed to make a success of the ‘Groote Tour’.

These introductory paragraphs take the story up to the beginning of the seventeenth century, to a period in which the volume of documentary evidence - letters and journals - increases to allow one to fit the rest of the story together with somewhat greater coherence and accuracy. Among the papers I have examined (some thirty all told) are the journals of the poet P.C. Hooft, the future statesman Johan de Witt, future magistrates like Johan Huydecoper and Coenraad Ruysch (burgomasters of Amsterdam and Leyden respectively), directors of the East and West India Companies, and sons of the gentry and landed nobility. These ‘travelogues’ represent more or less identical experiences of scores of their writers' compatriots, many of whom are mentioned as friends on tour or sightseeing companions. And throughout the century there is a considerable body of secondary material with which to pencil in the details. This ranges from inscriptions in *alba amicorum,* poems, letters and estimates of costs to religious tracts and a medical report on the victim of a duel. Since the present study is the first attempt to write the history of the Dutch Grand Tour, it seemed prudent to emphasize the breadth and variety of the tourists' experiences and activities on the way, rather than comment in depth on the peregrinations of a select few.

The ensuing result is, in true Dutch seventeenth-century fashion, a lesson in anatomy. The tourist is diligently taken apart and only put together again right at the end. The overall aim is to draw the tourist's likeness, to sketch in his background and define the underlying principles of this particular kind of educational travel (chapter I). To distinguish between travellers bent on training for the service of their country and those wishing to move in the European *res publica literaria,* it has been necessary to draw some dividing-lines, and for practical reasons the study has been restricted to the seventeenth century only.

Whereas the first chapters of this book may hold some fresh information for the English reader, at this point, where the story proper of the peregrinations of the Dutch across Europe begins to unfold, his interest may well begin to flag with his increasing sense of covering familiar ground. Actually, in a sense I should find such boredom most gratifying, and indeed it would be my most convincing argument in favour of Dutch participation in the Grand Tour.

Be that as it may, apart from a plea these pages are supposed to contain a

summary and readers other than well-read Englishmen are also entitled to a cursory survey of the contents of my thesis.

To begin with, I examine the tourist's and his parents' preoccupations before his departure on tour (chapter III). Here, the will of Johan van Oldenbarnevelt (the Republic's *Landsadvocaat* early in the seventeenth century), drawn up in 1592, provides an ideal starting point, with provisions for his two baby sons' education. Points covered include the appropriate time of year and political climate in which to travel, routes to be followed, countries to be visited or at all costs avoided, and the programme of studies to be tackled. There is the irksome problem of whether to travel in company, to join a diplomatic suite, to suffer guidance from a tutor, or to join forces with a fellow tourist. Apart from all that, there is much haggling between parents and sons over allowances and whether the latter should be issued with letters of credit or bills of exchange. Estimates of tour expenses are hard to give and of course vary with period, purse and length of time spent on tour. But it is safe to say - on his own testimony - that in 1648 Johan Huydecoper (son of a wealthy Amsterdam burgomaster), travelling with a servant and two horses, spent 10 guilders a day. Finally, it was up to the tourist himself to make preparations, to leaf through one of the many tomes on the *ars peregrinandi* and to choose from the multitude of guidebooks.

Next, the tourist is observed while actually *en route* (chapter IV). The various ways and means of travelling, by sea, inland waterway and road, are considered. The traveller's attitude to nature, especially the mountains, is illustrated by quotations from the Huygens family and others. There are passages on inns, travel documents and the Inquisition. I also give some expenditure figures and look at the traveller's problems with the bewildering variety of foreign currencies.

Once the tourist had arrived at his first destination and settled somewhere convenient, let us say in France, he would be ready to embark on his quest for knowledge (chapter V). Here he would do well to turn to Thomas Erpenius for guidance. The Leyden professor compresses the traveller's objective into a single sentence and from there on elaborates his sixfold theme. The tourist is emphatically advised not to pursue academic learning, but knowledge of men, manners and society. To be able to do so, the young man must first of all master the language. Erpenius discusses the choice of grammars, romances and poetry to read, whom to approach, what company to shun. His advice on other subjects of study is no less to the point, though rather more demanding. The student should seek information about matters pertaining to government, religion, the administration of justice, and the history and geography of the host country. He should closely observe prominent people and get in touch with *homines docti*. The second half of the chapter examines students' reactions to Erpenius's advice in all their ramifications. The tourists seem, straight away, to have flouted his admonition regarding academic studies. Matriculation at French and to a lesser extent Italian universities was a frequent occurrence, especially during the first half of the

century, and tourists often put their names down - for various reasons, but not with any serious academic reading in mind. They did, however, covet an academic diploma (usually a doctorate or licentiate in civil and canon law), preferably one bearing the seal of a French university. A number of reports in diaries and letters testify to this common practice.

The student's most diligent efforts, it would appear, were directed towards learning languages. French came first, with Italian a good second and English a fair third. The results, of course, varied.

Evidence of study according to Erpenian precepts in other fields is not, on the whole, impressive. Essays on foreign government, religion, history and geography are few, there is a sprinkling of paragraphs on current political events, and there is ample evidence of great curiosity about ‘notable persons’. Even so, comment on laudable or indifferent work should not be too harsh, since the tourist can only be judged by his written record, material that has survived three or four centuries of spring-cleaning and careless handling.

The acquisition of knowledge was important, but so too was acquiring polish and sophistication in manners, apparel and social intercourse (chapter VI). On this point people in the Republic were unanimous: polite conversation was to be had only in Paris, and refinement was best learned in Parisian society. In short, where but in Paris might a young man model himself on the perfect gentleman, the *honnête homme?*

So off to Paris went the gauche youths of the Republic. An entrance into Parisian society had to be staged with care, and there are examples both of marvellous opportunities missed (by the two sons of Oldenbarnevelt) and of chances exploited to the full (by a number of young men from equally prominent families). Success was much more easily achieved, of course, by those who spoke the language. The majority however, perhaps because they were not so proficient, looked elsewhere than the Parisian salons to acquire their Gallic social polish. They put the emphasis of their grooming as an *honnête homme* on chivalrous accomplishments and entered a riding academy, one of the many finishing schools for gentlemen that Paris boasted at the time. Some Dutch pupils took the full curriculum, others only attended lessons in riding the great horse, or again, engaged private tutors in *les exercices,* music, dancing, fencing or languages.

For private tuition there was no necessity to stay in Paris. French provincial towns along the Loire also offered an abundant supply of *maîtres d'exercices,* as indeed did Geneva, where many tourists spent the winter.

‘Such thinges’, viz. polite conversation and exercises, were also to be enjoyed in Italy, though with a difference. As a rule Italian society did not welcome foreigners, the Grand Ducal family in Florence being the exception. Two of ambassador Van Aerssen's grandsons were received at court and so was the future burgomaster of Leyden, Coenraad Ruysch. But the latter equally enjoyed conversation with other people, including librarians at the Vaticana and Laurentiana,

opera singers, painters, nuns in convent and the former queen of Sweden. These three young men all spoke Italian. Those who did not, turned for conversation to courtesans or their own compatriots. Tourists just loved getting together, and merrymaking in Dutch style was a very popular pastime.

Other forms of entertainment, of a more profitable nature, were in Paris the theatre and in Italy the opera and *commedia dell' arte*. Some of the tourists became veritable addicts, others went only occasionally. Whatever the performance, the eye was feasted even if the dialogue or libretto eluded a foreigner's understanding.

For very many tourists the most enjoyable time on Tour was spent sightseeing (chapter VII). An inordinate amount of ink, time and energy went into the descriptions (no doubt often copied from the guidebook) of the marvels of the world. Buildings, paintings, sculptures, religious relics, *objets d'art* and curiosities were all faithfully recorded; whether for their artistic merit or their oddity value it is sometimes hard to tell.

A very few exceptions apart, tourists felt no rapport with anything Gothic. They appreciated Renaissance art - chiefly architecture - but praise and admiration were as a rule most lavishly heaped on anything that was ‘modern’ -architecture, painting and sculpture alike. Archaeological remains in the south of France and in Italy were, as the remnants of the venerated times of classical antiquity, in a class by themselves and were viewed as such.

In most cases, praise was tantamount to admiration for or stupefaction at costly materials or lavish display. The tourist expressed his feelings of disappointment, gratification, admiration or boundless enthusiasm by way of the judicious use of one of a range of admiring adjectives. The Tour mementoes they took home were nothing spectacular. Here again, in the purchase of books, prints, coins and medallions or the occasional drawing or cast they resembled the ordinary English tourist. And, indeed, the Dutch too had their portraits painted in France or Italy.

It is easy to write a list of the highlights of these young men's sightseeing *tour*. Again, it is not difficult to enumerate the marvels of the *giro*, though properly done it would take much longer. But this is hardly necessary, since it would be an exact copy of the description of the delights of France and the wonders of Italy given by tourists from other countries.

To be strictly fair to them, Germany and Geneva also deserve to be mentioned here, even if, on the sightseeing tour, they were of minor importance. Geneva was a suitable place to spend the winter and to rest between strenuous times in France and Italy. Germany, to put it baldly, was looked on as a transit country on the way home or, over the Brenner, on the way down into wonderful Italy. The charms of England - a visit to the capital and a number of royal palaces in the immediate surroundings, together with a tour of the colleges of Oxford and Cambridge - have already been mentioned.

But whether the list is short or the catalogue long, the English reader will learn precious little that he does not remember from his reading of Stoye, Howard, Bates or Trease. The English and the Dutch on tour not only marvelled at the same magnificent buildings, they also travelled the same routes, lodged at the same inns, swotted up their French in the same district, patronized the same riding establishments and had similar comments to make on political, juridical and religious aspects of the countries they visited. Yet all the while, with English and Dutch (and for that matter young people from every corner of Europe) rubbing shoulders constantly, there was still no fraternizing. In Italy Aernout Hooft (the poet's son) might dine with gentlemen from Denmark, Poland or France, and in Lyons Constantijn Huygens junior might have a game of tennis with Tom Killigrew, but as a rule the Dutch preferred their own company.[7] No doubt the problem of verbal communication was largely responsible.

So far, it has been the similarities between Grand Tour and Groote Tour that have been played up to best advantage, but there are differences too which should not be glossed over. They concern the ages of the travellers and their social standing. In England it was not at all unusual for boys to be sent abroad at the age of fourteen or fifteen, accompanied by a tutor who supervised their studies and acted as general manager or guide. In the United Provinces young men did not as a rule travel until they had come of age. After grammar school or years of private tuition, a considerable number went up to university to read law (usually at Leyden), and it was only after they had gone down again - with or without a degree - that they were considered ready for foreign travel. And this implied that the services of a tutor could be dispensed with.

The second and more striking difference was in social standing. In England it was young men of the aristocracy who were the privileged ones who did the Tour. In the Republic their opposite numbers were sons of families which were ‘habituated as it were to the Magistracy of their Towns and Provinces’ or ‘employ'd in the Military or Civil Charges of the Province or States’, as Sir William Temple put it. In fact, they were the heirs of the burgher aristocracy that ruled the proud and prosperous Dutch Republic. And as such, as scions of their country's élite, the Dutch tourists considered themselves to be not one whit inferior to the German baron, the French gentilhomme or the English lord they might encounter in France or Italy.

Thus, in the final analysis, the similarities prevail. The young gentlemen from England and the Dutch regents' sons were pursuing one and the same goal. In order to fit themselves for their future station in life they went out into the world to gain knowledge, experience and sophistication.

7 C. Huygens jr, ‘Reisjournaal van 1649 en 1650’, 142.

My plea is over; the defence rests. There is no more to do but patiently await the verdict in the next edition of Professor Wilson's *The Dutch Republic*. Should lines six to eight on page 48 read '[the regents' sons] travelled abroad on the Grand Tour...' then all will be well.

Overzichten van geciteerde handschriften, gedrukte bronnen en literatuur

A	Handschriften en gedrukte bronnen van reisjournalen, brieven en andere documenten van Nederlandse touristen
B	Overige handschriften, gedrukte bronnen en literatuur
C	Reisgidsen uit de zestiende en zeventiende eeuw, voor zover in tekst en noten ter sprake gebracht

Lijst van afkortingen

A.R.A.	Algemeen Rijks Archief, 's-Gravenhage
BMHG	Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht
C.B.G.	Centraal Bureau voor Genealogie, 's-Gravenhage
Fam. arch.	Familie archief
inv.	inventarisnummer
K.A.	Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
K.B.	Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage
MNHIR	Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome
ms(s)	manuscript(en)
R.A.	Rijks Archief
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis
U.B.	Universiteits Bibliotheek (A: Amsterdam; L: Leiden; N: Nijmegen; U: Utrecht)
WHG	Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht

Overzicht A
Handschriften en gedrukte bronnen van reisjournalen, brieven en andere documenten van Nederlandse touristen

van Aerssen, Brieven	Fr. van Aerssen, Eigenhandige kopieën van brieven geschreven door François van Aerssen als Staats gezant te Parijs, in de jaren 1607-1610. A.R.A. I, Archieven Staten-Generaal, Legatie-archief Frankrijk, nrs 525 (21 dec. 1606-29 dec. 1607); 526 (1 jan. 1608-31 dec. 1608); 527 (2 jan. 1609-19 nov. 1609); 528 (28 nov. 1609-15 juli 1610).
van Aerssen van Sommelsdyck	[Fr. van Aerssen van Sommelsdyck, Voyage d'Italie de Fr. v.A.v.S.] Sur quelques documents utiles pour l'histoire entre la France et l'Italie, éd. L.G. Pélissier. *In:* Atti del Congresso internazionale di scienze storiche, Roma, 1-9 aprile 1903, Vol. III (Roma 1906) 177-256.
'Amsterdamse Vader'	[Anoniem] Journalen van reizen door Duitschland, Italië en Frankrijk (1677-1679), Engeland (1683), Duitsland en Hongarije (1696), door een Amsterdammer. K.B. ms 70 J3.
Berkhout, P.	Pieter Teding van Berkhout, Relation du voiade depuis la Haye iusqua Paris par Monsr. de B. et de B. (3 juin 1664-6 nov. 1664). Fam. arch. Teding van Berkhout nr 219.
Berkhout, V.	Volckert Teding van Berkhout, Drie brieven aan zijn broer Paulus, Parijs, 25 mei(162?); Rome, 23 juni 1628; Siena, 3 maart 1630. Fam. arch. Teding van Berkhout nr 87.
	Volckert Teding van Berkhout, Twee brieven aan zijn moeder, Siena, 22 april 1631; Milaan, 10 okt. 1631. Fam. arch. Teding van Berkhout nr 30.

Volckert Teding van Berkhout, Stukken betreffende het duel tusschen Volckert Teding van Berkhout en Adriaan Vrijburch op 13 dec. 1628 te Rome. Fam. arch. Teding van Berkhout nr 80.

Volckert Teding van Berkhout, Brief [aan Cornelis van Beresteyn?] geschreven door Johan van Teylingen op 1 juni 1633, aangaande het overlijden van V.T.v.B. bij het beleg van Neurenberg, op 5 sept. 1632. Fam. arch. Teding van Berkhout nr 81.

Brinck — E. Brinck, Itinerarium Germanicum primum, Gallicum, & Sabaudicum, Germanicum secundum, & Belgicum, item Anglicum (1595-1607). Oud-archief gemeente Harderwijk, inv. nr 2048, R.A. Arnhem.

van Buchell	A. Buchellius, Iter Italicum. R. Lanciani ed. Estratto dall' Archivio della R. Società Romana di storia patria. Vol. XXIII, XXIV. Roma 1901.
van Buchell, Douai	A. baron de Warenghien, Un Hollandais à l'Université de Douai, Journal d'Arnold van Buchel du 11 mars 1584 au 28 juin 1585. *in:* Mémoires de la Société d'agriculture, sciences et arts du Nord, 3e série, t. 8 (1900-1902) 1904, 403-472.
van Buchell, Description	A. van Buchell, Description de Paris (1585-1586), traduite et annotée par A. Vidier, avec une notice biographique par L.A. van Langeraad. Paris 1900.
Coenders	Reisjournaal van Jr Frederik Coenders van Helpen, medegedeeld door Mr H.O. Feith en Mr J.A. Feith, *In:* BMHG XIV (1893) 114-226.
de la Court	Pieter de la Court, Memoriaal van zijn reis naar Engeland, Frankrijk en Genève. *In:* F. Driessen, De reizen der de la Courts, 1641-1700-1710 (Leiden 1928) 1-30.
van der Dussen	Jacob en Pieter van der Dussen, Dagboek van een reis van Den Haag naar Rome en terug tot in Genève, 28 aug. 1699-10 juli 1700. K.B. ms 131 C20 en 128 D 34. In duplo (het tweede journaal loopt van 4 september 1699-10 juli 1700).
van Eminga	Reis van Tiberius Pepinus [*niet* Frans] van Eminga op Wiarda State, door Duitschland, Italië en Frankrijk, 26/16 april 1678-3 febr./24 jan. 1682. Gemeente archief Leeuwarden, ms 182. [Dit reisjournaal werd tot voor kort toegeschreven aan een Frans van Eminga]

Graswinckel	[Dirk?] Graswinckel, Instructie waarna de jonge heeren hare studiën kunnen dirigeren, zoo in de militie, politie, als in de rechten, om vervolgens deftige en goede regenten te kunnen werden. Fam. arch. Huydecoper inv. Steur nr 2225.
Hinloopen	Gerard Hinloopen, Journaal en aantekeninge gehouden op mijne Reijse gedaan int jaar 1667 en 1668 door Vranckrijk en Engeland. U.B.A. ms VIII, E 15[a,b].
Hooft, A.	Aernout Hellemans Hooft, Journaal van zijn reis naar Italië en Frankrijk. Amsterdam, 31 aug. 1649-Amsterdam, 10 nov. 1651. U.B.A. ms V J 40.
Hooft, P.C.	Reisheuchenis. *In:* P.C. Hoofts Brieven II, J. van Vloten ed. (Leiden 1856) 406-443.
Horenken	Gerard Horenken, heer van Dijksterhuis, Korte Reijsbeschrijvinge Vervattende in forme van Journael De remarcabelste Saeken Gesien en voorgevallen op de Reijse Door de Nederlanden, Vranckrijck, Ialiën, Duitslant en Engelant. Gedaen door de HoochEdele, Welgebooren Heer Gerhard Horenken Heer tot Dijcksterhuis, opgestelt door C.C. Neander J.U.D. Sijn Hooged: gewesene Ephorus. Anno 1684. Mei 1680-Groningen 2 okt. 1683. Fam. arch. Menkema en Dijksterhuis nr 289, R.A. Groningen.

Huydecoper — Johan Huydecoper, Kopieën van brieven en ‘uytgift op mijnen reijs van het iaer An 1648.’ Fam. arch. Huydecoper. Steur nr 223 (Polak nr 371).

[Huydecoper, Johan] Almanak — Almanach iournalier, Pour l'année Bissextile 1648. Contenant les Predictions iournalieres... sur chacune constellation des sept Planettes,... Diligemment calculé par François Mourillon, Lyonnois, Arithmeticien, Geometricien, & serieux speculateur ez causes secondes. Lyon, N. Gay. *In:* De Rotterdamsche Librye (1 mei 1890) 4,5. (Voortzetting van het maandblad ‘De Librye, curiosa, rariora’).

Huydecoper, Bordugallia — Johan Huydecoper, Bordugallia Salmeurium magnum vulgo iter. Met losse aantekeningen van ‘uytgift’ in het Nederlands. 1648. Fam. arch. Huydecoper. Steur nr 225 (Polak nr 369).

Huydecoper, Geneva — Johan Huydecoper, Geneva per Galliam magnum vulgo iter. 1648. Fam. arch. Huydecoper. Steur nr 224 (Polak nr 368).

Huydecoper, Italiam petiturus — Johan Huydecoper, Italiam petiturus, itum Salmeurio Massiliam. Tevens afschriften van brieven en kasaantekeningen van 1649. Fam. arch. Huydecoper. Steur nr 226 (Polak nr 370).

Huydecoper, Joseph — Paspoort voor Joseph Huydecoper van Maarseveen, voor terugreis uit Frankrijk naar Nederland, getekend door Colbert en Lodewijk XIV, 1688. Fam. arch. Huydecoper. Polak nr. 507.

Huygens, C. — [Constantijn Huygens] Estat de ce que couste à un Gentilh.^{e} pour estre à l'Académie, et les exercices qu'il y apprend. Par. 10 maij 1663. (Kopie) K.B. (bruikleen K.A.) mss Huygens Lf.

Huygens, C., Briefw.	De briefwisseling van Constantijn Huygens(1608-1687). J.A. Worp ed., 6 dln, RGP 15, 19, 21, 24, 28, 32, 's-Gravenhage 1911-1917.
Huygens, C., Instruction	Instruction d'un pere à son fils, La Haye, 2 déc 1651. *In:* Christiaan Huygens, Oeuvres Complètes XXII ('s-Gravenhage 1950) 446-448.
Huygens, C., Venetië	Constantijn Huygens' journaal van zijne reis naar Venetië in 1620. J.A. Worp ed. *In:* BMHG XV (1894) 62-152.
Huygens, C. jr	Reisjournaal van 1649 en 1650. *In:* WHG, N.S. 46 (1888) 87-162.
Huygens, Chr., Oeuvres	Oeuvres Complètes de Christiaan Huygens, publiées par la Société hollandaise des Sciences. 22 vol., La Haye 1888-1950.
Huygens, L., Engeland I	Journaal van zijn reis naar Engeland, in het gevolg van de meerhoofdige ambassade onder leiding van J. Cats. 20 dec. 1651-april 1652. British Museum, London, ms Egerton 1997.
Huygens, L., Engeland II	Journaal van zijn reis naar Engeland in het gevolg van de ambassade onder leiding van J. Cats, G. Schaep en P. van de Perre. April-juli 1652. K.B. (bruikleen K.A.) mss Huygens LVIII.
Huygens, L. Frankrijk	Le voyage en France de 1655. *In:* Christiaan Huygens, Oeuvres Complètes XXII. La Haye 1950.

Huygens, L., Spanje I	Aantekeningen over Spanje en de Spaanse taal, in het Frans, Spaans en Latijn. [1660] K.B. (bruikleen K.A.) mss Huygens LVI.
Huygens, L., Spanje II	Journaal van zijn reis naar Spanje, in het gevolg van de ambassadeurs G.A. van Reede van Amerongen, Johan van Merode en Phil. van Humalda, 1660-1661, K.B. (bruikleen K.A.) mss Huygens LVII.
Merens	De reis van Jan Martensz. Merens door Frankrijk, Italië en Duitschland, anno 1600. A. Merens ed. *In:* MNHIR (1937) 81-157.
de Mey, G.	Bijzonderheden aangaande het gezantschap van de H.H. Cats, Schaap en van de Perre, naar Engeland in 1651 en 1652, medegedeeld door George de Mey. *In:* G.D.J. Schotel, Geschied-, Letter- en Oudheidkundige uitspanningen (Utrecht 1840) 205-214.
de Mey, W.	Fragment uit het Ms Reisjournaal door Frankrijk en Engeland; 1679, 1680, van W. de Mey. *In:* G.D.J. Schotel, Oude zeden en gebruiken in Nederland (Dordrecht 1859) 28, 29.
van Oldenbarnevelt, Willem	Schuldbekentenissen voor bedragen opgenomen in Venetië en Lyon tussen 9 dec. 1609 en 10 mei 1610. A.R.A. 3e afd. Archief Staten van Holland na 1576, nr 2633 (1-97:85).
Pott	Wicher Pott, Brieven aan zijn ouders, geschreven in Engeland en Frankrijk, Londen, 8 juli 1684-Agen, 24 okt. 1685. Fam. arch. De Savornin Lohmann, 1e portefeuille, nr 20, Koninklijk Genootschap voor Geslachten Wapenkunde, 's-Gravenhage.

	Wicher Pott, Kopieën van brieven aan zijn vader, geschreven in Italië, Zwitserland en Duitsland, Genua, 18 dec. 1685-Nijmegen, 5 okt. 1686. R.A. Groningen, ms.
Ruysch	Bul als baccalaureus utriusque juris, Poitiers 1677. Bul als doctor utriusque juris, Poitiers 1677. Beide voor C. Ruysch. Fam. arch. Teding van Berkhout nrs 1409, 1410.
Ruysch I	[Coenraad Ruysch] Journael van de Reijs dewelke ick gedaen hebbe naer Geneve in t' geselscap van de heer Dirck van Hoogeveen, Capitein van de Borgerij der Stadt Leyde mijn wel geliefden Neve. 3 mei 1674-12 juli 1674. Fam. arch. Teding van Berkhout nr 1408.
Ruysch II	Reyse van Geneve naer Italie [en terug via Genève naar Frankrijk]. 27 sept. 1674-2 okt. 1677. Fam. arch. Teding-van Berkhout nr 1408.
Thijs	De Grand Tour van Johannes Thysius. C. de Jonge ed., Leiden 1975. (Niet-uitgegeven scriptie, waarvan exemplaren op de U.B.L.)
Thijs, Reysboeck	Reysboeck van Johan Thijs en aenteijkening van Munster in de Provincien; Vranckrijck en Engelant tusschen 't jaer 1646 en 1648. Thysiana, 106 bis 1, U.B.L.
de Villers	[François et Philippe de Villers] Journal du voyage de deux jeunes hollandais à Paris, en 1656-1658. Publié par A.-P. Faugère, nouvelle édition publiée avec la collaboration de L. Marillier. Paris 1899.

van den Vondel, W. — ‘Broeder Willem...’ (twee brieven van W. v.d. Vondel aan zijn moeder, één brief aan zijn broer Joost). *In:* J.F.M. Sterck, Oorkonden over Vondel en zijn kring (Bussum 1918) 35-60.

de With, G. — Gijsbert de With, Verhael van mijne reijse in Vranckrijck gedaen Anno 1634 en 1635. U.B.A. ms V J 41.

de Witt, J., I en II — [Johan de Witt] Journaal van zijn reis naar Frankrijk en Engeland, 1645-1647. I: ‘Net’-journaal; II: elf stukken ‘klad’-journaal en kasaantekeningen. Fam. arch. De Witt Beyerman. Inv. nr 1, sub 19. A.R.A. 3e afd.

de Witt, Johan jr. — Paspoort en aanbevelingsbrieven voor Johan de Witt, zoon van den Raadspensionaris, bij zijne reis naar Frankrijk, 1685. Fam. arch. De Witt Beyerman. Inv. nr 1, sub 29. A.R.A. 3e afd.

Overzicht B
Overige handschriften, gedrukte bronnen en literatuur

van der Aa	A.J. van der Aa, Biographisch woordenboek der Nederlanden. 21 dln, Haarlem 1852-1878.
Adam	A. Adam, Histoire de la littérature française au XVIIe siècle. 5 t., Paris 1962-1968.
Adamson	J.W. Adamson, Pioneers of modern education, 1600-1700. Cambridge 1905.
ADB	Allgemeine Deutsche Biographie. 56 Bde, Leipzig 1875-1912.
Album Groningen	Album Studiosorum Academiae Groninganae, Groningen 1915 (uitgave Hist. Genootschap Groningen).
Album Leiden	G. du Rieu, Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, 1575-1875. Hagae Comitum 1875.
Album Nomina et Stemmata	Nomina et Stemmata Illustrium Principum, Generosorum Comitum, Baronum, Dominorum ac Nobilium quos pietatis et literarum amor in Scholam Genevensem adduxit: quorum etiam munificentia et liberalitate sublevata est pauperum eiusdem Scholae Genevensis Studiosorum inopia. 1581. U.B. Genève, ms fr. N 151^{b}.
Ariès	Ph. Ariès, L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime. Paris 1960.
Babeau	A. Babeau, Les voyageurs en France depuis la Renaissance jusqu'à la Révolution. Paris 1885.

Bachrach	A.G.H. Bachrach, Sir Constantine Huygens and Britain: 1596-1687. A pattern of cultural exchange. Vol. I, 1596-1619. Leiden, London 1962.
Bachrach, Ludovicq	A.G.H. Bachrach, Mon fils Ludovicq passant en Angleterre. *In:* Proceedings of the Huguenot Society of London, vol. 22 (1971) 24-40.
Bacon	Essays and Apothegms of Francis, Lord Bacon. J. Buchan ed., London 1894.
Bady	R. Bady, L'homme et son 'Institution' de Montaigne à Bérulle, 1580-1625. Paris 1964.

Baelde	M. Baelde, Edellieden en juristen in het centrale bestuur der zestiende-eeuwse Nederlanden (1531-1578). *In:* TvG 80 (1967) 39-51.
Balen	M. Balen, Beschrijving der stad Dordrecht. [Dordrecht 1677].
Barendrecht	S. Barendrecht, François van Aerssen, diplomaat aan het Franse hof (1598-1613). Leiden 1965.
Barker	E. Barker, Traditions of civility. Eight essays. Cambridge 1948.
Bastet	F.J. Bastet, Reizigers naar Rome. Amsterdam 1964.
Bates	E.S. Bates, Touring in 1600. A study in the development of travel as a means of education. Boston, New York 1911.
Baudartius	P.C. Molhuysen, Leven van Willem Baudaert door hem zelven beschreven. *In:* Kronijk van het Historisch Gezelschap te Utrecht 5 (1849) 225-249.
Baumann	E.D. Baumann, Johan van Beverwijck in leven en werken geschetst. Dordrecht 1910.
Beer	E.E. de Beer, François Schott's Itinerario d'Italia. *In:* The Library, 4th series, vol. XXIII, nr 2, 3 (London 1943) 57-83.
van Beresteyn	E.A. van Beresteyn, Genealogisch Repertorium, herzien en bijgewerkt tot 1 januari 1970 door H.L. Kruiel. C.B.G., 's-Gravenhage 1972.

Bientjes	J. Bientjes, Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisenden (1400-1800). Groningen 1967.
Bitton	D. Bitton, The French nobility in crisis, 1560-1640. Stanford 1969.
Blunt	A. Blunt, Art and architecture in France, 1500-1700. Baltimore 1954.
BNB	Biographie nationale, publiée par l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 41 vol. (avec suppl.), Bruxelles 1866-1979.
Bot	P.N.M. Bot, Humanisme en onderwijs in Nederland. Utrecht, Antwerpen 1955.
Bots	H. Bots e.a., Constantijn Huygens. Zijn plaats in geleerd Europa. Amsterdam 1973.
Bots, Boek	H. Bots, Het grote boek van de wereld: 'bron' van lering en vermaak. *In:* Kleio 20 (1979) 118-125.
Bots, Voyages	H. Bots, Voyages faits par de jeunes Hollandais en France. Deux voyages types: Gysbert de With et Nicolas Heinsius. *In:* Colloques internationaux du centre national de la recherche scientifique, nr 590 (25-28 janvier 1979) 469-480.

Bouman	H. Bouman, Geschiedenis van de voormalige Geldersche hoogeschool en hare hoogleeraren; grootendeels uit ongedrukte of zeldzame bescheiden. 2 dln, Utrecht 1844.
Bowen	J. Bowen, Civilization of Europe, sixth to sixteenth century. *In:* Idem, A history of western education, vol. II. London 1975.
Boyd	W. Boyd, The history of western education. 9th ed., London 1969.
Brandt	G. Brandt, Het Leven van Pieter Corn. Hooft en de lijkreeden door Geeraardt Brandt. P. Leendertz Jr. ed., 's-Gravenhage 1932.
Brink	J. ten Brink, Dirck Volkertsen Coornhert en zijne Wellevenskunst. Amsterdam 1860.
Brom	Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland. G. Brom ed., RGP, kl. s. 2, 6, 9, 14, 's-Gravenhage 1908-1914.
Brugman	J. Brugman, Arabic Scholarship. *In:* Leiden university in the seventeenth century. An exchange of learning. Th. H. Lunsingh Scheurleer and G.H.M. Posthumus Meyjes ed. (Leiden 1975) 203-215.
Brugmans	H.L. Brugmans, Chateaux et jardins de l'Ile de France d'après un journal de voyage de 1655. *In:* Gazette des beaux arts de Paris (1937) 93-114.
Brunot	F. Brunot, Histoire de la langue française des origines à nos jours. Nouv. éd., 13 vol., Paris 1966-1979.

Bruijn	J.R. Bruijn, Postvervoer en reizigersverkeer tussen de Lage Landen en Engeland, ca 1650-ca 1870. *In:* J.R. Bruijn en P.W. Klein, Honderd jaar Engelandvaart. Stoomvaart Maatschappij Zeeland, Koninklijke Nederlandsche Postvaart NV 1875-1975 (Bussum 1975) 19-52.
Burgess	A. Burgess and F. Haskell, The age of the Grand Tour. London 1967.
Buxton	J. Buxton, Sir Philip Sidney and the English Renaissance. London 1964.
Buysero	D. Buysero, Korte Beschrijvinge van Parijs; en de Manieren en Zeden van die haer daer onthouden (1667). Opnieuw uitgegeven met inleiding, bronnenstudie en aanteekeningen door R.J. Willemyns. Antwerpen 1942.
Castiglione	B. Castiglione, Il Cortegiano. E. Bonora ed., Milano 1972.
	B. Castiglione, De hoveling. Vertaling van J. Hoeksma en A. Zijderveld. Zutphen 1930.
Catrysse	*Zie* Marnix.
Cats, Leven	J. Cats, Twee en Tachtig-jarig Leven, van zijn Geboorte af tot zijn dood toe. Aen desselfs Veertien Kints-Kinderen, dienende tot naricht van de selve. *In:* Alle de Wercken van den Heere Jacob Cats... 2 dln ('t Amsterdam bij Johannes Ratelband 1726) II, 289-319.
Cats, Ouderdom	J. Cats, Ouderdom, Buyten-leven, en Hof-gedachten, op Sorghvliet. II. *In:* Alle de Wercken..., II, 289-319.

Cats, t'Samenspraeck	J. Cats, Jongelinck t'Samen-spraeck tusschen Philemon en Pudens. *In:* Alle de Wercken..., I, 477-566.
Chartier	R. Chartier, D. Julia et M.-M. Compère, L'éducation en France du XVIe au XVIIIe siècle. Paris 1976.
Cioranescu^{a}	A. Cioranescu, Bibliographie de la littérature française du XVIe siècle. Paris 1959.
Cioranescu	A. Cioranescu, Bibliographie de la littérature française du XVIIe siècle. 3 t., Paris 1965, 1966.
Colie	R. Colie, 'Some thankfulnesse to Constantine'. A study of English influence upon the early works of Constantijn Huygens. The Hague 1956.
Cosenza	M.E. Cosenza, Biographical and bibliographical dictionary of the Italian Humanists and of the world of classical scholarship in Italy, 1300-1800. 6 vol., Boston 1962.
Cox	E.G. Cox, A reference guide to the literature of travel. 3 vol., Seattle 1935-1949.
Crozet	R. Crozet, La vie artistique en France au XVIIe siècle (1598-1661). Les artistes et la société. Paris 1954.
Csáky-Loebenstein	E.-M. Csáky-Loebenstein, Studien zur Kavalierstour österreichischer Adeliger im 17. Jahrhundert. *In:* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 79 (Wien-Köln-Graz 1971) 408-434.

Dalen	J.L. van Dalen, Matthys van de Merwede, Heer van Clootwijck. *In:* Oud-Holland 18 (1900) 95-111.
DBF	Dictionnaire de biographie française. Paris 1933-.
Der kinderen-Besier	J.H. Der kinderen-Besier, Spelevaart der mode. De kledij onzer voorouders in de zeventiende eeuw. Amsterdam 1950.
Dibon	P. Dibon, Le voyage en France des étudiants neerlandais au XVIIe siècle. La Haye 1963.
Dibon, Leyde	P. Dibon, L'Université de Leyde et la République des Lettres au XVIIe siècle. *In:* Quaerendo 5 (1975) 5-38.
DLBA	Dizionario letterario Bompiani degli autori di tutti i tempi e di tutte le letterature. 3 vol., Milano 1956-1957.
DNB	Dictionary of national biography. 69 vol., London 1885-1913.
Dönhoff	Marion Gräfin Dönhoff, Namen die keiner mehr nennt. Ostpreuszen, Menschen und Geschichte. Köln 1962.
Dijkshoorn	J.-A. Dijkshoorn, L'influence française dans les moeurs et les salons des Provinces-Unies. Paris 1925.

EISLA	Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti. 36 vol., Milano, Roma 1929-1939. Con 4 appendices, 1938-1981.
Elias	J.E. Elias, De vroedschap van Amsterdam 1578-1795. 2 dln, Haarlem 1903-1905.
Elias, Patriciaat	J.E. Elias, Het Amsterdamsche Regentenpatriciaat. Den Haag 1923.
Elkan	A. Elkan, Philipp Marnix von St. Aldegonde. I, Die Jugend Johanns und Philipps von Marnix. Leipzig 1910.
Elkan, Dousa	A. Elkan, Eine Reise Janus Dousa des Jüngeren mit Philipp Mornay. *In:* Oud-Holland 24 (1906) 98-104.
Elyot	Th. Elyot, The Book named the Governor. S.E. Lehmberg ed., London, New York 1962.
Enno van Gelder	H.A. Enno van Gelder, De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon-Hooft, burgemeester van Amsterdam, 1547-1626. Amsterdam 1918.
Erpenius	Thomae Erpenii V.C. De peregrinatione Gallica utiliter instituenda Tractatus. Item brevis admodum totius Galliae descriptio: et Iusti Lipsii V.C. Epistola de peregrinatione Italica. Lugduni Batavorum, apud Franciscum Hegerum, Anno MDCXXXI.
van Es	G.A. van Es, Poësy van J. Six van Chandelier. Bloemlezing uit zijn dichtwerk met inleiding en aantekeningen. Zwolle 1953.

Faugère	*Zie* de Villers.
Feenstra	R. Feenstra and C.J.D. Waal, Seventeenth-century Leyden law professors and their influence on the development of the civil law. A study of Bronchorst, Vinnius and Voet. Amsterdam, Oxford 1975.
Formsma	W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol, en A. Pathuis, De Ommelander Borgen en Steenhuizen. Assen 1973.
Frijhoff	W. Th. M. Frijhoff, Etudiants étrangers à l'Académie d'équitation d'Angers au XVIIe siècle. *In:* Lias 4 (1977) 13-84.
Frijhoff, Gradués	W. Th. M. Frijhoff, La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche sérielle sur le statut des intellectuels. Amsterdam 1981.
Gandilhon	R. Gandilhon, La nation germanique de l'université de Bourges et le 'liber amicorum' d'Yves Dugué. *In:* Mémoires de la Société historique, litteraire et scientifique du Cher, 4e série, 40e vol. 4 (Bourges 1933) 187-212.
Garin	E. Garin, L'éducation de l'homme moderne. La pédagogie de la Renaissance (1400-1600). Trad. J. Humbert, [Paris] 1968.
Graswinckel	D.P.M. Graswinckel, Graswinckel. Geschiedenis van een Delfts brouwers- en regenten-geslacht. 's-Gravenhage 1956.

Grotius, Briefw.	Briefwisseling van Hugo Grotius. P.C. Molhuysen ed. dl II, RGP 82; P.C. Molhuysen en B.L. Meulenbroek ed. dl III, RGP 82; B.L. Meulenbroek ed. dl IV, RGP 113, 's-Gravenhage 1936-1964.
Grypdonck	M. Grypdonck, De pedagogische ideeën van Marnix van St. Aldegonde. *In:* Dietsche Warande en Belfort (juli/aug. 1937) 665-687, 765-780, 848-860.
Guggisberg	H.R. Guggisberg, Die niederländischen Studenten an der Universität Basel von 1532 bis zum Ende des 17. Jahrhunderts. *In:* Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde 58/59 (Basel 1959) 231-288.
de Haan Hettema	M. de Haan Hettema en A. van Halmael jr, Stamboek van den Frieschen vroegeren en lateren adel. Leeuwarden 1846.
Hale	J.R. Hale, The military education of the officer class in early modern Europe. *In:* Cultural aspects of the Italian Renaissance. Essays in honour of Paul Oskar Kristeller. C.H. Clough ed. (Manchester, New York 1976) 440-461.
Hantzsch	V. Hantzsch, Deutsche Reisende des 16ten Jahrhunderts. *In:* Leipziger Studien aus dem Gebiet der Geschichte. Bd. I, Heft 4. Leipzig 1895.
Heringa	J. Heringa, De eer en hoogheid van de Staat. Over de plaats der Verenigde Nederlanden in het diplomatieke leven van de zeventiende eeuw. Groningen 1961.
Hexter	J.H. Hexter, The education of the aristocracy in the Renaissance. *In:* Idem,

Reappraisals in history (London 1967) 45-70.

Heijbroek — J.F. Heijbroek, D.J. Roorda, M. Schapelhouman en E. de Wilde. Met Huygens op reis, tekeningen en dagboeknotities van Constantijn Huygens jr (1628-1697), secretaris van stadhouder-koning Willem III. Zutfen 1982 (Publicatie ter gelegenheid van de expositie in het Rijksprenten-kabinet te Amsterdam, 20-11-1982 tot 20-2-1983).

Hibbert — Chr. Hibbert, The Grand Tour. London 1969.

Hinrichs — E. Hinrichs, Fürstenlehre und politisches Handeln im Frankreich Heinrichs IV. Untersuchungen über die politischen Denk- und Handlungsformen im Späthumanismus. Göttingen 1969.

Hommes — H.L. Hommes, Coenders van Helpen. *In:* Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie (1963) 169-200.

Hooft, Briefw. — De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft. H.W. van Tricht e.a. ed., 3 dln, Culemborg 1976-1979.

Hooft, Gedichten — P.Cz. Hooft, Gedichten I.P. Leendertz Wz. ed., Amsterdam 1871.

Hoogewerff — G.J. Hoogewerff, De Bentvueghels. 's-Gravenhage 1952.

Hoogewerff, Van Aerssen — G.J. Hoogewerff, François van Aerssen Cornelisz. en de jonge Justinus van Nassau in Italië, 1653-1654. *In:* MNHIR, 3e reeks III (1944) 153-157.

Hoogewerff, Bescheiden	G.J. Hoogewerff, Bescheiden in Italië... *zie* Orbaan.
Hoogewerff, Cosimo III	De twee reizen van Cosimo de' Medici, prins van Toscane, door de Nederlanden (1667-1669). Journalen en documenten uitgegeven door G.J. Hoogewerff. WHG, 3e serie 41. Amsterdam 1919.
Hoogewerff, Dichters	G.J. Hoogewerff, Nederlandse dichters in Italië in de zeventiende eeuw. *In:* MNHIR, 3e reeks VI (1950) 39-116.
Hoogewerff, Gronovius I en III	G.J. Hoogewerff, Laurentius Theodorus Gronovius en zijn reizen naar Italië, 1680-82 en 1693-95. I: De reiziger, zijn reisgenoten en zijn wedervaren. III: De briefwisseling met Antonio Magliabecchi. *In:* MNHIR, 3e reeks I en III (1942 en 1944) 35-56 en 159-167.
Hoogewerff, Kunstenaars	G.J. Hoogewerff, Nederlandse kunstenaars te Rome (1600-1675). Uittreksels uit de parochiale archieven. 's-Gravenhage 1942.
Hoogewerff, Tourist	G.J. Hoogewerff, Italië gezien door een Nederlandsch tourist in 't jaar 1600. *In:* MNHIR II, 2e druk (1932) 139-148.
de Hoop Scheffer	J.G. de Hoop Scheffer, Een reisjournaal uit de zeventiende eeuw. *In:* Dietsche Warande X (1874) 325-335.
Hora Siccama	J.H. Hora Siccama, Aanteekeningen en verbeteringen op het in 1906 door het Historisch Genootschap uitgegeven Register op de Journalen van Constantijn Huygens den zoon. WHG, 3e serie 35. Amsterdam 1915.

Howard	C. Howard, English travellers of the Renaissance. London, New York, Toronto 1914.
Huizinga	J. Huizinga, Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets. (1941) *In:* Idem, Verzamelde werken II (Haarlem 1948) 412-507.
Huizinga, Herstelde faam	J. Huizinga, Herstelde faam. *In:* Idem, Verzamelde Werken I (Haarlem 1948) 440-448.
Huygens, Gedichten	De gedichten van Constantijn Huygens naar zijn handschrift uitgegeven. I, 1607-1623. J.A. Worp ed., Groningen 1892.
Huygens, Voorhout	Constantijn Huygens, Voorhout, Costelijck Mal en Oogentroost. J. Karsemeijer ed., Zutphen 1956.
Jobé	J. Jobé, Au temps des cochers. Histoire illustré du voyage en voiture attelée, du XVe au XXe siècle. Lausanne 1976.
de Jonge	C. de Jonge *zie* overzicht A, Thijs.
de Jonge	J.C. de Jonge, Nederland en Venetië. 's-Gravenhage 1852.
Jouanna	A. Jouanna, Ordre social. Mythes et hiérarchies dans la France du XVIe siècle. [Paris] 1977.
Jusserand	J.J. Jusserand, Les sports et jeux d'exercice dans l'ancienne France. Paris 1901.

Kamen — H. Kamen, The iron century, social change in Europe 1550-1660. London 1971.

Kessel — P.J. van Kessel, Duitse studenten te Padua. De controverse Rome-Venetië en het Protestantisme in de tijd der contra-Reformatie. Assen 1963.

Kramm — C. Kramm, Het paardrijden en de wiskunst. *In:* De Navorscher V (Amsterdam 1855) 104, 105.

Kuiper — E.J. Kuiper, De Hollandse 'Schoolordre' van 1625. Een studie over het onderwijs op de Latijnse scholen in Nederland in de 17e en 18e eeuw. Groningen 1958.

de Lange — J. de Lange, P.C. Hoofts Rampzaeligheden der Verheffinge van den Hujze Medicis. Naar de autograaf uitgegeven, ingeleid en toegelicht. 's-Gravenhage 1981.

Langedijk — K. Langedijk, Eine unbekannte Zeichnungsfolge von Lieven Cruyl in Florenz. *In:* Mitteilungen des kunsthistorischen Institutes in Florenz. Bd. 10, Heft I-IV (mai 1961-febr. 1963) 67-91.

van Langeraad — L.A. van Langeraad, Leven van Arend van Buchell. *In:* G. Brom en L.A. van Langeraad, Diarium van Arend van Buchell. WHG, 3e serie 21 (1907) I-XCIII.

Lavedan — P. Lavedan, Nouvelle histoire de Paris. Histoire de l'urbanisation à Paris. Paris 1975.

Letwin — Sh. R. Letwin, The idea of a gentleman. Englishmen in search of a character. *In:* Encounter (November 1981) 8-19.

Lipsius	J. Lipsius, Epistola de peregrinatione Italica. Lugduni Batavorum, apud Franciscum Hegerum, Anno MDCXXXI. (*Zie* Erpenius).
	J. Lipsius, Een groot oordeel van dien grooten en uytsteeckenden Justus Lipsius, over het Reysen. *In:* Wegh-Wyser, Vertoonende de besonderste vremde vermaecklijckheden die in t Reysen door Vranckryck en eenige aengrensende Landen te sien zijn. t'Amstelredam, By Nicolaes van Ravesteyn, op S. Anthonis Marckt, 1647.
Luydjens	A.H. Luydjens, Chronologische lijst van beschrijvingen van Italië en Rome tot 1900 in de Nederlanden geschreven of verschenen. *In:* MNHIR, 2e reeks I (1931) 205-229.
Mączak	A. Mączak und H.J. Teuteberg ed., Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung. Wolfenbütteler Forschungen Bd 21, Wolfenbüttel 1982.
Magendie	M. Magendie, La politesse mondaine et les théories de l'honnêteté, en France, au XVIIe siècle, de 1600 à 1660. 2 vol., Paris s.d. [1926?].
Maland	D. Maland, Culture and society in seventeenth century France. London 1970.

Marganetti — Breve Instruttion all' Viaggio d'Italia per il Mio Illustrissimo Signore Hooft mio Signore, et Padron Colendissimo fatto per Il suo Humillissimo servitore Don Antonio Marganetti. Bibliotheek Mij der Nederlandsche Letterkunde ms LTK 857, U.B.L.

Marnix — Philippi Marnixii Domini Sancto Aldegondani De Institutione Principum, ac Nobilium Puerorum, Libellus utilissimus, Luci è Manuscripto jam recens datus à Sixto Arcerio, Doctore medico, & Professore ordinario in illustri Frisiorum Academia Franecarana. Franecarae, Excudebat Rombertus Doyema, Anno 1615. Thysiana, U.B.L. sign. 1824^4.

Marnix Catr. — Tratado de educacion de la juventud de Marnix de Santa Aldegonda. J. Catrysse ed., Caracas 1959. [Deze uitgave bevat ook de Latijnse tekst.]

-, Traité d'éducation de la jeunesse de Marnix de Sainte-Aldegonde. J. Catrysse ed., Bruxelles 1959.

Mead — W.E. Mead, The Grand Tour in the eighteenth century. Boston, New York 1914.

Meertens — P.J. Meertens, Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw. Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, N.R. XLVIII no 1. Amsterdam 1943.

Merens — A. Merens, De geschiedenis van een Westfriese regentenfamilie. Het geslacht Merens. 's-Gravenhage 1957.

Moes	E.W. Moes, Morel, een luitmeester der Hollandsche jongelingschap te Orleans. *In:* Tijdschrift voor Noord-Nederlandsche muziekgeschiedenis 7 (1904) 290, 291.
Molhuysen, Bronnen	Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit. P.C. Molhuysen ed., 7 dln, RGP 20, 29, 38, 45, 48, 53, 56.
Molhuysen, Voorrechten	P.C. Molhuysen, De voorrechten der Leidsche universiteit. *In:* Mededelingen van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde 58, serie B nr 1 (Amsterdam 1924) 1-32.
Mongrédien	G. Mongrédien, La vie littéraire au XVIIe siècle. Paris 1947.
Mongrédien, Société	G. Mongrédien, La vie de société au XVIIe et XVIIIe siècles. s.l., s.d. [Paris 1950].
Montaigne	M. de Montaigne, De l'institution des enfans, Essai XXVI, Livre I. *In:* Idem, Oeuvres complètes, A. Thibaudet et M. Rat ed. (Bruges 1967) 144-177.
Mornay, Correspondance	Ph. Duplessis-Mornay, Mémoires et correspondance, depuis l'an 1571 jusqu'en 1623. Paris 1824-1825. (Ed. inachevée, finissant avec l'année 1614.)
Mornay, Mémoires	Mémoires de Madame de Mornay. Madame de Witt, née Guizot ed., vol. I, Paris 1868.

Mout	M.E.H.N. Mout, Bohemen en de Nederlanden in de zestiende eeuw. Leiden 1975.
NBG	Nouvelle Biographie Générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours. 45 vol., Paris 1857.
NDB	Neue Deutsche Biographie. Berlin 1953-.
NNBW	Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. 10 dln., Leiden 1911-1937.
Noack	F. Noack, Das Deutschtum in Rom. 2 Bde, Stuttgart 1927.
La Noue	Fr. de la Noue, Discours politiques et militaires. F.E. Sutcliffe ed., Genève 1967.
Oestreich	G. Oestreich, Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Berlin 1969.
Oestreich, Universalgelehrter	G. Oestreich, Justus Lipsius als Universalgelehrter zwischen Renaissance und Barock. *In:* Leiden University in the seventeenth Century. An exchange of learning. Th. H. Lunsingh Scheurleer and G.H.M. Posthumus Meyjes ed. (Leiden 1975) 177-201.
Oldenbarnevelt, Besch. I	Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie. I, 1570-1601. S.P. Haak ed., RGP 80, 's-Gravenhage 1934.
Oldenbarnevelt, Besch. II, III	Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie. II, 1602-1613. III, 1614-1620, A.J. Veenendaal ed., RGP 108, 121, 's-Gravenhage 1962, 1967.

Orbaan	J.A.F. Orbaan en G.J. Hoogewerff, Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden. RGP, kl. s. 10, 12, 17, 's-Gravenhage 1911-1917.
Osborn	J.M. Osborn, Young Philip Sidney, 1572-1577. New Haven, London 1972.
van de Passe	Crispijn van de Passe, Van 't light der Teken en Schilderkunst, daar in een zeer lighte manier om ten eersten des Lichaems ghedeelten, met een voor ghegeven fijguur of maat te teekenen,... Amsterdam, Jan Jansz op 't Water, alsmede bij den autheur selve op de Westermarkt in Pallas, 1643.
Patry	R. Patry, Philippe du Plessis-Mornay, un huguenot homme d'état (1549-1623). Paris 1933.
Pélissier	*Zie* overzicht A, van Aerssen van Sommelsdyck.
Plattard	J. Plattard, Un chapitre de l'histoire de la langue française. Où et comment les étrangers séjournant en France au XVIIe siecle apprenaient le français. *In:* Revue des cours et conférences, 38, 1e série, nr 6, 497-507.

Pluvinel	Antoine de Pluvinel, Maneige royal ou lon peut remarquer le defaut et la perfection du chevalier, en tous les exercices de cet art, digne des Princes, fait et pratiqué en l'instruction du Roy par Antoine Pluvinel, son Escuyer principal, conseiller en son Conseil d'Estat, son Chambellan ordinaire, sous Gouverneur de sa Majesté. Le tout gravé & representé en grandes figures de taille douce par Crispian de Pas, Flamand, à l'honneur du Roy, & à la memoire de Monsieur de Pluvinel. Imprimé à Paris aux frais de Crispian de Pas. Et se vendent Chez Guillaume le Noir, ruë sainct Iacques à la Rose Blanche couronnee. Et Chez Melchior Tavernier, demeurant en l'Isle du Palais sur le Quay qui regarde la Megisserie, à la Rose rouge. MDCXXIII.
Poelhekke	J.J. Poelhekke, Nederlandse leden van de Inclyta Natio Germanica Artistarum te Padua 1553-1700. *In:* MNHIR XXXI (1961) 265-373.
Poëte	M. Poëte, La promenade à Paris au XVIIe siècle. Paris 1913.
Polak	*Zie* Steur.
Porteau	P. Porteau, Montaigne et la vie pédagogique de son temps. Paris 1935.
Pudney	J. Pudney, The Thomas Cook Story. London 1953.
van Rappard	F.A. Ridder van Rappard, Ernst Brinck, eerste secretaris van het Nederlands gezantschap te Konstantinopel, later burgemeester van Harderwijk. Utrecht 1868.

Registre	Registre de la Nation Germanique à l'université de Bourges, 1621-1641. Bibl. nat. Paris, ms f. lat. 9088.
	Registre de la Nation Germanique à l'université de Bourges, 1642-1671. (kopie) Bibl. nat. Paris, nouv. acq. lat. 88.
Richarderie	G. Boucher de la Richarderie, Bibliothèque universelle des voyages, ou Notice complète et raisonnée de tous les voyages anciens et modernes dans les différentes parties du monde,... 6 vol., Paris 1808.
de Ridder-Symoens	H. de Ridder-Symoens, Adel en universiteiten in de zestiende eeuw. Humanistisch ideaal of bittere noodzaak? *In:* TvG 93 (1980) 410-432.
Ridderikhoff	C.M. Ridderikhoff en H. de Ridder-Symoens, Les livres des procurateurs de la Nation Germanique de l'ancienne université d'Orléans, 1444-1602. Tome I, Premier livre des procurateurs, 1444-1546. Première partie, Texte des rapports des procurateurs. Leiden 1971.
Riemens	K.-J. Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du français en Hollande du XVIe au XIXe siècle. Leyde 1919.
du Rieu	*Zie* Album Leiden.
Rogge	H.C. Rogge, Brieven van en aan Maria van Reigersberch. Leiden 1902.
Rogge, Oldenbarnevelt	H.C. Rogge, Willem van Oldenbarnevelt. *In:* Onze Eeuw 4, deel I (1904) 291-321.

Rogge, Y.H.	Y.H. Rogge, De reis van Isaac Vossius (1641-1645). *In:* Oud-Holland 18 (1900) 3-201.
Romein	J. Romein, De Lage Landen bij de zee. Utrecht 1934.
Romein-Verschoor	A. Romein-Verschoor, Christiaen Huygens, de ontdekker der waarschijnlijkheid. *In:* J. en A. Romein, Erflaters van onze beschaving. II, Zeventiende eeuw (Amsterdam 1941) 252-287.
Roorda	D.J. Roorda, Het Hollandse regentenpatriciaat in de 17e eeuw. *In:* Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500 (Den Haag 1975) 232-251.
Roorda, Partij	D.R. Roorda, Een samenleving in de ban van de aristocratie. *In:* Idem, Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties (Groningen 1961) 37-80.
Roorda, Temple	*Zie* Temple.
Rowen	H.H. Rowen, John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625-1672. New Jersey 1978.
Schadendorf	W. Schadendorf, Zu Pferde, im Wagen, zu Fusz, Tausend Jahre Reisen. München 1959.
van Schelven	A.A. van Schelven, Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd in de 16e en 17e eeuw. Zijn uitbreiding en cultuurhistorische betekenis. III, Polen,

	Bohemen, Hongarije en Zevenbergen. Amsterdam 1965.
Scherer	M.R. Scherer, Marvels of ancient Rome. New York, London 1955.
Scherpbier	H. Scherpbier, Milton in Holland. A study in the literary relations of England and Holland before 1730. Amsterdam 1933.
Schoengen	M. Schoengen, Overijssel tot de 17e eeuw in staatkundig en godsdienstig opzicht. *In:* G.A.J. van Engelen van der Veen, G.J. ter Kuile en R. Schuiling, Overijssel (Deventer 1931) 465-559.
Schöffer	I. Schöffer, De Republiek der Verenigde Nederlanden 1609-1702. *In:* Geschiedenis der Nederlanden II (Amsterdam, Brussel 1977) 120-202.
Schotel, Academie	G.D.J. Schotel, De Academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw. Haarlem 1875.
Schudt	L. Schudt, Italienreisen im 17. und 18. Jahrhundert. Wien, München 1959.
Schudt, Guide	L. Schudt, Le guide di Roma. Materialien zu einer Geschichte der Römischen Topographie. Wien, Augsburg 1930.
Schutte	O. Schutte, Het archief van de familie Teding van Berkhout. z.pl. 1974.
thoe Schwartzenberg	G.F. baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, Groot Placaat en Charterboek van Vriesland. III. Leeuwarden 1778.

Sidney, Correspondence	Philip Sidney, The defence of Poesie, Political Discourses, Correspondence, Translations. *In:* Idem, Complete Works 3, A. Feuillerat ed., Cambridge 1923.
Silvestre	Is. Silvestre, Vues de Paris. Introduction et commentaires de J.-P. Babelon. [Paris] 1977.
Six	J. Six van Chandelier, Poësy, verdeelt in ses boecken, en eenige opschriften. te Amsterdam voor Joost Pluimert, boekverkooper op den Dam, in Seneka, 1657.
Slaet	(H. Slatius), Den Gepredestineerden Dief ofte Een 't Samen-sprekinge gehouden tusschen een Predikant des Calvinusgesinde ende een Dief, die gesententieert was om te sterven. Tot Hamburgh gedrukt voor Barent Adriaensz. Barentsma, Boek-verkooper (c. 1660).
Sliggers	*Zie* van der Vinne.
Slijper	E. Slijper, Een posthuum boek van Erpenius. *In:* Het Boek, tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, 2e reeks (1924) 66-72.
Sombart	W. Sombart, Das europäische Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus vornehmlich im 16., 17. und 18. Jahrhundert. *In:* Idem, Der moderne Kapitalismus, Bd II[1]. München, Leipzig 1928.
Steinhausen	G. Steinhausen, Beiträge zur Geschichte des Reisens. *In:* Das Ausland, Wochenschrift für Erd- und Völkerkunde 66 (Stuttgart 1893) 204-207, 218-222, 234-237, 250-252.

	G. Steinhausen, Die Anfänge des französischen Litteratur- und Kultureinflusses in Deutschland in neuerer Zeit. *In:* Zeitschrift für vergleichende Litteratur-geschichte, N.F. 7 (Berlin 1894) 349-382.
	G. Steinhausen, Die Idealerziehung im Zeitalter der Perücke. *In:* Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte IV (Berlin 1894) 209-247.
Stelling-Michaud	S. Stelling-Michaud, Le livre du recteur de l'académie de Genève (1559-1878). I, Le texte. Genève 1959.
Sterck	*Zie* overzicht A, Vondel.
Steur	J. Steur, Archief van het geslacht Huydecoper en aanverwante families. Opnieuw bewerkt door M. Polak.
Stone	L. Stone, The educational revolution in England (1560-1640). *In:* Past and Present 28 (1964) 41-80.
Stoye	J.W. Stoye, English travellers abroad, 1604-1667. Their influence in English society and politics. London 1952.
Stuck	G.H. Stuck, Verzeichnis von altern und neuern Land- und Reisebeschreibungen. 2 Bde, Halle 1784-1787.

Temple	William Temple, Observations upon the United Provinces of the Netherlands. G. Clark ed., Oxford 1972.
	William Temple, Ambassadeur in de Lage Landen. William Temple Observations upon the United Provinces. D.J. Roorda en Y.H. Foppema ed., Haarlem 1978.
den Tex	J. den Tex, Nederlandse studenten in de rechten te Padua 1545-1700. *In:* MNHIR, 3e reeks X (1959) 45-165.
den Tex, Oldenbarnevelt	J. den Tex, Oldenbarnevelt. 5 dln, Haarlem 1960-1972.
Thibault	Academie de l'espée de Girard Thibault d'Anvers ou se demonstrent par Reigles Mathematiques sur le fondement d'un Cercle mysterieuse La Theorie et Pratique des vrais et iusqu'a present incognus secrets du Maniement des Armes a Pied et a Cheval. s.l. MDCXXVIII. (Ex. K.B.).
Tiele	P.A. Tiele, Nederlandsche bibliographie van land- en volkenkunde. Amsterdam 1884.
Toepke	G. Toepke. Die Matrikel der Universität Heidelberg 1386-1847. 7 Bde, Heidelberg 1884-1916.
Tranchau	M. Tranchau, Jean Marrois, professeur de mathématiques à Orléans au XVIIe siècle et son album amicorum. Quelques mots sur d'autres albums français et allemands. *In:* Mémoires de la Société archéologique et historique de l'Orléanais 22 (1889) 499-533.

Trease	G. Trease, The Grand Tour. London 1967.
Treue	W. Treue, Zum Thema des Auslandsreisen im 17en Jahrhundert. *In:* Archiv für Kulturgeschichte XXXV, Heft 2 (1953) 199-211.
van Tricht	H.W. van Tricht, P.C. Hooft. Arnhem 1951.
van Tijn	Th. van Tijn, Pieter de la Court. Zijn leven en zijn economische denkbeelden. *In:* TvG 69 (1956) 304-370.
van der Vecht	H.A.W. van der Vecht, Cornelis van der Mijle. Leiden 1907.
Verwey, Blaeu	H. de la Fontaine Verwey, Willem Jansz Blaeu, 'Mercator Sapiens'. *In:* Idem, Uit de wereld van het boek. III, In en om de 'Vergulde Sonnewyser' (Amsterdam 1979) 9-34.
Verwey, Michel le Blon	H. de la Fontaine Verwey, Michel le Blon, graveur, kunsthandelaar, diplomaat, *In:* Idem, Uit de wereld van het boek. II, Drukkers, liefhebbers en piraten in de zeventiende eeuw (Amsterdam 1976) 103-128.
Verwey, Nijs	H. de la Fontaine Verwey, De zaken van Daniel Nijs. *In:* Maandblad Amstelodamum 56 (1969) 79-82.
Verwey, Thibault	H. de la Fontaine Verwey, Gerard Thibault en zijn Academie de l'espée. *In:* Idem, Uit de wereld van het boek. III, In en om de 'Vergulde Sonnewyser' (Amsterdam 1979) 129-163.

Vidier	*Zie* van Buchell, Description.
van der Vinne	Dagelijckse Aentekeninge van Vincent Laurensz van der Vinne. B. Sliggers jr. ed., Haarlem 1979.
Vollgraff	J.A. Vollgraff, Biographie de Christiaan Huygens. *In:* Oeuvres complètes de Christiaan Huygens XXII (La Haye 1950) 383-778.
Vreede	G.W. Vreede, Lettres et négociations de Paul Choart, seigneur de Buzanval et de François d'Aerssen, 1598-1597. Leiden 1846.
Wackernagel	H.G. Wackernagel, Die Matrikel der Universität Basel. Bd III, 1601/02-1665/66. Basel 1962.
de Wal	J. de Wal, Nederlanders, studenten te Heidelberg. *In:* Hand. en Meded. v.d. Mij v. Letterkunde V-VIII (1886) 1-155.
Wansink	H. Wansink, Politieke wetenschappen aan de Leidse universiteit 1575-±1650. Utrecht 1975.
Wapenboek	Wapenboek der Natio Germanica et Belgica te Bourges, 1642-1671. K.B. mss 135 A 6.
de Warenghien	*Zie* overzicht A, van Buchell, Douai.
Weigle	F. Weigle, Die Matrikel der deutschen Nation in Siena (1573-1738). 2 Bde, Tübingen 1962.
Weiss	R. Weiss, The Renaissance discovery of classical antiquity. Oxford 1969.

Willemijns	*Zie* Buysero.
Wilson	Ch. Wilson, The Dutch Republic and the civilisation of the seventeenth century. London 1968.
Woltjer	J.J. Woltjer, Introduction. *In:* Leiden University in the seventeenth century. An exchange of learning. Th. H. Lunsingh Scheurleer en G.H.M. Posthumus Meyjes ed. (Leiden 1975) 1-19.
Wrangel	E. Wrangel, De betrekkingen tussen Zweden en de Nederlanden, op het gebied van letteren en wetenschap voornamelijk gedurende de 17e eeuw. Leiden 1901.
Zwollo	A. Zwollo, Hollandse en Vlaamse veduteschilders te Rome (1675-1725). Assen 1973.

Overzicht C
Reisgidsen uit de zestiende en zeventiende eeuw, voor zover in tekst en noten ter sprake gebracht (daar waar exemplaren in Nederlandse bibliotheken gesignaleerd werden, is dit aangegeven)

Blotius	(Hugo Blotius), Tabula Peregrinationis continens capita Politica. Per D. Hugonem Plotium J.U. Doctorem. Gevoegd bij: Itinerarium Germaniae, Galliae, Italiae; scriptum à Paulo Hentznero J C... [Volledige titel: zie Hentzner. Niet opgenomen in het exemplaar op de K.B., maar wel in Schudt's titelbeschrijving, Italienreise 408.]
Boorde	A. Boorde, The fyrst Boke of the Introduction of Knowledge made by Andrew Borde of Physycke Doctor. F.J. Furnivall ed., London 1870. [K.B.]
Bos(ch)	Lambert van den Bos(ch), Wegh-wyser door Italien, of Beschrijvinge der Landen en Steden van Italien. Hun Beginselen, opkomst, Voortganck, Bestieringe en Seltsaemheden. Tot Dordrecht voor Abraham Andriesz. 1657. [U.B.L.; U.B.A.].
Chytraeus	Variorum in Europa itinerum Deliciae: seu, ex variis manuscriptis selectiora tantum inscriptionum maxime recentium Monumenta... Omnia collecta à Nathane Chytraeo. Ed. tertia apud Christophorum Corvinum, 1606. (Eerste editie: 1594). [K.B.]
Commelyn	Vranckryck En zijn Steeden, Behelsende een algemeene en besondere beschrijvinge des selfs en aangrensende Landen, Van Straatsburgh aen Rhijn, Reyswijse door 't selvige Koninckrijck tot Amsterdam eyndigende, En met Koopere Plaaten verciert. t'Amsterdam, By Casparus Commelyn, Boekverkooper in de Calverstraat, in de Waarheydt. Anno MDCLXII.[U.B.A.]

Coryat	Thomas Coryat's Crudities hastily gobled up in five months travells in France, Savoy, Italy, Rhetia... Helvetia... some parts of high Germany and the Netherlands. London 1611.
Le cose meravigliose	Le cose meravigliose dell' alma citta di Roma... con la guida Romana... di nuovo corretto et ampliato con le cose notabili fatte da papa Sisto V, per Flaminio da Colle. Con licenza. Roma, appr. Ant. Zannetti, 1594. [U.B.U.; U.B.A. (ed van 1588)]
Cose notabili	F. Sansovino, Delle cose notabili che sono in Venetia. Venetia, Trino, 1561. [Verschillende edities bij Richarderie III, 5, 6]

Cose rare

Cose rare di Venetia...

Coulon

Louis Coulon, L'Ulysse François ou le voyage de France, de Flandre et de Savoye. Contenant les plus rares curiosités des Pays, la situation des villes, les m(o)eurs & les façons de faire des Habitans. A Paris, chez Gervais Clousier, au Palais, sur les degrez de la Saincte Chapelle. MDCXLIII. [U.B.A.; U.B.L. (Thysiana)]

Louis Coulon, Le Fidèle Conducteur pour le voyage de France, montrant exactement les raretez et choses remarquables qui se trouvent en chaque ville et les distances d'icelles. Troyes, Paris 1654. [Richarderie III, 100]

Delitiae Galliae et Angliae

Zie Lustigheden.

Delitiae Italiae

Delitiae Italiae. Dat is: Eygentlijcke beschrijvinghe wat door gantsch Italien in elcke Stadt ende plaets te zien is, van Antiquiteyten, Palleysen, Pyramiden, Lust-hoven, begraeffenissen ende andere ghedenck-weerdighe dinghen. Met eene onderrichtinghe wat voor gheldt in gantsch Italien ganghbaer is. Item noch sommige Dialogen oft Tsamen-sprekinghen, daer wt de Italiaensche sprake tot nootdruft kan gheleert worden. Beschreven door G.K.V.W. in Hoochduytschen sprake ende nu den ghemeynen Man tot dienste in onse Nederlantsche sprake overgheset. Nu ten derdenmael, van nieus oversien ende verbetert. Tot Arnhem, ghedruckt by Jan Jansz. 1620. [U.B.A. (eerste editie van 1602)]

Delitiae Romae

Delitiae urbis Romae, Dat is Eygentlycke Beschrivinge van alle de Schoone gebouwen van Paleysen, Kercken, Bruggen, Pyramiden, die binnen en buyten Romen te sien syn. Alles met

	schoone figueren Afgebeelt. Hier is noch by gevoecht een Dialogue oft tsamensprekinge, daer wt men Lichtelick, de Italiaensche spraeck, by sich selven can Leeren. Mede wat Gelt in Italien Ganchbaer is. Tamster'dam By Harmen Ianszen Brouwer. Anno 1625. [U.B.A.]
St Didier	De St. Didier, La ville & la Republicque de Venise. [Paris 1680].
Ens	Gaspar Ens, Deliciae Italiae et Index Viatorius ab urbe Roma ad omnes in Italia, aliquas etiam extra Italiam civitates & oppida: ubi simul indicatur quid in eorum singulis rarum visuque dignum sit; nempe templa... delubra... palatia... picturae... statuae... Coloniae, apud Wilhelmum Lutzenkirchen, 1609.
Gölnitz	Abraham Gölnitz, Ulysses Belgico-Gallicus, fidus tibi dux et Achates, per Belgium Hispan: regnum Galliae, ducat. Sabaudiae, Turinum usque Pedemontii metropolin. Lugd. Bat. ex-offici Elzevir, 1631. [K.B., verschillende edities; Museum Meermanno; U.B.A.]
Hentzner	Itinerarium Germaniae, Galliae; Angliae; Italiae; scriptum à Paulo Hentznero JC... Cum Indice Locorum Rerum atque Verborum memorabilium. Norinbergae Sumtibus Autoris, & typis Abrahami Wagen-manni excursum. MDCXII. [K.B.]

Lassels	Richard Lassels, The voyage of Italy,... In two parts. With the characters of the people, and the description of the chief towns,... As also of the interest, government, riches, force, &c, of all the princes. With instructions concerning travel, By R.L., Gent. who travelled through Italy five times as tutor to several of the english nobility and gentry... Paris/London, John Starkey, 1670. [Schudt 410]
Lipsius	Justus Lipsius, De admiranda Roma *zie* Roma Illustrata.
Loysius	Georgius Loysius, Pervigilium Mercurii, in quo agitur de praestantissimis peregrinantis virtutibus et qua ratione unusquisque citra majorem difficultatem exteras peragrare provincias, regiones adire exoticas, & cum cujusvis conditionis hominibus, bene & honeste conversari potest. Iterum nunc Manualis forma editum. Spirae, M.D.C. [K.B.]
Lustigheden	Delitiae Galliae & Angliae. Ofte Lustigheden van Vranckrijck en Engheland: Waer in veele vremdigheden deser beyden Koning-Rijcken levendigh worden beschreven en seer behaeghlijck voor oogen gestelt. Dienstigh allen den geenen die lust en vermaeck hebben dese beyde Koning-Rijcken met nuttigheyd door te reysen: voornaemelijck alle Liefhebbers der Historien. t'Amstelredam bij Dirck Pietersoon opt Water inde witte Parsse, recht over de Koorn-Marckt. Anno 1619. [K.B.; U.B.A.]
Misson	Maximilien Misson, Nouveau voyage d'Italie, faite en l'année 1688. Avec un memoire Contenant des avis utiles à ceux qui voudront faire le mesme voyage. P.I.II. La Haye, Henri van Bulderen, 1691. [K.B.; U.B.L; U.B.A.; U.B.U. (verschillende edities)]

Monconys	Balthasar de Monconys, Journal des voyages de Monsieur de Monconys ou les sçavants trouveront un nombre infini de nouveautez, en machines de mathématique expériences physiques, etc; outre la description de divers animaux et plantes rares... les coutûmes et moeurs des nations, etc. Enrichi de fig. en taille-douce etc. Publ. par De Liergues son fils. 3 part. Lyon, 1665, 66. [U.B.A.; U.B.L.; Rijksprentenkabinet, Amsterdam; latere edities: K.B.]
Pighius	Stephanus Vinandus Pighius, Hercules Prodicius, seu principis juventutis vita et peregrinatio... Antverpiae, ex officina Christophori Plantini,... MDLXXXVII. [K.B.; U.B.A.; U.B.L. (Thysiana) (latere edities)]
Plotius	*Zie* Blotius.
Pyrckmair	Hilarius Pyrckmair, Commentariolus de arte apodemica, seu vera peregrinandi ratione. Ingolstadii, MCLXXVII, ex officina Davidis Sartorij. [K.B. (eerste editie: 1571)]
van Ravesteyn	*Zie* Wegh-wijser.
Roma antica et moderna	Descrizione de Roma antica e moderna, nella quale si contengono chiese, monasterij... tempij, teatri,... musei, pitture, sculture... Roma, Andrea Fei, MDCXLIII. Ad istanza di Gio: Domenico Franzini. [Latere edities op K.B.; U.B.A.; U.B.U.; U.B.N.]

Roma illustrata	Roma Illustrata, sive Antiquitatum Romanarum Breviarium. Accessit Georgii Fabricii Chemnicensis Veteris Romae cum Nova Collatio. Ex nova recensione Antonii Thysii J.C. Lugduni Batavorum, Ex officina Adriani Wyngaerden MDCL. [U.B.L.; latere edities: K.B.; U.B.A.]
Schottus	Itinerarii Italiae rerumq. Romanorum libri tres: a Francisco Schotto senatore Antverp. ex antiquis novisque scriptoribus editi, & ab Hieronymo Capugnano ordinis Patrum Praedicat. aucti. Editio quarta, ab Andrea Schotto Soc. Iesu sacerdote recensita. Antverpiae, ex officina Plantiniana, apud Balthasarem Moretum,... MDCXXV. [K.B.; U.B.A.]
Sincerus	Jodoci Sinceri, Itinerarium Galliae, ita accomodatum, ut eius ductu mediocri tempore tota Gallia obiri, Anglia & Belgium adiri possint: nec bis terve ad eadem loca rediri oporteat: notatis cujuscunque loci, quas vocant, Deliciis: Cum appendice, De Burdigala ac Iconibus Urbium praecipuarum illustratum. Amstelodami, apud Jodocum Jansonium, MDCLV. (Eerste editie: Lyon 1616) [K.B.; U.B.A.]
Spon	Jacob Spon, Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce, et du Levant, fait aux années 1675, et 1676, par Jacob Spon et George Wheler. Lyon, A. Cellier le fils, 1678. 3 vol. [K.B. (ook latere edities); U.B.A.; U.B.L.; U.B.Gr. (en in verschillende andere bibliotheken met meer exemplaren van allerlei edities, waaronder een Nederlandse vertaling)]
Thysius	*Zie* Roma illustrata.
Titi	Abbate Filippo Titi, Studio di pittura, scoltura, et architettura nelle Chiese di Roma. Roma 1674. [K.B.;

	Rijksprentenkabinet, Amsterdam (ed. van 1675)]
Turlerus	Hieronymus Turlerus, De peregrinatione et agro Neapolitano libri II. Argentorati, 1574. [Stuck I, 303; Cox III, 72]
de Varenne(s)	(Olivier de Varenne of Claude de Varennes), Le voyage de France Dressé pour l'instruction & commodité tant des François, que des Estrangers. 4e Edition, a Rouen, chez Jacques Cailloue, tenant sa boutique dans la Court du Palais MDCXLVII. (Eerste editie: 1639) [U.B.L. Thysiana]
Villamont	Les voyages du Sr. de Villamont, divisez en trois livres. Derniere edition reveue et Augmentee... d'une Guide des divers chemins par lesquels l'on va en Hierusalem, Rome, Venise, Naple, Lorette & Egypte, & de plusieurs choses belles & rares qui s'y voyent. A Arras, chez Gilles Baudouyn, à la Fontaine MDCV. (Eerste editie: 1596) [K.B.; U.B.L. (editie Lyon 1613)]
Wegh-Wyser	Wegh-Wyser, Vertoonende De besonderste vremde vermaecklijckheden die in 't Reysen door Vranckryck en eenige aengrensende Landen te sien zijn. Tot nut van al die gheneghen zijn om die Landtschappen te besichtighen. t' Amstelredam, By Nicolaes van Ravesteyn, op S. Anthonis Marckt, 1647. [U.B.A. (ook 2e druk van 1657); K.B. (2e druk)]

Zeiller	Martini Zeilleri Fidus Achates, Qui Peregrinationis atque Itineris sui socium & comitem, propria partim experientia doctus, partim vero aliorum observationibus instructus, non tantum de locorum intervallis distantiis & situ; verum etiam, quid in plerisque spectatu & memoratu dignum occurrat, & quorum imperio circa annum Salutis MDCLIII subjecta illa fuerint, accurate & solicite monet. Cui adjunctum est ejusdem De peregrinationibus prudenter utiliterque instituendis Consilium... Amstelodami, apud Johannem Ianszonium Iuniorem, 1658. (2 vol.) [U.B.A.; K.B.]
Zinzerling	*Zie* Sincerus.
Zwinger	Theod. Zwingeri Methodus Oepodemica in gratiam eorum qui in quocunque vitae genere peregrinari cupiunt. Basileae, 1577. [Richarderie I, 2]
van Zyll	Geographiae Compendium, et Hispaniae, Galliae ac Italiae totius, Brevis & accurata Descriptio. Quibus accessere itinera & viae per omnes trium harum Regionum civitates & urbes praecipuas & Spectatu dignissimas directae: Itinerarii, & indices Libri vicem exhibentes. Item Cautiones & Leges peregrinantibus observandae. Omnia ex optimis & recentioribus itinerariis & scriptoribus Collecta. Ultraiecti, sumptibus Gisberti à Zyll, & Theodori ab Ackersdyck, 1650. [U.B.L. (exemplaar uit de bibliotheek van Isaac Vossius)]

Lijst van illustraties

Omslag	Frontispice van: Reis-boek door de Vereenigde Nederlandsche Provincien, En der zelver aangrenzende Landschappen en Koningrijken [waaronder Frankrijk en Italië]: ...Met groote moeite te samen gebracht. t'Amsterdam, by Jan ten Hoorn, Boekverkooper over 't Oude Heeren Logement, in de History Schrijver, 1689.
1	Philips Marnix van St Aldegonde. Gravure door J. de Gheyn II. 147 mm ?. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden.
2	Justus Lipsius. Gravure door Cornelis Galle (naar Rubens), 28,8 × 18,7 cm, uit: L. Annaei Senecae Opera a Iusto Lipsio emendata et scholiis illustrata. Editio quarta... Antverpiae, ex officina Plantiniana Balthasaris Moreti, 1652. Academisch Historisch Museum Leiden.
3	Itinerarium Galliae. Frontispice van de gelijknamige reisgids voor Frankrijk van Jodocus Sincerus. Voor volledige titel zie overzicht C.
4	Afscheid van huis. Anoniem. Hollandse of Duitse school, eind 17e eeuw (?). Doek, 109 × 135 cm. Veilingcatalogus Sotheby Mak van Waay B.V., nr 275 (april 1977).
5	‘Brigantin attaqueerende een Sloep’. Gravure (nr 16) in: deel II [Vervolg van de Neptunus,... MDCC] van: De Fransche Neptunus, of Nieuwe Atlas van de Zeekaarten, opgenomen en gegraveerd door uitdrukkelijke order des konings. Tot het gebruik van Zijne Zeemachten... Tot Amsterdam, bij Pieter Mortier, Boekverkooper op de Vygendam, in de Stad Parijs.

MDCLXXXXIII. - Onderschrift: vrij naar de ‘Amsterdamse Vader’.

6 Sluis in de Brenta. Detail uit de gravure van de plattegrond van Padua. In: Itinerarium Italiae nov-antiquae: Oder Raisz-Beschreibung durch Italien; Darinn... desselben vornehmbste Landschafften Stätt, Vestungen, und andere Art, sampt ihren Qualitäten, Raritäten, Antiquitäten, und zugehörigen Sachen, so die Natur, und Kunst, denselben mitgetheilet, vorgebildet und beschrieben: ...Alles zum Theil ausz eygener Erfahrung aber ausz den besten alten und newen Scribenten,... met Fleisz colligirt, und in offenen Druck gegeben durch Martinum Zeillerum... Gedruckt zu Franckfurt am Mayn, In Verlegung Matthaei Marians. MDCXL.

7 Detail uit de titelpagina van ‘Coryat's Crudities’. Voor volledige titel zie overzicht C. Vervoerscontract voor de overgang van de Mt Cenis, zoals opgenomen in de ‘Ulysses Belgico-Gallicus’ van A. Gölnitz. Voor volledige titel zie overzicht C.

8 Titelpagina en fragment der beschrijving van in Italië gangbare muntsoorten in: ‘Delitiae Romae’. Voor volledige titel zie overzicht C.

9 Tabella in itineribus observanda. Naar ‘Variorum itinerum in Europa Deliciae' van Nathan Chytraeus. Voor volledige titel zie overzicht C.

10 Thomas Erpenius. Gravure, 15 × 9,9 cm, uit: Joannes Meursius' 'Athenae Batavae, sive, De urbe leidensi et academia, Virisque claris; qui utramque ingenio suo, atque scriptis, illustrarunt: libri duo, Lugduni Batavorum, apud Andream Cloucquium, et Elsevirios. MDCXXV. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden.

11 Diploma van lidmaatschap der Natio Germanica te Orléans, uitgereikt aan Gerard Hinloopen op 28 juli 1667. Bewaard in diens reisjournaal.

12 'Charles I dining in public'. Karel I en zijn zuster Elisabeth, met haar gemaal Frederik V, keurvorst van de Paltz, in Banqueting Hall, Whitehall Palace. Paneel, 55,2 × 86,4 cm. Gesigneerd B. (artholomeus) van Bassen. Hampton Court Palace. By kind permission of the Lord Chamberlain. (Zie de aangekondigde publicatie van C. White, Catalogue of The Queen's Dutch pictures, Cambridge University Press.)

13 Frans edelman. Ets van Willem Buytewech uit de 'Serie van zeven edellieden'; ±1615.196 × 74 mm. Rijksprentenkabinet Amsterdam. Italiaans edelman. Ets uit dezelfde serie. 191 × 71 mm. Prentenkabinet van het museum Boymans van Beuningen, Rotterdam.

14 Tennissen. Gravure door Crispijn van de Passe de Oude in: Nieuwen Ieucht Spieghel Verciert met veel schoonne nieuwe Figuren ende Liedekens te voren niet in druck geweest. Ter eeren van de Jonge Dochters van Nederlant (zonder auteur, plaats of jaar van uitgave).

15 Schermen. Gravure (nr III) van Nicolaas Lastman. Gravure (nr XXVI) van Schelte a Bolswert. In: 'Academie de l'espée' van

Gerard Thibault. Voor volledige titel zie overzicht B.

16 ‘Courir la bague’ en dressuurrijden. Gravures van Crispijn van de Passe de Jonge in: ‘Maneige royal’ van Antoine de Pluvinel. Voor volledige titel zie overzicht B.

17 Gezicht op het Louvre. Reynier Nooms, genaamd Zeeman. Gesigneerd en gedateerd 165? (onleesbaar). Doek 45 × 75 cm. Musée nationale du Louvre, Parijs.

18 Fontainebleau. Gravure van Cornelis Danckerts, uitgegeven door Justus Danckerts, 35 × 49,2 cm, tweede helft 17e eeuw. Collectie Bodel Nyenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden.

19 Het kasteel te Richelieu. Getekend en gegraveerd door Nicolas Perelle (1631-1695). 16,6 × 26,3 cm. Collectie Bodel Nyenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden.

20 Forum Romanum. Gravure naar de oorspronkelijke tekening van Lieven Cruyl, in Rome door Coenraad Ruysch gekocht, in: Thesaurus antiquitatum Romanarum, congestus a Joanne Georgio Graevio. Accesserunt Variae & accuratae tabulae aeneae. Tomus quartus. Traject, ad Rhe. Ludg. Batavor. Apud Franciscum Halman, Petrum vander Aa, Bibliop. MDCXCVII.

21 Lacus Anianus. Gravure, 42,5 × 54 cm, uit: Nouveau Théatre d'Italie, ou description exacte de ses villes, palais, eglises, & c et les Cartes Geographiques de toutes ses Provinces. Tome troisième, contenant le royaume de Naples et de Sicile. Sur les dessins de feu monsieur Jean Blaeu, .. Le tout sur les plans tirés sur les Lieux, & avec les Planches qu'il en a fait graver de son vivant, & dont

plusieurs ont été faites à Rome, pour etre plus exactes. A' Amsterdam, par les soins de Pierre Mortier, Libraire, MDCCIV. Collectie Bodel Nyenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden.

22 Het Venetiaanse schip van Staat, de Bucentauro. ‘Solemnité du Bucentaure, qui se celebre a Venise le jour de l'ascension’. Gravure (nr 14) in: deel II van de ‘Fransche Neptunus’. Volledige titel zie nr 5.

Index van persoonsnamen

In deze index worden de persoonsnamen uit de hoofdtekst, noten en summary genoemd, behoudens namen van contemporaine auteurs en die, gebruikt ter aanduiding van bouwwerken.

Touristen zijn als zodanig aangegeven met een asterisk (*).

Abraham 73
Achilles 77
Ackersdyck *zie* van Zyll
Acronius, Johannes 16n
Aerssen, Adrienne van 216
*Aerssen, François van 5, 21, 28, 42, 51, 52n, 54, 55, 59n, 62, 64, 65, 68, 70, 80n, 99, 115, 127, 164n, 194, 202, 207-212, 214, 216, 235n, 240, 264, 319, 341
Aerssen van Sommelsdyck, geslacht van 335
*Aerssen van Sommelsdyck, Cornelis van, heer van Spijk 64, 240
*Aerssen van Sommelsdyck, François van, heer van de Plaat, genoemd: 8n, 50n, 64, 79, 144n, 171n, 178, 245, 310, 314, 318, 319, 335 in Italië: 65, 85n, 94, 100n, 108n, 109, 110, 121, 164, 170, 173, 175, 176, 178, 182, 229, 239n, 274n, 288n; Florence: 184, 200n, 227, 277-280; Napels: 186, 189, 228, 239n, 294-296; Rome: 58n, 123, 190, 215n, 238, 280n, 281, 282, 285, 286, 287n, 288n, 291, 306
*Aerssen van Sommelsdyck, Philippe van 144n
Aikema, B.J.A. 307n
Albada, Agge van 154n
Alberti, Leandro 176n, 294
Albertus, aartshertog van Oostenrijk 305
*Alderwerelt, Mr van 65n
*A(l)drichem, Jacob van 72
Aliberti, conte d' 228
Almonde, Maria van 72n
Alva, Ferdinand de Toledo, hertog van 22
Amalia van Solms, prinses van Oranje 204n
Amsterdamsche Vader 54, 55n, 59, 63, 64-67n, 74n, 79n, 88n, 92, 98n, 107n, 108, 109n, 110n, 111, 112, 117, 120, 121, 122n, 123n, 126, 127n, 128n, 129, 130, 131, 152n, 172, 202, 215n, 245n, 246, 312n, 313n, 314n, 315
Amyraut, Moyse 191
Angelkot 7n
Anslo, Reyer 60
Arcerius, Sixtus 38n
Archimedes 174
Aristoteles 73, 199
Armeyde, Mr van 128n
Arnhem, Johan van 21
Arnhem, Karel van 21
Arnolfini, rij-academie van Mr 237
Arsilières, baron d' 169n
Aubespine *zie* François de Hauterive
Aumale, Daniël d' 224n
Aumale, Mlle d' 223, *zie ook* Schomberg

Bachrach, A.G.H. 187n
Backer, Philips de 57n
Bacon, sir Francis 25, 337n
*Baeck, Jacob 7n
Balbi, geslacht 274, 275
Bandinelli, Baccio 307
Barberini, kardinaal 196, 290
*Barck, Mr 157
Bartas, Guillaume du 153
*Bas, Albert 144n
Bas, Dirk 20, 68n
Bates, E.S. 5, 335, 343
Baudaert (Baudartius), Willem 57
Bauves, des *zie* Philippe de Mornay
Beaumont, Simon van 63
Beauvais, Mme de 255
Becanus, Martinus 191
Bec-Crespin, Françoise du 22
Belleforest, François de 78, 137n
Bellier, Cathérine de *zie* Beauvais
Bellièvre, Nicolas 256
Benicourt, Mr 256
*Benthem, Philippe graaf van 235

*Bentinck, Bernhard 237
*Berch, Mr van den 196
*Berch, G. van den 7n
Berchem, Nicolaas 316
Beringhen, Henri de 221
Berkel en Rodenrijs *zie* Johan van Olden-barnevelt
*Berkhout, Jan Teding van 4n
*Berkhout, Pieter Teding van 7, 229, 318
in Frankrijk: 61n, 100, 101, 103n, 116, 150, 159, 160, 172, 174, 191, 226, 237, 263, 266, 270-272; in en om Parijs: 180, 200, 218, 220-224, 251, 252, 254-256, 258, 259, 261, 262, 269n
*Berkhout, Volkert Teding van 68n, 137n
in Italië: 196, 240, 241
in Parijs: 72
Bernini, Giovanni Lorenzo 287, 289, 292, 308
Beuningen, Coenraad van 183n
Beverningk, Hieronymus 183
Beverweert *zie* Lodewijk en Maurits van Nassau
Beverwijck, Johan van 21n, 37, 40n, 115n, 319
*Bicker van Swieten, Andries 65
Bie *zie* Bye
Bilderbeek, Hendrik van 120
Biondi, Giovanni 165
Biondo, Flavio 176n
Blaeu, Willem Jansz. 88n, 103, 133n, 164n
*Blanckendaal, Johannes van 177n
*Blaulaecken, Mr 157
*Bleyenburch, Adriaan van 178n
Blockhuysen, Frans van 21
Blotius, Hugo 74
Boccalini, Trajano 169n, 197, 279
Bodley, Thomas 25
*Boelesz, Mr 165n
Boetzelaer, Gideon van 28
Boisot, Charles de 27
Boisot, Louis de 27
Boisrobert, Mr 238n
Bologna, Giovanni da 280, 307, 308
Boorde, Andrew 55, 77n
*Boreel, Abraham 143n, 237n
Boreel, Johan 182n
Boreel, Mlle 221
*Boreel, Petrus 144n
Boreel, Willem, heer van Duynbeecke 185, 220, 221
Borghese, Scipione, kardinaal 287
Borromeo, kardinaal Frederigo 305
Borsselen, Maximiliaan van 20
Bos, Lambert van den 79n, 177n, 186n
Botero, Giovanni 175n
Bouchet, Guillaume 152
Brandenburg, Christian, Markgraf zu 47n

*Brasser, Govert 244, 247
Brasset, Jean 221, 225
Brederode, Pieter Cornelisz. van 72, 195
Brederode, Amélie van, baronesse de Slavatha 223n
Brederode, Jan Wolfert van 223n
Breughel, Jan I, fluwelen - 305, 308
*Brinck, Ernst 4n, 5n, 80, 134, 136
Broecke, Pieter van den, kapitein 88, 89n
Bronckhorst, J. van 178n
Brouwer, Servaas 128n
Bruehl, C.M. 43n
Brunel, Antoine de 64-66, 170, 171n, 175, 176, 184, 217-219, 222, 261
Bruno, Giordiano 194
Bruno, Henricus 160n
*Buchell, Arend van, genoemd: 3n
in Frankrijk: 100, 104n, 189n, 194, 249n, 251n, 255n, 260n, 261
in Italië: 19, 20, 79n, 95, 112n, 121n, 122n, 176, 177, 278n, 279, 294, 296, 299n; Rome: 280-285, 288
Burgess, A. and F. Haskell 335
*Burgh, Mr. van den 60, 197
Burghley *zie* Cecil
Burlamachi, geslacht 226
Burmania, geslacht 9, 244
Burmania, Taco van 20
Busbecq, Ghislain de 18n, 176n
Buysero, Diederik 56, 189n
Buzanval, Paul Choart, seigneur de 28n
*Bye, Abraham de 72
Bye, Beatrix de 136n
Bye, Gerard Johannes de 136n
Bye, Joris de 72
Byron, Mlle de, dochter van Charles, duc de Biron(?) 179
Caesar, Julius 31, 73, 138
Caillière, Jean de 227n
Calandrini, geslacht 128n, 226
Calandrini, Annelette 227
Calandrini, Cesare 165
Calandrini, Jean-Louis 227n
Calvaert, Lieven 28n
Calvijn, Johannes 14, 41n, 62
Camden, William 136
Camelli, Francesco 196
Cannars, Mr 128n, 220n
Canter, Joachim 18
Caracci, Annibale 252, 288
Carè, Ds 193

*Carel(r), Julius H. 141n, 273
Carleton, sir Dudley 70n, 72, 188
Caron, sir Noël de, heer van Schoonewalle 70, 71, 182, 188, 244
Casa, Giovanni della 214n
Casaubon, Isaac 136
Casteleyn 266
Castiglione, Baldassare 29, 30, 40, 214, 232n
Cater, Nicolaas 18
Catharina de Medici, koningin van Frankrijk 251
Cats, Jacob, heer van Sorghvliet, 56, 66, 68n, 86n, 91n, 134, 153, 154, 161, 178n, 195n, 202, 204, 318
Cecil, William, lord Burghley 25n, 41, 46
Certain, Marie-Françoise 224
Cervantes, Miguel de 174
Ceulen, Ludolf van 230
Chandelier *zie* Six
Chanut, Pierre 221
Charron, Pierre 32n
Chevreux, duc de 10n
Christina, koningin van Zweden 69, 182, 183, 196, 199, 228, 261, 290, 308, 343
Chytraeus, Nathan 107, 134
Cicero, Marcus Tullius 31
*Clant van Stedum, Joannes 63, 141n, 144n, 316
Coenders, geslacht 9, 14
Coenders, Bernhard 18
*Coenders, Everard 13, 14, 18, 154, 273
*Coenders, Frederik, genoemd: 13, 14, 17-19, 23, 26, 28, 145, 152
in Duitsland en Zwitserland: 14, 15, 154, 273
in Engeland: 243, 245
in Frankrijk: 15, 16, 20, 100, 194, 219n, 251n, 255, 263, 271n, 337
Colbert, Jean-Baptiste 34, 120n, 251
Coligny, Gaspard (?) de 33
Colonna, principe 292
Columbus, Christophorus 73
Comenius, Johan Amos 194
Commelyn, Caspar 13n, 48, 74n, 77n, 78
Commines, Philippe de 174
Condé, Louis II de Bourbon (?), prins van 158
Condé, prinses van Bourbon, dochter van Henri II de Bourbon (?) 179
Condé, Louis I de Bourbon, prins van 16, 263
Conrart, Valentin 201
Conti, François (?), prince de 179
Cook, Thomas 3n, 108
Coornhert, Dirk Volkertsz. 19
Corneille, Pierre 174, 201, 238
Correggio 265, 308
Corrozet, A. 261n
Coryat, Thomas 75n
Cosimo I, groothertog van Toscane 280, 307
Cosimo III, groothertog van Toscane 184, 277

Coulon, Louis 77, 78
*Court, Pieter de la, genoemd: 90, 91n, 120, 317
in Engeland: 129n, 162, 173, 180, 186, 187, 194, 245n, 248
in Frankrijk: 61n, 100n, 101, 118, 119, 124n, 191, 192, 249, 251n, 256, 264, 271
in Genève: 155, 175, 273n
Cralingerpolder *zie* W. van Oldenbarnevelt
Crispinus, Johannes 174n
*Cromholt, Adriaan 142
Cromwell, Oliver 187
Croy, geslacht 35
Cruyl, Lieven 289n, 308
Cruytpenningh, Mr 128n
Cudworst(th), prof. 163, 247
Cujas (Cujacius), Jacques 15
Davison, William 25
Delcampo, rij-academie van Mr 235n
Descartes, René 69, 174, 223
Devereux, Robert, earl of Essex 25
Dibon, P. 9n
Dohna, Frédéric, graaf van 225
Dominis, Marcantonio de 195
*Donselaer, Mr 157
Dorat, Jean 194
Doria, geslacht 274
*Doublet(h), George Rataller 58n, 143n
*Doublet(h), Philips 84, 89, 237
*Dousa, Janus 27n, 63n
Dousa, Steven 20
*Dragon, Joan 141n
Duchesne, André 137
Duplessis-Mornay *zie* Philippe de Mornay
Dürer, Albrecht 274, 308
*Dussen, Bruno (?) van der 196
*Dussen, Jacob en Pieter van der, genoemd: 65, 79n, 112n, 115n, 128n, 145, 261n, 273n, 309, 310
in Italië: 95, 96, 108, 109, 110n, 111, 116, 117, 121, 127, 144n, 190, 198n, 274n, 276, 291, 298n, 299n, 304, 305, 306n, 308; Florence: 123, 197, 200, 278n, 279, 307; Napels: 239n, 294n; Rome: 280n, 281, 284-290n, 292; Venetië: 239n, 302, 303
*Duyn, Adam van der 237
*Duyn, Willem van der 141n, 142
Dijksterhuis *zie* Horenken

*Eickbergh, Gijsbert 89
Elisabeth I, koningin van Engeland 30
Elisabeth Stuart, keurvorstin van de Paltz, koningin van Bohemen 204
Elyot, Thomas 30, 41, 232n, 337
*Eminga, Tjepcke (Frans) van, genoemd: 119, 179, 309n, 310, 311, 318
in Frankrijk: 105n, 113n; Parijs: 189, 237n, 251n, 271n
in Italië: 119, 144n, 171, 175, 183, 198n, 278n, 294, 299n, 304n; Rome: 79n, 280n, 281, 282, 289n
Empereur, Constantijn l' 57n
Engelen, Mr van 163, 247
*Enno-Lodewijk, graaf van Oostfriesland 69, 70, 86n, 227
Ens, Gaspar 75, 77
Epernon, Jean-Louis de Nogaret, duc d' 179, 266, 268
Erasmus, Desiderius 171
Ernst van Beieren, keurvorst van Keulen 50
*Erp, J. van 7n
Erpenius, Thomas 3n, 47, 75, 77, 78, 134n, 136-140, 145, 152, 153, 160, 161, 168, 174, 175, 179, 184, 188, 189, 193, 201, 274, 318, 339-341
Esclache, Louis de l' 237
Estoile, Pierre de l' 210n
Estrades, Godefroy, comte d' 120
Estrées, François-Annibal, marquis d' 240
Estrées, Gabriëlle d' 179
Euclides 210, 234n
*Eulenburg, Friedrich, Freiherr zu 11
Eyck, Justus van 96
*Fagel, François 4n
Fairfax, sir Thomas 182
Falconieri, gebroeders 228
Farnese, geslacht 284
Feenstra, R. 148n
Feltre, Vittorino da 33n, 34, 40
Ferdinand I, keizer van het Duitse rijk 18n
Ferdinand I, groothertog van Toscane 275
Ferdinand II, groothertog van Toscane 184, 277
Ferrier, Arnaud du 26, 27n
Foix, Diane de, comtesse de Gurson 32
Foix, Paul de 27n
Fonseca, Mr de 229n
Forendael, Mr 128n
Forestier, rij-academie van Mr 237
Fornier, Mr 270
Fortuin, Mr 128n
Fouquet, Nicolas, vicomte de Vaux 258, 260n
Frans I, koning van Frankrijk 255, 257
Frederik Hendrik, prins van Oranje 235n
Frobenius, rij-academie van Mr 106, 163, 233, 235n
Froissart, Jean 174, 176n
Froma, Mello 18
Frijhoff, W. Th. M. 9n, 81n
Garnier, Philippe 152

Geer, geslacht de 143n
*Geer, Benjamin de 186n
*Geer, Emanuel de 141n, 186
Geer, Louis de 186n
Gellibrant, Samuel 173
Gent, Barthold van 18n
Gent, Frederik van 18n, 100
*Gent, Johannes van 18
*Gent, Mr van 235, 237n
*Gheel, Daniël van 2, 82, 141n, 316
*Gheel, Johannes van 2, 82, 141 n, 156
Gheyn, Jacob de 244, 247
Ghiberti, Lorenzo 279
Ghirlandaio, Domenico 279
Gian-Carlo, kardinaal *zie* de Medici
Gillon 125
Giorgione 308
Giotto 308
*Gleser, Daniël (?) 169n, 237n
Glymes, geslacht 35
Godefroy, Dénis 195
Godefroy, Jacques 195n
Goebout 125
Goethe, Johann W. von 1n
Goldsmit, Barthold 89
Gölnitz, Abraham 47n, 78, 101, 102, 115, 121, 146, 156n, 233n, 255, 263, 268-270
*Goltstein, Willem van 142
Gombauld *zie* de Méré
Gondi, Henri de, bisschop van Parijs 179
Gothofredus, D. *zie* Dénis Godefroy
Gotiers 128n, 156, 157
Goulart, Simon 173
*Goutho(u)ven, Hendrik van 89, 146
*Goykens, Elbertus 79n
*Gracht, Mr van de 269
Graevius, Johannes Georgius (?) 197
Granvelle, Antoine Perrenot de, kardinaal 42
*Graswinckel, Dirk 3n, 8n, 57, 58n, 72
Grillon, marquis de 226
Groenevelt *zie* Reinier van Oldenbarnevelt
*Groll, Johannes van 178
Gronovius, Laurentius Th. 65, 66
Groot, Cornelis de 205
Groot, Dirk de 205, 206
Groot, Hugo de 57, 58n, 72, 205, 207

Groot, Pieter de 205, 206
*Grudzinski, graven van 11
Gruterus, Janus 174, 195, 272
Guazzo, Stefano 214n
Guicciardini, Francesco 170
Guicciardini, Luigi 164
Guipart, James 162
Guise, Charles de Lorraine, due de (?) 179
Guise, Mlle de 179
Gunther 126
Gyran, Mr 270
Haen, Johannes de 21
Haillan, Bernard du 137, 138
Hanau, Graf von 18n
Hannibal 294
Haskell, F. *zie* Burgess
*Hasselaar, Mr 146
Hauterive, geslacht de 223n
Hauterive, François de l'Aubespine de 222n
Hauterive, Mme de 222, 224
Hecken, Abraham van der 98n
*Heeckeren, Everard van 89n, 143
Heemstede *zie* Adriaan Pauw
Hegerus, Franciscus 47
Heiderij, Herman 248, 249
Heinsius, Nicolaas 178n, 183, 196, 199, 201
Hellinga, W. 61n
Hendrik van Bourbon (naderhand Hendrik IV, koning van Frankrijk) 16
Hendrik IV, koning van Frankrijk 51n, 179, 208, 211, 212n, 214, 234, 251, 257
Hendrik VIII, koning van Engeland 30, 239n
Hentzner, Paul 74
Hexter, J.H. 5
Hibbert, C. 335
*Hinloopen, Gerard, genoemd: 3n, 88, 91
in Engeland: 163, 182n, 245
in Frankrijk: 89, 100, 104-106, 128n, 148, 157, 158, 179, 249n, 263n, 265n; in en om Parijs: 251, 258, 260, 262
Hoby, Thomas 25
Hoch, Hans 5n, 186n, 282
*Hochepied, J.A. de 4n
Hoeufft, Johan 83n, 128n
Holstein, Lucas 196, 241n
Homerus 43
Hondius, Jodocus 249
*Hooft, Aernout Hellemans, genoemd: 6, 7, 60, 78, 80n, 115, 123, 128n, 160, 168, 169, 180, 232, 274, 311n, 312, 319
in Duitsland: 99, 120, 126, 185, 203n, 311n
in Frankrijk: 100, 121n, 156n, 249n, 263, 264, 271n; Parijs: 80, 217, 251n, 252, 254, 266, 311
in Genève: 129n, 155, 226, 227n, 233n, 273n

inItalië: 11, 61, 85n, 92, 94, 96, 107-109, 131, 142, 167, 176, 178, 182n, 190, 191, 238, 261n, 298n, 299n, 304, 343; Florence: 277-279; Napels: 109n, 294n, 296; Rome: 58, 79, 141n, 280n, 281, 282, 284, 287, 290, 291, 293, 309n; Venetië: 10n, 61, 159, 299n, 300
Hooft, C.P. 41n, 205
*Hooft, P.C., genoemd: I, 4, 7, 22, 23, 45n, 111, 160, 164, 176, 197, 205, 232, 312, 317, 318, 339
in Frankrijk: 70n, 92, 263, 264, 271, 272; in en om Parijs: 189n, 251, 254, 255, 257, 260n, 261, 264
in Italië: 78, 92, 94n, 95n, 120, 121, 274n, 275n, 276n, 280, 281, 299n, 304; Florence: 119n, 278n, 280; Milaan en Napels: 294n, 304; Rome: 177, 281, 290n; Venetië: 58
*Hoogenhoeck, Mr 196
*Hoogeveen, Dirk van 96, 111, 113, 126, 127, 167, 183, 196, 197, 228
*Hoorn, Mr van 4n
*Horenken, Gerard, genoemd: 65, 88n, 98n, 245
in Frankrijk: 233n, 263n, 266n, 270n, 271n; in en om Parijs: 251n, 254, 255n, 262
in Italië: 167, 274n, 278n, 280n, 281, 294n, 299n, 304n
Howard, C. 5, 335, 343
Howard, Thomas, earl of Suffolk 244
Huizinga, J. 1, 4, 6, 12, 52
Huydecoper, Joan, heer van Maarseveen 67, 81, 82, 85, 168
*Huydecoper, Jo(h)an, heer van Maarseveen, genoemd: 8, 47n, 65-67, 84, 85, 120n, 128, 132, 142, 160, 164, 167, 204, 235, 317-319, 339, 340
in Frankrijk: 2, 3, 53, 82, 83, 100n, 106, 116n, 122, 124, 127, 128n, 129, 132n, 145, 168, 185, 242, 261n, 263n, 264, 265, 269, 271, 272, 308n; Saumur: 233, 237, 264, 308n, 309n
in Genève: 81, 82, 129, 141, 142n, 155, 156, 163n, 171-175, 186, 220, 233, 240n, 273n
*Huydecoper, Joseph 120n
Huygens, geslacht 230, 336, 340
Huygens, Christiaan Sr (1555-1624) 188
*Huygens, Christiaan, heer van Zuylichem (1629-1695), genoemd: 8, 53, 68, 88, 89, 151n, 160, 165, 196n, 197, 199, 216, 217n, 224, 229, 246, 312, 336
in Frankrijk: 180, 238n, 313n; in en om Parijs: 83, 84, 102, 125, 132, 149, 150n, 201, 218-221, 225, 242n, 250, 251, 254, 258, 260n, 263n, 266

*Huygens, Constantijn, heer van Zuylichem (1596-1687), genoemd: 8n, 40n, 52, 53, 59, 67, 68, 80, 83, 86, 132, 133, 160-162, 164, 178, 180, 187n, 199, 202, 216, 217, 232n, 237n, 243n, 311, 317, 318, 319
in Duitsland en Zwitserland: 99, 115, 116, 117n, 118, 127, 141, 194, 195, 311
in Engeland: 71, 72, 182, 187, 188, 194, 244, 245, 247, 336
in Italië: 52n, 78, 96n, 117n, 145n, 165, 166, 173, 176, 177, 195, 291, 299n, 302-304
*Huygens, Constantijn Jr, heer van Zuylichem (1628-1697), genoemd: 7, 8n, 59, 69, 142, 145, 160, 164, 165, 204, 218, 229, 317n
in Frankrijk: 70, 83, 91, 101, 113n, 118, 124, 125, 126n, 146, 159, 180, 263-265, 270, 271n-273, 308, 336, 343; in en om Parijs: 65n, 128n, 189n, 220, 225, 238, 251n, 252, 254, 255n-258, 261, 266
in Genève: 63, 86n, 100n, 116, 141n, 226, 227, 308
in Italië: 70, 165, 178, 280n, 282, 285n, 308n
*Huygens, Lodewijk, genoemd: 8, 53, 69, 86, 88-90n, 91, 151n, 160, 168, 171n, 216, 217n, 229
in Engeland: 118, 161-163, 186, 187, 245n, 248, 336
inFrankrijk: 103n, 104n, 180, 238n, 249n; in en om Parijs: 83, 84, 102, 125, 149, 201, 218, 220, 225, 250, 254, 257, 258, 260n, 263n, 266
Huygens, Maurits 160, 244
Huygens, Philips 69
*Huyssen, Johannes, heer van Kattendijke 237
Innocentius X, paus 190
Isabella, aartshertogin van Oostenrijk 305
Jacobus I, koning van Engeland 70n, 182, 244
Jeanne d'Albrêt, koningin van Navarre 16
Jeanne d'Arc 263
Jeannin, Pierre 211
*Jensema, Rembert 13, 14, 17, 18, 29n
Joachimi, Albert 182
Jona(s), profeet 73
*Jonckhein, Willem 57n
Jonge, H.J. de 43n
Juliana van Hessen-Darmstadt, gravin van Oostfriesland 69n
Juliana van Nassau, keurvorstin van de Paltz 194
Julius II, paus 128n
Juvenalis, D. Iunius 171, 173
Juynboll, kapitein 89
Kannars *zie* Cannars
Karel I, koning van Engeland 180, 182, 186, 187
Karel II, koning van Engeland 182
Karel V, keizer van het Duitse rijk, 34, 299
Kattendijke *zie* Huyssen
*Khevenhüller, Franz Christoph I, Graf 11
*Kieft, Andries 141n, 142
*Kieft, Ysbrand 141n
Kiliaan, Cornelius 164n
Killigrew, Thomas 159, 343
Kuylen, Lambert ter 21
Lafayette, Marie-Madelène, comtesse 215, 222
Lalaing, geslacht de 35

Lalande, Mrde, rector universiteit van Orléans 148
Lambert 238n
Languet, Hubert 24, 26, 27, 35, 338
Lannoy, Ghillebert de 34, 35, 42
Lannoy, Jean de 34, 35, 42
Lannoy, Louis de 35
*Lannoy, Philippe de 35, 42, 43, 45n, 46, 47, 56, 58, 175
Lassels, Richard 2, 79n
Laud, William, aartsbisschop 180
Laura, madonna 271
*Lehndorff, Ahasverus, Graf 11
Le Leu *zie* Maurits Wilhem
Lesdiguières, comtes de 225, 272, 314
Liefhebber, Jasper, vice-admiraal 89, 90
*Lintelo, Willem van 115, 116n, 165n
Lipsius, Justus 5, 37n, 42-47, 54-57, 58n, 59n, 73, 74, 86n, 134, 139, 151, 168, 171, 175, 176n, 184, 194, 205, 284, 315, 317, 319, 338, 339
Livius, Titus 304
Lodewijk XIV, koning van Frankrijk 119n, 237, 238, 258, 260n, 262
Lomprée, rij-academie van Mr 237n
Longchamps, Mme de 222
Longueil, René de 257
Loredano, Gian Francesco 168, 169n
Lorme, Mme de 222
Lorraine *zie* Guise
Louvois, Michel, marquis de 260
Loysius, Georgius 74
Ludolf, Job 82n
Lunadoro, Girolamo 170, 171
Maarseveen *zie* Huydecoper
Machiavelli, Niccolò 173
Magliabecchi, Antonio 60, 196, 197

Magnus, Jacob 20
*Magnus, Simon 141n, 237
Manners, Edward, earl of Rutland 25
Mansart, François 257
Marck, comte de la 240
Marcus, J. 7n
Marganetti, Antonio 58n, 61, 85n, 92, 94n, 107-109, 123, 124, 167, 168, 274, 276, 294n
Margaretha van Valois 16
Maria de Medici, koningin van Frankrijk 252
Marnix, Jan van 40
Marnix van St Aldegonde, Philips van 28n, 35, 37, 38, 40, 41, 45, 46, 55-57, 160, 232n, 338
Marsch, Everhard tot de - van Eeze 116n
Marseille, Mlle de 179
*Mart, Mr van der 154, 156
Mart, Philip 13
*Mathenes, heren van 235, 237n
Mathenesse, Adriaan van 28
*Mathenesse, Joannes van 28
Mathias de Medici, kardinaal 184
Maupas, Charles 152
Maurits, prins van Oranje 62n, 65n, 81, 235n
Maximiliaan II, keizer van het Duitse rijk 24
Mazarin, Jules, kardinaal 185, 221n, 257n, 261
Medici, geslacht de' 278, 279, 280, 341
Medici, de *zie ook* Catharina, Cosimo, Ferdinand, Maria
Medici, Gian-Carlo de, kardinaal 277
Medici, Giuliano de, hertog van Nemours 279
Medici, Leopold de, kardinaal 196n, 200n
Medici, Lorenzo de, hertog van Urbino 279
Medici, Mathias de, kardinaal 184
Meerman, Johan 182n
*Meerman, Johan 4n
Meetkerken, Eduard van 247, 248
Ménage, Gilles 201
*Mepsche, Joannes de 13, 14, 17, 18, 29n
Méré, Antoine Gombauld, chevalier de 215, 216n
*Merens, Jan Martensz., genoemd: 4, 22, 23, 112n, 273n, 319
in Frankrijk: 121, 122, 124n, 179, 188, 189n, 249n, 251n, 255, 257, 269, 270n, 271
in Italië: 58, 79, 95, 117, 118, 126, 131, 182n, 190, 275, 276, 278-281, 298n, 299n, 302n, 307; Rome: 177, 281, 299, 306
Mersenne, père Marin 69n
Merura, Paulus 78, 137, 168
*Merwede, Matthijs van de 58n, 95, 141n, 142n, 177, 178n, 316n
Mesmes, Henri de 33
Mesmes, Jean de, comte d'Avaux 180n
Meursius, Johannes 50, 51, 64-66, 208
*Mey, George de 8n, 245
*Mey, Willem de 8n

Meyer, Cornelis 98n
Michelangelo 265, 274, 279, 285, 288, 308
Mieszkowski, P. 47
Mignon, Mr 180n
Misson, Maximilien 79n, 276, 288, 309
Molière, Jean-Baptiste 238
Monconys, Balthasar de 79n, 198, 199
Montaigne, Michel de 28n, 32, 38, 40n, 41, 46, 67n, 175, 337
Montespan, Mme de 258
Monteverdi, Claudio 291
Montglas, Mr 123, 140, 218
Montmorency, Henri II, connétable de(?) 179
Montpensier, geslacht de 266
*Moorman, A. 7n
Mornay, Jacques de - de Buhy 26
Mornay, Mme de 26n
*Mornay, Philippe de - des Bauves 27n, 63n
*Mornay, Philippe Duplessis 1n, 10n, 24, 26-28, 35, 54, 59n, 164n, 202, 208, 264
Muretus (Muret), Marc-Antoine 45
Mijl, Abraham van der 164n
Mijle, Cornelis van der 20, 51, 68n, 142, 166n, 212n
Nassau, Elisabeth van Hornes, gravin van 314
Nassau, Jan, graaf van 37
Nassau, Juliana van, keurvorstin van de Paltz 194, *zie ook* Juliana
*Nassau, Justinus van 65, 123, 170
Nassau, Lodewijk van, heer van Beverweert 65n, 235n
*Nassau, Maurits van, heer van de Leck en Beverweert 65n, 225, 235
*Nassau, Willem Adriaan van, heer van Odijk 65n, 81, 84, 245, 254, 314, 316
Nassau-Dillenburg, graven van 38n
Nassau-Siegen, Hendrik, graaf van 68
Neander, C.C. 254
Nemond, rij-academie van Mr de 235
Nero, Romeins keizer 284
Nicolai, Mr 155
*Nieuwburch, Mr van den 196
Nieuwpoort *zie* Nypoort
Noach 73
Nogaret *zie* Epernon
Nôtre, André le 260n
Noue, François de la 28n, 33, 34n, 35, 38n, 41, 46n, 234, 337, 338
*Nypoort, Johannes van der 136

Nypoort, Gerard van der 136n
Nys, Daniël 303
*Obdam, Mr van Wassenaar (?) van 235, 237n
Odijk *zie* Nassau
Odysseus 43, 73
Oestreich, G. 5
Oldenbarnevelt, Elias van 70
*Oldenbarnevelt, Gerard van 70, 71, 244
Oldenbarnevelt, Johan van, heer van Berkel en Rodenrijs 5, 49, 50, 51, 54, 58, 62, 64, 70, 71, 151, 207-212, 340
*Oldenbarnevelt, Reinier en Willem van 49-51, 54, 62, 70, 143n, 151, 202, 207-209, 235
*Oldenbarnevelt, Reinier van, heer van Groenevelt 70, 208, 209
*Oldenbarnevelt, Willem van, heer van Cralinger-polder, genoemd: 55, 58, 68n, 70, 217, 219n, 244
in Italië: 84, 142, 166, 214
in Parijs: 80, 208, 210-212, 240
*Oldenbarnevelt, Willem (broer van Gerard) van 71n
*Onderwater, Jacob 89n, 141n
*Onderwater, Mathijs 89
*Ooms, H. 141n
Ortelius, Abraham 137n
Orville, Mr d' 128n
*Overschie, Adriaan, baron van 4n, 183, 196
Ovidius, P.-Naso 171
Pacius, Julius 174n
Palestrini, principe 291, 292
Palladio, Andrea 302, 304
Pallavicino, kapitein 94
Pamphili, principe 291, 292
Paravicino, Pietro 165
Parival, Jean Nicolas de 157n, 232n
Parthenay, Cathérine de, duchesse de Rohan 28n
Passe de Jonge, Crispijn de 235
Paule, ‘la belle’ 191
Paulus, apostel 73
Paulus V, paus 128n
Pauw, Adriaan, heer van Heemstede 69n, 204
*Pauw, Pieter 165
Peletier, Jacques 174
Pepys, Samuel 162n
Perrault, Claude 252
Perugino 276
Petronius Arbiter 173
Philips II, koning van Spanje 34, 36
Philips de Goede, hertog van Bourgondië 35
Pierre, Mr de la 225
Pighius, Stephanus 79n, 176n, 294
Pinabel 120n
Pisano, Niccolò 276
Plato 73, 199

Plat(t)e (Plaat) *zie* François van Aerssen van Sommelsdyck
Plessis, rij-academie van Mr du 237n
Ploos, jonker 220, 235
Plotius *zie* Blotius
Plutarchus 171
Pluvinel, rij-academie van Antoine de 234, 235
Poelenburg, Cornelis van 316
Pol, A. 132n
Pontanus, Johannes Isaäcsz. 136
Porte, Mr de la 56n
*Pott, Wicher, genoemd: 4, 8n, 67, 80, 88, 92, 126, 155, 318
in Duitsland: 193, 310, 311
in Engeland: 118n, 129n, 162, 163, 172, 180, 246, 247
in Frankrijk: 113, 125, 128n, 158, 159, 192, 233n, 260, 271
in Genève en Zwitserland: 98, 122, 171, 172, 273n
in Italië: 94n, 95n, 109, 112n, 113, 117, 159, 167, 182, 193, 195n, 198n, 225n, 275, 298n, 299n, 304, 305, 309; Napels: 294n, 295, 296; Rome: 10n, 123, 124, 167, 280n, 281, 289, 291n; Venetië: 127, 128, 299n, 300
Poussin, Claude 308
Praedinius, Regnerus 13, 16n
Priuli, Antonio, doge van Venetië 165n
Procaccio, gebroeders 108n
Pyrckmair, Hilarius 73, 74
Pythagoras 73
Quingetti, Melchior 84n
Racine, Jean 238
Rambouillet, Cathérine de Vivonne, marquise de 215
Ramée (Ramus), Pierre de la 16, 24, 194
Raphael 252, 254, 276, 282, 287, 288, 308
Raphelengius, Franciscus 138
Ravenswaay, Elisabeth van 136n
Ravenswaay, Johannes van 136n
*Ravensway, Mr 157
Ravesteijn, Nicolaas van 78n
Reede van Amerongen, Govert van 90n, 162n
Reigersberch, Johannes van 237
Reigersberch, Jonas van 20, 21n, 243

Reigersberch, Maria van 2, 3n, 57, 58n, 72, 205, 207, 241n, 314
Reigersberch, Nicolaas van 205, 207n, 230, 241
Reni, Guido 265
Rennenberg, Georges de Lalaing, graaf van 17n
Requerol, Mr de 154
Richelieu, Armand Duplessis, duc de 185, 265
Ridder-Symoens, H. de 21
Ridderikhoff, C.M. 21, 83n
Rivet, André 53, 137, 160, 216, 217n
Rohan, Henri, duc de 10n, 28
*Rosa, Jacob 144n
*Rosa, Pieter 144n
*Rosekrans, Mr 11
Rovost, Mr 200
Rubens, Pieter Paul 252, 254, 288, 289, 307n, 308
Rudolf II, keizer van het Duitse rijk 50
*Ruysch, Coenraad, genoemd: 4n, 7, 78, 85n, 118, 160, 164, 229, 266, 339
in Duitsland: 120, 126, 127, 130
in Frankrijk: 53, 100, 101, 105n, 113, 116, 119n, 128n, 148, 149, 188, 191, 225, 226, 263n, 265, 266, 269-271; Parijs: 155, 180, 189, 201, 224, 238, 239, 251n, 252, 258, 261
in Genève: 56n, 155, 226, 227, 233n, 273n
in Italië: 60, 94-96, 98, 108, 110, 111, 113, 117n, 119, 122n, 128n, 166, 190, 191, 238, 239, 271n, 275n, 276, 304, 341; Florence: 184, 197, 277-279, 308; Milaan: 197-199, 228, 305; Napels: 124, 128n, 294, 295, 298; Rome: 79, 123, 167, 182, 183, 196, 199, 228, 280n, 281, 282, 285-293, 308, 309n
Ruysch, Nicolaas 184n
*Ruytenburg, Jan van, heer van Vlaardingen 84, 169
Ruyter, Michiel de 185
*Rijn, Mr van 269
Rijswijk *zie* van der Duyn
Sarpi, Paolo 173, 195
Saunier, Gilbert 169n
Scaliger, Justus 74
*Schaap, Gerard 75n, 83, 124, 156, 157
*Schaap, Theodoor(?) 83, 124
Schellinks, Willem 307n
*Schendel, Mr 146
*Schimmelpenninck van der Oye, Alexander 89n, 143, 237n
Scholten, Mr 128n
Schomberg, maréchal de 223n
Schomberg, maréchalle de 224, *zie ook* Aumale
Schoonewalle *zie* Caron
Schottus, Franciscus 74, 79, 303
Schudt, L. 5
Scudéry, Madeleine de 215
*Seignelay, marquis de 10n, 34
Serre, Pierre la 153n
Serres, Jean de 138
Serrières, Mr de 272

Settala, Marco 197-199, 305
Sevenhuysen *zie* Voorhout
Sheba, koningin van 73
*Sidney, sir Philip 24-26, 28, 29, 337n, 338
*Sidney, Robert, first earl of Leicester 25
Sigonio, Carlo 45
*Sille, Nicasius de 146
Silvestre, Israël 251n, 254n, 260n
Sincerus, Jodocus 77, 78, 91n, 105n, 106n, 137, 140, 159n, 232n, 268
Six van Chandelier, Johan 110n, 132, 241, 242, 296n, 299n, 300n, 302
*Sixma, Dominicus 143n
Slaet (Slatius), Hendrik 62
*Smit, Mr 183
Soete de Laeken *zie* Villers
Solon 73
Sommelsdyck *zie* van Aerssen
*Sonneman, Mr 266
Sorel, Charles 173
Sorghvliet *zie* Jacob Cats
Spon,Jacob 272
Spijk *zie* Cornelis van Aerssen
St André, Mlle de 223
St Armand, Mlle de 222
St Didier 79n
St Fort, rij-academie van Mr de 235, 237
Stanton, D.C. 215n
Stoye, J.W. 5, 335, 343
Strada, Famiano 168, 169n, 174
Stradling, sir John 47n
Suetonius, C. Tranquillus 171
Suffolk *zie* Thomas Howard
Suger, Charles 194
Suylichem *zie* Huygens
Sweerts, Michiel 316
*Swol, H. 7n
Tacitus, P. Cornelius 31, 47, 171
Tassin, A. 225, 257n
Teding van Berkhout *zie* Berkhout
Temple, sir William 335, 336, 343
Terentius, P.-Afer 173
Tex, J. den 5, 20, 21

*Teylingen, Augustus van 144n
*Thibau(l)t, Christiaan en Johannes 169, 170
Thibau(l)t, Gerard 230
Thibau(l)t, Hendrik 169n
Thou, Jean Auguste de 185
Thys, François 57n
*Thijs, Johannes, genoemd: 57n, 89, 173, 174, 245n, 273n
in Frankrijk: 61n, 77n, 78, 82, 83, 132n, 149, 150, 153n, 157n, 169, 173, 220, 233n, 249n, 251n, 261n, 263n, 269n, 271; Parijs: 2, 201n, 235n, 238, 239n, 261
Tiepolo, Giovanni Domenico 96n
Tintoretto, Jacopo Robusti (gen.) 308
Titi, Filippo 79n, 289
Titiaan 254, 274, 288, 308
Titus, Romeins keizer 282
Trease, G. 335, 343
Trémo(u)ille, geslacht de la 223n, 265
*Trémo(u)ille, Henri, duc de la 28
Tridon, Mr 155
*Tromp, Mr 237
Tudor, geslacht 68n
Turenne, Henri de Latour d'Auvergne, vicomte de 221
Turetini, geslacht 226
Turler, Hieronymus 74n
Turnèbe (Turnebus), Adrien 45
*Tuyll van Serooskerken, Philibert 169
Ulrich II, graaf van Oostfriesland 69n
Umon, Mr, professor in de rechten te Poitiers 149
Urfé, Honoré d' 152, 215
Valentinois, Mme de 224
Vallet, Nicolas 232
Varenne(s), Claude *of* Olivier de 47n, 77, 78, 106n
Vaux, rij-academie van Mr de 220, 235
Veau, Louis le 260n
Veen, Mr, pensionaris 57
Veltman *zie* Praedinius
*Verbeecq, Mr 269
Vere, Edward de, 17th earl of Oxford 25
Vergilius, P.-Maro 195
Veronese, Paolo 252, 265, 308
Vespasianus, Romeins keizer 282
Victrijn, Mr 163
Villamont, Jacques de 78, 79n, 119, 129n, 132, 133n, 175n, 303
Villeroy, Nicolas de 209
Villers, Alexander de Zoete de Laeken de 216
*Villers, François en Philippe de Zoete de Laeken, heren van, genoemd: 170, 203n, 216, 229, 230n
in Frankrijk: 65, 104, 119, 120, 217, 249n; in en om Parijs: 169, 170, 173, 183n, 184, 185, 219-222, 233, 235, 237n, 238, 251n, 254n, 256n, 260n, 261, 262n, 314
Vinci, Leonardo da 254, 308

Vingboons, Philip 316
Vinne, Vincent Laurensz. van der 132n, 307n
Vivonne, de *zie* Rambouillet
Vlaerdingen *zie* Ruytenburg
Vliet, Janus van 161, 162, 187
Voet, Ferdinand 308, 309n
Voisin, Mr de 146
Vondel, Joost van den 88n, 102, 103, 133n
*Vondel, Willem van den, genoemd: 7, 102, 103, 177n
in Italië: 80, 84, 85n, 294n, 298n
Voorhout, Diederik van, heer van Sevenhuysen 94, 142n, 277
Vossius, Isaac 21n, 79n
Vouet *zie* Voet
Vries, Joh. de 132n
*Vrijburch, Adriaan van 100n, 241
Wales, Charles Stuart, prince of 182
Walsingham, sir Thomas 25
*Walstein, graaf van 294
*Wassenaar van Duivenvoorde, Jacob van 65
Weenix, Jan Baptist 316
*Westhrenen, Antonius van 237
*Wilhem, David le Leu de 144n
*Wilhem, Maurits le Leu de 178, 237n
Willem I, prins van Oranje 33, 36, 338
Willem II, prins van Oranje 238n
Willem III, stadhouder-koning 180, 183, 314n
William, first earl of Craven 69n
Wilson, Ch. 335, 336, 344
*Windebank, Francis 2
*With, Gijsbert de, genoemd: 78, 88-90, 104, 143n, 160, 319
in Frankrijk: 101, 102, 117, 118, 125, 145, 146, 150n, 156n, 175, 185, 193, 242, 249, 250, 263-266, 268; in en om Parijs: 179, 189, 251n, 252, 255, 262
Witt, geslacht de 337
Witt, Andries de 19
Witt, Cornelis de (1545-1622) 19
*Witt, Cornelis de (1623-1672), genoemd: 68n, 88, 183, 335
in Frankrijk: 149, 233, 242, 268, 271; Parijs: 82, 106, 218, 220, *zie verder onder* Johan de Witt
Witt, Frans de 19

Witt, Jacob de (1589-1674) 19, 261n
*Witt, Jacob de (1653-1675) 145, 183n, 184
*Witt, Johan de, genoemd: 1, 2, 3, 7, 68n, 82, 88, 89n, 160, 183, 194n, 223n, 273n, 310, 318, 319, 335, 339
in Engeland: 3, 163, 182, 245, 248
in Frankrijk: 77n, 78, 82, 83, 128n, 129, 132n, 144n, 145, 149, 150n, 173, 174, 191, 233, 242, 264, 268-271; Parijs: 106, 128n, 179, 218-220, 251, 261, 314
*Witt, Johan de (1662-1701) 120n
Woensel, Mr van 128n
Wotton, Henry 25
Wroche, Simon 141n
Wurttemberg, Johann Friedrich, Herzog von 194
Zeelhem, Constantijn Huygens Jr, heer van (ook aldus genoemd)
Zeiller, Martin 73, 75, 77, 96n
Zentari, Mr 158
Zinzerling *zie* Sincerus
Zoete de Houthain, Philips de 142
Zoete de Laeken *zie* Villers
Zuerius, Jacques 244
Zuylichem *zie* Huygens
Zwinger, Theodorus 73
Zyll, Gijsbert van, en Theodoor van Ackersdyck 47n, 75, 77n, 79n